

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 196059

UNIVERSAL
LIBRARY

काळांतील निवडक निबंध

भाग पांचवा

शिवराम महादेव परांजपे

प्रस्तावना लेखक
प्रा. न. र. फाटक, मुंबई

पुनर्मुद्रण : २७ सप्टेंबर १९४६

किंमत

कागदी बांधणी ५ रुपये]

[कापडी बांधणी ५५ रुपये

प्रकाशक

यशवंत गोपाळ जोशी

६२३/१५ सदाशिव पुणे

1967

या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रणाचे, भाषांतराचे, रूपांतराचे वगैरे सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकाकडे आहेत. या पुस्तकांतील उतारे घेणे झाल्यास प्रकाशकाच्या परवानगीशिवाय घेऊं नयेत.

Checked 1969

मुद्रक

अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ

अग्रणी मुद्रणालय,

आनन्दचेम्बर्स आम्बराई, पुणे ४.

अनुक्रमणिका

—:०:—

१ परमेश्वराचें अभिवचन	१
२ धर्मकल्पनांचा परिणाम	११
३ टायरोल	२०
टायरोल नंबर २	२८
टायरोल नंबर ३	३७
४ ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें	४६
५ प्रभाकरपंतांचें विचार	५५
६ आनंदाची मोष्ट	६४
७ उत्प्रेक्षेसाठीं अर्थान्तरन्यास	७५
८ स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य	८३
९ पोपट आणि परशुराम	८८
१० हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा	९३
११ देशमक्ति आणि राजनिष्ठा	९८
१२ चांगला राजा आणि राजनिष्ठा	१०८
१३ हक्काच्या नोंदणीचा कायदा	११७
१४ एका गुणी माणसाची बदछान	१२६
१५ मृत्यूचा दरवार आणि दिल्लीचा दरवार	१३४
१६ गोवध	१३९
१७ कराराची कल्पना	१४६
१८ जर करार, तर उत्सव कसला ?	१५७
१९ शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे	१६३
२० पिकाची पाहणी, सर्वे नं. १.	१७२
पिकाची पाहणी, सर्वे नं. २ पोट नं. १	१८०
पिकाची पाहणी, सर्वे नं. २ पोट नं. २	१९०
पिकाची पाहणी, सर्वे नं. ३.	२०१
पिकाची पाहणी, सर्वे नं. ४	२१०
२१ ऋपसंहार	२२१
२२ मनोराज्य	२३२

चाळू युद्धजम्य परिस्थितीमुळे काळांतील
निवडक निबंधाचीं पुस्तकें जितक्या
किंमतींत घ्यावयाची माझी इच्छा होती
तितक्या किंमतींत देतां आलीं नाहींत. म्हणून
काळांतील निवडक निबंधाचे पहिले
पुस्तकांत एक सवलतीचें कूपन टाकलें
आहे. ग्राहकांनीं अवश्य वाटल्यास त्याचा
उपयोग करून घ्यावा.

व्यवस्थापक

य. गो. जोशी प्रकाशन कार्यालय

६२३/१५ सदाशिव पुर्णे २

प्रस्तावना

या पुस्तकांत एकूण २२ लेख आहेत. त्यांतील अनेकांवरून ते १९०१-१९०२ सालांतील आहेत याचा जाणत्यांना बोध होईल. १९०१ सालच्या प्रारंभी इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया मरण पावली व तिचा थोरला मुलगा ७ वा एडवर्ड याच्या राज्यारोहणाची धामधूम सुरू झाली. परंतु तो प्रसंग पार पडण्यापूर्वीच एका मोठ्या रोगाच्या तडाख्यांत एडवर्ड सांपडल्यामुळे राज्याभिषेकाचा सोहळा लांबणीवर टाकावा लागला. या धांदलीला अनुलक्षून लिहिलेले कांहीं लेख या संग्रहांत आलेले आहेत. हे लेख प्रासंगिक स्वरूपाचे असले तरी कै. शि. म. ऊर्फ अण्णासाहेब परांजपे यांच्या विचारसरणीचे वैशिष्ट्य त्यांत उतरलेले आहे. अण्णासाहेब हे इंग्रजी राज्याच्या मनापासून तिटकारा करणारे व त्या तिटकार्याचे इतरांना शिक्षण देणारे असल्यामुळे त्यांनी राजेसाहेबांच्या दुखण्याचा विषय इतर कोणत्याही वृत्तपत्रकारापेक्षां अगदी वेगळ्या रीतीने हाताळल्याचे सहज दिसून येईल. या विषयाचा उपन्यास अण्णासाहेबांनी 'ईश्वरीसूत्र कांहीं निराळेंच असतें', या ६ व्या लेखांत केलेला असून पुढे तोच विषय 'स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य' (१०), 'हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा' (१२), 'देशभक्ति आणि राजनिष्ठा' (१३), 'चांगला राजा आणि राजनिष्ठा' (१४), 'मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार' (१७), 'कराराची कल्पना', 'जर करार तर उत्सव कसला?' (१९-२०) या लेखांतून परोपरीने खेळविलेला आहे. हिंदी प्रजेने इंग्रजांच्या राज्याबद्दल म्हणजे एक प्रकारे आपल्या पारतंत्र्याबद्दल निष्ठा कशी बाळगावयाची हा प्रश्न त्यांनी या लेखांतून घोळघोळून लोकांसमोर ठेवला आहे. अण्णासाहेबांना इंग्रजी राज्याविषयीच्या निष्ठेची किती चीड होती याचे प्रत्यंतर 'ईश्वरीसूत्र कांहीं निराळेंच असतें!' या लेखांतील अनेक वाक्यांच्या लहान लहान शब्दांतून आढळण्याजोगे आहे. या लेखांच्या दुसऱ्या परिच्छेदाच्या

“ आपल्या परमप्रिय राणीसाहेब मेल्यापासून आपल्या परमप्रिय एडवर्ड साहेबांच्या ह्या राज्यारोहणाची तयारी चाललेली होती. जूनची २६ तारीख हा राज्यारोहणाचा दिवस कधी येईल असे प्रत्येक मुलाला, स्त्रीला, आणि उल्लू पुरुषाला झालेलें होतें.” या वाक्यांतील दोनच शब्द येथे निर्देशिले असले तरी त्याच्यासारखे आणखी किती तरी शब्द वाचकांना या लेखांत व अन्यत्र हुडकतां येतील व त्यांच्या योगानें अण्णासाहेबांच्या प्रखर देशभक्तीचा बोध होईल. एडवर्डच्या राज्यारोहणाचा सभारंभ लांबला यामुळें अण्णासाहेबांना सारें वर्ष या एकाच विषयाच्या अनुषंगानें घालवितां आलें व जनतेची स्वदेशभक्ति त्यांनीं जागृत करण्याचा सपाटा चालविला असें दिसून येतें. अण्णासाहेबांनीं आपली राजकीय विचारप्रणालि फ्रेंच क्रांतिकारकांकडून उचलली होती. राजा व प्रजा यांच्या दरम्यान करार घडून आलेला असतो ही कल्पना फ्रेंच क्रांतिकारक रूसो याची असल्याचें निराळें सांगावयास नको. विचार क्रांतिकारकाचे आणि लेखनशैलीची वक्रोक्तिकुशल धार स्विफ्टची अशी जोड अण्णासाहेबांच्या साहित्य निर्मितींत पडलेली आढळते.।

परकीय राज्यसत्तेच्या जाचक जोखडाची चाणीव आपल्या वाचकांना करून देण्याला अण्णासाहेबांना किती साधा विषय पुरत असे याची कल्पना ‘प्रभाकरपंतांचे विचार’ (७) या लेखानें होईल. ह्या लेखाच्या सुरुवातीस जातां जातां प्लेगची लस टोंचून घेण्याच्या पद्धतीबद्दलची प्रतिकूलता सुचविण्याची संधि त्यांनीं वायां दडवलेली नाही. प्रभाकरपंतांनीं इनॉक्युलेशन करून घेतल्यापासून त्यांची प्रकृति जी बिघडली ती कांहीं केल्या सुधोरना, असा ह्या लेखाचा प्रारंभ आहे. १९००-१९०१ या वर्षीत इनॉक्युलेशन इष्ट कीं अनिष्ट या प्रश्नाची अटीतटीनें चर्चा सुरू होती. सर्वसाधारणपणें बहुजनसमाजाला इनॉक्युलेशनचें भय वाटावें, अशीं मते एका पक्षाकडून मोठ्या ईर्ष्येनें मांडलीं जात होती. अण्णासाहेबांनीं त्याच पक्षाकडे आपला कल ठेवला असल्यास नवल नाही. त्याप्रमाणें त्यांच्या लेखाचा नायक इनॉक्युलेशनचे दुष्परिणाम ठळकपणाने करितां वैद्याच्या सल्ल्यावरून एका खेडेगांवांत गेला. अण्णासाहेब खेड्याच्या परिस्थितीचे अत्यंत भक्त होते. विशेषतः खेड्याच्या आसपासच्या वक्कीचा आनंद लुटतां लुटतां ते कधीं कधीं अगदीं बेभान होऊन जात असावे, असें त्यांनीं अनेकदां केलेल्या ह्या विषयाच्या वर्णनावरून तर्क करण्याला जागा

आहे. या लेखांत त्यांनीं वनश्रीचें जें वर्णन केलें आहे, तें लेखाच्या मूळ उद्देशाकडे पाहतां प्रमाणाबाहेर गेल्याचा अनुभव आल्याशिवाय राहत नाही; सृष्टिसौंदर्याचा विषय निघाला कीं प्रमाणाची शुद्धि राहूं नये, अशी त्यांची सृष्टिसौंदर्यासंबंधी विलक्षण आसक्ति होती. तिनेंच या लेखांतही आपला पगडा बसविला आहे. येथील वर्णन वाचितां असतां अण्णासाहेबांचें कवित्व आणि वक्तृत्व या दोन्ही गुणांची ओळख पटने. तें सारें एखाद्या जातिवंत कवीच्या कल्पकतेला साजणारें आहे. कित्येक कल्पनाही अपूर्व आहेत. “त्या वेळीं पृथ्वीवर जं सव्वत्र हिरवा रंग पसरलेला दिसत होता, तो परमेश्वराच्या सद्य अंतःकरणाचा कोवळेपणा व लुसलुशीतपणाच पर्जन्याच्या धारांबरोबर आकाशांतून ह्या मृत्युलोकावर उतरून चोहोंकडे पसरला आहे कीं काय असें वाटत होतें.” “त्या वेळीं कोवळें कोवळें ऊन पडलेलेंच होतें, तरी पण आकाशांतून मधून मधून पावसाचे अगदीं बारीक तुषार वाऱ्यानें उडत असलेले वृष्टीस पडत होते त्याला पावसाचे तुषार म्हणण्यापेक्षां आकाशांतील बर्फाच्छादित मार्गांतून मेघराजाची स्वारी चालली असतां त्यांच्या चरणाघातांतून उठलेली ती बर्फाची धूळच होती, असें म्हटलें तर जास्त शोभेल.” अशा वेळीं त्या मनोहर प्रदेशांत मुलें खेळायला आलीं व या मुलांच्या खेळांतील एका वाक्प्रचारावरच या लेखाची सारी मदार आहे. मुलें खोखोचा डाव खेळत होती. ज्याच्यावर हार आली होती त्याला ‘तुझ्यावर राज्य आलें आहे’ असें म्हणून बाकीचीं मुलें चिडवीत होती..... “त्या वेळीं त्यांना मीं म्हटलें, ‘अरे मुलांनो, त्याला काय चिडवितां ! तुमच्यावर देखील राज्य आलेलें आहे.’ हे माझे शब्द ऐकतांक्षणींच ‘आमच्यावर कोणाचें राज्य नाही’ असें तीं मोठ्यानें ओरडलीं. याप्रमाणें वारंवार बजावीत असतांही तीं प्रभाकरपंतांचें म्हणणें मुळींच कबूल करीनात. तेव्हां प्रभाकरपंत विचारांत पडला.” येथून पुढें अण्णासाहेबांनीं हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचे अनिष्ट परिणाम वर्णून आपला देशभक्ति हा प्रिय विषय उजळून काढला आहे. “या मुलांना आपल्यावर राज्य आलें म्हणजे काय हें तूर्त कळत नाही तर त्यांच्या सुखांत व्यत्यय कां आणा ? मोठेपणीं त्यांना आपोआपच राज्याची दुःखदायक ओळख पटेल, असें मनांत आणून प्रभाकरपंत स्तब्ध राहिला. हळूहळू सभोंवतीं अंधाराबरोबर स्तब्धताही पसरली.”

अण्णासाहेबांच्या देशभक्तीचा जळजळीतपणा पाहावयाचा असेल तर ‘उत्प्रेक्षेसाठीं अर्थीतरन्यास’, ‘पोपट आणि परशुराम’ हे दोन लेख अवश्य पाहावे. एडवर्ड राजाच्या सिंहासनारोहणाचा समारंभ अतिशय दिमाखाने साजरा करण्याकरितां विलायतेस बोलावून नेलेल्या राजापैकीं कोल्हापुर व ग्वालेर या दोन संस्थानांच्या नरेशांना तिकडील विद्यापीठांनीं एल्एल्. डी. ची पदवी बहाल केली. याबद्दल लोक साशंक झाल्याचें पाहून कोल्हापुरच्या ‘ग्रंथमाले’ने (हिचे संपादक व प्रकाशक पुढें ज्यांना कोल्हापुरच्या याच एल्एल्. डी. छत्रपतींनीं तुरुंगांत टाकले ते महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय शिक्षणाचे आद्यप्रवर्तक व समर्थ विद्यालयाचे संस्थापक कै. विष्णुअण्णा विजापूरकर होने) अगदीं चमत्कारिक खुलासा प्रसिद्ध केला. ज्या छत्रपतीने स्वराज्य स्थापन केलें त्याचे हे वंशज म्हणून गौरवबुद्धीनें ब्रिटिश विद्यापीठानें त्यांस एल्एल्. डी. ही पदवी अर्पण केली अशा अर्थाच्या त्या खुलाशांत आणखी कित्येक वाक्ये अशीं होतीं कीं, ज्याकडे पाहून कुणीही तिरस्कारानें हसवें. अण्णासाहेबांना तो खुलासा वाचून काय वाटलें व त्यांनीं आपले विचार सांगण्याला त्याचा उपयोग कसा केला हें त्या लेखावरून नजर टाकतांच कळणारें आहे. देशभक्तीचा गुण हा देशकालानुसार आपलें रूप बदलणारा नसतो. त्याचें रूप सदर लेखापूर्वीं किंवा त्या लेखाच्या वेळीं जसें होतें तसेंच तें आजही आहे. अण्णासाहेबांनीं त्या गुणाच्या कसोटीवर ‘ग्रंथमाले’च्या खुलाशांतील अनेक विधानें जहाल बृत्तीनें तपासलीं असून त्यासंबंधीं आपलीं मते सादर केलीं आहेत. अण्णासाहेबांना स्वतःच्या हातानें लेख लिहिण्याचा कंटाळा होता. ते तोंडानें मजकूर सांगून दुसऱ्याकडून लिहवून घेत. यामुळे ह्यांच्या वक्तृत्वाचे कित्येक विशेष या लेखांत उत्कटपणानें आलेले आहेत. एक दोन स्थळे तर त्यांच्या खाजगी संवादाचें, स्मरण करून देणारीं आहेत. कोणी बावळट इसम अण्णासाहेबांकडे येऊन असमर्थनीय प्रसंगाची बाष्कळपणानें बाजू सांवरून धरण्याचा यत्न करीत आहे व अण्णासाहेब त्याला त्याच्या शब्दांत धरून त्याची भंबेरी उडवीत आहेत. असा देखावा डोळ्यांसमोर आल्याचा भास अण्णासाहेबांच्या सहवासांत तशा वादाचे प्रसंग अनुभवलेल्यांना झाल्याशिवाय राहणार नाही. मात्र लेखांतून तो भाग निराळा काढून पाहिला पाहिजे.

ग्रंथमालाकार—“हिंदुस्थानांतील आलेल्या राजेरजवाड्यांची यादी वाचली

म्हणजे श्रीशिवाजीमहाराजांच्या वंशांतील कोणी आहे की नाहीं हें पहाण्याची उत्कंठा झालीच पाहिजे. ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानाचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता व त्याचा वंश अद्यापि सुरू आहे की नाहीं अशी चौकस बुद्धि नाहीं असा एकही इंग्रज असेल...असें आम्हांस वाटतें. ह्या यादींत आमच्या महाराजसरकाराचें नांव सांपडल्याबरोबर त्यांचे मनांत सानंद आदर उत्पन्न होणें साहजिक आहे. अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असें केंब्रिजच्या लोकांस वाटल्या-बांचून राहणें शक्य नाहीं. ”

अण्णासाहेबांनीं ‘एकही इंग्रज असेल असें आम्हांस वाटतें’ या वाक्याच्या अर्थाचा दोष ध्यानांत घेण्यासाठीं कंसांत ‘असेल की नसेल’ हा प्रश्न टाकला आहे. वर दिलेला मजकूर संपतांच ‘कसें-कसें?’ हा सवाल अशा झोकानें ठेवला आहे की, प्रत्यक्ष संवाद ऐकत असल्याचा भास व्हावा. यानंतर ग्रंथमालेंतील पदवीमार्गील कारणपरंपरेचीं वाक्यें देऊन केंब्रिजच्या लोकांना ‘अगदीं बरोबर वाटलें!’ हा शेरा जोडला आहे. ज्यांचें राज्य इंग्रजांनीं घेतलें ते लोक इंग्रजांना शूर व पाणीदार वाटतात, त्या लोकांचा स्वराज्यसंस्थापक शिवाजी, कोल्हापुरचे महाराज सरकार हे त्याचे वंशज म्हणून केंब्रिजचे लोक बहुमानास प्रवर्तले ही सारीच कल्पना इतकी कच्ची आहे की, तिचा भुगा उडवून देतांना अण्णासाहेबांना मुळींच प्रयास पडले नाहीत. शिवाजीला जे चोर, लुटारू म्हणत आले, ते त्याच्या वंशजाला मनापासून कितपत मान देत असतील हें सहज लक्षांत येणारें आहे. मान देतात असें म्हणावें तर १८८० मध्ये एका छत्रपतीला वेडा ठरवून नगरच्या किल्ल्यांत त्याचे हाल करण्यांत आल्याची कथा विसरणें उचित नव्हे; शिवाय हे थोरांचे वंशज इंग्लंडांत गेले किंवा नेले कशाला, हा प्रश्न प्रामुख्याने विचारांत घेण्याजोगा आहे, जितांचें राज्यारोहणासमार्भांत प्रदर्शन करण्यासाठीं त्यांना नेलेंल, ही दळदळीत गोष्ट डोळ्यांआड करणें योग्य नाही; वगैरे मुद्दे सांगून पारतंत्र्यानें मानापमानाच्या कल्पना कशा पालटल्या आहेत, याचे अण्णासाहेबांनीं बरेच विवेचन केलेलें आहे तें मुळांतूनच पाहावें. शेवटीं समारोप केला आहे तो सुद्धा मननीय आहे—

“मिथ्या मानाबद्दल किंवा झांकलेल्या अपमानाबद्दल कोणीही आनंद मानूं नये. किंवा त्याच्याबद्दल कारणें दाखविण्याचेही श्रम घेऊं नयेत....खरें असेल तेंच

बोलावें, उदात्त असेल तेंच लिहावें, उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यांत असेल तेंच करावें...हें आपलें सगळ्यांचें कर्तव्यकर्म आहे. ”

‘पोपट आणि परशुराम’ ह्या लेखाची मध्यवर्ती कल्पना हिंदी राजे-रजवाड्यांच्या दिखाऊ बढाईचा विचार करतांना सुचली असावी असें वाटतें. एकदां हे राजे स्वतंत्र होते, आतां ते पिंजऱ्यांत अडकल्याप्रमाणे आहेत. पिंजऱ्यांत असले तरी त्यांची बडेजावी आढळते यावरून परशुरामानें स्वातंत्र्य-पारतंत्र्याचे तुलनात्मक विचार उच्चारले. पारतंत्र्यांत सुख मानणारांचा अण्णासाहेब मनांतून कसा धिक्कार करित असतील याचाही अंदाज या लेखानें करतां येतो. “तू गुलामगिरीचा पक्षी आहेस ! तू पारतंत्र्याचा मदतगार आहेस ! तू बंदिवासाचा उपदेशक आहेस ! तू परवशतेचें चित्र आहेस !..... लहान मुलांच्या दृष्टीस तुझें हें उदाहरण पडलें तर तीं मोठेपणीं गुलाम होतील आणि गर्भिणी स्त्रियांनीं तुझें उदाहरण पाहिलें तर त्यांच्या पोटीं उपजणारीं मुलेंही गुलामच झालीं पाहिजेत. बहुतकरून देवानें तुला आधीं निर्माण केलें आणि नंतर मग ह्या जगामध्ये गुलामगिरी पसरली ! ” वगैरे.

वृत्तपत्राच्या संपादकाला साधारणतः देशांतील नित्यनैमित्तिक घडामोडींना अनुलक्षूनच आपले विचार लोकांसमोर स्वतःचीं मते व योग्यता यांच्या-धोरणानें ठेवावे लागतात. ही कामगिरी वजावतांना कुठें घसरल्यास इंडियन पीनल कोडाचीं कलमें झडप घालावयाला अण्णासाहेब ‘काळ’ पत्राचें संपादकत्वं करित असतांना टपलेलीं असत. अण्णासाहेबांचे विचार कायद्याच्या मर्यादा संभाळून प्रकटतील असा भरंवसा नव्हता, म्हणून त्यांनीं इतर वृत्तपत्रांचा घोपट मार्ग सोडून स्वतःकरितां निराळाच पंथ काढला. देशांतील घडामोडींविद्दल जेव्हां जितकें अवश्य असेल तेव्हां तितकें लिहावयाचें, परंतु तसें करतांना वाचकांना स्वदेशभक्तीच्या मात्रेचे वळसे देण्याचा बाणा शक्य तोंवर पाळावयाचा; अशी त्यांची रीत एडवर्डच्या राज्यारोहणावरील लेखांतून स्पष्ट दिसणारी आहे. त्यांनीं त्या प्रसंगाच्या निमित्तानें लोकांची इंग्रजी राज्यावद्दलची अप्रसन्नता वाढविण्याचाच यत्न केला आहे. क्वचित् कायदा टाळण्याच्या धडपडीनें त्यांच्या लेखनकलेचीही हानि केली आहे. देशांतील घटनांविषयीं लिहिण्यांतला धोका टाळण्याकरितां अण्णासाहेबांनीं दरसाल परदेशी इतिहासांतील स्वातंत्र्याच्या कथा निवडलेल्या.

दिसतील. या संग्रहांतही अशा कथा आहेत. 'टायरोल', 'पिकाची पाहणी' असे एकंदर आठ लेख युरोपांतील स्वातंत्र्याचा इतिहास निवेदन करणारे आहेत. हा इतिहास कशाकरिता चोखाळला, या प्रश्नाचे उत्तर ह्या लेखांच्या उपसंहारांत सांठविलेले आहे. या शेवटच्या लेखांत स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या तयारीचा तपशील दिलेला असून ह्याचा रोख हिंदी जनतेवर असल्याचे कळण्याला उशीर लागत नाही. चक्रनेमिकमानुसार जेव्हां हिंदुस्थानावर क्रांतीची लाट येईल तेव्हां हा देश तिच्या स्वागताला सादर पाहिजे. या सूचनेनंतर शिक्षण, शस्त्र, युद्धनैपुण्य, निसर्गाचे अनुकूलत्व आणि जनतेचे ऐक्य या गोष्टींचे विवेचन केले आहे. राज्यक्रांतीच्या कामी 'शिक्षण व शस्त्रे या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत' ... 'स्वतंत्रतेबद्दलची प्रीति हे सगळ्या शिक्षणाचे पर्यवसान होय. (येथे 'सा विद्या या विमुक्तये' हे म. गांधींनी गुजरात विद्यापीठाकरिता निवडलेले विरुद्ध स्मरणे अपरिहार्य आहे.) पुष्कळ पुस्तके वाचणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शाळेच्या, कॉलेजाच्या किंवा परीक्षेच्या ऱ्हालाच्या पायऱ्या झिजविणे हे शिक्षण नव्हे. स्वतंत्रतेची लालसा उत्पन्न करील ते शिक्षण; या व्याख्येप्रमाणे ज्यांना शिक्षण मिळाले त्यांना शस्त्रे संपादन करता येतात; पुष्कळदा शेजारचीं राष्ट्रे चोरून शस्त्रांची मदत करतात. शस्त्रांचा प्रश्न निकालांत निघाल्यावर लढायाचे कसे या प्रश्नाचा विचार करावा लागतो. युद्ध, पराक्रम, शौर्य, याविषयी अण्णासाहेबांनी केलेली मीमांसा तत्कालीन युयुत्सु देशभक्तांना आशावादाची वाटली यांत आश्चर्य नाही. शिक्षण, शस्त्रे, निसर्गाची अनुकूलता या साऱ्या गोष्टी लोकांची एकजूट नसेल तर सपशेल वायां जानात, हा या लेखमालेच्या उपसंहाराचा शेवटचा भाग आहे; व यांतूनच हिंदी इतिहासाची पाहणी करून अण्णासाहेबांना 'मनोरंज्य' करावेसे वाटले. या 'मनोरंज्या'चे चित्र प्रारंभी कवित्वशक्ती खर्चून रेखाटले असले तरी पुढचा सगळा भाग हिंदी राजांच्या फाटाफुटीने देशावर ओढवलेल्या संकटांच्या वर्णनाने व्यापलेला आहे. हिंदुस्थानांत एकजुटीच्या जोरावर निर्माण होणाऱ्या स्वातंत्र्याचे चित्र आरंभी रेखाटून असे मनोहर भवितव्य साधण्याचा इशारा त्या लेखाच्या शेवटी आजच्या दैन्याची व्याजस्तुति कां यावी हे समजत नाही. कदाचित् वर्तमान काळाची शोचनीयता ठसठशीतपणाने लोकांच्या डोळ्यांवर घालावी हा उद्देश असेल किंवा स्वभावसुलभ वक्रोक्तीच्या संवयीने अनावर उचल खाल्याचा

तो परिणाम असेल. परंतु येथे अण्णासाहेबांच्या लेखनविषयांचा विचार कर्तव्य असल्याने देशांतील घडामोडींचा इतर बहुतेक सगळ्या वृत्तपत्रांच्या वळणांतला काथ्याकूट सोडून आपले उद्दिष्ट साधण्याकरितां अण्णासाहेबांनी स्वीकारलेली दिशा केव्हाही अपूर्वच गणावी लागेल.

काळामध्ये पुष्कळदां वर्षारंभी ईश्वराचे माहात्म्य गाण्याचा प्रघात अण्णासाहेबांनी ठेवला होता. पूर्वोत्तर या दोन मीमांसांचे अण्णासाहेबांचे अध्ययन विशेष असल्यामुळे सगुण ईश्वराच्या कल्पनेवर त्यांचा कितपत विश्वास होता हे सांगणे कठिण आहे; परंतु त्यांनी या कल्पनेचा आपल्या व्यवहारांत पुष्कळ उपयोग केला याबद्दल संशय नाही. ईश्वराची स्तुति का असेना, त्यामध्ये अण्णासाहेबांचा स्वदेशभक्तीचा ध्यास डोक्यावल्यावांचून राहत नसे. प्रस्तुत संग्रहांत 'परमेश्वराचे अभिवचन' या लेखासाठी त्यांनी गीतेचा एक प्रसिद्ध श्लोक विवेचनार्थ घेतला असून, अधर्माचे अभ्युत्थान, धर्माची ग्लानि याचा खल करतांना हिंदी जनतेची पारतंत्र्यमूलक भीषण परिस्थिति उजेडांत आणलेली आहे. युरोपियन राज्यकर्ते आपली अभिवचने बेलाशक स्वार्थासाठी मोडतात या स्थितीवरही त्यांनी कटाक्ष टाकलेला वाचकांना दिसेल. दुसऱ्या लेखांत बौद्धांच्या अहिंसाधर्माचा आणि हिंदूंच्या क्षात्रवृत्तीचा परिणाम कोणता याची माहिती आलेली आहे. क्षात्रवृत्तीची लोकांत जागृति होऊन त्यांच्या हातून स्वदेश पारतंत्र्याच्या मगरमिठीतून सुटण्यासाठी पराक्रमाची कृत्ये अत्यंत साहसाने व निर्भयपणाने व्हावी, हा बोध या लेखांत भरपूर आहे. "मनुष्याला गुलाम बनविणे हे धर्माचे कर्तव्य नव्हे. धर्म ही संस्था गुलामगिरीसाठी नाही. मोक्ष हे धर्माचे अंतिम फल होय. आणि मोक्ष म्हणजे स्वतंत्रताच..... विजयश्रीच्या मंगल मालिकेशिवाय धर्माचाही कंठ ओका दिसतो. आणि शत्रूच्या मस्तकावर उभा राहिल्याशिवाय धर्म (त्यांतील कित्येक मते कितीही उच्च असली तरी) ठेंगणाच दिसतो...मी सूर्यमंडळ भेदून जाईन हा विचार ज्याच्या डोक्यामध्ये घोळत आहे त्याला शत्रूचे डोके फोडणे फारसे अशक्य आहे काय? असले उदात्त हेतु आणि उदात्त फल आपल्या शास्त्रकारांनी आपल्या योद्ध्यांच्या पुढे ठेविली आहेत. त्यामुळे आजपर्यंत या भारतभूमीच्या इतिहासामध्ये लोकांच्या हातून अनेक शूरत्वाची कृत्ये पूर्वी झालेली आहेत व पुढेही होण्याचा संभव आहे." अशा-

सारख्या वाक्यांची मधून मधून पेरणी करून अण्णासाहेबांनी आपली पारतंत्र्य-विरोधाची तळमळ जागजागी मोठ्या खुबीने व्यक्त केली आहे.

ब्रिटिश राज्यकर्ते एखाद्या बलाढ्य राष्ट्राशी लढण्याच्या संकटांत सांपडले म्हणजे हिंदी जनतेला राजकीय मोक्ष साधेल, ही एक कल्पना हिंदी राष्ट्रादाच्या मुळाशी फार दिवस जखडलेली होती. तिचा प्रत्यक्ष उच्चार प्रस्तुत संग्रहाच्या लेखांतून नसला तरी निराळ्या रीतीने ती उघडकीस आणलेली आहे. राज्यकर्त्यांनी पापे करून नयेत, त्यांना इहलोकीं कोणी बरिष्ठ नियंता नसला तरी ईश्वराच्याकडे त्या पापांचा झाडा द्यावा लागतो, या कल्पनेच्या रूपाने वरील कल्पनेला तोंड पडलेलें दिसते. गोवध (१८) हक्काच्या नोंदीचा कायदा (१५) या लेखांतून वरील कल्पनेला पुष्कळच वाव मिळाला आहे.

‘एका गुणी माणसाची बदळान’ (१६) हा लेख कुणाला पुढे ठेवून लिहिला आहे, याबद्दल मतभेद असला तरी इंग्रजी चालीरीतीने व्यवहार करावयास सवकलेल्या स्त्री-पुरुषांवर (त्यांत सामाजिक सुधारणाही जमेस धरली पाहिजे) या लेखांत कोरडे ओढले आहेत, याचें ज्ञान घडणें फारसे कठिण नाही. ‘शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे’ हा लेख अगदी स्वतंत्र स्वरूपाचा व बराच महत्त्वाचा आहे. अनियंत्रित राज्यकर्ते शिपाईगिरीच्या बेशाला कसे राबवितात याची माहिती या संग्रहांतील दुसऱ्या लेखांतून तुरळक तुरळक आलेली आहे. समाजांत शिपायाचा दर्जा काय व त्यानें स्वजनाच्या संबंधांत आपलें कर्तव्य बजावतांना कोणती वृष्टि बाळगावी, याची शहानिशा कायद्याच्या तत्त्वज्ञानांत पुष्कळच पाहावयाला सांपडते. १९१९ सालीं पंजाबांत लष्करी कायदा पुकारला गेल्यावर शिपाईगिरीच्या कर्तव्यांबद्दल तात्त्विक ऊहापोह येथील वृत्तपत्रांतून मोठाले कायदेपंडित करून लागले. अण्णासाहेबांनी हा लेख लिहिला त्या काळी शिपायाच्या नागरिकत्वाची चर्चा करण्याला कोणता प्रसंग उद्भवला हें नीटसे लक्षांत येत नाही. बोअर लोकांच्या बंदोबस्तासाठी हिंदी फौजांचा उपयोग केला, एडवर्ड राजाच्या राज्यरोहणानिमित्त हिंदी फौजा राबविणार, असल्या गोष्टींतून हा विषय सुचल्याचा तर्क करवतो. कारण कांहींही असले तरी हा लेख ४५ वर्षांपूर्वीच्या काळाकडे नजर टाकल्यास अण्णासाहेबांच्या सर्व-व्यापी देशभक्तीबद्दल कौतुक उत्पन्न केल्याशिवाय राहत नाही. १९४५ सालाने

‘शिपाई हा सुद्धा एक नागरिक आहे’ या सिद्धांताच्या स्वरेपणाची साक्ष हिंदी जनतेला व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना पटविली. ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाविषयी अप्रीति लोकांमध्ये उत्पन्न करण्यासाठी जो जो विषय सांपडेल, सुचेल किंवा निघेल त्याला आपल्या विचारसरणीच्या चरकांत पिळून काढावयाचें हा अण्णासाहेबांचा स्वाक्या सगळीकडे अचूक प्रत्ययास येतो.

‘काळांतील निवडक निबंधांचें’ महत्त्व, ते निबंध ज्या काळांत लिहिले गेले त्याकडे लक्ष देऊनच ठरवावयाला पाहिजे. आजचा नवीन वाचक त्यापासून सर्वच बाबतींत इतक्या दूर अंतरावर आलेला आहे की, त्याला यांतले कित्येक लेख अगदींच सौम्य वाटतील; कित्येक लेख पूर्णपणें निरर्थक आहेत, असें म्हणण्यापर्यंतही त्याची मजल जाईल. आज आपण राजकीय स्वातंत्र्याच्या मंदिरांत नसलों तरी आवारांत निःसंशय पोंचलेलों आहों. अण्णासाहेबांनीं लोकांच्या राजकीय जागृतीनिमित्त काम सुरू केलें त्या दिवसांत स्वातंत्र्याचें स्वप्नही नव्हतें. स्वातंत्र्य, स्वराज्य वगैरे शब्दांच्या घोषणा १९०५ नंतर भीतभीत बेताबेतानें होऊं लागल्या. अशा परिस्थितींत राजकीय पारतंत्र्याचा तिटकारा लोकांना शिकाविण्याची कामगिरी किती विकट असेल याची कल्पना तेव्हांचा संपूर्ण इतिहास डोळ्यांसमोर असल्याशिवाय होणार नाही. अण्णासाहेबांसारख्यांनीं ज्या विचारांची शिकवण दिली, तेच विचार पुढें प्रचळ होत जाऊन लोकांनीं स्वातंत्र्याचें आवार गांठलें. प्रतिकूल परिस्थितीची पकड चुकवीत ज्यांनीं आपली बुद्धिमत्ता अव्याहत लोकजागृत्यर्थ झिजविली, त्यांतल्या महाराष्ट्रीय अग्रगण्यांपैकीं कै. अण्णासाहेब परांजपे हे एक होत ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली म्हणजे त्यांच्या लेखांचें महत्त्व निराळें सांगावयाला नको.

मुंबई, }
ता. १०-९-४६

न. र. फाटक

काळांतील निवडक निबंध

भाग पांचवा

य. गो. जोशी प्रकाशन, पुणे वाद-विवेचन-माला

१ सुलभ समाजवाद	पां. वा. गाडगीळ	१-०-०
२ फॅसिझम	”	१-०-०
३ साम्राज्यशाही	ना. ग. गोरे	१-०-०
४ अराज्यवाद	पां. वा. गाडगीळ	१-०-०
५ लोकशाही	आचार्य जावडेकर	१-८-०
६ मार्क्सचा भौतिकवाद	पां. वा. गाडगीळ	१-०-०
७ विश्वकुटुंबवाद	ना. ग. गोरे	१-८-०
८ ईश्वरवाद	आचार्य दांडेकर	१-८-०
९ गांधीवाद	आचार्य जावडेकर	१-८-०
१० राष्ट्रवाद	कोल्हटकर	२-०-०
११ जडवाद	तर्कतीर्थ जोशी	१-४-०
१२ हिंदुत्ववाद	ज. स. करंदीकर	२-८-०
१३ मार्क्सच्या कॅपिटलचा सारग्रंथ	पां. वा. गाडगीळ	१०-०-०

या तेरा पुस्तकांत वाद-विवेचन-माला पूर्ण होते.

या आवृत्तीची सोल एजन्सी महाराष्ट्र-ग्रंथभांडार, मिरगांव मुंबई यांकडे दिली आहे. तेव्हां ग्राहकांनी व पुस्तक-विक्रेत्यांनी पुस्तकें भांडाराकडून परस्पर मागवावी.

काळांतील लेखांचे जन्मस्थान.
सरदार कानड्यांच्या (कोनकरांच्या) बाळांतील सोनेरी रंगमहाल

परमेश्वराचें अभिवचन : : १

काळ : अग्रलेख, ता. ११।४।१९०२

★ वर्षारंभीची प्राथना.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानि होते आणि अधर्माचें प्राबल्य वाढतें, तेव्हां तेव्हां मी अवतार धारण करतो, असें परमेश्वरानें अभिवचन दिलेलें आहे, हें सर्वांना विश्रुतच आहे; परंतु तें अभिवचन आमच्या हल्लींच्या लोकांच्या संबंधानें खरें कधीं होणार ?

संकटांत सांपडलेल्या मनुष्याचें मन अविश्वासी होतें. ज्याचें गलबत वादळांत सांपडलें आहे अशा मनुष्याला सगळ्या पृथ्वीच्या पाठीवर पाणीच पसरलेलें आहे असें वाटतें; कोठें जमीन असेल अथें त्याला वाटत नाही; इतका तो आपल्या सभोवतालच्या प्रत्यासन्न संकटांनीं गांगरून गेलेला असतो. एका-पाठीमागून एक कोसळणारीं दुःखें मनुष्याचें मन उतावीळ करितात. दुःखग्रस्त मनुष्याला स्थलाचें व काळाचें अंतर दिसेनासें होतें. दूर स्थळीं व चिरकालानें ज्या गोष्टी व्हावयाच्या असतात त्या आपल्याच डोळ्यांदेखत व्हाव्या असें त्याला वाटूं लागतें व त्या तशा घडून आल्या नाहीत म्हणजे त्याचें मन अस्थिर होतें आणि निराशेनें भरून जातें. कांहीं अंशीं अशाच प्रकारची स्थिति हिंदु-स्थानांतील लोकांची झालेली आहे आणि म्हणूनच 'परमेश्वर आपलें अभिवचन

खरे करीलना ?' अशा प्रकारचे प्रश्न कधी कधी त्यांच्या मनामध्ये उद्भवतात. हिंदुस्थानातील लोकांवर इतकी संकटे येऊन गुदरत आहेत की, त्यांतून हिंदुस्थानला कधी वर डोकें काढतां येईल, अशी आशा बाळगण्याला क्वचितच जागा उरलेली आहे.

प्रत्येक वर्ष जसें येतें तसें जातें. हिंदुस्थानातील लोकांच्या सुखामध्ये जो कांहीं भर टाकील असा एकही संवत्सर येत नाही. जो येतो तो हिंदुस्थानांतील लोकांकरितां दुःखाची ओझीच आपल्या डोकीवर घेऊन येतो. हिंदुस्थानांतील लोक पुराणप्रिय आहेत. जुन्या गोष्टींचें स्मरण चिरकाल टिकवावें, अशी त्यांची फार इच्छा असते; आणि तिला अनुसरून ते पूर्वीच्या रीतिरिवाजांचें अवलंबन करित असतात. त्याप्रमाणें नवीन वर्षारंभाचा दिवस हा सणाचा दिवस म्हणून पाळण्याची चाल इकडे पडली आहे. सणाचा दिवस म्हणजे आनंदाचा दिवस होय. पण तसा आनंद हल्लीं ह्या नवीन वर्षारंभाच्या दिवसामध्ये काय उरला आहे ? रूढीला अनुसरून लोक या पाडव्याच्या दिवशीं गुढ्या आणि तोरणें उभारतात. पण वास्तविक गुढ्या आणि तोरणें उभारण्यासारखा आनंद उत्पन्न करण्याइतकी लोकांची समाधानकारक स्थिति अलीकडे कधीही लोकांच्या दृष्टेत्पत्तीस आलेली नाही. वर्षप्रतिपदेचा सण पाळणें आणि साजरा करणें म्हणजे एका दृष्टीनें आपल्या शालिवाहन राजाचें प्रतिवार्षिक स्मारक करण्यासारखेंच आहे. पण तसलें स्मारक करण्यांत काय अर्थ उरला आहे ? इतःपर शालिवाहनाहून हा आपला शक्रकर्ता नाही हल्लीं आपल्यावर शालिवाहनाहून दुसऱ्यांचा शक्र बसलेला आहे व त्या शक्रपुढें शालिवाहनाचा शक्र हळू-हळू लोपत चालला आहे. आज जर शालिवाहनाचा कोणावर शक्र असेल तर तो केवळ पंचांगावर आहे. पंचांगाशिवाय इतर सर्वत्र ख्रिस्ती शकाचें प्राबल्य झालेलें आहे. त्या शकाला सर्वतोपरी वाहिलेले, त्या शकाप्रमाणें बसणारे, उठणारे, निजणारे आणि खाणारे जे लोक आहेत त्यांनीं शालिवाहन शकाचें स्मारक प्रत्येक चैत्राच्या प्रतिपदेला करावें हें विसंगत आहे. आपण म्ळेच्छ धर्म स्वीकारून फिरून हिंदुस्थानांतील देवतांची उपासना करणें ह्यांत जितकी सुसंगतता आहे, तितकीच वरील गोष्टीमध्ये आहे, हें कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाही. ख्रिस्ती शकाच्या अमुक महिन्याच्या अमुक तारखेला पाडवा आला आहे अशा प्रकारानें जेथे शालिवाहनाच्या विजयश्रीच्या दिवसाची

गणना केली जाते, तेथें तो दिवस सणाचा म्हणून मानण्यांत तरी काय हंशील आहे ! अशा सणाच्या दिवशीं आनंद म्हणून काय तो एवढाच कीं, त्या दिवशीं दहा वाजल्यापासून पांच वाजेपर्यंत सरकारी ऑफिसांतून काबाडकष्ट करण्याची सुट्टी मिळते. ह्याशिवाय या वर्षप्रतिपदेच्या सणाच्या दिवसांत दुसरा कांहीं आनंद उरला आहे असें मुळींच नाही. ते खरें आनदाचे दिवस पूर्वींच निघून गेले ! आतां केवळ उपचार म्हणून गुढ्या आणि तोरणें उभीं करावयाचीं. वास्तविक गुढ्या आणि तोरणें हीं विजयश्रीचीं चिन्हें होत. जेव्हां एखादी विजयप्राप्ति होते तेव्हां गुढ्या आणि तोरणें उभारावयाचीं. जेव्हां आपल्याला अतिशय आनंद होईल तेव्हां गुढ्या आणि तोरणें उभारावयाचीं. जेव्हां आपण एखादें शतकृत्य करूं, दिग्विजय करूं, किंवा महत् पराक्रम करूं, तेव्हां गुढ्या आणि तोरणें उभारावयाचीं, हा गुढ्यांचा आणि तोरणांचा मूळ उद्देश होय. पण आतां असा कांहींच प्रसंग लागत नाही. हल्लीं आपण अतिशय पराभव पावलों असलों, अतिशय दुःखांत निमग्न झालों असलों, किंवा अनिशय नीच कृत्यें आपल्या हातून झालेलीं असलीं तरी देखील आपण गुढ्या आणि तोरणें उभारण्याला तयारच ! ध्वजारोपण हें विजयाचें सूचक, पण आम्ही राष्ट्र या दृष्टीनें गुलामगिरीमध्ये असतांनाही आम्हांला ध्वजारोपण करण्याला शरम वाटत नाही. अशा रीतीनें अर्थ समजल्यावाचून सद्यःस्थितीला विसंगत अशीं भलभलतीं कृत्यें आपण करीत असतो. शालिवाहनाच्या वेळेपासून बरींच वर्षेपर्यंत विजयश्री आणि विजयध्वज हीं दोन्ही आपल्यापाशीं होती. विजयश्री आपण मिळवीत होतो आणि विजयध्वज आपण उभारीत होतो. हल्लीं विजयश्री आपल्याला सोडून गेली आहे, आणि विजयध्वजांचीं फडकीं मात्र आपल्यापाशीं राहिली आहेत. तीं एखाद्या काठीच्या टोंकाला बांधून आपण आपले विजयध्वज वाटेल तेव्हां उभे करतो, पण विजयावांचून विजयध्वजाच्या नुसत्या चिंध्यांना काय शोभा आहे ! हल्लीं विजयश्री आम्हांला सर्वतोपरी सोडून गेली आहे; परंतु तिचें बाह्य सोंग मात्र आमच्यामध्ये पूर्णपणें वास्तव्य करीत आहे. विजयश्री नाही, पण विजयश्रीचें नाटक आपल्याकडून प्रतिवर्षीं नियमितपणें केलें जात आहे तान्हाजी मालुसऱ्यांनीं सिंहगडाच्या किल्ल्यावर जें निशाण लाविलें, चिमणाजी अप्पांनीं बसईच्या किल्ल्यावर जो ध्वज उभारला, किंवा रावोबादादांनीं अटकेच्या किनाऱ्यावर जो भाला रोंविला, ते खरें ध्वजा-

रोपण, तो खरा पाडवा, तें आपलें खरें तोरण आणि तो आपला खरा वर्षप्रतिपदेचा दिवस ! एखाद्या व्यक्तीचा पाडवा चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला असो किंवा कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेला असो. परंतु राष्ट्राचा पाडवा म्हटला म्हणजे, ज्या दिवशी त्या राष्ट्रांतील लोकांनीं कांहीं मर्दुमकीचें काम केलें असेल तो होय. तोच राष्ट्रीय ध्वजारोपणाचा दिवस होय; आणि तोच दिवस त्या राष्ट्रांत गुढ्या आणि तोरणें उभारण्याला योग्य होय. परंतु आतां, असल्या महोत्सवाचे दिवस आपल्याला सोडून गेले आहेत. आपण असल्या प्रकारच्या विजयश्रीच्या सणांना आतां पारखे झालों आहों. पूर्वीच्या सुखाला आपण हल्लीं अंतरलों आहों.

कांहीं तरी बरी स्थिति यावी म्हणून नवीन येणाऱ्या वर्षाकडे आपण मोठ्या उत्सुकतेनें पहात बसतो. व नवीन येणाऱ्या व्हाइसरॉयांप्रमाणें नवीन येणाऱ्या वर्षाच्या स्वागतासाठीं आपण घोघरीं आणि रस्तोरस्तीं गुढ्या-तोरणें उभारित असतो पण नवीन येणाऱ्या व्हाइसरॉयांप्रमाणें आणि गव्हर्नरांप्रमाणें नवीन येणारीं वर्षे हल्लीं सर्व लोकांची निराशा करून टाकण्याला शिकलेलीं आहेत. मागची कारकीर्द वाईट गेली, तर ह्या कारकीर्दीत तरी आपलें कांहीं कल्याण होईल अशा आशेवर लोकांनीं असावें; परंतु प्रत्येक संवत्सर ह्या ब्राम्हावर्तीत नवीन येणाऱ्या इंग्लिश प्रतिनिधींच्या इतक्याच निष्ठुरतेनें लोकांच्या आशा निष्फळ करून टाकीत आहे. पूर्वीपेक्षां नवीन वर्षाच्या कारकीर्दीत लोक अधिक भिकारी होत चालले आहेत; लोकांची अधिक उपासमार होत चालली आहे; लोकांमध्ये रोगाचें मान जास्त वाढत चाललें आहे; आणि पावसाचें मान कमी होऊन महर्धता दिवसेंदिवस जास्त वाढत आहे; अशा प्रकारचा अनुभव आज कित्येक वर्षे हिंदुस्थानांतील लोकांना येत आहे. पूर्वीच्या वैभवाशीं तुलना करून पाहिली तर हल्लींचे हिंदुस्थानांतील लोक फारच वाईट स्थितीमध्ये आहेत, असें कोणालाही वाटल्यावांचून राहणार नाही. पण पूर्वीच्या स्थितीशीं साम्य पावण्याची महत्त्वाकांक्षा जरी सोडून दिली तरी हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांच्या पोटाला पोटभर अन्न मिळावें, एवढें तरी निदान अत्यंत आवश्यक आहे. पण दुर्दैवानें सर्वांना पोटभर अन्न मिळणेंही दुरापास्त झालें आहे, असे दिवस हल्लीं हिंदुस्थानच्या लोकांवर येऊन गुदरले आहेत. हिंदुस्थानांतील कांहीं थोड्याशा लोकांचें खाणेंपिणें चमचमीत चाललें असेल, पण बाकी बहुतेक लोकांना जवळ जवळ उपासमारच करावी लागत आहे. इतक्या लोकांच्या पुढची भाकरी ओढून

तिच्यावर कांहीं लोकांनीं आपला तळिराम गार करावा, हा अतिशय मोठा अन्याय नव्हे काय ? ज्याला अन्न नसेल त्याला तें द्यावें हा न्याय होय; व तसें कोणी न दिलें तर तोदेखील मोठा अन्याय होतो. मग ज्यांच्यापाशीं अन्न असेल त्यांच्यापासून तें घेऊन त्यांची उपासमार करणें, हा सर्वांत मोठा अन्याय नाही काय ? अन्नदान हा जर धर्म असेल तर असलेल्या अन्नाचें हरण, ही धर्माची ग्लानि नव्हे काय ? आणि हें अधर्माचें अभ्युत्थान नव्हे काय ?

धर्म शब्दाचे अर्थ अनेक पंडितांनीं अनेक केलेले आहेत; व अलीकडच्या सुधारलेल्या धर्मशास्त्राच्या मताप्रमाणें अधर्म तो धर्म आणि धर्म तो अधर्म होऊं लागला आहे. त्यामुळें अज्ञ लोक जेव्हां अधर्म वाढला आहे असा आक्रोश करितात त्याच वेळेला तो धर्माचा उत्कर्ष होत आहे म्हणून सुधारलेले शास्त्री आनंद मानीत असतात. आणि जेव्हां लोक धर्माप्रमाणें आचरण करीत आहेत असें कित्येकांना वाटत असतें, त्या वेळेला तें धर्मवाह्य वर्तन होत आहे, म्हणून इतरांची हाकाटी असते. अशा मतभेदामुळें अलीकडे कित्येक बाबतींत धर्माची वृद्धि होत आहे किंवा ग्लानि होत आहे, हें ठरविण्याची फार मुष्कील पद्धत लागली आहे. उदाहरणार्थ— मद्याचा, मांसाचा, किंवा व्यभिचाराचा प्रसार जास्त झाला तर ही धर्माची ग्लानि होत आहे आणि हें अधर्माचें अभ्युत्थान होत आहे, असें कोणी प्रतिपादन करूं लागल्यास तें त्याचें प्रतिपादन हल्लींच्या काळीं सर्वथैव खरेंच ठरेल आणि सर्व लोकांना संमत होईल, अशी कोणीही मनुष्य खात्री देऊं शकत नाही. कारण, ह्याच गोष्टीमध्ये धर्माची वृद्धि आणि धर्माचें अभ्युत्थान आहे असेंही सप्रमाण सिद्ध होण्याचा हल्लीं संभव आहे. ही नैतिक धर्मकल्पनांची गोष्ट झाली; व अशीच धार्मिक धर्मकल्पनांचीही स्थिति हल्लीं झालेली आहे. येशु ख्रिस्तवाल्यांच्या मताप्रमाणें, हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती धर्माव्यतिरिक्त धर्मातील अजून अनेक लोक आहेत व ते ख्रिस्ती होत नाहीत ही धर्माची मोठी ग्लानि होत आहे, व हें अधर्माचें मोठें अभ्युत्थान होत आहे. येशु ख्रिस्तवाल्यांचें असें मत आहे, कीं हिंदुस्थानांत जेव्हां सगळे लोक ख्रिस्ती होतील तेव्हांच येथें धर्माची ग्लानि आणि अधर्माचें अभ्युत्थान बंद होईल. तोंपर्यंत त्यांच्या मतानें, हा निवळ नरकलोकचा मुलूख आहे, आणि येथें सैतानाचा अम्मल चालू आहे. परंतु इतर धर्मातील लोकांच्या कल्पना ह्याच्या अगदीं उलट आहेत. सत्य मार्गानें चालणें. सत्य बोलणें. सत्य असेल तेंच

करणे, परोपकार करणे, दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार न करणे, दुसऱ्याची विना-
कारण हिंसा न करणे वगैरे गोष्टींमध्येच खरा धर्म आहे, असे त्यांना वाटत
आहे. आणि परमेश्वरा, अशाही लोकांना तू अजून जिवंत ठेविले आहेस. अशी
उभयप्रकारची परस्परविरुद्ध धर्ममते प्रचलित असल्यामुळे धर्माची वृद्धि कोठे
होत आहे आणि धर्माची ग्लानि कोठे होत आहे, हे ठरविण्यालासुद्धा पामर
जनांना फार पंचाईत पडते. हे भगवंता, ख्रिस्ती शतकांच्या पूर्वी कांही वर्षा-
मागे पानिपतच्या कुणावर तू अर्जुनाला गीता सांगितलीस त्या वेळी धर्म ह्या
शब्दाचा तुझा अर्थ काय असेल, तो तुलाच ठाऊक. परंतु हल्ली धर्म शब्दाचा
अर्थ तुझ्या वेळेपेक्षा पुष्कळच अधिक सुधारलेला आहे. त्यामुळे
मद्याचा प्रकार फार झाला, किंवा वेदप्रणीत उत्कृष्ट आचारांचा अत्यंत लोप
झाला, किंवा लोकांनी परस्पर व्यवहारामध्ये सत्यतेचा मार्ग पार सोडला, किंवा
ख्रिस्ती धर्माच्या प्राचल्याने इतर धर्मांतील लोकांना तोंड दावून बुक्क्यांचा मार
अनावर वसू लागला, म्हणजे ही धर्माची ग्लानि झाली असे वाटून तुझे
अंतःकरण द्रवेल अशी आज कोणालाही खात्री नाही. म्हणून असल्या प्रकारचे
अधर्म होत आहेत, अशी फिरीद तुझ्यापुढे आणण्यांत मनाला थोडीशी भीति
वाटणे साहजिक आहे.

परंतु वर निर्दिष्ट केलेल्या नैतिक आणि धार्मिक बाबतींमध्ये धर्म
शब्दाच्या अर्थासंबंधाने कोणामध्ये कितीही मतभेद असला तरी सर्वांच्या
मतांनी उपासमार करणे हा अन्याय म्हणूनच मानिला गेलेला आहे. ही
धर्माची ग्लानि नव्हे किंवा हे अधर्माचे अभ्युत्थान नव्हे, असे कोणाच्यानेही
म्हणवणार नाही. म्हणून या निर्विवाद गोष्टीसंबंधाने तरी, हे परमेश्वरा, तुला ह्या
असंख्य उपाशी मरणाऱ्या हिंदुस्थानांतील गरीब लोकांची करुणा येऊ दे. ही
धर्माची ग्लानि नव्हे काय ? आणि हे अधर्माचे अभ्युत्थान नव्हे काय ?
पूर्वी जेव्हां जेव्हां मनुष्यमात्रांच्या हिताकरितां तू अवतार धारण केलेस तेव्हां
ह्याच्यापेक्षा जास्त अधर्म होत होते काय ? आतांच्यापेक्षा जास्त धर्मग्लानि
होणे शक्य आहे काय ? आणि तशी झाली तर ती मनुष्यांना सहा आहे काय ?
परमेश्वरा, अजून ह्या हतभाग्य प्राण्यांची तुला करुणा येत नाही काय ? लोकांना
अतिशय ताप होतो तेव्हां मेघ त्यांच्याकडे आर्द्रतेने पाहतो, हे कृत्य त्या
जडात्मक मेघाळा शोभो. परंतु सर्वांची अंतःकरणे आकलन करणाऱ्या हे

परमेश्वरा, तुला हें योग्य नाही. प्रजा सर्वतोपरी जेरीस आलेली आहे. तिला संकटानें चोहोंकडून व्यापून टाकलेलें आहे मनुष्यांच्या दुःखाची परमावधि झालेली आहे. मनुष्यांच्या प्रयत्नांनीं हात ठेकिले आहेत. मनुष्ये इतकीं संकटे भोगीत असून त्यातून त्यांची सुटका करण्याकरितां परमेश्वर धांव घेत नाही. तेव्हां ह्या जगांतील न्याय आणि अन्याय यांच्यावर देखरेख ठेवणारा कोणी परमेश्वर आहे किंवा नाही, अशीहा शंका कित्येकांच्या मनामध्ये उद्भवूं लागली आहे. तेव्हां परमेश्वरा, ह्याच्यापुढें वाट पाहण्याची अवधि राहिलेली नाही.

साधूंचें संरक्षण करण्याकरितां, दुष्ट कृत्यें करणारांचा विनाश करण्याकरितां, आणि धर्मस्थापना करण्याकरितां जेव्हां जेव्हां प्रसंग पडेल तेव्हां तेव्हां धांवत येण्याविषयीं तूं अभिवचन दिलेले आहेस. आणि तुझें अभिवचन म्हणजे मनुष्यांना फसविण्यासाठीं दिलेले आहे असें कोणाला कधीं म्हणतां यावयाचें नाही. तूं दिलेल्या अभिवचनामध्ये तूं एकही संदिग्ध शब्द घातलेला नाहीस. त्यांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट आहे. सगळ्या अर्वाचीन जगांतील अतिशय लुच्चा मुत्सद्दी आणि जरी तुझ्या अभिवचनाचा अर्थ बदलण्यासाठीं बसविला, तरीही त्याच्यानें तुझ्या अभिवचनाचा दुसरा अर्थ करवणार नाही. तूं खोटें अभिवचन कशाला देशील ? कारण, गरीब आणि तुझ्यावर विश्वास ठेवून बसणाऱ्या मनुष्यांना फसवून तुला काय मिळवायचें आहे ? गरीब बिचाऱ्या लोकांपाशीं असें काय आहे कीं, जें तुझ्यापाशीं नसून त्यांना खोटीं खोटीं अभिवचनें देऊन त्यांच्यापासून तुझ्या मनांतून भोंदून घ्यावयाचें आहे ? मी धर्मस्थापना करण्यासाठीं युगा-युगाचे ठिकाणीं संभवत असतो, अशा प्रकारचें सगळ्या जगापुढें तूं विधान केलेस, त्या वेळेस तें करण्याविषयीं तुझ्या दंडावर कोणी गोणी दिली होती ! जें अभिवचन तुला परिपूर्ण करावयाचें नाही तें तूं दिलेंसच नसतेंस तर तुझ्यावर गरीब बिचाऱ्या लोकांचा काय जोरा चालला असता ? त्यांनीं तुझें काय केलें असतें ? पण एकदां वचन दिल्यानंतर तूं बांधला गेलास. आतां तुला तुझ्या वचनापासून सुटका नाही. तूं आपल्याला कोणी यःकश्चित् राजा किंवा प्रजा समजूं नकोस, कीं ज्या तुला, हव्या तशा शिताफीनें आपलें वचन मोडतां येईल. तूं प्रजेचा राजा आहेस आणि राजांचाहि राजा आहेस. कोणी प्रजा तुला कारभार देवोत किंवा न देवोत; आणि कोणा राजांचा तुझ्या स्वर्गातील

साम्राज्याचें स्मरण असो किंवा नसो, तरी पण तुझ्या सत्तेखालीं यच्चयावत् राजापासून रंकापर्यंत सर्वांचें आकलन झालेलें आहे. प्रजा वचनभंग करील आणि राजा आपलें वचन मोडील; परंतु तुला आपलें अभिवचन खरेंच केलें पाहिजे. तूच जर आपलें अभिवचन मोडूं लागशील तर वचनभंग करणाऱ्या राजांनीं कोणाला भ्यावें ? तूं वचनभंग करणारा नाहीस, तर वचनभंग करणारांना शासन करणारा आहेस. तूं दिलेलें अभिवचन तुला खरें केलेंच पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाही आणि तें तूं करशील ह्यांत शंका नाही.

पण हे सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान् परमेश्वरा, तें तूं केव्हां करणार, तुझी कृपावृष्टि आमच्याकडे केव्हां वळणार, तूं आमच्या ह्या हतभाग्य देशाला हातांत केव्हां धरणार, आणि तूं ह्या देशांतील असन्मार्गप्रवृत्त लोकांना सन्मार्गावर कधीं आणणार, हे जाणण्याविषयी लोकांचीं मनं— दुःखानें गांजलेल्या लोकांचीं मनं— उतावीळ होणें साहजिक नाहीं काय ? तुझ्या आज्ञेप्रमाणें संचार करणारे नवग्रह गतवर्षीं ह्या देशाला अनुकूल नसतील तर ते ह्या वर्षीं तरी अनुकूल होऊन तुझी कृपावृष्टि ह्या देशाकडे वळल्याबद्दल लोकांना सुचवितील असें सगळ्यांना नेहमीं वाटत असतें. परंतु जेव्हां पहावें तेव्हां अशुभ ग्रह हिंदु-स्थानाची निराशा करण्याला आणि हिंदुस्थानवर जास्त जास्त संकटपरंपरा ओढून आणण्यालाच दक्ष असलेले दिसून येतात. ह्या वरून ग्रहांवर, परमेश्वरा, तुझा कांहींच अम्मल नाहीं काय ? वास्तविक हे नऊ ग्रह तुझ्या ताब्यामध्ये असावेत. पण सध्यां तूं ह्या नवग्रहांच्या स्वाधीन झालेला आहेस असें दिसतें. परमेश्वरा, जर तू मनांत आणशील तर ह्या नवग्रहांची स्थिति आम्हांला अनुकूल करून देण्याला तुला फारसें अवघड जाणार आहे, असें नाहीं. मंगळाला, शनीला आणि हर्षलला त्यांच्या अनिष्ट स्थानांतून उचलून शुभ स्थानीं ठेवण्याचें तूं मनांत आणिलेंस तर तुला तें अशक्य आहे काय ? पण तूं हें केव्हां करणार ? आतां वाढला आहे ह्याच्यापेक्षां अधिक अधर्म वाढला पाहिजे अशी तुझी इच्छा आहे ? अशी निर्दय इच्छा कोणाची तरी असावी काय ? मनुष्याच्या ठिकाणीं देखील इतकी निर्दय इच्छा असलेली मनुष्याला खपत नाही असली इच्छा, परमेश्वरा, तूं मनांत बाळगिलीस तर हें फार अघटितच आहे असें म्हटलें पाहिजे. आमचे आतांपर्यंत झालेले हाल पाहून तुझे समाधान होत नाहीं, तर आमचे आणखी

हाल झाले पाहिजेत, तेव्हां तुला द्रव येणार, हें वर्तन आमच्या वैज्यालादेखील शोभणार नाही, तर हे परमेश्वरा, तें तुला कसे शोभेल !

आमचे आणखी काय हाल व्हावे असें तुझ्या मनांतून आहे. आम्ही काय दुःखें सोशिलीं नाहीत, कीं जीं तुला द्रव येण्यासाठीं आतां सोशिलीं पाहिजेत ? आम्ही नवकोटनारायण होतो ते आम्ही भिक्षेकरी झालों. आम्ही राजवाड्यांत रहात होतो, त्या आम्हांला झोंपड्याही मिळेनाशा झाल्या. आम्ही समुद्रवलांकित पृथ्वीचें राज्य संपादून शत्रूच्या छातीवर नाचत होतो, त्या आम्हांला दुसऱ्यांच्या लाथा खातां खातां पुरेसें झालें आहे. आम्ही हजारों सहस्रभोजनें घालीत होतो, आणि लक्षावधि ब्राह्मणांना अग्रहार देत होतो, त्या आम्हांला मध्यान्हकाळ आला म्हणजे हातांत चौपदरी घेण्याची वेळ आली आहे. आम्ही पराक्रमानें दुसऱ्यांच्या माना खालीं वांकवीत होतो, ते आम्ही यत्किंचित् लाभासाठीं दुसऱ्यांची खुशामत करूं लागलों आहों. आमच्या घरांतून सोन्याचा धूर निघत होता, आणि आमच्या घरांत मोत्यें आणि माणकें हीं आधोलीनें मोजलीं जात होती, त्या आम्हांला एक तांब्याचा पैसादेखील नजरेस पडेनासा झाला आहे. ह्यापेक्षां आणखी दुःखें तीं काय भोगावयाचीं आहेत ? आमच्या सर्व आशा निष्फळ होत आहेत. आमच्या इच्छा नीच गोष्टींवरच आसक्ति ठेवीत आहेत. आमचीं क्षेत्रें दूषित होत आहेत. आमचें वीर्य पतित होत आहे. आमचीं संतति अल्पायुषी होत आहे. आम्हांला बाळपणींच वार्धक्य येत आहे. आणि वृद्धापकाळाचे दिवस येण्याचे पूर्वींच मृत्यु येत आहे. आम्ही भाऊ भाऊ एकमेकांच्या उरावर बसत आहों आणि आपलीं गृहछिद्रे दुसऱ्यांना दाखवून देत आहों. मांगाचें कर्म करण्याची आम्ही महत्त्वाकांक्षा बाळगीत आहों. आणि ब्राह्मणाचें कर्म करण्याबद्दल आम्हांला शरम वाटत आहे. आम्हांला स्वदेश म्हणून कांहीं उरला नाही; व स्वदेशावर प्रीति करणें हा आम्ही गुन्हा समजतो. खरे बोलण्याची आम्हांला भीति वाटते. आणि सन्मार्गानें पाऊल टाकावयाचें म्हटलें म्हणजे आमच्या अंगावर शहारे येतात. आमची जीभ खुशामतीसाठीं आणि आमचे हात लाचाचे पैसे देण्यासाठीं ! इतक्या पतित स्थितीला आम्ही जाऊन पोचलों ! आणखी याहून नास्त दुःख तें आम्ही काय सोसावयाचें राहिलें आहे ! परमेश्वरा, ही आमच्या दुःखाची परमावधि झाली नाही काय ? ह्यापेक्षां आणखी नास्त दुःख आम्ही काय

सोसावें ? ज्यांना तू संकटांतून उद्धरिलेस त्यांनीं ह्याच्यापेक्षां काय अधिक दुःखें भोगिलीं होती ! मरणापेक्षां दुसरें अधिक दुःख तें काय आहे ? आणि अपमानाचें मरण जर देवा, काय असतं हें तुला माहीत असेल, तर त्या मरणानें आम्ही कितीतरी वेळां मेलेले आहों. प्राणवियोगरूपी मरण आल्यावर मग तूं कृपा केलीस, तर तिचा काय उपयोग आहे ? ती कोण जाणणार आणि तिचें चीज कोण करणार ? मग तुझ्या गुणानुवादाचें वर्णन कोण करणार ? मग तुझ्या भक्तात्सल्याचें स्तोत्र कोण म्हणणार ? आणि तुझ्या अद्भुत चारत्रांचें गायन कोण गाणार ? तेव्हां, हे परमेश्वरा, तूं ह्या दीन झालेल्या देशाचा आतां फार वेळ अंत पाहूं नको. तुझ्या कृपावृष्टीची सर्व लोक वाट पहात आहेत. त्यांना तूं निराश करूं नको. सगळ्या जगानें आनंदांमध्ये नांदावें आणि आम्ही, ह्या देशांतीलच लोकांनीं, दुःखांत दिवस काढावेत, असा पक्षपात तुझ्या ठिकाणीं कां असावा ? तुझें जग हें सगळ्यांकरितां सारखें आहे. त्याजवर एकाचा हक्क जास्त आहे आणि दुसऱ्याचा कमी आहे असें कदापिही नाही. मग ह्या हिंदुस्थानांतीलच लोकांना तूं दुःखामध्ये कां ठेवितोस ? त्यांना तूं ह्या दुःख-समुद्रांतून लोंकर पेल तडीला नेऊन लाव, तूं येऊन आपलें अभिवचन खरें कर आणि सर्व जगाला आनंदांमध्ये आणि सुखसमाधानामध्ये निमग्न करून सोड, हीच तुझ्यापाशीं प्रार्थना आहे.

धर्मकल्पनांचा परिणाम :

: : २

काळ : अग्रलेख, ता. २५४-१९०२

★ महासभेच्या पुरस्कर्त्यांना आधार !

विचारांचा आचारावर पुष्कळ परिणाम होतो, ही गोष्ट सर्वसम्मत आहे. विचार कोणतीही गोष्ट स्वतः करीत नाही, पण दुसऱ्याकडून करवितो. विचार हा आचाराचा जनक आहे; आणि आचार हा विचाराचा पुत्र होय. विचार असेल तर आचार होईल किंवा न होईल; पण विचारच नसेल तर आचार उत्पन्न होऊ शकणार नाही, हें खास. कारण असेल तर कार्य उत्पन्न होईल किंवा न होईल; परंतु कारणच नसेल तर कार्य कोठून उत्पन्न होणार ? अशा प्रकारचा संबंध विचार आणि आचार यांच्यामध्ये आहे. मनुष्याची या जगांतील जीव-यांचा सुखावह होण्याकरिता त्याला चांगल्या आचारांची अत्यंत आवश्यकता असते. परंतु चांगले आचार चांगल्या विचारांचाचून कसे उत्पन्न होणार ? ह्याकरिता मनुष्याला चांगल्या विचारांची आकांक्षा उत्पन्न झाली. पण हे चांगले विचार तरी वाटेवर पडले आहेत असे नाही. प्रत्येक मनुष्याला सुख पाहिजे असतें. परंतु ते सुख उत्पन्न करण्याला मूळ कारण जे चांगले विचार ते प्रत्येक मनुष्याच्या डोक्यामध्ये असतातच असे नाही. यासाठी मनुष्याला दुसऱ्याच्या चांगल्या विचारांकडे वळणें भाग पडलें व त्याला स्वतःच्या धर्मांमध्ये असल्या चांगल्या विचारांचा खजिना एकत्र सांपडला. धर्म या शब्दाचे कोणी कांहीं अर्थ करतो; परंतु सामान्य दृष्ट्या पाहतां धर्म म्हणजे चांगल्या विचारांचा समुच्चय.

आतां ह्या विचारांपैकीं कांहीं विचार पारलौकिक असतात आणि कांहीं ऐहिक असतात. पण ते कसलेही असले तरी ते इतके उत्कृष्ट असतात कीं, तसे विचार एकाच काळीं एकाच व्यक्तीच्या डोक्यामध्ये येणें कधीही संभवनीय नसतें. आणि म्हणूनच असले उत्तम विचार ज्यांमध्ये संकलित केलेले असतात ते धर्म ईश्वरप्रणीत आहेत असें स्वाभाविकपणेंच लोक मानूं लागले. पण कित्येक लोक असे दुराग्रही असतात कीं, त्यांना धर्म हे ईश्वर-प्रणीत आहेत ही कल्पना कधीही पसंत होत नाही. त्या धर्मांचें कर्तृत्व ईश्वरापासून हिसकावून घेऊन अल्पज्ञ मनुष्यांच्या माथीं मारण्याला ते सदैव उत्सुक असतात. त्यांना ईश्वरानें वेद केलेले खपत नाहीत; त्यांना सीनाय पर्वतावरून देवानें आपल्या आज्ञा सांगितलेल्या सहन होत नाहीत; किंवा देवदूतानें महंमदाच्या कानामध्ये देवाची इच्छा काय आहे ती येऊन सांगितली हें मत पसंत पडत नाही. वेद हे विश्वामित्र, वसिष्ठ या माणसांचे, बायबल हें जीजस खाईस्ट या माणसाचें, आणि कुराण हें महंमद या माणसाचें, असें मानण्यांतच त्यांना फायदा आहे असें वाटतें. ह्या वर्गांतील लोक आपापल्या धर्मांतील आज्ञा पाळण्यांत कांहीं कसूर करतात असें नाही. परंतु ह्या देवाच्या म्हणून पाळण्यांत त्यांना शरम वाटते आणि मनुष्याच्या म्हणून पाळण्यांत भूषण वाटतें. शहाण्याचे चांकर व्हावें, पण वेड्याचे धनी होऊं नये, अशी एक लौकिक म्हण आहे. पण ह्या मताच्या लोकांना सर्वज्ञ परमेश्वराचें आज्ञाकरत्व पत्करण्यापेक्षां अल्पज्ञ मनुष्याचें—स्वामित्व नव्हे तर—आज्ञाकरत्वच पत्करण्यामध्ये मोठा आनंद वाटतो. पण हे धर्मप्रचारक जरी मनुष्यच होते असें मानिलें, तरी ते फार अलौकिक मनुष्य होते याबद्दल कोणाचाच मतभेद नाही. ते प्रत्यक्ष ईश्वर नसले तरी ते ईश्वरासारखेच होते, ते ईश्वराचे अंश होते किंवा ते ईश्वराच्या कुपेला पूर्णपणें पात्र झालेले होते, ह्याबद्दल कोणामध्येही फारसा मतभेद नाही. कारण, धर्मप्रचाराचें काम हें लहानसहान नव्हे, तें पाहिजे त्या क्षुद्र मनुष्याच्या हातून होण्यासारखें नाही. तसें असतें तर प्रार्थनासमाजाचा देखील एवढां एक धर्म बनून गेला असता. पण ह्या गोष्टी भलत्यांच्याच हातून होणें शक्य नाही. असो. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या हातून किंवा त्याच्या कृपाकटाक्षानें जे धर्म अस्तित्वांत आलेले आहेत त्यांपैकीं हिंदुधर्म बौद्धधर्म, ख्रिस्तीधर्म व महंमदीधर्म हे प्रमुख होत.

हे धर्म म्हणजे चांगल्या विचारांचे निरानिराळे खजिने होत, हें वर सांगितलेंच आहे. जे विचार चांगले ते सद्बोधित चांगलेच. तरी पण प्रसंग-विशेषाच्या अनुरोधानें कित्येक धर्मांमध्ये चांगल्या विचारांनाच प्राधान्य दिलेलें असतें व त्याचा परिणाम त्या धर्मांच्या अनुयायांवर केव्हांना केव्हां तरी झाल्यावांचून राहत नाही. धर्म हे ईश्वरप्रणीत असोत किंवा मनुष्यकर्तृक असोत, त्यांच्यामध्ये जे विचार एकत्र केलेले असतात त्यांचा त्या त्या धर्मांतील लोकांवर बरावाईट परिणाम केव्हां तरी होतोच. या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं बौद्धधर्माचें उदाहरण फार चांगलें आहे. हिंदुधर्मांमध्ये एके वेळीं यज्ञ-यागादिकांचें फार प्राबल्य झालेलें होतें; व तन्निमित्त अर्थात् यागीयपशुहिंसाही फार होऊं लागली होती. ही धर्माची दोरी एकाच दिशेला अतिशय ओढली जाऊं लागल्यामुळें ती दुसऱ्या दिशेकडे ओढली जाण्याबद्दल इच्छा उत्पन्न होऊं लागल्या आणि प्रयत्न अस्तित्वांत येण्याला सुरवात झाली. त्या इच्छा आणि ते प्रयत्न ह्यांनाच कालगतीनें बौद्धधर्म हें स्वरूप आलें. पूर्वी (यज्ञांतील पशूंची) हिंसा हाच परम धर्म होय, अशी समजूत होती. ह्याच्या उलट गौतमबुद्धानें 'अहिंसा परमो धर्मः' हें मत प्रचारांत आणिलें; व तेव्हांपासून बौद्धधर्मानुयायी लोकांच्या मनावर ह्या अहिंसामताचा पगडा फारच जबरदस्त रीतीनें बसू लागला. अहिंसा हा एक चांगला विचार; व बौद्धधर्माच्या खजिन्यामध्ये ह्या अहिंसामतरूपी हिऱ्यामाणकांचीच विशेष भरती. पण ह्या विचाराचा परिणाम तद्धर्मानुयायी लोकांच्या आचारावर फारच विलक्षण झाला. धर्म हा इहलोकींच्या आणि परलोकींच्या अशा दोन्ही ठिकाणाच्या सुखाकरितां आहे. त्यापासून येथेंही सुख झालें पाहिजे आणि परलोकींही सुख मिळालें पाहिजे. अशीच धर्माची योजना असावी आणि असतेही. पण बौद्धधर्मांत अहिंसेवर विशेष कटाक्ष असल्यामुळें या धर्माच्या अनुयायी लोकांच्या ऐहिक सुखामध्ये कधीं कधीं व्यत्यय येण्यासारखा असतो. अहिंसेचें मत एका दृष्टीनें फारच उत्कृष्ट. परंतु आपल्या सर्वोप्तेतलें सर्व जग अहिंसेमध्ये पूर्णपणें निमग्न झालें असतां आपण अहिंसेच्या मताला चिकटून राहण्यांत फारसा अर्थ आहे, असें नाही. दुसऱ्या लोकांनीं आपली हिंसा करून आपला प्राण घेतला तर मग आपण त्या अहिंसेच्या उत्कृष्ट मतापासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाचा अनुभव केव्हां घेणार ?

परंतु या विचारांना गौणत्व देऊन बौद्ध लोकांनी अहिंसेवरच विशेष भिस्त ठेविली व ह्याचा परिणाम त्यांच्या आचारावर घडून आला. 'ईस्ट अँड वेस्ट'च्या चालू महिन्याच्या अंकांमध्ये एका इंग्रजी ग्रंथकाराचा एक उतारा दिलेला आहे. त्यामध्ये ह्या अहिंसांमताचा बौद्ध लोकांच्या युद्धावर कसा परिणाम होतो ह्याचें मोठें मार्मिक वर्णन दिलेलें आहे. ब्रह्मदेशांतील लोक हे बौद्धधर्मी आहेत, हे सर्वांना माहीत आहेच. त्यांच्या आणि इंग्लिशांच्या अलीकडे ज्या कांहीं लढाया झाल्या, त्यांमध्ये बौद्ध लोकांची मनोवृत्ति कशी होती ह्याच्याबद्दलचें चित्र सदर उताऱ्यामध्ये काढले आहे. प्रसंग पडला म्हणून बौद्ध लोक लढत होते. वास्तविक तसें करण्याविषयी त्यांना त्यांच्या धर्माची अनुज्ञा नव्हती. पण ह्या दोन स्थितींमध्ये किती तरी अंतर आहे ! ईश्वराच्या आज्ञेला अनुसरून लढणें आणि मनुष्याच्या आवश्यकतेसाठीं लढणें ह्यांमध्ये फारच तफावत आहे. पण बौद्ध लोकांचा धर्म त्यांना लढा असें सांगत नाही इतकेंच नव्हे, तर उलट लढूं नका, असें सांगत असतो. हिंसा करणें हे महत् पातक आहे, आणि लढाई म्हणजे हिंसेशिवाय दुसरें कांहींच नाही, अशी बौद्ध मनाची स्थिति असल्यामुळे बुद्धिस्ट लोकांना लढाईच्या वेळीं जोर कोठून येणार ? त्यांना भयंकर रणक्रंदन करण्याला उत्तेजन कसे मिळणार ? आणि घनघोर संग्राम करण्याची स्फूर्ति त्यांच्या मनामध्ये कशी प्रादुर्भूत होणार ? बौद्ध शिपाई लढाईला निघाला म्हणजे आपण एक भयंकर पातक करण्याला निघत आहों, अशी त्याची भावना होते. आणि अशा भावनेच्या योद्ध्याकडून सफळ युद्ध तें काय होणार ? तो शत्रूच्या सैन्यावर छापा घालण्यासाठीं रात्रीचा कोठें दडून बसला असतां त्याला आकाशांत जीं नक्षत्रे दिसतील तीं आपलें अघोर कर्म पहात आहेत, त्यांच्या समक्ष मी हें हिंसेचें काम कसें करूं, असा विचार मनामध्ये येऊन त्याचे हातपाय लटलट कापूं लागले पाहिजेत. अशी त्याची स्थिति झाली म्हणजे तो आयताच शत्रूच्या हाती सांपडणार. तो कोठेही पाहो, त्याला उत्तेजन म्हणून कोठेच मिळावयाचें नाही. सूर्य, चंद्र, आकाश, वायु हीं सर्व 'तू महापातक करीत आहेस' असेंच त्याला सांगणार. अशा रीतीनें बौद्ध लोकांचा धर्मच त्यांचा पराजय करतो; त्यांचें अहिंसेचें शास्त्रच त्यांचीं शस्त्रे बोथट करतें; आणि त्यांचा स्वधर्माभिमानच त्यांचे हातपाय बांधून त्यांना शत्रूच्या हवालीं करतो. असल्या धर्मांमध्ये कांहीं चांगल्या गोष्टी असतील, पण सध्यांच्या काळांत

असला धर्म श्रेयस्कर नाही. असला धर्म काय कामाचा ? ज्याच्यापासून लोकांना इहलोकीं शत्रूपासून पराभव प्राप्त झाला पाहिजे, तो धर्म काय कामाचा ? धर्मातील विचार असे असले पाहिजेत की, त्या विचारांच्या जोरावर त्या धर्मातील लोक सर्वांमध्ये अग्रणी झाले पाहिजेत. आपला अभ्युदय करणारा म्हणून आपण ज्याला चिकटावें, परंतु जो आपले हातपाय बांधून आपल्याला शत्रूच्या स्वाधीन करतो, तो धर्म नव्हे; तर आपला एक विश्वासघात करणारा हितशत्रूच होय. मनुष्याला गुलाम बनविणें हें धर्माचें कर्तव्य नव्हे. धर्म ही संस्था गुलामगिरीसाठीं नाही. मोक्ष हें धर्माचें अंतिम फल होय. आणि मोक्ष म्हणजे स्वतंत्रताच. मायेच्या बंधनांपासून मनुष्याची सुटका करणें, हें धर्माचें इष्ट कार्य होय. पण ज्याच्यामध्ये यःकश्चित् गुलामगिरीच्या बंधनांपासून मनुष्याची सुटका करण्याचें सामर्थ्य नाही, तो धर्म त्याची मायेच्या बंधनांपासून सुटका काय करणार ? जो इहलोकीं आपल्या अनुयायाला शत्रूच्या बंधनांमध्ये सांपडून देण्याची तयारी करून देतो, तो धर्म परलोकीं त्याच्या आत्म्याला निर्वाणपद काय देणार ! इहलोकाचीं सुखें पारलौकिक दृष्ट्या थोडींशीं गौण खरीं; परंतु म्हणून धर्मानें ऐहिक सुखांकडे अगदींच दुर्लक्ष करावें, असें नाही. आध्यात्मिक उन्नतीप्रमाणें आपल्या अनुयायांची आधिभौतिक उन्नतिही त्यांच्या धर्मानें घडवून आणिली पाहिजे. विजयश्रीच्या मंगल मालिकेशिवाय धर्माचाही कंठ ओका दिसतो. आणि शत्रूच्या मस्तकावर उभें राहिल्याशिवाय धर्म (त्यांतील कित्येक मनें कितीही उच्च असली तरी) ठेंगणाच दिसतो. ह्याकरितां ज्यांच्या योगानें ऐहिक श्रेष्ठत्वसुद्धां प्राप्त होईल अशींच मनें प्रत्येक धर्मांमध्ये प्रतिपादन केलेलीं असावीत व तीं बहुतेक धर्मांमधून तशीं असतातच.

ह्या बाबतींत हिंदुधर्माकडे आपण पाहिलें तर, त्याची योजना वरील धोरणावरच केलेली आहे, असें दिसून येतें. बौद्धधर्माप्रमाणें हिंदुधर्मांमध्ये अहिंसेचा पगडा लोकांच्या मनावर फाजील बसलेला नाही. योग्य प्रसंग येईल तेव्हां युद्ध करण्याविषयी हिंदुधर्माची अनुज्ञाच आहे इतकेंच नव्हे, तर उलट उत्तेजनही आहे. बौद्धधर्मांतल्याप्रमाणें ह्या धर्मांमध्ये शत्रूवर चालून जाणाऱ्या योद्ध्याचे हातपाय मोडलेले नाहीत. पण ह्यावरून हिंदूंच्या धर्मशास्त्रांमध्ये प्रत्येक युद्धाला उत्तेजनच दिलें आहे असें मात्र नाही. अन्याय-मूलक युद्धाची निंदाच केलेली आहे. असल्या युद्धाला हिंदुधर्मांमध्ये

खून आणि चोरी हींच नात्रें दिलेली आहेत. व त्या धर्माप्रमाणें असलीं युद्धें करणारे म्हणजे खुनी आणि दरवडेखोरच होत. म्हणून अन्याय्य युद्धांची गर्हणा करून न्यायमूलक युद्धांचीच प्रशंसा हिंदुधर्मानें केलेली आहे. व त्या युद्धांमधील योद्ध्यांचें गुणवर्णन केलेलें आहे. हिंदुस्थानांतील लढाई करणाऱ्या लोकांना क्षत्रिय हें नांव देण्यांत येत असतें. त्या क्षत्रियांचा महिमा हिंदुधर्मानें फारच मोठा वर्णन केलेला आहे. बौद्धधर्मी योद्धा लढाई करूं लागला म्हणजे आपण हिंसा करीत आहों, म्हणून आपण नरकांत जाऊं, अशी त्याला भीति वाटत असने. परंतु हिंदुधर्मातील योद्ध्याची तशी स्थिति नसते. त्याला त्याच्या धर्मानें सांगितलें आहे कीं, तूं रणामध्ये शत्रूनें मारतां मारतां मरण पावलास तर तुला स्वर्गप्राप्ति होईल. ह्या शास्त्राच्या अनुशासनानें त्याला अधिक जोर येतो. तो आपलीं पूर्वींचीं पातकें विसरतो. पूर्वीं त्यानें कांहींही पातकें केलीं असलीं तरी त्या सर्वांचें क्षालन होऊन, आतां आपण स्वर्गलोकीं जाणार, अशा विचारांनीं त्याचें मन उल्लसित झालेलें असतें. बौद्धधर्मी योद्धा आपल्या पाया-खालील नरकाकडे भीत भीत पाहत आणि मंद रीतीनें एकेक पाऊल टाकीत रणांगणाकडे कूच करीत असतो. परंतु हिंदु योद्धा आकाशांतील स्वर्गसुखाकडे पाहून आनंदानें वर धावून जातो. तो लढाईला निघाला म्हणजे त्याला आकाशाचें स्वरूप अगदीं बदलून गेलेलें दिसूं लागतें. अनेक तपश्चर्या करणारांनादेखील जें दार उबडत नाही, तें स्वर्गाचें द्वार आपल्यासाठीं खुलें झालेलें त्याला दिसतें. इंद्राचें नंदनवन आणि त्याचें उच्च सिंहासन हीं त्याला आकाशामध्ये दिसूं लागतात. तो विजय पावला तर त्याच्या विजयासाठीं दुंदुभि वाजविण्याकरितां आणि त्याच्यावर पुष्पवृष्टि करण्याकरितां जमलेल्या यक्ष, गंधर्व, किन्नर, सिद्ध आणि देव, ह्यांच्या विमानांनीं सर्व आकाश व्याप्त झालेलें त्याला दिसतें, आणि तो जर धारातीर्थी मरण पावला तर मंदार पुष्पांच्या माळा हातांत घेऊन त्याला वरण्याकरितां अहमहामिकेनें पुढें सरसावणाऱ्या देवांगनांची सर्व आकाशभर दाटी झालेली त्याला दिसूं लागते. बौद्धधर्मी योद्ध्याला ह्यांपैकी काय आनंद आहे ? किंवा काय उत्तेजन आहे ? त्याच्यावर पुष्पवृष्टि करण्याकरितां आकाशांत कोणी देव येत नाहीत, किंवा त्याला माळ घालण्याकरितां कोणी देवांगना येत नाहीत. तो अतिशय पवित्र हेतूसाठीं लढत असला, तो आपल्या देशासाठीं, आपल्या स्वतंत्रतेसाठीं, आपल्या धर्मासाठीं, आपल्या राजासाठीं,

आपल्या बायकामुलांसाठी, किंवा आपल्या जीवितासाठी लढत असला, तरी त्याच्या डोक्यावरील आकाश त्याच्याकडे क्रुद्ध दृष्टीनेच पाहत असणार व त्याच्या डोक्यावरील नक्षत्रे त्याला आगीच्या गोळ्याप्रमाणेच भासणार. त्या बिचाऱ्याचे अभिनंदन करण्याला कोणीच नाही. परंतु हिंदुधर्मी शिपायाचे तसे नाही. युद्धप्रसंगी तो ज्या ज्या वस्तूकडे पाहील ती ती वस्तु त्याचे अभिनंदनच करित असते. आपल्या प्राणावर उदार होऊन लढणाऱ्या क्षत्रियाला हिंदुधर्मशास्त्राने फारच मोठे महत्त्व दिलेले आहे. जो युद्धामध्ये आपला देह खर्ची घालतो, त्याने मोठा यज्ञ केला, असे शास्त्र मानिते. आपण शत्रूवर बाण टाकीत आहे आणि दुसऱ्यांचे आलेले बाण सहन करित आहे, अशा स्थितीत असलेला जो क्षत्रिय त्याच्यापेक्षा पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा श्रेष्ठ कोणीच नाही, असे देव मानतात. तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिदन्ति संयुगे। तावतः सोऽनुते लोकान्सर्वकामबुहोऽक्षयान् ॥ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्तते। सहते नैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः। तेन तेन तपोभूय इति धर्मविदो विदुः ॥ क्षत्रियाच्या अंगाला जितक्या जखमा लागतील तितके स्वर्गातील निरानिराळे लोक त्याला अनुभवायला मिळतात, त्याच्या अंगांतून लढाईमध्ये जे रक्त वाहते त्याच्या योगाने त्याची सर्व पापे धुऊन जातात, व तो युद्धामध्ये जे दुःख सहन करतो तीच त्याची तपश्चर्या होय, असे धर्मवेत्ते लोक म्हणतात. अधर्मः क्षत्रियस्येष यच्छ्रय्यामरणं भवेत्। विसृजन् श्लेष्ममूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ॥ अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति। क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसांति पुरा विदः ॥ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशंस्यते ॥ क्षत्रियाने अथरुणावर पडून मूलमूत्रोत्सर्ग करित मरू नये, शरीराला जखम लागल्यावांचून जर क्षत्रियाचा देह नाश पावला तर ते त्या क्षत्रियाचे कृत्य स्तुतीला कधीही पात्र होत नाही, इत्यादि वचनांनी क्षात्रकर्म न करणाऱ्या क्षत्रियाचा शास्त्राने निर्भर्त्सनाच केलेली आहे व सर्वोपायै रणमुखमातिष्ठन्त्यक्तजीवितः। प्राप्नोतींद्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ इत्यादि वचनांनी रणामध्ये प्राण देणाऱ्या क्षत्रियाला इंद्रलोकाची प्राप्ति होते, म्हणून शास्त्रांनी फल सांगितले आहे. अशा रीतीने क्षात्रकर्म करणाराला उत्तेजन देण्याकडे

आणि त्याचें अभिनंदन करण्याकडे हिंदुधर्माची प्रवृत्ति आहे, त्याला हतबीर्य करण्याकडे नाही, हें उघड दिसतें. मरण ही गोष्ट सदासर्वकाळ वाईट. ती गोष्ट अशुभ. परंतु क्षात्रकर्मीयांच्या मरणामध्ये शास्त्रकारांनी अशुभ असें कांहींच मानलेलें नाही. आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथं च न । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्य-शौचकम् ॥ अवांतर कोणी शूद्र प्राणी मरण पावला तर त्याच्यासाठी स्नान करणें, त्याचें सुतक धरणें, त्याला तिलांजलि देणें आणि पिंड अर्पण करणें इत्यादि क्रिया शास्त्रानें सांगितल्या आहेत. परंतु जो रणामध्ये मरण पावतो तो असल्या सगळ्या क्रियांच्या वरचा होय. त्याला उत्तम गति देण्याला तिळाच्या पाण्याची आणि भाताच्या मुटकळ्याची अपेक्षा नाही. त्याच्यासाठी कोणी रडावयाला नको. कारण, तो आपल्या कृतीनें उत्तम लोकांला जाऊन पोचलेला असतो. ज्याची इंद्रलोकामध्ये पूजा चाललेली असते, त्याच्यासाठी मृत्युलोका-मध्ये आक्रोश काय म्हणून असावा ? त्याच्याबद्दल आनंदच वाटला पाहिजे. अशा प्रकारानें रणामध्ये क्षात्रकर्म करणाराबद्दल अन्यत्र विहित अशा और्ध्व-दहिक संस्काराचा निषेध करूनही शास्त्रानें असल्या पुरुषाचें अत्यंत गौरव केलेलें आहे, असें दिसतें. बौद्धमतानुयायी योद्ध्याला ह्यांपैकी कांहींच गौरव नाही. तो रात्री आकाशांतील नक्षत्रांकडे पाहून युद्ध करतेवेळीं भीत असतो आणि माझ्या ह्या हिसेच्या पातकाबद्दल हा सूर्य मला जाळून भस्म करील कीं काय, अशी त्याला दिवसास प्रतिक्षणीं दहशत वाटत असते. परंतु हिंदु धर्मातील क्षत्रिय त्याच सूर्याकडे अगदीं निराळ्या वृष्टीनें पहात असतो. द्वारिमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः ॥ हें शास्त्रवचन त्याला माहीत असतें; हें त्याच्या अंतःकरणांत खेळत असतें; हें त्याची महत्त्वाकांक्षा वाढवीत असतें आणि त्याला रणमध्यभागी ओढून नेत असतें. आपण पराक्रम केला तर आपली योग्यता काय आहे, हें या शास्त्रवचनानें त्याला सांगून ठेविलेलें असतें. त्यामुळे तो आकाशांतील सूर्याकडे मोठ्या उत्कंठेनें आणि अभ्यसूयेनें पहात असतो. स्वर्गलोकांत जाण्याचे शास्त्रकारांनीं दोन मार्ग सांगितले आहेत. ते शुक्ल आणि कृष्ण, अर्चिमर्ग आणि धूममार्ग इत्यादि नांवांनीं उप-निषद् ग्रंथांतून प्रसिद्ध आहेत. परंतु रणामध्ये मरण पावणाऱ्याचा मार्ग ह्यांहूनही श्रेष्ठ असा वणिलेला आहे. धूममार्गापेक्षां अर्चिमर्ग श्रेष्ठ; परंतु ह्या मार्गातील ज्या

पायऱ्या आहेत त्यांमधून जाण्याचीही क्षत्रियाला आवश्यकता ठेविलेली नाही. हा एकदम सूर्यमंडलाचा भेद करून वर जातो. योगाध्ययन करणारा संन्याशी आणि रणामध्ये सन्मुख मारला गेलेला योद्धा हेच दोघे काय ते सूर्यमंडळाचा भेद करून जाऊ शकतात. इतकी आपल्या शास्त्राने योद्ध्याची महती वर्णन केली आहे. असल्या भावी स्वर्गप्राप्तीच्या कल्पनांनी प्रेरित झालेल्या योद्ध्याच्या हातून काय होणार नाही ? मी सूर्यमंडळ भेदून जाईन हा विचार ज्याच्या डोक्यामध्ये घोळत आहे त्याला शत्रूचे डोकें फोडणें फारसें अशक्य आहे काय ? असले उदात्त हेतु आणि उदात्त फलें आपल्या शास्त्रकारांनी आपल्या योद्ध्यांच्या पुढें ठेविली आहेत. त्यामुळे आजपर्यंत ह्या भारतभूमीच्या इतिहासामध्ये लोकांच्या हातून अनेक शूरत्वाचीं कृत्यें पूर्वीं झालेली आहेत व पुढेही होण्याचा संभव आहे. मूळ धर्मांमध्ये तशा प्रकारच्या कल्पना असल्या म्हणजे त्या लोकांवर केव्हां ना केव्हां तरी आपला परिणाम करितात. परंतु जेथे तशा कल्पनाच नाहीत तेथे त्यांचे परिणाम तरी काय होणार ? आपल्या लोकांच्या हातून शूरपणाचीं कृत्यें व्हावी, हा महंमदाचाही हेतु दिसतो; व त्याप्रमाणे त्यानें आपल्या धर्मांमध्ये कल्पनांची योजना केली आहे. आणि त्या कल्पनांनीं मुसलमान लोकांवर काय परिणाम झाला आहे आणि त्या कल्पनांनीं प्रेरित झालेल्या मुसलमानांपासून जगावर काय परिणाम झाला आहे, ह्या गोष्टी मुसलमानी अमलाच्या चरकामधून केव्हां तरी एकदां पिळून निघालेल्या एशिया आणि युरोप खंडांतील बहुतेक लोकांना माहीतच आहेत. सारांश, मनुष्याच्या अंगांत हिंमत उत्पन्न करणाऱ्या अशाच कल्पना ज्यामध्ये आहेत त्या धर्मापासूनच मनुष्याला सुख प्राप्त करून घेण्याचा संभव आहे. बौद्धधर्मासारख्या कमकुवतपणा आणणाऱ्या कल्पना असल्यावर त्या कल्पनांच्या अनुरोधाने चालणाऱ्या लोकांच्या कपाळीं काय काय दुःख भोगण्याचें येईल, हें सांप्रतच्या स्थितीवरून उबड उघड दिसतच आहे. तें स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता आहे असें नाही.

टायरोल :

: : ३

काळ: अम्रलेख, ता. ६-६-१९०२; १३-६-१९०२; २०-६-१९०२

★ वार्षिक स्वातंत्र्येतिहास.

ईश्वराची कृति फार अगाध आहे ! सर्व कार्यकारणभाव त्याच्या ठिकाणी खोटे पडतात. तो कोणाच्या हातून काय करवील याचा कांहीं नियम नाही. मोठमोठ्यांच्या हातून ज्या गोष्टी घडून येणें अशक्य असतें, त्या गोष्टी यःकश्चित् क्षुद्र लोकांच्या हातूनही परमेश्वर कधीं कधीं घडवून आणितो. रोमन लोकांचें साम्राज्य म्हणजे केवढें विस्तृत ! पण त्याचा नाश परमेश्वरानें कोणाच्या हातून करविला ? तर, रोमन साम्राज्याच्या उत्तरेकडील अरण्यामध्ये राहणाऱ्या निवळ रानटी लोकांच्या हातून ! रोमन लोकांना ज्या अनेक कला अवगत होत्या आणि रोमन तत्त्ववेत्त्यांनीं जीं अनेक शास्त्रें लिहिलीं होती त्यांपैकीं एका काडीचेंही ज्ञान ह्या रानटी लोकांना नव्हतें. तरी पण त्यांनीं रोमन साम्राज्याचे तुकडे तुकडे करून टाकले. अशाच प्रकारचा चमत्कार परमेश्वरानें हिंदुस्थानामध्येही घडवून आणलेला आहे. जसें रोमन लोकांचें साम्राज्य पश्चिमेकडे पसरलेलें होतें, तसेंच मोंगल लोकांचें साम्राज्य कांहीं शतकांमागे पूर्वेकडे पसरलेलें होतें. रोमन साम्राज्यप्रमाणें मोंगल साम्राज्याचाही विस्तार आणि बलाढ्यपणा कल्पनातीत झालेला होता. व मोंगलांची मोंगलाई हिंदुस्थानांतून राहिली होईल असें सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत कोणाच्या स्वप्नांतही आलेलें नव्हतें. परंतु अशा प्रकारची आजिंक्य झालेली मोंगलाई

कोणाच्या हातून लयास गेली ? तर, केवळ सहा पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यांतील शेतकरी लोकांच्या हातून त्या अजिंक्य मोंगलाईचा शेवट झाला. ह्यावरून अरण्यांतून आणि दऱ्यांखोऱ्यांतून राहणाऱ्या रानटी शेतकऱ्यांच्याही अंगामध्ये साम्राज्यांना प्रतिबंध करण्याची शक्ति परमेश्वर कधीं कधीं उत्पन्न करितो असें दिसतें. व गेल्या शतकाच्या प्रारंभी युरोप खंडामध्ये नेपोलियन हा आपलें साम्राज्य चोहोंकडे पसरविण्यासाठीं अत्यंत दीर्घ प्रयत्न करित होता. त्या-प्रसंगीं त्याला टायरोलीज लोकांकडून जो प्रतिबंध करण्यांत आला त्यावरूनही वरील सिद्धांताचेंच वृद्धीकरण होतें.

ज्यांचे डोळे मोठ्या राज्यांच्या विशाल वैभवानें आणि अवर्णनीय पराक्रमानें दिपून गेलेले असतील, ज्यांना मोठ्या राजांच्या अफाट सैन्याच्या हल्ल्यापुढें कोणाचाही टिकाव निघावयाचा नाही असें वाटत असेल, ज्यांना, सगळें सामर्थ्य राजा, राजाचे सेनापति, आणि त्यांचीं सैन्ये ह्यांच्या-मध्येच भरलेलें आहे अशा खोट्या कल्पनेनें घेरलेलें असेल, आणि ज्यांना, स्वधर्माचीं वृद्धबंधनें, ईश्वराविषयीं निष्ठा, उद्योगाची निस्सीम प्रीति, आणि स्वदेशभक्ति यांच्यामध्ये अतर्क्य सामर्थ्य आहे असें वाटत नसेल; आणि म्हणून ज्यांचीं मनें निराशेच्या अंधकारानें व्याप्त झालीं असतील त्यांनीं पुढें दिलेली टायरोलची हकीकत अवश्य वाचावी.

टायरोल हा युरोप खंडांतील लहान प्रदेश आहे. ह्याची लांबी-रुंदी सुमारे ११,००० चौरस मैल आहे. हा प्रदेश जर्मनीच्या दक्षिणेस आहे; व ह्याच्या सभोंवतीं बव्हेरिया, स्वित्झर्लंड, इटली वगैरे प्रांत आहेत. हा सर्व प्रदेश अतिशय डोंगराळ आहे. स्वित्झर्लंडमधील अतिशय उंच जो आल्प्स पर्वत त्याच्या कित्येक मोठमोठाल्या रांगा ह्या प्रदेशांत पसरलेल्या आहेत; व ह्या पर्वतांच्या रांगांवरून मोठमोठालीं अरण्ये पसरलेलीं आहेत. हा प्रांत प्रथमतः ऑस्ट्रियाच्या ताब्यामध्ये होता. परंतु नेपोलियन बादशहानें आपल्या बाहुबलाच्या जोरावर युरोप खंडांत ज्या अनेक घडामोडी केल्या त्यांमध्ये हा प्रांत इ. स. १८०५ च्या डिसेंबर महिन्यांत प्रेसबर्ग येथें झालेल्या तहानें ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांतून काढून बव्हेरियाच्या ताब्यांत देण्यांत आलेला होता. आणि ह्या वेळेपासून टायरोलमधील अस्वस्थतेला सुरुवात झाली.

टायरोलचा प्रदेश पूर्वी ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत होता असें वर सांगितलें

आहे. एका देशानें दुसऱ्या देशाच्या ताब्यांत असणें ह्याबद्दल आपल्या हिंदुस्थानांतील लोकांची स्वानुभवावरून कांहीएक विशेष प्रकारची कल्पना झालेली आहे. परंतु ऑस्ट्रिया आणि टायरोल ह्यांच्या दरम्यान तसा संबंध नव्हता. टायरोलीज लोक नांवाला मात्र ऑस्ट्रियाच्या अमलाखाली होते. परंतु वास्तविक पाहतां ते पूर्णपणें स्वातंत्र्याचा अनुभव घेत होते. ते आपले प्रतिनिधि निवडीत असत आणि त्यांच्या संमतीवांचून त्यांच्यावर कोणत्याही कराचा बोजा लादला जात नसे. त्यांच्या हक्कांची पायमल्ली करण्याचें ऑस्ट्रियाला धारिष्ट कधीही होत नसे; व ऑस्ट्रियापासून टायरोलीज लोकांचें जें संरक्षण होत असे आणि जे फायदे मिळत असत त्यांवरून मात्र, आपल्यावर ऑस्ट्रियाचें राज्य आहे हें टायरोलच्या लोकांना कळत असे. ह्याशिवाय आपण कोणा परकीयांच्या ताब्यांत आहों असें भासण्याचा त्या सुदैवी लोकांना कधीं प्रसंगच येत नसे. हल्लींचा हिंदुस्थानवरील परकीय अंमल आणि त्या वेळचा टायरोलवरील परकीय अंमल ह्यांच्यांत सादृश्य शोधूं गेलें असतां सांपडणें कठीण आहे. त्यांच्यावर कर इतके थोडे होते कीं, ते आहेत असें सुद्धां कोणाला वाटत नव्हतें. बहुतेक मोठमोठ्या जागा तेथील नेटिव लोकांसच मिळत होत्या. शिवाय लष्करी शिक्षणाची बंदी बिलकूल नव्हती. प्रत्येक पुरुष वयांत आलां म्हणजे त्यानें निदान बेचाळीस दिवसपर्यंत तरी लष्करी विद्या शिकून घेण्यांत घालविले पाहिजेत, असा सक्त नियम होता, व या लष्करी शिक्षणाबद्दल टायरोलीज लोकांनाही मोठी हौस वाटत असे. ज्या तरुण मुलांवर त्याची पाळी येईल त्यांना आपल्या आयुष्यांतील ते मोठे उत्सवाचे दिवस आहेत असें वाटत, असे. टायरोलमधील सर्व पुरुषांची मिलिशियामध्ये भरती केलेली असे व गोळी कशी मारावी वगैरे लष्करी शिक्षणांतील बहुतेक सर्व प्राथमिक गोष्टी त्या लोकांना शिकविलेल्या असत. आणि अशी व्यवस्था असल्यामुळे आपल्या टायरोलच्या सरहद्दीवरील पर्वतांचें संरक्षण करण्याकरितां बीस हजारों-पासून चाळीस हजारपर्यंत टायरोलीज लोक नेहमीं तयार असत.

अशा प्रकारच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा अनुभव घेण्यामध्ये टायरोलीज लोकांच्या कैक पिढ्या गेलेल्या होत्या. हे लोक बहुतकरून शेतकरीच असत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आपल्या इकडील सहाद्रीच्या दऱ्यांखोऱ्यांतील मावळे लोकांप्रमाणें एक प्रकारचा राकटपणा आलेला होता. त्यांनीं आपला राष्ट्रीय

पोषाख आणि आपल्या जुन्या चाली कधी टाकून दिल्या नव्हत्या. त्यांची वर्तणूक स्वतंत्रपणाची असे आणि त्यांचा निश्चय ते निर्भयपणाने शेषटास नेत असत. हे लोक फार दीर्घोद्योगी होते. डोंगरांत राहण्याचा प्रसंग असल्यामुळे साहजिकपणेच त्यांना कित्येक गोष्टी कराव्या लागत असत. जेथे गुरांना जाता येत नाही अशा अडचणीतल्या कड्यांतील गवत टायरोलीज शेतकरी आपल्या हातांनी कापून आणण्याकरितां जात असत. व कित्येक ठिकाणीं एखाद्या दरीतील जमीनीची लागवड करण्याकरतां आपल्या उंच कड्यावरून डोक्यावर टोपली घेऊन दोरीला धरून धरून टायरोलीज शेतकरी आपल्या शेतामध्ये उतरून जात असत. त्यांच्या कुटुंबांत कोणाला आळशी होतांच येत नसे. लहान मुली आपल्या गाई चारीत असत किंवा त्यांच्यासाठी रानांतून गवत कापून आणीत असत, आणि लहान मुलगे आपल्या बापाबरोबर शेतांमध्ये काम करीत असत. परंतु इतके श्रम करूनही तेथील सर्व जमीन डोंगराळ असल्यामुळे टायरोलीज लोकांना आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं आणखीही कित्येक धंदे करावे लागत असत. त्यामुळे बारीकसारीक प्रकारच्या प्रांतिक कलेमध्ये टायरोलीज लोकांची बरीच प्रगति झाली होती. डोंगरांतून लहान-मोठे पाण्याचे जे प्रवाह उंच प्रदेशावरून सखल प्रदेशाकडे वाहत जात होते त्यांच्याकडून प्रत्येक घरामध्ये कांहीं तरी काम करून घेतल्यावांचून पुढेच जाऊ देत नसत. टायरोलीज लोकांच्या घरांतून साऱ्या दिवसरात्र राबून पाण्याचे प्रवाह त्यांचे दळण दळून देत असत, आणि त्यांचे तेल काढून देत असत. इतकेंच नव्हे, तर टायरोलीज लोकांचीं लहान मुलें रडूं लागलीं तर त्यांना उगी करण्याकरतां टायरोलमधील स्त्रिया पाण्याच्या प्रवाहांना आपल्या मुलांचे पाळणे हालविण्यालादेखील लावीत असत.

अशा प्रकारच्या स्थितीमध्ये राहणारे लोक स्वतंत्रच असले पाहिजेत. त्यांना लोकांची गुलामगिरी कशी खपणार ? अप्रतिबद्ध रीतीनें चोहोंकडे पसरणारे पर्वत, स्वैरगतीनें वाहणाऱ्या नद्या, अव्याहतपणे दाही दिशांनीं संचार करणारा प्रभंजन आणि अनंत विस्ताराचें आकाश, ह्यांच्या सहवासामध्ये नित्य राहणाऱ्या मनुष्याचें मन स्वातंत्र्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही परिस्थितीमध्ये संतुष्ट राहावयाचें नाही; व त्याचप्रमाणें टायरोलीज लोकांची स्थिति होती. त्यांना स्वतंत्रतेसारखी प्यारी वस्तु दुसरी कोणतीही नव्हती. ते लोक मोठे धीट असून व्हाडाचे लढवय्ये

होते. तालीम वगैरे करून त्यांचीं शरीरें कसलेलीं होतीं. आणि त्यांच्या होळ्यांमध्ये शूरपणाचें पाणी एकसारखें खेळत होतें. शस्त्र म्हणजे पुरुषांची एक सहधर्मचारिणीच होय. त्या सहधर्मचारिणीचा आणि टायरोलमधील पुरुषांचा कधीही वियोग झालेला नसे. ते रविवारीं देवळांत गेले तरी त्यांचीं शस्त्रें त्यांच्या कमरेला लटकलेलीं असत. तारकिटावर गोळीबार करण्याची प्रत्येक टायरोलीज मनुष्याला झालेली नेहमींची संवय, आणि अशा रीतीनें संपादिलेल्या गुणाचा उपयोग करण्याची शिकारींच्या प्रसंगीं वरच्यावर प्राप्त होत असलेली संधि, ह्यांच्या योगानें टायरोलचे लोक निशाण वगैरे मारण्यामध्ये फारच तरबेज झालेले होते. असले लोक स्वाभाविकपणेंच प्रामाणिक, सच्चे, शूर, आणि परोपकारी असतात. आणि त्याप्रमाणें टायरोलीज लोक होते. परंतु त्यांचा कोणी अपमान केला तर त्यांना कधीं सहन होत नसे. ते स्वतंत्र लोक असल्यामुळे आणि स्वतंत्रपणांत वाढले असल्यामुळे आपण सर्व सारखें आहों असें त्यांना वाटत असे. परंतु तसा त्यांना सारखेपणाचा मान कोणी दिला नाही, तर मात्र ती गोष्ट त्यांच्या मनाला अत्यंत झोबत असे.

पहाडांतील वस्ती आणि आजन्मसिद्ध स्वतंत्रता ह्यांच्या शिवाय टायरोलच्या लोकांमध्ये पीळदारपणा आणण्याला आणखीही एक गोष्ट कारणीभूत झालेली होती. टायरोलीज लोकांची धर्मश्रद्धा कांहीं विलक्षण होती. टायरोलच्या पहाडांतून जिकडे पाहावें तिकडे देवळेंच देवळेंच दिसत असत. जंगलांतील रस्त्यांतूनही असें एक मैलसुद्धां अंतर सांपडावयाचें नाही, कीं जेथें निदान एक तरी देऊळ आसपास बांधलेलें नाही. पर्वताच्या अगम्य शिखरावर आणि अरण्यांतील खोल दरींत जेथें पहावें तेथें धर्मसंबंधीं अथवा देवाची कांहीं आकृति खोदलेली नाही, अशी एकही जागा नाही. अरण्यांतून शहरांत आलें तरी तेथें देखील ह्या धर्मप्रीतीचें प्राबल्य वृग्गोचर होतच असतें. आपल्या इकडे घरावर ज्याप्रमाणें देवादिकांचीं चित्रें काढण्याची चाल आहे, त्याचप्रमाणें टायरोलमध्येही आहे; व त्या देवता सर्व संकटांपासून आपलें संरक्षण करतात असा त्या लोकांचा पूर्ण विश्वास आहे. डोंगरावर सगळीं झाडांचीच गर्दी झालेली असते; पण त्यांतूनच एकादें देवळाचें शिखर हळूच वर डोकें काढून टायरोलीज लोकांच्या धर्मश्रद्धेची साक्ष पटवून देत असतें. रविवारच्या दिवशीं सर्व लोकांची देवळ्यामध्ये दाटी होत असते, अशा वेळीं देवळांत जागा न मिळाली तर

देवळाबोहेरीलही गवतावर गुडघे टेकून एकाग्र अंतःकरणाने प्रार्थना करीत असलेले टायरोलीज लोक वृष्टीस पडतात. प्रत्येक कुटुंबांत संध्याकाळच्या वेळीं आपल्या देवाची कोणी प्रार्थना करण्याला टायरोलमध्ये चुकत नाही. आणि अशा वेळीं जर कोणी वाटसरू एखाद्या गांवाकडे येऊं लागला तर त्याच्या कानावर संध्याकाळच्या प्रार्थनेचे मंजुळ स्वर पडून त्याचे चित्त तेथील लोकांपासून पाहुणचार घेण्याच्या आधीच अतिशय संतोषित होतें.

इतकी ज्यांची देवावर श्रद्धा, त्यांना देव पारतंत्र्यांत काय म्हणून ठेवील ? इ. स. १८०५ पर्यंत टायरोलचे लोक आपल्या डोंगरावरील झोपड्यांत, आपल्या धर्मांत, आणि आपल्या स्वातंत्र्यांत सुखाने कालक्रमणा करीत होते. परंतु १८०५ च्या वर्षाबरोबरच टायरोलच्या लोकांचें सुख अस्तास गेलें. आणि १८०६ या वर्षाच्या जानेवारी महिन्याबरोबर टायरोलच्या दुःखाला आणि गुलामगिरीला सुरुवात झाली. टायरोलचे लोक हे पहाडांत वाढलेले आणि त्यांनीं स्वतंत्रतेचा पूर्णपणे उपभोग घेतलेला. अशा लोकांना चुचकारून, भुलथापी देऊन, व देऊंदिलाऊं करून कसे फसवावे आणि युक्तिप्रयुक्तीने त्यांच्या डोळ्यांत धूळ टाकून त्यांच्यावर आपला अंमल कसा बसवावा, हें बव्हेरियाला चांगलेंसें माहीत नव्हतें. कदाचित् त्या वेळीं ही विद्या पूर्णत्वाला आलेली नसेल टायरोलच्या ज्या कांहीं तक्रारी होता. त्या नुसत्या शक्तीच्या जोरावर जागच्या जागी दाबून टाकण्या अशी कुकल्पना बव्हेरियाच्या डोक्यामध्ये येऊं लागली. प्रेसबर्गच्या तहाने जेव्हां टायरोल बव्हेरियाच्या ताब्यांत गेलें तेव्हां टायरोलच्या लोकांचे पूर्वीचे जे जे हक्क असतील ते ते सर्व कायम ठेवले जातील, असें बव्हेरियानें वचन दिलेलें होतें. परंतु टायरोलमध्ये बव्हेरियाचा जम बसल्याबरोबर बव्हेरियानें आपला प्रामाणिकपणा टायरोलीज लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्याची सुरवात केली. टायरोल हा दुसऱ्यांचा प्रांत आहे, तो आपल्याकडे फार दिवस ठिकावयाचा नाही, असें वाहूनच कीं काय कोण जाणे, टायरोलच्या अंगांतून थोडक्या वेळांत जितकें पुष्कळ रक्त पिळून काढतां येईल तितकें काढून घेण्याचा बव्हेरियानें उपक्रम सुरू केला. ज्या कायद्यांप्रमाणें टायरोलची राज्यव्यवस्था शेंकडों वर्षेपर्यंत चालली होती, ते सगळे कायदे बव्हेरियाच्या राजानें आपला एक खलिता प्रसिद्ध करून धाव्यावर बसविले, लोकांच्या प्रतिनिधींची जी सभा होती ती बंद करण्यांत आली, अगदीं नवीन असे आठ कर टायरोलच्या लोकांवर

बव्हेरियानें बसविले, आणि त्या करांच्या पैशांची वसुली फार निष्ठुरपणें करण्यांत येऊं लागली. टायरोलमधील पूर्वीच्या शूर पुरुषांनीं केलेल्या शूर पुरुषांचे पोवाडे ज्यांमध्ये गाईले होते अशा प्रकारचीं सर्व पुस्तकें बंद करण्यांत आलीं, व टायरोलचे लोक मोठ्या भाविकपणानें ज्या तीर्थयात्रा करावयाला जात असत, त्यांनाही प्रतिबंध झाला. देवस्थानें आणि धर्मार्थ देणग्या खालसा करण्यांत आल्या, आणि देवळांतील सोन्यारुप्याचीं भांडीं अटवून त्यांचा निकाल लावण्यांत आला. टायरोलच्या पूर्वीच्या राजघराण्यांतील ज्या कांहीं अमूल्य जिनसा होत्या त्याही बाजारांत विक्रीकरितां आल्या. मोठमोठ्या किल्ल्यांमध्ये कांहीं एक आडकाठी उरली नाही. तेथील अनेक अवृष्टपूर्व पदार्थ खेंचून बाहेर काढिले. लोकांच्या संमतीशिवाय त्यांच्यावर दरोज नवीन नवीन कर बसविण्यांत येऊं लागले. टायरोलमधील जें कांहीं नाणें हातीं लागलें तें सर्व बव्हेरियाच्या खजिन्यामध्ये पळवून नेण्याची सुरुवात झाल्यामुळें टायरोलमध्ये नाण्यांची फार टंचाई उडाली. नोटांची किंमत कमी झाली. टायरोल हें जें आपल्या देशाचें नांव टायरोलीज लोकांच्या हजारों वर्षांच्या सहवासानें अत्यंत प्रिय झालेलें होतें तेंही बदलून टाकण्याचे प्रयत्न चालले होते, व तेथील लोकांना सरकारदरबारांतून आपली जन्मभाषा बोलण्यालासुद्धां बहुतेक ठिकाणीं मनाई झालेली होती. अशा प्रकारानें टायरोलीज लोकांवर जुलुमाची अगदीं शिकस्त होऊन राहिली होती, व ह्याच्या पलीकडे मनुष्यानें जुलूम सहन करणें शक्यच नाही असें त्यांना वाटूं लागलें होतें. वर दिलेल्या अनेक जुलुमांसाठीं टायरोलचे लोक मनामध्ये जळत होतेच, परंतु त्यांना सर्वांत एका गोष्टीचें विशेष वाईट वाटत होतें. जे आपल्यावर जुलूम करतात त्यांच्या सैन्यामध्ये चाकरीला राहून ज्यांना ज्यांना मारण्याकरितां आपल्याला जेथें जेथें नेतील त्यांना त्यांना मारण्याला आपल्याला तेथें तेथें जाणें भाग पडावें, ह्या गोष्टीनें तर टायरोलच्या लोकांचीं मनें बव्हेरियाच्या विरुद्ध फारच खबळून गेलेलीं होती. जुलुमाचे प्रकार सर्व ठिकाणीं सारखेच ! जे जुलूम इतर अनेक लोकांवर झालेले आपण इतिहासांत वाचतो, तेच टायरोलीज लोकांवर चालले होते. पण ते जुलूम आहेत असें त्यांना वाटलें आणि ते त्यांचा प्रतिकार करण्याला उठले, हेंच टायरोलच्या हकीकतीमध्ये काय तें विशेष आहे.

बव्हेरियाच्या अशा प्रकारच्या जुलुमी राज्यपद्धतीपासून आपली सुटका करून घेण्याचा टायरोलीज लोकांनीं निश्चय केला. परंतु बव्हेरियाची शक्ति व

त्याला नेपोलियनचें पाउबळ, आणि टायरोलचें क्षुद्र सामर्थ्य ह्यांची तुलना करून पाहिली असतां बव्हेरियाझीं टायरोलनें टक्कर देणें म्हणजे एखाद्या मनुष्यानें मोठ्या थोरल्या दगडावर आपलें डोकें आपटून घेण्यासारखेंच होतें. परंतु ऑस्ट्रियाच्या मदतीनें ही गोष्ट सुकर झाली. टायरोलमध्ये लोकांचा असंतोष दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालला होता व त्या असंतोषाचा आपण फायदा घ्यावा ही ऑस्ट्रियाचीही इच्छा होतीच. आणि आपलें बंड परिणामी यशस्कर होण्याला आपल्याला ऑस्ट्रियाची मदत मिळाल्यावांचून गत्यंतर नाही हें टायरोलचे लोकही जाणून होते. त्यामुळें टायरोल आणि ऑस्ट्रिया ह्या दोन्ही देशांमध्ये पुढील कृत्यांची तयारी गुप्तपणानें सुरू झाली. इ. स. १८०६ मध्ये टायरोलवरील बव्हेरियाच्या परकीय अमलाला सुरुवात झाली होती. पण हा परकीय अमल टायरोलनें अगदीं फारच थोड्या दिवसांमध्ये फेंकून देण्याची तयारी केली. ता. १६ डिसेंबर १८०५ रोजीं प्रेसबर्गच्या तहानें टायरोल बव्हेरियाच्या जबड्यांत पडलें; आणि ता. ८ एप्रिल इ. स. १८०९ रोजीं तो बव्हेरियाचा जबडा फाडून बाहेर पडण्याचा टायरोलनें प्रशंसनीय प्रयत्न केला. पुरीं साडेतीन वर्षेसुद्धां झालीं नाहीत इतक्या थोड्या अवधीमध्ये परकीय जुलमाचीं सुखें काय असतात हें उमजून त्याच्या निवारणासाठीं टायरोलनें प्रयत्न केले हें मोठें आश्चर्य आहे. असें उदाहरण इतिहासामध्ये क्वचितच सांपडेल. जुलमाचे विस्तवाचे चटके इतक्या थोड्या मुदतींत टायरोलजि लोकांच्या अंगाला बसूं लागून ते असह्यही झाले यावरून त्यांच्या अंगांची कातडी टोणग्याच्या अंगाप्रमाणें जाडी नसून फार पातळ असली पाहिजे असें दिसतें. असो. अशा रीतीनें परकीय जुलमानें गांजून जाऊन टायरोलच्या लोकांनीं इ.स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्यांतील आठव्या तारखेची रात्र ही आपल्या जिवाचा धडा करण्याची वेळ ठरविली.

टायरोल

— * —

नंबर २

टायरोलच्या लोकांनी आपल्या मानेवर बव्हेरियानें ठेविलेलें जोखड झुगारून देण्याचा निश्चय केला त्या वेळीं त्यांच्या मनाची स्थिति फार विलक्षण झालेली होती. बव्हेरियाचा जुलूम त्या वेळीं पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचला होता. त्यामुळें त्या जुलमाचा अंत केव्हां होईल, ह्याची सर्व टायरोलीज लोक मोठ्या उत्कंठेनें वाट पहात होते. व बव्हेरियाच्या विरुद्ध बंड करण्याविषयीं ऑस्ट्रियाच्या हेरांनीं उत्तेजन दिल्यामुळें टायरोलीज लोकांची उत्कंठा विशेषच वाढली होती. अशा रीतीनें आधिभौतिक कारणांनीं त्या लोकांचीं मनं खवळून गेलेलीं असल्यामुळें आपण जें काम हातीं घेणार आहों त्यामध्ये आपल्याला कित्येक आधिदैविक गोष्टींपासूनही साहाय्य मिळण्याचा संभव आहे, असा त्यांना भरंवसा उत्पन्न होऊं लागला होता. टायरोलीज लोक हे स्वभावतःच थोडेसे धर्मभोळे होते. युरोप खंडांतील कित्येक इतर देशांप्रमाणें त्यांनीं आपला धर्म-अद्यापपर्यंत सुधारून घेतलेला नव्हता. टायरोलमध्ये बंड झालें त्या वेळीं तेथील धर्म म्हटला म्हणजे प्रायशः रोमन कॅथलिक हाच होता. प्रॉटेस्टंट धर्मापेक्षां कॅथलिक धर्मांमध्ये धर्मभोळेपणा जास्त हें तर उघडच आहे. परंतु टायरोलीज लोकांचा धर्मभोळेपणा कायम राखण्याला थोड्याबहुत अंशीं दुसरेही एक कारण झालें होतें. त्यांच्या देशाच्या परिस्थितीनें त्यांची मनोवृत्ति आधिदैविक चमत्कारांकडे जास्त वळविलेली होती. अतिशय उंच पर्वत, अतिशय घनदाट अरण्ये, अतिशय उंचावरून पडणारे नद्यांचे प्रवाह, अतिशय खोल दऱ्या, अतिशय मोठमोठीं सरोवरे इत्यादि ह्या सृष्टीतील अद्भुत गोष्टींचा मनुष्याच्या मनावर स्वाभाविकपणेंच कांहीं तरी विशेष परिणाम होतो. ज्या ठिकाणीं फारसें सृष्टिवैभव नाही अशा एखाद्या मैदानांत, एखाद्या ओहळ्याच्या कांठीं, व एखाद्या झाडाच्या खालीं राहणाऱ्या मनुष्याला ईश्वराच्या अस्तित्वाची साक्ष पटविणारी कोणतीही गोष्ट त्याच्या सन्निध नसल्यामुळें तो कदाचित् नास्तिकही होऊं शकेल. परंतु आल्प्ससारख्या पर्वतामध्ये राहणाऱ्या लोकांना नास्तिक होणें शक्य नाही.

इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या सभोंवतीं पसरलेल्या सृष्टिवैभवामुळे परमेश्वराविषयींची त्यांची आस्तिक्यबुद्धि इतकी वाढते कीं, तिची मजल धर्मभोळेपणापर्यंतही जाऊन पोहोचते. अशा प्रकारचा परिणाम टायरोलीज लोकांच्या मनावर फार झालेला होता; व ह्या क्रांतीच्या वेळीं तर तो ठिकठिकाणीं दिसून येत होता. आपल्या महाराष्ट्र देशामध्ये ईश्वरनिर्मित सहाद्रीच्या रांगांवर ज्वाप्रमाणें मनुष्यनिर्मित अनेक किल्ल्यांच्या रांगा वृष्टोत्पत्तीस येतात त्याचप्रमाणें टायरोल-मध्येही अनेक किल्ले आहेत. डोंगराचा उंच सुळका, तुटलेला कडा, अगम्य शिखर ह्यांच्यावर किल्ला बांधलेला नाही, असें ठिकाण टायरोलमध्ये क्वचितच सांपडेल. कोठें दाट झाडीतून किल्ल्याची तटबंदी वर डोकें काढीत असलेली दिसते. कोठें आपल्याजवळून वाहत जात असलेल्या नदीच्या शांत पात्रामध्ये किल्ल्यांच्या बुरुजांचीं प्रतिबिंबे पडलेलीं दिसतात; आणि कोठें शत्रूच्या सैन्याप्रमाणें सोसाट्यानें वाहणाऱ्या वाऱ्याबरोबर आणि जोरानें येणाऱ्या पावसाबरोबर अनेक वर्षे झगडत असतांही अभेद्य राहिलेल्या भिंती दृग्गोचर होतात. ह्या किल्ल्यांतून पूर्वी टायरोलमधील मोठमोठे शूर सरदार राहत असत. परंतु ते सर्व मरून जाऊन व त्यांचें सर्व वैभव नष्ट होऊन इ. स. १८०९ मध्ये जेव्हां टायरोलीज लोकांनीं बंडाचा उपक्रम केला, त्या वेळीं आपल्या महाराष्ट्रांतील हल्लींच्या अनेक किल्ल्यांप्रमाणें तेथील किल्ले अगदीं ओसाड पडलेले होते. कैक शतकंपर्यंत त्यांच्यामध्ये माणसांची वस्ती नव्हती. तरी पण टायरोलीज लोकांनीं बंडाला प्रारंभ केला त्या वेळीं पर्वत, डोंगर, नद्या, खोरी, वृक्षे, पाषाण, किल्ले, बुरूज, देव, देवळे, आकाश, पृथ्वी सर्व कांहीं आपल्याला अनुकूल झालेले आहेत, आपल्यावर त्यांची कृपावृष्टि आहे, आपल्याला ते उत्तेजन देत आहेत, आणि त्या जोखमीच्या कामांत आपल्याला मदत करीत आहेत, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह होऊन गेलेला होता. त्यामुळे अनेक वर्षांचे ओसाड किल्ले पण त्यांमधून टायरोलीज लोकांना दिवे लागलेले आहेत असें दिसूं लागलें; व त्यांतून लोक जात येत आहेत असा भास होऊं लागला. त्या किल्ल्यांतील मोठमोठ्या दिवाणखान्यांतून पूर्वीच्या पराक्रमी पुरुषांचीं चिलखतें आणि शिरस्त्राणें खुंटिला दांगलेलीं असत, तींही त्या वेळीं हलू लागलीं होती. व पूर्वीचे गेलेले योद्धेही आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये आपल्या बाजूनें लढावयाकरितां येत आहेत अशी टायरोलीज लोकांची कल्पना होऊन गेलेली होती. पण नुसते गेलेले योद्धेही आपलीं चिल-

खर्ते अंगांत घालून आपल्या मदतीला येत आहेत इतकेंच नव्हे, तर मेलेले साधुसंतही आपल्या स्वातंत्र्याच्या प्रयत्नावर कृपामृतकटाक्षांचा वर्षाव करीत आहेत, अशीही टायरोलीज लोकांची दृढ कल्पना होऊन गेलेली होती. जेथे मनुष्याचें कधी वारेंही लागावयाचें नाहीं, अशा डोंगरांतील अगम्य आणि एकान्त ठिकाणीं पूर्वी साधुसंत जाऊन राहिलेले होते. अशा एखाद्या ठिकाणावरून साऱ्या दिवसभर आपल्या शेतांत काम करून संध्याकाळच्या प्रहरीं आपला नांगर खांद्यावर टाकून व आपल्या बैलांना पुढें घालून एखाद्या टायरोलीज शेतकरी आपल्या घराकडे हळूहळू जात असतांना कांहीं विलक्षण चमत्कार त्याच्या वृष्टीस पडत असत. आणि ते तो घरीं येऊन आपल्या बायकामुलांना आणि स्नेह्यांसोबत्यांना सांगत असे. अमक्या अमक्या साधूंना मरून आज शेंकडों वर्षे झालीं आहेत तरी पण टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं गुडघे टेकून देवाची प्रार्थना करीत असतांना आणि टायरोलच्या गांजलेल्या लोकांसाठीं देवाची करुणा भाकीत असतांना मी त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलें, अशा प्रकारच्या गोष्टी टायरोलचे शेतकरी आपल्या आगटीच्या भोंवतीं शेकत बसलेले असतांना, थोड्या थोडक्या वेळां चालत असें नाहीं. टायरोलीज शेतकरी आपल्या पोटाच्या धंद्यासाठीं सारा दिवसभर डोंगरांतून कोठेंतरी असत. अशा प्रसंगीं एखादे वेळीं जर तेथें मोठें वादळ उद्भवलें तर त्यापासून आपलें संरक्षण करून घेण्यासाठीं आसपासच्या एखाद्या देवळामध्ये ते जात. त्या वेळीं तेथील येशु ख्रिस्ताच्या क्रॉसचें डोकें लोकांना होत असलेल्या दुःखामुळें खालीं वांकलेलें त्यांच्या नजरेस पडे, आणि त्याच्याही पेक्षां उंच उंच पर्वतांच्या शिखरांवर जीं देवळे होती त्या देवळांतून, जेथें एकही मनुष्य अशा वेळीं जाणें शक्य नाहीं त्या ठिकाणीं, कैक मंजुळ वाद्यांचे ध्वनि निघत असलेले आणि हजारों लोकांचे एकमेकामध्ये संमिश्र झालेले आवाज टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं परमेश्वराची उच्च स्वरांने प्रार्थना करीत असलेले टायरोलच्या लोकांनीं अनेक वेळां ऐकलेले आहेत. संध्याकाळच्या प्रहरीं फारसा प्रकाश उरलेला नाहीं पण फारसा काळोख पडलेला आहे असेंही नाहीं, अशा प्रसंगीं, उंच पर्वतांच्या शिखरांवरून शिपाई, घोडेस्वार आणि तोफखाना हे आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईतील मदतीकरितां कूच करून येत असलेले टायरोलच्या लोकांना दिसत असत. व गाड्यांच्या चाकांचा खडखडाट, घोड्यांच्या टापा, सैन्यांतील शिपायांच्या पावलांचा धवधव बाजणारा आवाज, आणि

जयाच्या व आनंदाच्या आरोळ्या टायरोलच्या लोकांना स्पष्टपणे ऐकू येत असत. टायरोलमधील कित्येक किल्ल्यांवर टायरोलची निशाणे आगीसारखी लाल अशी रात्रीच्या काळोखांतून पडकत असलेली कैक लोकांनी पाहिली होती. व विजयश्रीने धुंद होऊन निशाणे उडवीत पर्वताच्या शिखरावरून चाललेल्या सैन्यांची प्रतिबिंबे आपल्या घराजवळील सरोवरांमधून टायरोलीज लोकांच्या कैक वेळां वृष्टीस पडत. पूर्वीच्या लढायांतून मरण पावलेल्या वीरांच्या विधवा स्त्रिया आणि अनाथ अर्भके मृत मनुष्यांच्या प्रीत्यर्थ आपल्या देवाच्या गळ्यांत, टायरोलमधील कैथलिक धर्माच्या चालीप्रमाणे, फुलांचे हार घालीत असत. हे हार त्या देवांच्या गळ्यांत कायमच असत, परंतु कैक वर्षे लोटल्यामुळे ते हार अगदीं वाळून गेलेले होते. पण असे सांगतात की, जेव्हां ही स्वतंत्रतेची लढाई टायरोलमध्ये सुरू व्हावयाची होती, तेव्हां आपल्या वंशजांना—आपल्या मुलांना, आपल्या भावांना, आपल्या नातवांना—आतां लौकरच स्वातंत्र्य मिळणार, ह्या आनंदाने त्या वाळून गेलेल्या हारांतील फुले फिरून टवटवीत होऊन तीं आपला परिमळ सर्व दिशांनीं पसरू लागलेलीं पुष्कळ टायरोलीज लोकांच्या निदर्शनास आलेलीं होती. तसेंच, पुढे सुरू झालेल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलच्या पक्षाला एखादें प्रसंगीं अपयश आलें तर टायरोलमध्ये मेलेल्या साधुसंतांच्या ज्या अनेक मूर्ति आहेत त्यांच्या डोळ्यांतून टिपें गळत असत आणि त्यांच्या गळ्यांत अगदीं ताज्या फुलांच्या माळा नेऊन घातल्या तरी त्या एका क्षणामध्ये करपून जात असत.

अशा प्रकारची टायरोलीज लोकांच्या मनाची विलक्षण स्थिति होऊन गेलेली होती. त्यांच्याच मनांत स्वतंत्रतेचें वारें शिरलें होतें असें नाही, तर पडके किल्ले, जुनीं चिलखते, मेलेले साधुसंत, देवांच्या प्रतिमा, भजनाचीं मंदिरे, येशूचा क्रॉस, आणि परलोकीं गेलेले पूर्वज ह्या सगळ्यांच्या मनांतून आपल्याला स्वतंत्र करून सोडावयाचें आहे, ते आपल्या खुणांनीं आपल्याला स्वतंत्रतेकडे बोलावीत आहे, बोटानें आपल्याला स्वतंत्रता दाखवीत आहेत, आपल्याला मदत करण्याला येत आहेत व आपल्याला पूर्वलक्षणांनीं आणि शुभ-सूचक निमित्तांनीं जास्त हुरूप आणीत आहेत, असा टायरोलीज लोकांच्या मनाचा ग्रह झालेला होता. त्यामुळे त्यांच्या अंतःकरणांमध्ये जास्त स्फुरण आणि त्यांच्या मनगटांमध्ये जास्त बळ उत्पन्न झालें व त्यांनीं इ. स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्यांतील ८ व्या तारखेच्या रात्री त्या स्फूर्तीचा आणि त्या

बळाचा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकडे योग्य उपयोग करून घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. हिंदुस्थानांत १८५७ सालीं चषात्या ही जशी बंडाची खुण होती त्याप्रमाणें टायरोलमध्येही बंड सुरू करण्याची इशारत सर्वांना कळण्याची एक योजना केलेली होती. इन ह्या नांवाची एक नदी टायरोल देशामधून वाहत जात आहे. तिच्या उगमापाशीं करवतलेल्या लांकडांचा भुसा पाण्यांत टाकण्यांत आला, व तो जसजसा खालीं वाहत गेला तसतशीं सर्व लोकांना फार थोड्या वेळामध्ये क्रांतीबद्दलची बातमी कळत गेली. शिवाय एका फळीवर एक निशाण उभें करून तेथीं खुण म्हणून नदीमध्ये वाहत सोडलें होतें. परंतु एवढ्यानें ही गोष्ट सर्वत्र प्रसिद्ध होणार नाही म्हणून शेंकडों टेकड्यांवरून मोठमोठे जाळ पेटविण्यांत आले होते. शिवाय, कित्येक ठिकाणीं बायका आणि मुलें कागदाचे लहान लहान चेंडू घरोघर बाटीत फिरत होती. त्या चेंडूवर 'वेळ आली' अशीं अक्षरें लिहिलेलीं होती. त्यावरूनही पुष्कळांना इशारत मिळाली. अशा रीतीनें टायरोलमधील सर्व लोकांना ही बातमी कळून सर्व लोक खांद्यांवर बंदुका टाकून एकाच वेळीं आपल्या घरांतून बाहेर पडले व एका दरीतील लोक दुसऱ्या दरीतील लोकांशीं, दुसऱ्यांतील तिसऱ्या दरीतील लोकांशीं, अशा रीतीनें सर्व लोक एकत्र होतां होतां निरनिराळ्या दऱ्यांतून वहात येणाऱ्या लहान लहान ओढ्यांचें पाणी एकत्र होऊन त्याची एक मोठी विस्तीर्ण नदी बनून ज्याप्रमाणें मैदानावर येते, त्याप्रमाणें हे टायरोलीज लोकांचें सैन्य मैदानावर येऊन तयार झालें.

आपण हातीं घेतलेलें कृत्य किती कठिण आहे, ह्याची टायरोलीज लोकांना कल्पना नव्हती असें नाही. नेपोलियनचा पराक्रम यांना माहीत होता. नेपोलियननें ईजिप्त, ऑस्ट्रिया, इटली, व्हेनिस, स्वित्झर्लंड, स्पेन इत्यादि ठिकाणांच्या लोकांना जिंकून त्यांची काय दशा करून टाकली आहे, हें सर्व टायरोलांज लोकांच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट दिसत होते. अशा प्रकारच्या नेपोलियनची बऱ्हे-रियाला पूर्ण मदत आणि त्या बऱ्हेरियाच्या विरुद्ध आपण लढाई करावयाची आणि त्याच्या जुलमापासून आपण स्वतंत्र व्हावयाचें, ही गोष्ट किती दुरापास्त आहे, याची बरोबर कल्पना टायरोलीज लोकांना होती. तरी पण ह्या सगळ्या गोष्टी तुच्छ मानून टायरोलच्या लोकांनीं आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठीं पराक्रम करण्याकरितां कंबर बांधली होती. शत्रूचें सैन्य कवाईत शिकलेलें आहे

आणि आपल्याला लष्करी शिक्षणाचा गंधही नाही आणि शत्रूच्या अफाट सैन्याने नुसता आपल्याला वेढा दिला तरीदेखील आपले बाहेरचे दळणवळण बंद होऊन आपण कोंडले जाऊं, ह्या गोष्टी त्यांना कळत नव्हत्या असे नाही. तरी पण सर्व लोकांनी एकदिलाने लढण्याचा निश्चय केला आणि वर निर्दिष्ट केलेल्या दिवशीं सर्वजण आपल्या घरांतून बाहेर पडले. आपण ह्या लढाईतून जगून परत घरी येऊं, अशी कोणालाच आशा नव्हती. ह्यास्तव आतां ही आपली शेवटलीच भेट होय, असे म्हणून प्रत्येकाने आपल्या कुटुंबांतील माणसांचा आणि स्नेही मंडळींचा मोठ्या सद्गदित अंतःकरणाने निरोप घेतला. टायरोलीज लोक जे लढाईला बाहेर पडत होते ते दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य बुडविण्याकरितां किंवा दुसऱ्याचे गळे कापण्याकरितां, बाहेर पडत नव्हते. आपण आपले स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां, आपण धर्मयुद्ध करण्याकरितां, आपण मनुष्याच्या आयुष्यांतील अत्यंत पवित्र कर्तव्य करण्याकरितां बाहेर पडत आहो, अशी टायरोलीज लोकांची बुद्धि होती. ह्यासाठीं त्यांनी आपल्याला यश येण्यासाठीं त्यांच्या धर्माने जे जे विधी सांगितले होते ते ते सर्व यथासांग रीतीने आणि मोठ्या भक्तीने केल. टायरोलमधील ख्रिस्ती उपाध्यायांनी आपल्या खेड्यांतील जे लोक लढाईवर जावयाचे होते त्या सर्वांना आपल्या देवळांमध्ये एकत्र बोलावून त्यांना उत्तेजन येईल अशा प्रकारचा पुष्कळ उपदेश केला व आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं जे कोणी मरतील त्यांच्यावर परमेश्वराची कृपा होऊन ते मुक्त होतील, असेही त्यांनी त्यांना सांगितले. प्रत्येक कुटुंबांतील माणसे एकत्र जमून त्यांनी परमेश्वरापाशीं अशी प्रार्थना केली कीं, आमच्या कुटुंबांतील जो इसम लढाईला जात आहे तो युद्धाच्या कामांत अपरिचित असल्यामुळे व त्याचे शत्रू फार बलाढ्य असल्यामुळे लढाईत त्याच्यावर अनेक बिकट प्रसंग गुदरतील; अशा प्रसंगां तो मेला तरी हरकत नाही, परंतु आपल्या जन्मभूमीच्या नांवाला कलंक लागण्यासारखे कृत्य त्याच्या हातून कधीही न घडेल अशा प्रकारचे धैर्य, हे परमेश्वरा, तूं त्याला सद्गदित दे. आपल्यांत जशी कित्येक प्रसंगां जिवंतपणींच श्राद्ध करण्याची चाल आहे त्याप्रमाणे टायरोलीज लोक लढाईवर जावयाला निघाले त्या वेळीं हे आतां जिवंत घरीं यावयाचे नाहीत म्हणून त्यांपैकीं कित्येकांचे ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे

अंत्यविधीही करण्यांत आलेले होते. सारांश काय की, टायरोलीज लोक इतके जिवावर उदार होऊन निघाले होते. आपण आज मेलेलेच आहो, विजय मिळवून सुरक्षित आलों तर मात्र आपण जिवंत, अशा प्रकारची कडकडीत वृत्ति टायरोलीज लोकांच्या मनामध्ये बाणून गेली होती. त्यांची आपले देवावर अत्यंत निष्ठा होती आणि आपल्या धर्मावर फार श्रद्धा होती. त्यामुळे आपल्या देशाबद्दल आपल्या हातून कांहीं तरी सेवा होईल अशी त्यांना खात्री वाटून ते घरांतून बाहेर पडले होते.

टायरोलचे शिपाई आपल्या घरांतून बाहेर पडून एकत्र जमून चान्द्र लागले त्या वेळीं टायरोलमधील यच्चयावत् सर्व लोकांना अत्यानंदाचें भरतें आलें. व आपल्या इकडे कोणी तीर्थयात्रेला निघाले म्हणजे बाकीच्या लोकांनी त्यांना पोहोचविण्याला जाण्याची जी चाल होती त्याप्रमाणें टायरोलमधील बायकामुलें, अंधपंगु, रोगीआजारी, बालवृद्ध, वगैरे मार्गे घरी राहणारे सर्व प्रकारचे लोक आपल्या शूर शिपायांना पोहोचविण्याकरितां आले होते. कारण ते टायरोलीज शिपाईही एक प्रकारच्या यात्रेलाच निघालेले होते. ते धारातीर्थाच्या यात्रेकरितां घरांतून बाहेर पडले होते. आणि धारातीर्थाचा पावनपणा इतर तीर्थापेक्षां फारच मोठा आहे. ह्या धारातीर्थामध्ये ज्याचा देह पतन पावला त्याला पुनर्जन्म नाही. त्याच्या आत्म्याला तात्कालिक मुक्ति प्राप्त होते. अशा या धारातीर्थाच्या यात्रेकरूंना पाहण्यासाठी आणि निरोप देण्यासाठी अनेक लोक एकत्र जमा झाले होते. त्या वेळचा देखावा फारच हृदयद्रावक होता. 'हे पहा कसे लढाईवर चालले आहेत !' असें आपल्या मुलांना दाखविण्याकरितां त्यांना कडेवर घेऊन आया घरांतून बाहेर आल्या होत्या. डोळे गेल्यामुळे ज्यांना कांहीं दिसत नव्हतें आणि वार्धक्यामुळे ज्यांना जाग्यावरून हलवत नव्हतें असे कित्येक अंध म्हातारे आपल्या झोंपडीतील अंधरूणावरून उठून बाहेर आलेले होते; व त्यांना डोळ्यांनीं जरी कांहीं दिसत नव्हतें तरी कानांनीं त्या शूर शिपायांचे जेवढे शब्द ऐकूं येतील तेवढे ऐकून 'तुम्हांला लढाईमध्ये भगवान यशस्वी करो' असे आशीर्वाद ते देत होते. व कित्येकांना तर ह्या आपल्या लढाईवर जाणाऱ्या देशबांधवांकरितां आपण काय करावें आणि काय न करावें, हें कांहींच कळेनासें झालें. ज्यांना दुसरें कांहीं करतां येत नव्हतें, ते त्यांचा निदान आपल्याला स्पर्श तरी व्हावा म्हणजे आपण पुनीत होऊं असें मानून त्यांनीं

त्यांच्याजवळ जाण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ज्यांना त्यांच्या शरीराचा स्पर्श घडला नाही त्यांनी त्यांच्या वस्त्रांना स्पर्श करून आपली तृप्ति करून घेतली. आणि कित्येकांनी तर ते ज्या घोड्यांवर बसून चालले होते त्यांचेही चुंबन घेतलें इतकी स्वदेशभक्तीची लाट त्या वेळीं टायरोलमध्ये उंच उसळली होती !

हें जें टायरोलीज शेतकऱ्यांचें सैन्य तयार झालें होतें त्यांतील शिपाई जसे लढाईत फारसे वाकबगार नव्हते, त्याचप्रमाणें त्यांचे सेनापतीही नव्हते. तरी पण त्या सैन्याचें पुढारीपण ज्यांच्याकडे आलें होतें त्यांच्या अंगीं जे दुसरे अनेक उत्कृष्ट गुण होते त्यांच्या योगानें त्यांनीं हातीं घेतलेलें काम चांगल्या रीतीनें शेवटास गेलें. अँड्र्यू होफर हा टायरोलचा मुख्य पुढारी होता. त्याचा धंदा खाणावळवाल्याचा होता. त्यामुळें सहज रीतीनेंच त्याचा पुष्कळ लोकांशीं परिचय झालेला होता. जेव्हां बंडाचा प्रादुर्भाव झाला तेव्हां त्याचें वय बेचाळीस वर्षांचें होतें. त्याच्या शरीराचा बांधा धिप्पाड होता, छाती रुंद होती, आणि शक्ति विलक्षण होती. परंतु त्याला नेहमीं डोंगर चढण्याचा प्रसंग असल्यामुळें व डोंगर चढतांना थोडेंसे तरी ओणवें होणें जरूर असल्यामुळें त्याच्या शरीराची काठी थोडीशी वांकलेली होती. तो फार विद्वान् होता असें नाही, परंतु प्रवासाच्या योगानें त्याच्या अंगांत चातुर्य आलेलें होतें. त्याचा पोषाख अगदीं साधा असे, परंतु त्याची वर्तणूक फार प्रामाणिकपणाची असे, आणि त्याची मनोवृत्ति अगदीं निर्लोभीपणाची होती. तो खरा कळकळीचा, विश्वासु, जुन्या चालीरीति धरून चालणारा, स्वभावानें उदात्त, धर्मशील आणि अत्यंत स्वदेशभक्त असून आपल्या धर्माच्या आणि देशाच्या प्रीत्यर्थ आपल्या शरीरांतील रक्ताचा प्रत्येक बिंदु अर्पण करण्याला तो सिद्ध होता. त्याचें मन एखादी गोष्ट करण्याला फार लवकर खवळत असे. परंतु त्यांतील कठोरपणा पाहून त्याचें मन एकदम कळकळत असे, इतका तो मनाचा कोवळा होता. त्याची कॅथलिक धर्मावरील प्रीति आणि आपल्या टायरोल देशावरील भक्ति ह्यांना मर्यादा कशी ती ठाऊकच नव्हती. आणि टायरोलमधील पूर्वीचें वैभव किंवा टायरोलमधील पूर्वीच्या पराक्रमी पुरुषांनीं मिळविलेले विजय असल्या प्रकारच्या विषयांची गोष्ट निघाल्याबरोबर होफरचे डोळे पाण्यानें भरून येत असत. टायरोलीज लोकांचा दुसरा पुढारी म्हणजे स्पेक्वेचर हा होय. त्याचें लहानपणचें सर्व वय टायरोलच्या डोंगरांतून शिकार करण्यांत गेलेलें होतें; व त्यामुळें त्याला डोंगरां-

तील वाटांची वगैरे जी माहिती झालेली होती, तिचा पुढें लढाईच्या वेळीं त्याला फार उपयोग झाला. ह्याचीही विद्वत्ता बेतावाताची होती. परंतु बव्हेरियाचा द्वेष मात्र ह्याच्या घराण्यामध्ये पिढीजाद चालत आलेला होता. ह्याचा आज्ञा बव्हेरियाविरुद्ध चाललेल्या एका लढाईमध्ये होता. तो आपल्या पराक्रमाच्या गोष्टी सांगत असतां 'अशी लढण्याची संधि मला केव्हां येईल !' अशा प्रकारचे विचार त्याचा नातु स्पेक्वेचर ह्याच्या मनामध्ये लहानपणींही घोळत असत. टायरोलचें बंड सुरू झालें त्या वेळीं त्याचें वय सुमारे चाळीस वर्षांचें होतें. तिसरा पुढारी जोसेफ हॅस्पिंजर, हा एक ख्रिस्ती धर्मोपदेशक होता. व लढाई सुरू होईपर्यंत हा आपल्या मठामध्ये पडून होता. त्या वेळीं टायरोलच्या लढाईत ह्याचा कांहीं उपयोग होईल असें कोणाच्या स्वप्नीही आलेलें नव्हतें. परंतु लढाई सुरू झाल्याबरोबर तो मठांतील जपजाण्यामधून बाहेर निघाला. ह्याचा क्रॉस हेंच ह्याच्या हातांतील शस्त्र होतें. त्या शस्त्रानें तो कधीं कधीं शत्रूवर प्रहार करीत कसे. परंतु त्याची मुख्य कर्तबगारी म्हटली म्हणजे सैन्यांतील शिपायांचें जेथें धैर्य खचत असेल तेथें त्यांना उत्तेजन द्यावयाचें व त्यांना शत्रूचा पाडाव करण्याकरितां रणाच्या अग्रभागीं घेऊन जावयाचें, ही होती; व ती कामगिरी त्यानें अनेक वेळां फार उत्तम रीतीनें बजाविली. अशा प्रकारें स्वतंत्रतेच्या प्रबल इच्छेनें जोसेफ हॅस्पिंजरसारख्या केवळ धर्मकृत्यांमध्ये आयुष्य घालविणाऱ्या मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये सुद्धा पूर्णपणें संचार केलेला होता. आणि त्यामुळेच टायरोलच्या लोकांना यश आलें. अशा प्रकारच्या पुढाऱ्यांच्या निशाणाखालीं आपल्या देशाची स्वतंत्रता परत मिळविण्याकरितां टायरोलचे सर्व लोक इ. स. १८०९ च्या एप्रिल महिन्याच्या ८ व्या तारखेला एकत्र होऊन शत्रूवर चाल करण्याकरितां बाहेर पडले.

टायरोल

— * —

नंवर ३

टायरोलच्या इतिहासामध्ये सर्वच गोष्टी विलक्षण आहेत. टायरोलीजना परकीय अमलाचा कंटाळा अगदी थोड्या दिवसांमध्ये आला, परंतु ह्याच्यापेक्षा जास्त आश्चर्याची गोष्ट हीच आहे की, स्वातंत्र्याच्या लढाईला सुरुवात केल्यापासून सुमारे आठ दिवसांच्या आतच त्यांनी आपला सर्व देश स्वतंत्र करून सोडला ! त्यांनी तारीख ८ एप्रिल रोजी राज्यक्रांतीला सुरुवात केली आणि १६ तारखेच्या आतच टायरोलमधील सर्व मुख्य मुख्य ठिकाणांतून फ्रान्सच्या व बव्हेरियाच्या सैन्याला त्यांनी हांकलून लाविले व सर्व देश आपल्या हस्तगत करून घेतला. आठ दिवसांमध्ये शत्रूच्या सैन्याची वाताहत करून आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य शत्रूपासून परत मिळवून घेतल्याचे उदाहरण इतिहासामध्ये दुसऱ्या कोठे सांपडणे अशक्य आहे. व हा प्रकार टायरोलच्या इतिहासामध्ये वाचला म्हणजे, ही अद्भुत गोष्ट टायरोलीज लोकांनी कशी केली असेल, याच्याबद्दल प्रत्येकाचे मन आश्चर्याने थक्क होऊन गेल्यावाचून राहणार नाही. एखाद्या विस्तीर्ण देशामध्ये अशा गोष्टी इतक्या लवकर घडून येणे अगदी असंभाव्य आहे खरे. परंतु टायरोलचा प्रदेश अगदी लहान असल्यामुळे व तेथील नैसर्गिक परिस्थिति स्वसंरक्षणाच्या लढाईला अनुकूल असल्यामुळे इतरांना जी गोष्ट दुरापास्त वाटते ती टायरोलच्या लोकांनी सहज घडवून आणिली. सभोवतालच्या डोंगराळ प्रदेशामुळे टायरोलीज लोकांना पुष्कळ मदत झाली खरी तरी पण त्यांच्या डोंगराळ प्रदेशापेक्षा त्यांची डोंगराळ अंतःकरणे आणि डोंगराळ शरीरे ही युद्धप्रसंगी त्यांच्या जास्त उपयोगास आली. सर्वांमधील ऐक्यभाव, स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा, परकीय अमलाच्या ज्वाळांनी भाजलेली घरेदारे, आटोपसर आणि लहानसा देश, ईश्वरनिर्मित डोंगरांची तटबंदी, ऑस्ट्रियाची मदत आणि स्वदेशासाठी प्राणही देण्याबद्दलचा टायरोलच्या लोकांचा बुद्धनिश्चय, ह्या सगळ्या गोष्टी एक होऊन त्यांनी टायरोलला आठ दिवसांच्या अवकाशांत स्वतंत्रतेच्या मंदिरामध्ये नेऊन बसविले. ह्या आठ

दिवसांमध्ये चार-पांच फार मोठमोठ्या लढाया झाल्या, परंतु त्या सर्वांमध्ये टायरोलच्या शेतकऱ्यांनाच यश आलें. स्टारझिंगर, इन्स्पुक आणि हॉल ह्या ठिकाणचे संग्राम फारच भयंकर झाले. ह्या आठ दिवसांच्या लढाईमध्येही अनेक चमत्कारिक गोष्टी घडून आलेल्या आहेत.

डीटफर्थ ह्या नांवाचा एक बव्हेरियन कर्नल होता. त्याच्यापासून टायरोलीज लोकांना अत्यंत त्रास झाला होता. त्याची खाजगी वागणूक फार बदमाशपणाची होती, आणि त्याचें सरकारी हुद्द्यासंबंधाचें वर्तन फार कडकपणाचें होतें. त्यामुळे तो लोकांना अतिशय अप्रिय झालेला होता. तो अधिकारावर होता तेव्हां त्याचे डोळे धुंद झालेले होते. पण ती त्याच्या डोळ्यावरील धुंदी लवकरच उतरली. इन्स्पुकच्या लढाईमध्ये त्याला जखम लागून तो घायाळ होऊन टायरोलीज शेतकऱ्यांच्या हातीं सांपडला. त्याच्या अंगांतून अतिशय रक्त गेल्यामुळे तो अर्धवट बेशुद्धही झाला होता. त्या बेशुद्धीमध्ये त्याने आपल्याजवळच्या टायरोलीज लोकांना “ह्या लढाईत तुमचा पुढारी कोण होता ?” असा प्रश्न केला. त्या वेळीं ते म्हणाले की, “आमचा पुढारी कोणी नव्हता. आमचा देव आणि आमचा देश ह्यांच्याकरितां आम्ही सारखेच लढत होतो.” हें उत्तर ऐकून डीटफर्थला फारच आश्चर्य वाटलें, व तो म्हणाला, “तुम्हांला पुढारी नव्हता असें कसें म्हणतां ? कारण मीं तर त्याला एका पांढऱ्या शुभ्र घोड्यावर बसून माझ्या जवळून जातांना पाहिलें असें मला वाटतें.” हे त्याचे शब्द ऐकून टायरोलीज लोकांच्या मनावर फारच विलक्षण परिणाम झाला. जो पांढऱ्या घोड्यावर बसलेला डीटफर्थच्या वृष्टीस पडला तो आपल्या सैन्याचें आणि स्वातंत्र्याचें संरक्षण करणारा साधुपुरुष प्रत्यक्ष सेंट जेम्सच असला पाहिजे अशी टायरोलीज लोकांच्या मनाची पक्की खात्री झाली. आणि त्यामुळे आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये आपल्याला साहाय्य करण्याला प्रत्यक्ष सेंट जेम्स येत आहे, ही गोष्ट कळल्यानंतर टायरोलीज लोकांना लढण्याला विशेषच स्फुरण चढलें. भाविक लोकांच्यासाठीं देव किंवा देवांचेच अवतार जे साधुपुरुष ते काय करणार नाहीत ? ज्या देवानें आपल्या भक्तांसाठीं महाराचें रूप धारण केलें, शेले विणण्याचें काम केलें, किंवा बागेतील भाजी उपटून तिच्या गड्ड्या बांधल्या, त्या देवाला त्यांचे भक्त स्वातंत्र्यासाठीं युद्ध करण्याला प्रवृत्त झाले असतां,

त्यांना मदत करण्यासाठी थोड्यावर आरूढ होऊन समरांगणामध्ये येणें अशक्य आहे काय ?

अशा रीतीने ह्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलीज लोकांना दैविक साहाय्य मिळाल्यानंतर मग मानवी स्फूर्तीला काय तोटा आहे ? ज्या ठिकाणी शौर्य दिसण्याचा एरव्ही बिलकुल संभव नाही, त्या ठिकाणी शौर्याचे झरे फुटून लागले. बायका आणि मुलें हीं लढाईच्या कामीं कुच कामाचीं; पण परमेश्वराच्या कृपेमुळे टायरोलच्या लढाईमध्ये त्यांनींही आश्चर्य करण्यासारखीं कार्ये केलीं. हॉल हें शहर बव्हेरियन लोकांच्या ताब्यांतून जिंकून घेण्याला बायका-मुलांचाच उपयोग झाला. त्यांनीं एका बाजूनें टेकड्यांवरून मोठा जाळ पेटविला. त्यावरून हॉल शहरांतील बव्हेरियन लोकांना असें वाटलें कीं, शेतकऱ्यांचें सैन्य आलें तर तें याच बाजूनें आलें पाहिजे, म्हणून शहरांतील सर्व सैन्य तिकडे जाऊन शत्रूची वाट पाहत बसलें. आणि इकडे जी बाजू मोकळी पडली होती त्या बाजूनें टायरोलीज लोकांचा पुढारी स्पेक्वेचर हा आपलें सैन्य घेऊन हॉलमध्ये घुसला, व त्यानें तें शहर एकदम हस्तगत करून घेतलें. त्या शहरांत चारशें बव्हेरियन लोक कैदी करण्यांत आले, त्यांना हॉल शहरामधून मुख्य ठाण्यावर नेऊन पोहोचतें करावयाचें होतें. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर रखवालदार म्हणून पाठविण्यांत गुंतविण्याइतके पुरुष टायरोलीज लोकांपाशीं नव्हते, म्हणून त्या कैद्यांवरील रखवालीचें काम टायरोलच्या स्त्रियांनीं आपल्याकडे घेतलें. अशा स्त्रिया ज्या देशांत आहेत तो देश गुलामगिरीमध्ये काय म्हणून राहिल ?

परंतु ह्या स्वातंत्र्याच्या लढाईमध्ये टायरोलचीं मुलेंही घरामध्ये टेनिस किंवा बिलियर्ड खेळत बसलेलीं नव्हतीं. तींही यथाशक्ति आपल्या आईबापांना मदत करीत होती. टायरोलीज पुढारी खुद्द स्पेक्वेचर याच्या मुलाची गोष्ट ह्या संबंधानें लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. टायरोलनें आपल्या पायांतील पारतंत्र्याची बेडी तोडून टाकण्याला प्रारंभ केला त्या वेळीं ह्या मुलाचें वय सारें दहा वर्षांचें होतें. असें असूनही तो मुलगा लढाईच्या प्रसंगीं आपल्या बापाच्या जवळ असे. एके प्रसंगीं बंदुकीच्या गोळ्यांचा भडिमार फारच सुरू झाला. त्या वेळीं, वात्सल्यातिशयामुळे स्पेक्वेचरनें आपल्या मुलाला समरभूमि सोडून जाण्यास सांगितलें. बापाची आज्ञा मोडावयाची नाही, म्हणून तो थोडीसा दूर गेला.

परंतु त्याच्यानें समरभूमि सोडून जाववेना, म्हणून तो फिरून लागलाच माघारा आला. तो परत आलेला पाहून बापाला राग आला, व त्यानें त्याला चापटी मारून तेथून त्याला फिरून जावयास सांगितलें. तेव्हां तो बापाच्या नजरेआड गेला, परंतु आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याची इमारत जेथें उभारली जात आहे त्या समरभूमीपासून त्याच्यानें दूर जाववेना. टायरोलच्या शिपायांना दारूगोळा वगैरे सामानाची फारच वाण होती. तेव्हां आपल्या हातून आपल्या देशाची फार मोठी सेवा झाली नाही, तर निदान जेवढी होईल तेवढीच करावी, अशा बुद्धीनें तो मुलगा समरभूमीवरून न जातां त्या समरभूमीवर शत्रूकडून येऊन पडलेल्या गोळ्या वेचूं लागला व त्यानें आपल्या डोकीवरची टोपी त्या गोळ्यांनीं भरून टाकली. दुसरे दिवशीं सकाळीं त्या गोळ्या आपल्या बापापुढें ठेवून ह्यांतील प्रत्येक गोळी तुम्ही शत्रूच्या छातीमध्ये मारा, अशी त्यानें आपल्या बापापाशीं मोठ्या आग्रहानें विनवणी केली. जेव्हां एखाद्या देशाचा ऊर्जितकाळ येतो, त्या वेळेला दहा वर्षांच्या मुलांच्या मनामध्येदेखील अशा प्रकारची स्वातंत्र्यप्रीति संचार करूं लागते. नाही तर साठ साठ पावसाळे उलटून गेलेल्या लोकांच्या मनाला हे विचार शिवतसुद्धां नाहीत आणि उलट पारतंत्र्याचीं हाडें चघळीत बसण्याची संवय झाल्यामुळे त्यांना त्यांतच गोडी वाटूं लागते.

दुसरी एक विलक्षण तऱ्हेची उदात्त मनोवृत्ति ह्या टायरोलच्या लढाई-मध्ये दिसून आलेली आहे. ती ही कीं, आपलें स्वतःचें कांहीं झालें तरी हरकत नाही, परंतु आपला देश एकदांचा स्वतंत्र झाला पाहिजे, अशी उत्कट इच्छा टायरोलच्या सर्व लोकांमध्ये संचार करून राहिली होती. त्यामुळे टायरोलीज सैन्यांतील ज्या लोकांना जखमा लागत ते समराणावरच पडून रहात. वास्तविक पाहिलें तर जखमी झालेल्या लोकांना उचलून दवाखान्यांत नेऊन औषधोपचार करणें फार जरूरीचें आहे. परंतु टायरोलच्या जखमी झालेल्या शिपायांना जर कोणी त्यांचे सोबती उचलून नेऊं लागले तर ते त्यांना असें म्हणत असत : ‘आपलें सैन्य आधींच फार थोडें आहे, त्यांतून तुम्ही आणखी कांहीं लोक जर आम्हांला उचलून नेण्यासाठीं आलां, तर आपली संख्या आणखीही कमी होईल. यासाठीं तुम्ही आम्हांला उचलून नेण्यासाठीं येऊं नका. तुम्ही लढतच रहा. तुम्ही आम्हांला न्यायला आलां तरीदेखील आपल्या सैन्याची शक्ति कमी करून आम्हांला येथून जाण्याची इच्छा नाही. आमचें

काहीं झालें तरी आम्ही येथेंच राहणार. तुम्ही मात्र लढाई करून शत्रूला जिंक.' केवढी ही स्वार्थनिरपेक्षता ! आणि केवढीही स्वातंत्र्याची अभिरुचि ! हे शूर जखमी टायरोलीज शिपाई गरून गेले असतील, परंतु त्यांचे हे शब्द पुढील किती तरी पिढ्यांना निरपेक्षता शिकवितील ! टायरोलमधील स्त्रिया रखवालदार बनल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे, परंतु त्याशिवायही त्या अनेक कामें करित होत्या. टायरोलीज शिपाई पुढें लढत होते आणि त्यांच्या रांगांच्या पाठीमागून टायरोलमधील बायका त्यांना दारूगोळा, अन्न व पाणी यांचा एकसारखा पुरवठा करित होत्या. अशा रीतीने टायरोलमधील पुरुष आणि स्त्रिया, धडेकडे आणि जखमी झालेले, मोठीं माणसें आणि लहान मुलें सर्व एकभावानें व एकजुटीने टायरोलच्या स्वतंत्रतेसाठीं जिवापाड मेहनत करित होते. त्यामुळे शत्रूचे सामर्थ्य जरी अमर्याद होतें तरीही टायरोलीज लोकांना अखेरीस यश आलें.

लढाईला सुरुवात केल्यापासून आठ दिवसांमध्ये टायरोल स्वतंत्र झालें. टायरोलचे जे किल्ले शत्रूच्या हातांत होते; ते सर्व टायरोलीज लोकांच्या स्वाधीन झाले शत्रूचें एकंदर दहा हजार सैन्य उध्वस्त होऊन गेलें. जेथे बम्बेरियाची अफाट सत्ता पसरली होती तेथे त्याचें नांवसुद्धां राहिलें नाहीं. आणि ह्या सगळ्या घडामोडी केवळ आठ दिवसांच्या अवकाशांत टायरोलच्या लोकांनीं घडवून आणल्या. परंतु टायरोलीज लोकांचीं संकटे येथेंच संपलीं नाहींत. टायरोल आपल्या दादेंतून निसटत आहे, ही बातमी नेपोलियनला कळल्याबरोबर त्याला फार क्रोध आला, व या बंडाचा सगळा दोष तो ऑस्ट्रियाला देऊं लागला; व ऑस्ट्रियन लोकांनीं टायरोलमध्ये हें बड उत्पन्न केलें, असें तो स्पष्टपणें म्हणूं लागला. आणि जे ऑस्ट्रियन सेनापति टायरोलच्या मदतीला आले होते त्यांना एकदम पकडून आणावें, चोवीस तासांच्या आंतमध्ये त्यांना गोळ्या घालून मारून टाकावें, असा त्यानें हुकूम सोडला. नेपोलियनची ही नेहमींची खुबीच असे की, त्याच्या विरुद्ध एखादी गोष्ट घडली म्हणजे ती करणारांना तो काहीं तरी नांवें ठेवीत असे. व त्यांनीं मोठे भयंकर अन्याय केलेले आहेत व त्यांना कडक शासन केलें पाहिजे असा त्यांच्याबद्दल तो चोहोंकडे बघा करून सोडीत असे. त्यामुळे भोळसर लोकांचें लक्ष नेपोलियननें केलेल्या अन्यायांवरून दुसऱ्यांच्या अन्यायांकडे वळत असे. नेपोलियननें आपलें सैन्य टायरोलमध्ये जमा केलें. मार्शल लेफेब्वर हा आपलें अफाट सैन्य घेऊन टायरोलमध्ये आला. व साल्सबर्ग,

फ्यूअर सिंगर, वूर्गल वगैरे ठिकाणीं उभय पक्षांच्या चकमकी होऊन अखेरीस फ्रेंच आणि बव्हेरियन सैन्यांनीं इन्स्पुक शहर तारीख १९ मे रोजीं टायरोलीज सैन्याच्या हातून परत घेतलें. नेपोलियनच्या उत्तेजनानें ही जी मोहीम सुरू झाली होती तीमध्ये बव्हेरियाच्याच पक्षाला यश येत गेलें व टायरोलीज लोक फिरून हताश होऊं लागले. आणि त्याच सुमाराला दुसरीकडून मोकळें झालेलें पंधरा हजार फ्रेंच सैन्य टायरोलकडे चाल करून येत होतें. आणि ऑस्ट्रियाचे जे सरदार टायरोलच्या साहाय्यासाठीं आले होते तेही हताश होऊन परत जाऊं लागले होते. अशा प्रसंगीं टायरोलच्या शेतकऱ्यांनीं फिरून धीर धरून शत्रूच्या सैन्याला तोंड दिलें. ह्या प्रसंगीं होफरनें लढाईच्या पूर्वीच्या दिवशीं आपल्या देशबांधवांना जें एक पत्र पाठविलें होतें, त्यांत त्यानें असें लिहिलें होतें कीं, “देशबांधवहो, आपल्या देवासाठीं आणि आपल्या देशासाठीं जिवावर उदार होऊन लढण्याकरितां उद्यांची प्रातःकाळ ही वेळ ठरविण्यांत आलेली आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें आपण बव्हेरियन्सना इन्स्पुकमधून खात्रीनें हांकलून देऊं, असा देवाचाच संकेत दिसत आहे. तेव्हां तुम्ही सर्वजण आमच्या मदतीला या. परंतु जर परमेश्वरापेक्षां आपल्याला जास्त समजतें आहे, असें तुम्हांला वाटत असेल तर आम्ही तुमच्यावांचूनही लढाई करित आहों.” याचा परिणाम फार चांगला होऊन सर्व लोक तयार झाले. स्पेक्वेचर यानेही या प्रसंगीं फार शौर्य गाजविलें व अखेरीस टायरोलीज लोक यशस्वी होऊन इन्स्पुक शहर फिरून त्यांचे ताब्यांत आलें. आणि त्यामुळें टायरोलच्या लोकांना फिरून आनंद प्राप्त झाला. परंतु त्या सुमाराला दुसरीकडे ऑस्ट्रियाचा बादशहा आणि नेपोलियन ह्यांच्यामध्ये एक संग्राम चाललेलाच होता. त्याचा शेवट वॅग्रामच्या लढाईमध्ये पराभव होऊन ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झाला; व फ्रान्स आणि ऑस्ट्रिया यांच्यामध्ये तह ठरून त्या तहाप्रमाणें आस्ट्रियाला टायरोलमधून आपलें सैन्य काढून घेणें भाग पडलें. टायरोलला मुख्य आश्रय काय तो ऑस्ट्रियाचाच होता. परंतु तो आश्रय अशा रितीनें एकाएकीं तुटल्यामुळें सर्व टायरोलीज लोकांची अगदीं कंबर खच्चून गेली आणि बरेच शेतकरी निराश होऊन आपापल्या घरीं जाऊन बसले. टायरोलला स्वातंत्र्याची आशा उरली नाही आणि आजपर्यंत केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ होण्याच्या बेतांत आले. तरी पण टायरोलचे शेतकरी दुसऱ्याच्या गुलामगिरीमध्ये राहण्याला खुषी होईनात. अशा प्रसंगीं सर्वांचे

ढोळे होफरकडे लागले. तेव्हां पुष्कळ लोकांची एक सभा जमली असतां त्या सभेमध्ये सर्वांना आश्वासन देऊन होफरनें असें सांगितलें कीं, ' माझ्या शरीरांतील शेवटचा रक्ताचा बिंदु गळून पडेपर्यंत मी तुमचा पक्ष सोडणार नाही. ' होफरच्या या अभिवचनामुळे लोकांना पुष्कळ धीर आला. परंतु टायरोलच्या स्वातंत्र्याच्या सूर्यावर एका पाठीमागून एक जास्तच अंत्रें येऊं लागलीं. टायरोल कायमचे पादाक्रांत करून टाकावयाचें अशा इच्छेनें नेपोलियननें दुसरीकडून मोकळीं झालेलीं सैन्ये टायरोलमध्ये आणून घातलीं आणि टायरोलच्या वतीनें प्रतिबंध करण्याला जाग्यावर कोणीही नसल्यामुळे थोड्याच वेळामध्यें तीस हजार फ्रेंच सैन्यानें इन्स्पुक शहरामध्यें येऊन आपला तळ दिला इन्स्पुक अशा रीतीनें शत्रूच्या हातांत गेलेलें पाहून आतां मात्र टायरोलच्या स्वतंत्रतेची लढाई कायमची संपली, असा सर्वांचा समज झाला. परंतु हा समज चुकीचा होता. नेपोलियनच्या अवाढव्य सैन्यानें सर्व युरोप खंडाची वृद्धि चकित होऊन गेलेली होती व त्या सैन्यापुढें टायरोलचे कांहीं एक चालावयाचें नाही, अशी सर्वांची खात्री होऊन चुकलेली होती. परंतु टायरोलीज शेतकऱ्यांच्या स्वदेशभक्तीनें आणि पराक्रमानें फिरून एकदां हा समज खोटा ठरविला.

टायरोलमधील ऑस्ट्रियाचें सैन्य निघून जाऊं लागल्यामुळे टायरोलची स्थिति निराश्रित होत चालली होती; व याउपर टायरोलनें स्वातंत्र्यासाठीं प्रयत्न करणें अगदीं फुकट आहे, असें वाहून ऑस्ट्रियन सरदार टायरोलच्या पुढाऱ्यांना आपल्याबरोबर टायरोल सोडून चलय्याविषयीं स्नेहबुद्धीनें फार फार आग्रह करीत होते. आणि स्पेक्बेचर यानें तर टायरोल सोडून जाण्याचा निश्चयही केलेला होता. परंतु निघण्याच्यापूर्वीं तो जेव्हां होफरची भेट घेण्याकरितां गेला, तेव्हां उभयतांच्या गांठी पडून अखेरीस स्वदेशभक्तीचाच विजय झाला. शेवटपर्यंत आपल्या देशांतच राहून, आपण आपल्या देशाचा उद्धार करूं, असा होफरनें स्पेक्बेचरला बोध केला व त्याप्रमाणे स्पेक्बेचर राहिला. परंतु होफरच्या मनाला तरी स्वस्थता कोठें होती ? स्वदेशभक्ति त्याला आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं फिरून प्रयत्न करण्याविषयीं एका बाजूनें उत्तेजन देत होती; परंतु दुसऱ्या बाजूनें प्रत्येक क्षणीं निराशा त्याचे हातपाय मोडीत होती. अशा रीतीनें काय करावें, हें कांहींच सुचेनासें झाल्यामुळे होफर पहाडांतील एकांतवासामध्यें परमेश्वराची प्रार्थना करीत कित्येक दिवस ज्वाऊन राहिला.

जोसेफ हॅस्पिंजर ह्याचेंही मन असेंच अस्वस्थ झालेलें होतें. टायरोलमधील शेतकरी मात्र शस्त्र घेऊन स्वतंत्रतेसाठीं लढण्याला अगदीं तयार झालेले होते, परंतु त्यांना कोणी पुढारी मिळेना. अखेरीस हे टायरोलचे सर्व देशभक्त एकदां एके ठिकाणीं जमले, व तेथें त्या शेतकऱ्यांनीं, 'आपण आपला प्राण घालवूं पण स्वतंत्रता घालविणार नाहीं' अशी शपथ वाहिली. व पुढें कसें काय करावयाचें, ह्याबद्दल सर्व व्यवस्था ठरविण्यांत आली. व हॅस्पिंजर, होफर वगैरे मंडळींनीं त्या शेतकऱ्यांचा पूर्वींप्रमाणें पुढारीपणा पत्करला आणि लढाईचा निश्चय ठरला. होफर आतां हतवीर्य झाला असें समजून त्यानें आपल्याला शरण यावें यासाठीं त्याच्या शत्रूंनीं त्याला ११ ऑगस्ट रोजीं इन्स्पूक येथें आपल्या-पुढें हजार राहण्याविषयीं हुकूम पाठविला होता त्यावर लढाईचा निश्चय झाल्या-मुळें होफरनें मोठ्या शौर्यानें असा उलट जबाब पाठविला कीं, 'मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें इन्स्पूक येथें येणारच आहे; परंतु मी आपल्याबरोबर दहा हजार तीरकमठेवाले लोक मात्र घेऊन येणार आहे.' हा निरोप म्हणजे लढाईला आव्हानच होतें. व ता. ४ ऑगस्ट रोजींच लढाईचें तोंड लागलें. शत्रूचें सैन्य एक दरी उतरून चाललें होतें. त्या दरीमध्ये त्या सैन्याच्या वाटेच्या बाजूनें उंच डोंगरावर दाट झाडीमध्ये हॅस्पिंजरच्या हाताखालीं शेतकरी लोक दबा धरून बसले होते. त्यांनीं शत्रु आटोक्यांत येतांक्षणींच चोहोंबाजूंनीं मारा सुरू केला. तेव्हां शत्रूचें सैन्य अगदींच गोंधळून गेलें. त्याच भांदलीमध्ये जवळच एक पूल होता तो एकाएकीं मोडून त्याचीं लाकडे, दगड वगैरे शत्रूच्या अंगावर कोसळून त्यांचा अतिशय संहार झाला व अशा रीतीनें हॅस्पिंजरच्या सैन्याला यश आलें. ह्यानंतर लेफेब्व्हर याच्या सैन्याचा होफर आणि स्पेक्वेचर यांनीं एका डोंगरामध्ये पराभव केला. अशाच प्रकारच्या आणखी दोन-चार ठिकाणीं लढाया होऊन त्या सर्वींमध्ये बव्हेरियन लोकांचाच पराभव झाला व अखेरीस इन्स्पूक हें शहर टायरोलीज लोकांच्या हातीं आलें. ह्या लोकांच्या लढाईमध्ये बव्हेरियाचे सहा हजार लोक जायबंदी झाले. ह्या विजयाचा परिणाम असा झाला कीं, त्याच्या योगानें शत्रूचा दम सुटला. मार्शल लेफेब्व्हर हा आपलें सैन्य घेऊन परत जाण्याकरितां निघाला आणि त्यामुळें सर्व टायरोल शत्रूच्या सैन्यापासून निर्भय झालें आणि बव्हेरियाच्या अंमलापासून आपली पूर्णपणें मुक्तता झाल्याबद्दल टायरोलमधील सर्व लोकांना आनंद झाला. ज्या स्वतंत्रतेसाठीं आपण लढत होतो, ती

आपल्याला प्राप्त झाली असे पाहून टायरोलच्या सर्व लोकांना समाधान वाटू लागलें. ह्याप्रमाणें लोक आनंदामध्ये असतांना होफरनें इन्स्पेक्ट शहरामध्ये मोठ्या थाटानें प्रवेश केला. त्या वेळचा तो समारंभ फार प्रेक्षणीय होता, आणि लोकांचा उल्लास अवर्णनीय होता. होफर यानें शहरांत प्रवेश केला. आणि तेथील किल्ल्यामध्ये तो जाऊन राहिला, व सर्व लोकांच्या संमतीनें सर्व टायरोल देशाचा अधिकार होफरनें आपल्या हातामध्ये घेतला. त्याला सर्व लोकांनीं टायरोलचा, ' कमांडर-इन्-चीफ ' अशी पदवी दिली. ह्याप्रमाणें मुलकी आणि लष्करी अशी दोन्ही प्रकारची सत्ता होफरचे हातामध्ये येऊन तो तेथील मुख्य अधिकारी बनला तेव्हां, त्यानें आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली, आणि आपल्या नांवाचें नवीन नाणें पाडून सुरू केलें; व त्या वेळेपासून टायरोलचें लोक स्वतंत्रतेचा उपभोग घेऊं लागले.

टायरोलचा इतिहास अजून पुष्कळ लांब आहे; पण आम्हांला टायरोल-बद्दलची जी गोष्ट सांगायची होती ती येथें संपली. या गोष्टीमध्ये पुष्कळ तात्पर्य आहे. या गोष्टीमध्ये चांगला उपदेश करण्याचें सामर्थ्य आहे, आणि हें कथानक रोमहर्षण असून फिरून उल्लासजनकही आहे. गारठलेल्या मनामध्ये ही गोष्ट उष्णता उत्पन्न करील, हताश झालेल्या मनाला ही गोष्ट उत्तेजन देईल, आणि दुर्बल मनुष्याच्या अंगांत ही गोष्ट शक्ति उत्पन्न करील. हा इतिहास मोठ्या राजांच्याही मनांत क्षणभर भीति उत्पन्न करील, आणि अत्यंत देशद्रोही मनुष्याच्याही मनांत अक्षय स्वदेशप्रीति उत्पन्न करील; मोठ्या राजांनेंही सदाचरणानें चालावें आणि गुलामागिरीत सांपडलेल्या लोकांनींही धैर्य सोडूं नये, हा या गोष्टीतील हेतु आहे. खऱ्या स्वदेशभक्तीनें पाहिजे ती गोष्ट होऊं शकते, हा ह्या कथेंतील अभिप्राय आहे. बलाढ्य राजा आणि गरीब शेतकरी हा मनुष्यामधील खरा भेद नव्हे, ह्या भेदावर ईश्वरी कृपा अवलंबून नाही, अन्यायी कोण आहे आणि न्यायी कोण आहे, हें परमेश्वर पाहत असतो, आणि तदनुसंधानें तो आपल्या फळांची वांटणी करित असतो; म्हणून राजांनीं आणि रंकांनीं, धन्यांनीं आणि गुलामांनीं, सशक्तांनीं आणि अशक्तांनीं सर्वांनीं नेहमीं न्यायानें वागण्याचा प्रयत्न करित असावें, हें उत्तम बोधामृत ही गोष्ट आपल्याला पाजीत आहे. त्याचें आपण विचारपूर्वक सेवन केलें पाहिजे.

ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें : : : ४

Man Proposes and God Disposes.

काळ : अग्रलेख, ता. २७-४-१९०२.

ह्या वरील वाक्याची सत्यता या जगांतील सर्व ठिकाणच्या लोकांच्या मनावर ठसविणारा हल्लींच्यासारखा प्रसंग बारंवार क्वचितच येत असतो. कालचा दिवस हा मनुष्यांनी एडवर्डसाहेबांच्या राज्यारोहणासाठीं मुकुर केलेला होता; परंतु परमेश्वरानें त्याला आपली मंजुरी दिलेली नव्हती, तीमुळें त्या दिवशीं राज्यारोहणसमारंभ घडून आला नाही. परमेश्वराच्या घरचा खेळ कांहीं विचित्र आहे ! जगांतील सर्व मनुष्यांनीं हा राज्यारोहणाचा दिवस बदलण्याचें मनांत आणलें असतें तरीदेखील ही गोष्ट शक्य झाली नसती, परंतु परमेश्वरानें तो दिवस बदलला ! ईश्वरी सूत्रें कांहीं निराळींच असतात. त्याचें धोरण काय आहे हें पाहूनच मनुष्यानें आपले बेट करावे. देवाच्या मंजुरी-वांचून मनुष्याचा--मग तो मनुष्य कोणीही असो अथवा कितीही मोठा असो--एकादा हुकूम शेवटास जाणें शक्य नाही. म्हणून त्याच्याच कृपेच्या अनुरोधानें मनुष्यांनीं आपले प्रयत्न चालविणें भाग आहे. असे विचार प्रस्तुत प्रसंगावरून कोणाच्याही मनांत उद्भवल्यावांचून राहणार नाहीत.

आपल्या परमप्रिय राणीसाहेब मेल्यापासून आपल्या परमप्रिय एडवर्ड साहेबांच्या ह्या राज्यारोहणाची तयारी चाललेली होती. वर्ष दीडवर्षभर अनेक लोक राज्यारोहणाच्या समारंभासाठीं खपत होते. जूनची २६ तारीख हा

राज्यारोहणाचा दिवस केव्हां येईल असें प्रत्येक मुलाला, स्त्रीला आणि उल्लू पुरुषाला झालेलें होतें. बहुतेक सर्व जग ह्या दिवसाची वाट पाहत होतें. ह्या समारंभासाठीं केवढ्या तयाच्या चाललेल्या होत्या ! इंग्लंडपासून पांच पांच हजार कोसांवरील दूर दूरच्या खेड्यापाड्यांतून जर लांकडांच्या कमानी आणि फडक्यांच्या मेहरपी ह्यांची तयारी चाललेली होती, तर खुद्द इंग्लंड देशामध्ये आणि लंडन शहरामध्ये काय चाललें असेल, ह्याची कल्पनाही करणें शक्य नाही. आपल्या हिंदुस्थानाकरितां जानेवारीमध्ये राज्यारोहणसमारंभ व्हावयाचा आहे, त्या वेळीं लोकांनीं काय मजा करावयाची ती करावी, सध्यां करूं नये, अशा प्रकारचा निषेधात्मक सरकारी हुक्म असतांनाही जर आपण आपल्या इकडे महोत्सवाची इतकी तयारी चाललेली पाहिली, तर जेथें लोकांनीं उत्सव करावा अशी सरकारची आज्ञा आहे, परंतु आपला स्वतःचा राजा, आपल्या धर्माचा राजा, चारी खंडांमध्ये साम्राज्य स्थापन करून यशस्वी झालेला आपला राजा, गादीवर बसत आहे हें पाहून स्वाभाविक उत्पन्न होणाऱ्या आनंदानेंच, सरकारी हुक्माची अपेक्षा न बाळगितांही, जेथील लोक आप-स्वर्षीनें उत्सवाच्या तयारीला प्रवृत्त झालेले आहेत, अशा त्या लंडन शहरामध्ये काय थाटमाट तयार झालेले होते, हें तेथें असलेल्या लोकांच्या डोळ्याला आणि इतर ठिकाणच्या लोकांच्या कल्पनेला मात्र दिसणें शक्य आहे. लंडनमध्ये ज्या मुख्य देवळांत राज्यारोहणाविधि व्हावयाचा ते देऊळ पूर्वीच्या तयारीसाठीं आज कित्येक महिने बंद केलेलें होतें. राज्यारोहणाची मिरवणूक कोणत्या रस्त्यांनीं जावयाची ते रस्ते ठरविलेले होते. रस्ते ठरले गेले असल्यामुळे, त्या रस्त्यांवरील दुतर्फा घरवाल्यांनीं प्रेक्षकांसाठीं आपल्या घरांची खिडकीन् खिडकी भाड्यानें देऊन टाकिली होती. हजारों सरदारांनीं आणि मानकऱ्यांनीं राज्यारोहणाच्या वेळीं ज्या ज्या रंगाचे आणि फॅशनचे कपडे घालावयाला पाहिजेत त्या त्या रंगाचे आणि फॅशनचे कपडे शिवून तयार करून ठेविले होते. राणीसाहेबांनीं हिंदुस्थानांतील कारागिराच्या कामावर खूष होऊन त्याला उत्तेजन देण्यासाठीं त्या जिनसांनीं बनविलेला पोषाख प्रसंत करून ठेविलेला होता. अश्वमेधयज्ञांत श्यामकर्ण वारू सोडतात त्याप्रमाणें कोणता श्यामकर्ण वारू राज्यारोहणाच्या प्रसंगीं सोडावयाचा हें ठरून राहिलेलें होतें. राज्यारोहणाच्या प्रसंगीं कोणत्या मानकऱ्यानें काय काम कश्यावेचें, ह्याच्या-

बद्दल कमिटी नेमून ठराव करून ठाकण्यांत आला होता. राज्यारोहणाच्या वेळीं राजानें कॅथलिक लोकांचें मन दुखावलें तरी तिकडे दुर्लक्ष करून कशा रीतीनें शपथ घ्यावी हें निश्चित करण्यांत आलेलें होतें. इंग्लंडनें बऱ्यावाईट रीतीनें आपल्या ताब्यामध्ये जे अनेक प्रांत ओढून घेतलेले आहेत त्या सगळ्यांचा ज्याच्या योगानें निर्देश होईल, अशा प्रकारची कोणती पदवी ह्याप्रसंगीं राजानें स्वीकारावी ह्याच्याबद्दलही खल होऊन शेवटचा निकाल लाविण्यांत आलेला होता. देशोदेशीच्या राजेरजवाड्यांना आमंत्रणें पाठविण्यांत आली होती. निरनिराळ्या ठिकाणचें सैन्य विलायतेंत गोळा केलें होतें. समुद्रामध्यें आरमाराची लांबच लांब रांग उभी राहून तयार झालेली होती. मोठमोठे पाहुणे उत्सवासाठीं सर्व ठिकाणांहून गोळा झालेले होते. कलकत्त्याहून प्रद्योतकुमार टागोर जाऊन बसले होते. मुंबईचे सर जमशेटजी जिजीभाई गेले होते. मद्रासचे राजा सर सावळिआ रामस्वामी मुदलीयर हे गेले होते. बोम्बे-लीचे राजे, दक्षिणेचे गणपतराव विंचूरकर, मुरशिदाबादचे अली मिरझा, नागपूरचे चिटनबस, पंजाबचे नबाब फत्तेअलीखान, औधचा राजा प्रतापसिंग, पेशावरचे नबाब महमद असलामखान, कपूरथळाचे सर हरनामसिंग, बाँरे मंडळी हिंदुस्थानांतून विलायतेस जाऊन राज्यारोहणाची चातकाप्रमाणें वाट पाहत लसली होती. राणीच्या थडग्यावर पुष्पमाला समर्पण करून हिंदुस्थानांत इंग्रजी शिक्षणापासून झालेल्या फायद्याचें स्वरूप शब्दांनीं व प्रत्यक्ष रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मेजवानीच्या वेळीं इंग्लिश लोकांना दाखवून, व दुसरीं अशींच किरकोळ कामें आटपून घेऊन राज्यारोहणाच्या मिरवणुकींत प्रतापसिंग बाँरेच्या बरोबर घोड्यावर बसून कसें मिरवावें, ह्याच्याबद्दल विचार करण्यामध्ये ग्वाल्हेरचे अलिजाबहादूर माधवराव शिंदे चूर होऊन गेलेले होते. एल्. एल्. डी. ची पदवी मधच्यामध्ये फुकट मिळवून घेऊन कोल्हापूरचे शिळे छत्रपति महाराज नवीन छत्रपतींच्या मिरवणुकीमध्ये गाडीत बसून मिरवत जाण्याची वेळ केव्हां येते इकडे लक्ष लावून बसले होते. आपलें सोवळेंओवळें, देवधर्म, पूजाअर्चा, देवांचे देव्हारे आणि गंगेच्या पाण्याचे घडे इत्यादीसंबंधानें आपलें आदि कर्तव्य यथास्थितपणें करून नंतर अवश्य प्राप्त झालेली राजनिष्ठा प्रदर्शित करण्याची कामगिरी करण्याविषयीं जयपूरचे सवाई माधवसिंग महाराज उत्सुक झालेले होते. भावलपूरचे नबाब, ईडरचे महाराज, कुचबिहारचे महाराज

वगैरे हिंदुस्थानांतील अनेक धेंडें विलायतेस जाऊन राज्यारोहणासाठीं सज्ज होऊन बसलेलीं होती. ज्या रस्त्यानें मिरवणूक जावयाची त्या रस्त्याच्या दोन बाजूंनीं उभें करण्याकरितां साठ हजार सैन्य तयार करून ठेवलेलें होतें. कॉलनीजमधील मोठमोठे लोक राज्यारोहणासाठीं विलायतेंत येऊन थडकले होते. सर वुडलफ्रेड लॉरिअर, लॉर्ड क्रोमर, वगैरे मंडळी विलायतेस दाखल होऊन राज्यारोहणाची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. जर्मनीमधून प्रतिनिधि आले होते. ओस्ट्राचा ड्यूक, सॅक्सकोबर्ग गोथाचा ड्यूक, रोमानियाचा प्रिन्स वगैरे येऊन बसलेले होते. रशियाचा झारविच, प्रशियाचा प्रिन्स हेन्री, सयामचा प्रिन्स, अबिसीनियाचा वकील, चीनचा वकील, जपानचा वकील वगैरे अनेक मंडळी आलेली होती. एकंदर कमीत कमी एकोणीस राजपुत्र आलेले होते. ह्याशिवाय इतर अलुतेबलुते लोक लंडनमध्ये हा समारंभ पाहण्याकरितां किती आले होते याची तर गणनाच नाही. गाडीवाल्या कंपन्यांनीं आपल्या गाड्यांचें भाडें दुप्पट आधींच केलेलें होतें, व चौपटीनें किंवा सहा पटीनें तें वाढविण्याचा त्यांचा विचार होता. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं फळ्या बांधून एकंदर सुमारे नव्वद् हजार लोकांना बसतां येईल इतकी जागा तयार करण्यांत आली होती. कानडा देशांतील सृष्टिसंपत्ति प्रदर्शित करण्यासाठीं म्हणून तिकडच्या वस्तूंनीं एक मोठी थोरली कमान उभी करण्यांत आलेली होती. राज्यारोहणाच्या रात्री दिव्याची आरास कशी करावी व ती कशी दिसेल हें पाहण्यासाठीं अठरा तारखेच्या रात्री दिवे लावून पाहण्यांत आले होते. रस्त्यानें मिरवणूक कशी जावयाची ह्याच्याबद्दलही रस्त्यावरून मिरवणूक काढून एक रंगाची तालीम करून पाहण्यांत आलेली होती. इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष राज्यारोहणविधीचीही वेस्टमिनिस्टर अंत्रेमध्यें तालीम करून घेण्यांत आली होती. त्या वेळीं सर्व सरदार लोक राज्यारोहणाच्या वेळेप्रमाणें आपले झगे व मुगुट घालून बसलेले होते. व या तालीमीतील खुद्द राजाचें काम, सर स्पेन्सर पॉनर्सानचिल यांनीं केलें होतें. अंशा प्रकारची सर्व तयारी झालेली होती. राज्यारोहणाच्या उत्सवासाठीं एकवीस गलबतें, पंचवीस कुरुइसर्स, सतरा टारपेडो बोट कॅचर्स, बत्तीस डिस्ट्रॅयर्स, आणि सहा टोर्पेडो बोट्टी मिळून एकंदर निरनिराळ्या नांवाखालीं मनुष्य जातीचा प्राणघात करणारीं हीं एकशेंएक भांडीं राज्यारोहणाच्या समारंभासाठीं टेम्सनदीमध्ये

येऊन उभी राहिलेली होती, व त्यांचीही एक तालीम झालेली होती. राज्यारोहणाच्या रात्री, आठ वाजतां साम्राज्यांतील सगळ्या ठिकाणी इंग्लंडचे नॅशनल अँथेम गायिलें जावें म्हणून चोहोंकडे तजवीज करण्यांत आलेली होती. अशा अश्रुतपूर्व तयारी झालेली होती इतकी मोठी राज्यारोहणाची तयारी पूर्वी कधीही झालेली नसेल. ह्या सगळ्या तयारीमध्ये बोअर लढाईचेच काय तें एक वैषम्य राहिलेलें होतें. परंतु बोअर्सच्या झालेल्या नुकसानीबद्दल लक्षावधि पोंड देण्याचें कबूल करून तहही विकत घेऊन ठेवण्यांत आलेला होता. अशा प्रकारची सर्व तयारी झालेली होती. नजरनजराण्यांच्या थैल्या इंडियन राजांच्या हातांत भरून तयार होत्या. मानपत्रांच्या डब्या, करंडे, नळकंडी, पेट्या वगैरे सर्व सिद्ध झालेल्या होत्या. इंग्लंडांतल्याप्रमाणें इतर ठिकाणीही जय्यत तयाच्या झालेल्या होत्या. हिंदुस्थान इतर बाबतींमध्ये मागासलेलें असलें तरी असल्या बाबतींमध्ये तें बाकीच्यांच्या देान पावलें पुढेंच असावयाचें त्याप्रमाणें येथेंही जिकडे तिकडे तयाच्या होऊन राहिल्या होत्या. सभांचीं आमंत्रणें गेलेलीं होती. चर्च आणि मशिदींमधून प्रार्थना ठरल्या होत्या. देवळांतून कीर्तनाचे बेत ठरले होते. हरदासांनीं प्राणप्रतिष्ठापूर्वक श्रुतिस्मृतींच्या आधारें कीर्तनें लिहून काढिलीं होती. त्यांच्या तबलजींनीं मृदंगाच्या तोंडाला कणीक लाविली होती. हंड्यांतून तेले घातलेलीं होती. माळ्यांनीं हार गुंफले होते. हलवायांनीं खिरापतीच्या बत्ताशांच्या पुड्या बांधल्या होत्या. सरदार, पेन्शनर, पदवीवाले वगैरे लोकांनीं बिनठिगळाचे आंगरखे आणि जरीकांठीं उपरणीं बाहेर काढून ठेविलीं होती. कवींनीं कविता केल्या होत्या. चिताच्यांनीं चित्रें काढिलीं होती. फार काय ! मूर्तिपूजेच्या स्पृहणीय लाटेची परमावधि होऊन नाटकवाल्यांनीं आपल्या तिकिटांचे दर कमी केलेले होते, आणि व्यापाऱ्यांनीं आपल्या जिनसांची किंमत कमी करून घेतली होती. झाडें लावण्याची तयारी झाली होती. गरिबांना वांटण्याकरितां अन्न शिजण्याच्या बेतांत होतें. पानसुप्यांचीं ताटें भरून तयार होती. अन्नदाण्यांतून अन्न घातलेलीं होती. गुलाबपाण्यानें गुलाबदाण्या भरून राहिल्या होत्या. राज्यारोहणसमारंभासाठीं शाळाधिकाऱ्यांच्या हुकुमावरून यक्ष, गंधर्व, किन्नर, इत्यादिकांचें काम करण्याला तयार झालेल्या शाळांतील लहान अर्भकांचे राज्यारोहणाचीं गीतें ओरडून ओरडून बसलेले गळे खडीसाखरेनें फिरून ताळ्यावर येऊन, गागला लागण्याच्या बेतांत आले होते. भिक्षकरी आपल्याला जेवण

मिळेल म्हणून, शाळेंतील मुलें आपल्याला पेढा मिळेल म्हणून, खुषमस्कऱ्ये लोक आपल्याला पदवी मिळेल म्हणून, आणि बाकीचे सामान्य लोक इंग्लंडचा राजा इंग्लंडांत गादीवर बसतो आहे म्हणून आनंदित झालेले होते. अशा प्रकारची सर्व ठिकाणीं सर्व तयारी झालेली होती. राज्यारोहणाच्या सिद्धतेला कांहीं एक कमी राहिलेलें नव्हतें. गुरुवारचा दिवस उगवणार आणि इंग्लंडचे एडवर्डसाहेब गादीवर बसणार, येथपर्यंत मजल येऊन ठेपली होती. मनुष्यांनीं इतकी कडेकोट तयारी करून ठेविली होती.

पण ती मनुष्यांनीं केली होती ! त्याला देवाची मंजुरी मिळालेली नव्हती. गुरुवारचा दिवस उगवला, पण तो इंग्लंडच्या एडवर्डसाहेबांना गादीवर बसविण्यासाठीं उगवला नाही. गुरुवारचा दिवस उगवला आणि मावळला ! पण त्यानें एडवर्डसाहेबांना गादीवर बसलेलें पाहिलें नाहीं ! ईश्वराच्या घरचा नेमाने कांहीं विलक्षण आहे ! गुरुवारचा दिवस येण्याच्या पूर्वी राजेसाहेबांची प्रकृति थोडीशी बिघडली होती. राज्यारोहणासाठीं जमलेल्या सैन्याची पाहणी करण्याकरितां राजेसाहेब ऑल्डर शॉट येथें गेले असतां तेथील तंत्रूतील सर्दी बाधून त्यापासून प्रथमतः राजेसाहेबांच्या पोटामध्ये कांहीं विकार उत्पन्न झाला. त्यानें त्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस जास्त बिघडत चालली. पडदे सोडलेल्या गाडीतून ते जात येत असत, नरी त्यांच्या अस्वस्थतेबद्दल फारसा कोठें बोभाटा होऊं देण्यांत आलेला नव्हता. तरी पण ती बातमी एकदांची बाहेर फुटलीच. त्यामुळें लोकांमध्ये फार गवगवा झाला म्हणून त्याची शांतता करण्याकरितां राजाची प्रकृति चांगली आहे अशी बातमी तारीख २२ रोजीं अधिकाऱ्यांना सुद्धा प्रसिद्ध करावी लागली. तरी पण राजे साहेबांची प्रकृति पुढें फारशी सुधारली नाहीं. राजेसाहेबांना पोटांतील आंतड्यांमध्ये एक प्रकारचें गळू होऊन त्यांची प्रकृति विशेष बिघडत चालली. शनिवारीं त्यांची प्रकृति साधारण बरी होती. व नीट काळजी घेतली तर राज्यारोहणाचा विधि त्यांच्या हातून पार पडेल असा संभव दिसत होता. परंतु सोमवारीं संध्याकाळीं त्यांची प्रकृति फार बिघडली, व तें गळूं शस्त्रानें कापल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, असें मंगळवारीं वाटूं लागलें. मंगळवारीं दुपारीं दोन वाजतां ऑपरेशन करण्याची वेळ ठरली. त्याप्रमाणें ऑपरेशन करण्यांत येऊन तें गळूं कापून काढलें. ऑपरेशनच्या वेदना राजेसाहेबांनीं फार शांतपणानें सहन केल्या. व त्यानंतर राजेसाहेबांना किंचित्

आराम वाटला. मंगळवारी रात्री साडेबारा वाजतां राजेसाहेबांना चांगली झोप लाभली होती अशी तार आहे. परंतु रात्रीच्या पूर्व भागांत त्यांना स्वस्थ झोप नव्हती. परंतु ऑपरेशन झाल्यापासून चोवीस तासपर्यंत प्रकृतीत फेरबदल पडण्याची भीति आहे अशीही एक तार आहे. परमेश्वर करो आणि राजेसाहेबांच्या प्रकृतीला आराम वाटो.

राजेसाहेबांची प्रकृति ह्याप्रमाणें नादुरुस्त झाल्यामुळें राज्यारोहणाचा बेत अर्थात् तहकूब ठेवणें भाग पडलें. ही तहकुबी बऱ्याच दिवसपर्यंत चालणारी आहे. कारण, राजेसाहेबांना आराम पडला तरी ते चांगले बरे होण्याला कित्येक महिने लागतील असा अजमास आहे. राजाच्या अस्वस्थतेबद्दलची बातमी लॉर्ड सालिसबरी यांनीं हाउस ऑफ लॉर्ड्समध्ये सांगितली, आणि मिस्टर बालफर ह्यांनीं हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये सांगितली. प्रधानमंडळाचीही एक सभा भरली होती. तेव्हां लोकांच्या भीतीला सीमाच नाहीशी होईल, म्हणून सध्यांच्या प्रसंगी पार्लमेंटची बैठक तहकूब ठेवूं नये असें ठरविण्यांत आलें. राज्यारोहणाचा समारंभ तहकूब झाल्यामुळें सर्वच गोष्टी बंद पडल्या. जी राजे मंडळी राज्या-रोहणासाठीं आली होती, ती आपापल्या घरोघर परत जाऊं लागली आहे. वेस्ट एन्ड बगैरे ठिकाणीं शहरांत जे शृंगार केलेले होते ते सर्व खालीं उतरण्यांत येत आहेत. रस्त्याच्या बाजूनें ज्या फळ्यांच्या बैठकी केल्या होत्या त्या सोडण्यांत येत आहेत. राज्यारोहणाचा बेत राहिले झाल्यामुळें एकंदर सगळी स्थिति बदलून गेली आहे. विलायतेंतील मानकाऱ्यांनीं तयार केलेले पोषाख जागच्या जागींच राहिले. राजानें घ्यावयाची शपथ तशीच राहिली. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं उभें राहण्याकरितां आणलेलें साठ हजार सैन्य आपल्या जागीं परत जाणार ! जंगी आरमाराच्या प्रदर्शनासाठीं गोळा केलेलीं एकशें एक गलब्रें इंग्रजी ऐश्वर्याचा आणि सामर्थ्याचा भपका जगाला दाखविल्यावांचूनच परत फिरणार ! हिंदुस्थानांतून स्वतःच्या किंवा सरकारच्या खर्चानें विलायतेस गेलेले लोक जसे गेले तसे माघारे येणार ! युरोपांतील राजे व राजपुत्र हे एवढांना आपआपले ठिकाणीं जाऊन पोहोचलेही असतील ! गाडीवाल्यांनीं आपले वाढविलेले दर कमी केले असतील ! कनेडियन कमान जी उभारण्यांत आली होती ती आतां खालीं उतरण्यांत आली असेल ! दिवेबत्तीची, आतषबाजीची, रस्त्यांतील मिरबणुकीची आणि अंबेमधील राज्यारोह-

णाची रंगाची तालीम झाली, पण खरें नाटक झालें नाहीं. इतर ठिकाणच्या-प्रमाणें हिंदुस्थानांतीलही तयाच्या जेथल्या तेथेंच राहिल्या. कथेच्या मृदंगावरची कणीक मृदंगावरच राहिली. फुलांचे हार माळ्यांच्या हातांतच राहिले. बत्ताशांचे पुढे हलवायांच्या दुकानांतच पडले. ग्लासांतील तेल जळल्यावांचून जसेंच्या तसेंच राहिलें. तबकांतील विडे सुकून गेले. अत्तराचा वास उडून गेला. गुलाबपाणी गुलाबदाणींतच राहिलें. आणि जरीच्या उपरण्यांच्या घड्या फिरून गांठोड्यांत बांधून ठेवाव्या लागल्या. कवींच्या कविता कागदावरच्या कागदावरच राहिल्या आणि चित्रकारांचीं चित्रें काढलेलीं तशींच पडून राहिलीं. जें अन्न राजाच्या राज्यारोहणाच्या आनंदासाठीं वाटावयाचें होतें. तें राजाच्या प्रकृतीच्या आरामासाठीं वांटण्याची पाळी आली. जी सुट्टी चैनीत घालवावयाची होती ती काळजीत घालविण्याचा प्रसंग आला. आणि एवढ्या साम्राज्याच्या गादीवर आमचा राजा बसला, ह्याबद्दल आम्ही फार आनंदित झालों आहों, असें देवाच्या देवळांत जाऊन देवासमोर जेथें म्हणावयाचें होतें तेथें देवा, आमच्या राजाला आराम पडूं दे' अशी गुडघे टेकून प्रार्थना करण्याची वेळ आली ! झाडें लावावयाचीं होती तीं लागलीं नाहींत ! मुलांचीं गाणीं झालीं नाहींत ! पदवीसाठीं खटपट करणारांचीसुद्धां पाठवणी झाली नाहीं. परमेश्वराच्या इच्छेवांचून पानदेखील हलावयाचें नाहीं. मग इतर गोष्टींचें नांव कशाला पाहिजे ! परमेश्वराच्याच इच्छेनें सर्व कांहीं होत असतें. आकाशांतील ग्रह आणि तारे हेही त्याच्याच इच्छेनुरूप फिरत असतात व म्हणूनच त्यांच्या गतीवरून ज्योतिषशास्त्राच्या आधारानें परमेश्वराची इच्छा काय ओहें हैं ज्योतिर्विद जाणीत असतात व पुढील गोष्टींचें भविष्य करीत असतात. बंगालचे ज्योतिषी तरणीप्रसाद यांनीं या राज्यारोहणासंबंधानें केलेलें भविष्य काळाच्या वर्ष ४ च्या ४० व्या अंकामध्ये दिलेलें वाचकांना स्मरतच असेल. त्यांत त्यांनीं म्हटलेलें आहे कीं, 'यंदाच्या राज्याभिषेकासंबंधानें जे अनेक विचार चाललेले आहेत ते शेवटाला जातील असें नाहीं. त्यामध्ये अनेक प्रकारच्या अडचणी उत्पन्न होतील.' परंतु याच्याहीपेक्षां जास्त स्पष्ट भविष्यकथन मद्रासचे कंदास्वामी पिले यांनी केलेलें आहे. तें वाचून मनुष्य कितीही नास्तिक असला तरी त्याच्या मनांत परमेश्वराविषयीं आस्तिक्यबुद्धि आणि ज्योतिषशास्त्राविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न झालीच पाहिजे. त्यांनीं वर्तविलेलें भविष्य जगद्धितेच्छ्या

आषाढ शुद्ध १३ शके १८२३ च्या ३६ व्या अंकामध्ये प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यांत कंदास्वामी म्हणतात कीं, “ तारोख २१ जून ते ता. २८ जून सन १९०२ या मुदतीच्या दरम्यान काळपुळीसारखीं गळवें इंग्लंडच्या हल्लींच्या बादशहाच्या अंगावर उठतील व त्यांमुळें त्यांस त्रास होईल. ग्रहयोगावरून याविषयीं भीति वाटते. अशा प्रकारचें स्पष्ट कथन एक वर्षाच्या पूर्वीं होऊन चुकलेलें आहे. अर्वाचीन शोधांच्या तुटपुंज्या ज्ञानानें फुगून गेलेल्या युरोपिअन साहेबांनीं आणि त्याच्यामार्गे हुरळून धांव मारूं लागणाऱ्या आमच्यांतील सुधारकांनीं हें पाहून आपली खात्री करून घ्यावी. ही ग्रहांनीं सूचित केलेली परमेश्वराची इच्छा होय, आणि तीच अखेरीस खरी झाली. परमेश्वराच्या इच्छेला मिथ्यात्व कोण आणणार ? तो सर्वसमर्थ आहे. गांजणारांनीं आणि गांजलेल्यांनीं दोघांनींही त्यालाच शरण गेलें पाहिजे. कारण, ह्या जगामध्ये त्याची कृपा हाच दिग्विजय आणि त्याची अवकृपा हीच उतरती कळा होय.

प्रभाकरपंतांचे विचार :

: : ५

काल : अगलेख, ता. ४-७-१९०२.

★ आपण बागडत आहोंत. आपल्यावर राज्य आलेलें
आहे याचीही आपल्याला दाद नाही !

प्रभाकरपंतांचे पुढील विचार बरेच मनोरंजक वाटल्यावरून तेच आज
वाचकांपुढें ठेविले आहेत. प्रभाकरपंत खेडेगांवाहून लिहितात:—

गुदस्तसालीं इन्क्युलेशन करून घेतल्यापासून माझी जी प्रकृति बिघडली
ती कांहीं केल्यानें सुधारेना. तेव्हां आपल्या जन्मभूमीच्या हवेमध्ये गेल्यानें
कदाचित् हुषारी वाटेल असा एका वैद्यानें सल्ला दिल्यावरून मी हल्लीं बिनपगारी
रजा घेऊन आपल्या खेडेगांवीं येऊन राहिलों आहे. येथें माझे दिवस
शहरांतल्यापेक्षां फार आनंदानें जातात. येथें चित्ताचें आकर्षण करून घेणारे
आणि मनाला मोह पाडणारे असे अनेक वेळां प्रसंग येतात; थोडे दिवसांपूर्वीं
एके दिवशीं संध्याकाळीं मी फिरावयाला गेलों होतों. आमच्या गांवाच्या जवळ एक
लहानशी नदी आहे. तिचें पाणी उन्हाळ्यांत स्वच्छ असतें; व आपलें स्थान
सोडून जावयाचे वेळीं तें बरेंच खळखळ करीत असतें. परंतु आमच्याकडे यंदाच्या
मृगाचे पहिले सात आठ पाऊस चांगलेच झाल्यामुळे व डोंगरांतून घाटमाथ्यावरही
बराच पाऊस पडलेला असल्यामुळे नदीचें पाणी बरेंच गढूळ झालेलें होतें व
त्या नदीची उन्हाळ्यांतील सर्व खळखळ नाहीशी होऊन तिला हल्लीं पुष्कळ

शांतपणा आणि गंभीरपणा प्राप्त झालेला होता. नदीच्या शेजारचें मैदान नवीन उगवलेल्या गवतानें हिरवेंगार होऊन गेलेलें होतें. तेथील आसपासच्या झाडां-वरील धूळ, पावसाच्या पाण्यानें धुऊन जाऊन झाडाची पालवी हिरवीगार व क्वचित्स्थळीं काळीभोर झालेली होती. वेलींना टवटवीतपणा आलेला होता, व मधून मधून रानटी झाडांवरील फुलें आपल्या मंदस्मिताचा प्रकाश आसपासच्या हिरव्या रंगाच्या पर्णसमुच्चयावर पाडीत होती. आसपासच्या शेतांतून नुकत्याच पेरलेल्या धान्याचें रोप उगवून व जेथें धान्य पेरलेलें नव्हतें तेथें गवत उगवून तो सर्व भूप्रदेश कोंवळ्या हिरव्या रंगानें ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत आच्छादित झालेला होता. नदीच्या पलीकडच्या बाजूला एक लहानसा डोंगर होता. तो उन्हाळ्यामध्ये अगदीं रखरखीत दिसत असे. परंतु ह्या वेळीं तोही हिरवी शालजोडी पांघरून बसल्याप्रमाणें दिसत होता. ह्या-प्रमाणें त्या ठिकाणीं जिकडे तिकडे हिरवा रंग पसरलेला पाहून जसा तांबडा समुद्र किंवा पिवळा समुद्र असतो तसा हा येथें एक हिरवा समुद्रच आहे कीं काय व त्याच्या मध्यभागीं हा डोंगर नसून ह्या वादळाच्या दिवसांत त्या हिरव्या समुद्राची ही एक उंच लाटच उसळलेली आहे कीं काय, असा पाहण्याच्या मनामध्ये त्या वेळीं कधीं कधीं भास उत्पन्न होई पण ती कल्पना निघून गेली म्हणजे फिरून दुसरीच कांहीं तरी कल्पना मनामध्ये उद्भवते. ह्या डोंगरावरून एक प्रकारच्या हिरव्या पाण्याचे लोट वाहत येऊन त्यांनींच हा डोंगर व हें सर्व मैदान आच्छादून गेलें आहे कीं काय, असा कधीं कधीं भास होई. बाजारांत जो हिरवा रंग विकावयाला ठेविलेला असतो तो सगळा बहुतेक येथेंच पिकत असला पाहिजे असें एकदां मनाला वाटे. झाडें, लता, डोंगर, जमीन हीं सर्वच हिरवीं झालेलीं असल्यामुळें व जिकडे तिकडे हिरव्या रंगाचें प्राबल्य माजलेलें असल्यामुळें पोपटासारखे हिरव्या रंगाचे पक्षी हिरव्या रंगाच्या झाडांवर मुकाट्यानें बसलेले असतांना हे पक्षी आहेत किंवा झाडा-चाच कांहीं भाग आहे हें ओळखण्याची त्या वेळीं फारच मारामार पडत होती. परंतु त्या वेळच्या सृष्टिसौंदर्याच्या अतिरेकामुळें हर्षनिर्भर होऊन ते पक्षी जेव्हां ह्या वृक्षावरून त्या वृक्षावर उडून जाऊं लागत किंवा परमेश्वराच्या कृतज्ञतेबद्दलचीं माणीं गाऊं लागत त्या वेळीं मात्र हे पक्षी आहेत आणि हिरव्या झाडांचे हिरवे अवयव नव्हेत असा मनाचा निर्णय होई. पण दुरून पाहणाऱ्या

मनुष्याच्या मनाची अशी संशयात्मक वृत्ति त्या वेळच्या त्या हिरवेपणाच्या समुद्रामध्ये झाली तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नव्हे. त्या हिरव्या समुद्रामध्ये वृद्धिवाटलेल्या एखाद्या दर्यावर्दीप्रमाणें नेहमीं फिरणाऱ्या पोपटांच्या स्त्रियाही कित्येक प्रसंगीं गोंधळून गेल्याचीं उदाहरणें तेथें दृष्टोत्पत्तीस येत होती. आपल्या नवान प्रसवलेल्या कोंबळ्या आणि हिरव्या पिलांला देण्यासाठीं तोंडांत हिरवागार चारा धारण करून एका झाडाच्या एका कोंबळ्या नवीन फुटलेल्या पानाजवळ बसून कोणी एक शुकस्त्री आपली चोंच त्याच्यापुढें करीत होती, आणि तिचें अर्भक भुकेसाठीं दुसरीकडेच विलाप करीत होतें. त्या विलापाचा ध्वनि श्रवण केल्यावर त्या शुकस्त्रीला आपली काय चूक होत आहे हें कळून आलें व पुत्रवात्सल्यानें तिचें अंतःकरण सद्गदित होऊन ती त्या करुणस्वरांच्या धोरणानें मार्ग काढीत काढीत गेली, तेव्हां तिला तिचें बालक सांपडलें. अशा प्रकारच्या त्या वनराजीमध्ये जिकडे तिकडे अव्यवस्था माजून राहिलेली होती. दुसरी एक शुकस्त्री आतां संध्याकाळचा गार वारा सुटला आहे, तो सहन करण्याला माझे नुकतेंच जन्मास आलेलें बालक समर्थ होणार नाही, अशा बुद्धीनें लवकर लवकर दुरून उडत आली व आपल्या पिलाला ऊब देण्याच्या इच्छेनें ती एका झाडाच्या कोंबळ्या पानासभोंवतींच आपले पंख पसरून बसली. आणि त्या विचारीचें मूल तर दुसरीकडेच गारव्यामध्ये कुडकुडत पडलें होतें. अशी तेथील हिरव्या रंगानें पक्ष्यादिकांची विटंबना मांडली होती. त्या समयीं हिरव्या रंगाला तेथें जिकडे तिकडे पुर आलेला होता. त्या वेळीं आकाशाचीही शोभा फार विलक्षण दिसत होती. सर्व आकाश काळ्याभोर मेघांनीं आच्छादित झालेलें होतें; व त्या ढगांत पाणी अतिशयच सांचून राहिल्यामुळे ते भरलेल्या मधाच्या पोळ्याप्रमाणें आकाशांतून खाली ओथंबलेले दिसत होतें. संध्याकाळची पांच वाजण्याची वेळ होती. व सूर्य हळूहळू पश्चिम क्षितिजाजवळ येत चाललेला होता. भरउमेदीतील त्याचें प्रखर तेज नाहीसें होऊन त्याच्यावर ह्या वेळीं वृद्धापकाळाची झांक मारूं लागली होती. वानप्रस्थाश्रमाचा त्यानें अंगीकार केला आहे असें त्या वेळीं वाटत होतें. त्याच्या तेजावर वार्धक्यावस्थेमध्ये साहजिकच उत्पन्न होणाऱ्या शांतरसाचा अमल पूर्णपणें बसलेला दिसत होता. त्याचा प्रकाश पृथ्वीवर पसरला होता व आकाशांतील ढगांवरही प्रतिबिंबित झालेला

होता. त्या वेळीं पृथ्वीवर जो सर्वत्र हिरवा रंग पसरलेला दिसत होता, तो परमेश्वराच्या सद्य अंतःकरणाचा कोंवळेपणा आणि लुसलुशितपणाच पर्जन्याच्या धारांबरोबर आकाशांतून ह्या मृत्युलोकावर उतरून चोहोंकडून पसरला आहे कीं काय असे वाटत होतें. कारण, त्या हिरवेपणानेंच भरलेला चारा खाऊन गाईंच्या पोटांमध्ये आपल्या वांसरांबद्दल आणि पक्ष्यांच्या मनांमध्ये आपल्या पिलांबद्दल अमर्याद प्रेम उत्पन्न झालें होतें. सूर्याचे किरण दगांवर पडून तेथून परावर्तन पावल्यामुळें त्यांनीं त्या देखाव्याला एक अप्रतिमच शोभा आणून दिलेली होती. त्या ठिकाणीं कोणत्याही योद्ध्यानें हातांत न धरलेलें असें एक भव्य आणि विस्तीर्ण इंद्रधनुष्य उत्पन्न झालेलें होतें. त्याचा कांहीं भाग नदीपलीकडील टेकडीवर पडलेला होता आणि बाकीचा भाग आकाशावर टेंकून राहिलेला होता. सीतास्वयंवराच्या वेळीं शिवधनुष्याचे जर रामानें तुकडे तुकडे केलेले कोणाला माहीत नसते तर प्रत्येक पाहणाराला परशुरामाला ज्या धनुष्याबद्दल अत्यंत अभिमान होता तेंच हें शिवधनुष्य आहे असें वाटलें असतें. परंतु हें दुसरेच धनुष्य होतें. जो वर्षाकालरूपी राजा जगाला झालेल्या संतापाचें आणि जुलुमाचें प्रशमन करण्याकरितां बाहेर निघालेला होता त्यानें इष्टकार्य बरेचसे शेंवटास नेऊन संध्याकाळच्या प्रहरीं आपल्या भुजदंडावरून खाली ठेविलेलें हें धनुष्य आहे, अशी त्या वेळीं कोणाचीही कल्पना होणें अगदीं साहजिक आहे. त्या वेळीं कोंवळें कोंवळें ऊन पडलेलेंच होतें. तरी पण आकाशांतून मधून मधून पावसाचे अगदीं बारीक तुषार वाऱ्यानें उडत असलेले वृष्टीस पडत होते. पण त्यांच्यासाठीं छत्रीचा आश्रय करण्याची गरज नव्हती. ते आपल्या अंगावर येऊन पडण्यांतच मजा वाटण्यासारखे ते मनोहर होते. त्याला पावसाचे तुषार म्हणण्यापेक्षां आकाशांतील बर्फाच्छादित मार्गांतून मेघराजांची स्वारी चालली असतां त्यांच्या चरणाघातापासून उठलेली ती बर्फाची धूळच होती असें म्हटलें तर जास्त शोभेल. एक दोन तासांच्या पूर्वीच त्या मैदानांत पावसाची एक सर पडून गेली होती. पण ती सर जरी या वेळीं निघून गेलेली होती तरी तिनें प्रत्येक झाडाच्या गळ्यामध्ये अनेक मोत्यांचे सर अडकवून ठेविलेले होते. झाडांच्या पानांवरून कोठें एक एकच थेंब अवशिष्ट राहिलेला होता; व त्याच्यावर संध्याकाळच्या सूर्याचे किरण पडून तो थेंब

एखाद्या उत्कृष्ट आणि पाणीदार मोत्याप्रमाणें चमकत होता. जमिनिवरील गवता-
 वर पडलेल्या जलबिंदूंमध्ये ईषदारक्त सूर्यरश्मि प्रविष्ट झाल्यामुळे, ते सर्व बिंदु
 थोडथोडे लाल दिसत होते. ते पाहून कोणी तरी कुपावत्सल अंतःकरणाच्या
 मनुष्यानें डाळिंबें फोडून ताजे व लाल दाणे आपल्याकरितां या तृणभूमीवर
 फेकले आहेत, असें वाटून आसपासच्या झाडांवरील पोपट ते टिपून खाण्यासाठीं
 जवळ येऊन हिरमुसलेले होऊन अनेक वेळां माघारे जात होते. सायंकाळची
 वेळ जवळ जवळ येत चालली असल्यामुळे, दूरवरच्या डोंगराच्या कड्यांतून
 शेतकीच्या कामाकरितां गेलेले शेतकरी लोक हळूहळू आपल्या घराकडे
 येण्याकरितां निघालेले होते; व त्यांच्या मागून टोपलीमध्ये एखाद्या रकटचा-
 खालीं झांकून ठेविलेलीं आपलीं तान्हीं मुलें डोक्यावर घेऊन—आपली इह-
 लोकची सर्व संपत्ति आपल्या डोक्यावर घेऊन—त्यांच्या स्त्रिया त्यांच्या मागून
 चालल्या होत्या. व ज्यांना मुलें नव्हतीं अशा स्त्रिया आपल्या पोटाच्या मुलां-
 इतकीच ज्यांच्यावर त्यांची ममता आहे अशा आपल्या घरच्या गाईंच्या
 वांसरांसाठीं कोंवळ्या कोंवळ्या गवताचे भारे डोक्यावर घेऊन तोंडापुढें आलेल्या
 त्या गवताच्या पातींमधून वाटेनें जाणाऱ्या एखाद्या तरुणाकडे कुतूहलकटाक्ष
 फेंकीत फेंकीत आपल्या घराकडे चालल्या होत्या. नांगरकीचें काम आटपून
 आपले नांगर आपल्या खांद्यावर टाकून शेतकरी लोक आपल्या शेताकडे पाठ
 फिरवून निघाले होते व त्यांचीं मुलें मधून मधून गाणीं म्हणत आणि मधून
 मधून बैलांच्या पाठीवर हात टाकीत आपल्या बैलांना घराकडे हांकून आणण्यांत
 गुंतून गेलेलीं होती. गांवांतल्या गाई डोंगरावर चरावयाला गेल्या होत्या त्या
 घराकडे येण्यासाठीं माघाच्या वळल्या होत्या, व त्यांचीं वांसरे त्यांच्या मागून
 उड्या मारीत येत होती. तीं गाईंवांसरे आणि त्यांचे गोवारी संध्याकाळच्या
 वेळीं पलीकडच्या डोंगरावरून हळूहळू खालीं उतरत असतांना त्यांची शोभा
 फारच विलक्षण दिसत होती. त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं एका बाजूला जेथें
 नदीचा मोठा डोह होता तेथेंही एक प्रकारचें विलक्षण काम चाललेलें होतें.
 त्या नदीच्या पाण्यामध्ये हुबेहुब चित्रें काढणारे कोणी कारागीर बसलेले होते
 व बाहेर नदीच्या कांठावर जें जें दिसत होतें त्या सगळ्यांचीं हुबेहुब चित्रें
 त्यांनीं त्या नदीच्या पृष्ठभागाच्या चित्रपटावर काढिलीं होती. तीं फार पाहण्या-

सारखी होती. नदीच्या कांठच्या पवित्र दर्भांचीं बेटें, दुर्वांचे ताणे, सापांचीं वारुळें, वेलींचे कुंज, फुलांच्या पाकळ्या, एकपेक्षां एक उंच वाढलेले वृक्ष, त्यांच्यावरचीं फळें आणि त्यांच्याही वर आकाशामध्ये भ्रमण करणाऱ्या घारी, ह्या सगळ्यांचीं चित्रें त्या नदीच्या शांत पृष्ठभागावर दिसत होती. त्या नदीच्या कांठीं आपल्या वांसरांसह चरत असतांना त्यांचीं प्रतिबिंबें नदीच्या पाण्यामध्ये पडलेलीं पाहून या ठिकाणीं अनेक गाईंनीं अनेक वेळां हंबरडे फोडलेले आहेत. व ते ऐकून जवळ येऊन स्तनपान करूं लागलेल्या आपल्या वांसरांचें अंग आपल्या जिभेनें प्रत्यक्ष चाटल्यानंतरच त्यांचे ते हंबरडे बंद झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या त्या रमणीय स्थानामध्ये सृष्टिदेवतेनें त्या वेळीं आपल्या सौंदर्याची केवळ उधळपट्टीच मांडली होती.

याप्रमाणें त्या ठिकाणीं सृष्टींतील सर्व निरुपद्रवी वस्तूंची शोभा एकवटलेली होती. परंतु सर्व निरुपद्रवी प्राण्यांमधील जे राजे ते मात्र त्या ठिकाणीं आलेले नव्हते. कारण, तो सुडीचा दिवस नसल्यामुळें शाळा सुटून अजून मुलें तेथें आलीं नव्हतीं. पण इतक्यांतच तेथील शांततेतून शाळेतील सुडीच्या धंटेचा आवाज ऐकूं येऊं लागला. व तो आवाज तेथें आला नाहीं, तोंच मुलेंही तेथें येऊन दाखल झालीं. ती गांवच्या मुलाची खेळण्याचीच जागा होती. तेथें थोड्याच वेळांत सर्व मुलें गोळा झालीं. फुटक्या पाट्या, फाटकीं बुकें, रिकाम्या दौती, शाईचे डाग पडलेले अंगरखे, बंद तुटलेल्या बाराबंध्या, बटणें हरवलेले कोट, दगड, पेन्सिली, खिळे, खोटे पैसे, बैदूल इत्यादिकांनीं भरलेले खिसे, विजोड झालेले जोडे आणि अंगठे तुटलेल्या वाहणा, गळत आलेल्या टोप्या आणि सुटत आलेल्या लंगोट्या, विलायती छव्या, आणि स्वदेशी विरलीं, उसवलेल्या बंड्या, आणि फाटलेले रुमाल, इत्यादि बालपणाच्या अनेक अमूल्य चिजा त्या ठिकाणीं गोळा झाल्या. गण्या, गोंद्या, केऱ्या, गोप्या, नाऱ्या, विठ्या, पांड्या, महाद्या, त्रिंव्या, सद्या, विष्ण्या, बाळ्या वगैरे नांवांच्या हाकांच्या कलकलाटानें तेथील प्रदेश अगदीं दुमदुसून गेला. त्या वेळीं मात्र तेथील निरुपद्रवी सृष्टिदेवता आनंदाच्या पूर्ण भ्रामध्यां येत असलेली दिसूं लागली होती. सगळीं मुलें जमल्याबरोबर निरनिराळ्या प्रकारच्या खेळांना सुरवात केली. चेंडू, बिटीदांडू, खोखो, आट्यापाट्या, कुस्त्या, धांवाधांबी वगैरे

अनेक प्रकारचे खेळ सुरू झाले. मुलांच्या त्या खेळण्यासाठी जमिनीने हिरवागार गालिचा पसरला होता. आकाशाने त्यांच्यावर छत्र धरिले होते. वायु त्यांच्यावर पंखा वारीत होता. पक्षी त्यांच्यासाठी मंजुळ गाणी गात होते आणि सूर्य त्यांच्याकडे सहास्य मुद्रेने पाहत होता. अशा स्थितीतील त्या मुलांचे ते खेळणे कोणाच्या मनात आनंदाची परमावधि उत्पन्न करणार नाही !

त्या वेळीं सर्व सृष्टि आनंदामध्ये निमग्न झालेली होती. त्या ठिकाणच्या प्रत्येक कोनाकोपऱ्यांतून आनंद भरलेला दिसत होता. पशु, पक्षी, झाडे, माणसे सर्व कांहीं आनंदाच्या चिखलांनीच बनविलेली आहेत असे वाटत होते. पृथ्वी हंसत होती, वृक्ष डुलत होते, पक्षी गात होते, गाईच्या स्तनांतून आपल्या वत्सांसाठी पाने वाहत होते, सूर्य क्षणभर स्तब्ध होऊन ती शोभा पाहण्यामध्ये निमग्न झाला होता, मासे नदीच्या पाण्यामध्ये उड्या मारीत होते आणि मुले जमिनीवर खेळत होती. सर्वत्र आनंद नांदत होता. पण एका ठिकाणी मात्र अशा वेळीही दुःख दडून राहिलेले होते. ते दुसरीकडे कोठे नव्हते. ते माझ्याच अंतःकरणात प्रस्तुतच्या आनंदाच्या भाराखाली खोल-खोल दडपून गेलेले होते. तरी पण ते तेथे होते यांत शंका नाही; व त्याला थोडीशी संधि मिळाल्याबरोबर सर्व आनंदाला बाजूला ढकलून ते पुढे सरसावले. व त्याने माझ्या सर्व आनंदाचा विरस करून टाकला.

तेथे जमा झालेल्या मुलांपैकी कांहीं खो खो खेळत होती. खेळतां खेळतां त्यांतील एका मुलावर हार येऊन पुढे खेळण्याच्यापूर्वी थोडा वेळ विश्रांति घेण्यासाठी सर्वजण त्या गवताच्या मैदानावर निरनिराळ्या ठिकाणी बसले. ज्याच्यावर हार आली होती त्याला 'तुझ्यावर आतां राज्य आले आहे' असे म्हणून बाकीचीं मुले चिडवीत होती ते शब्द ऐकून माझ्या मनामध्ये कांहीं निराळ्याच प्रकारचे विचार एकदम उद्भवू लागले. व जेथे जेथे म्हणून सुख दिसत होते, तेथे तेथे तेथे सर्वत्र दुःखच भरलेले दिसू लागले. ह्या वेळीं ते बाकीचे मुलगे त्या हार आलेल्या मुलाला चिडवीत होते. त्यांना मी म्हटले 'अरे, मुलांनो, त्याला काय चिडवितां ! तुमच्यावर देखील राज्य आलेले आहे.' हे माझे शब्द ऐकताक्षणीच 'आमच्यावर कोणाचे राज्य नाही' असे ते मोठ्याने ओरडले. मी त्यांना फिरून म्हटले की, 'अरे बाबांनो, तुमच्यावर

राज्य आहे, तुम्ही नाही कसे म्हणतां ?' तरी ते ती गोष्ट कबूल करीनात. मी त्यांना फिरून तेंच सांगितलें. परंतु फिरूनही ते कबूल करीनात. कांहीं वेळ असें झाल्यावर ते खेळू लागले व मी या गोष्टीनें उत्पन्न झालेल्या विचारामध्ये निमग्न झालों. मी आपल्यापाशीं म्हटलें, 'अजून हीं कोंवळीं मुलें आहेत, ह्यांना राज्य म्हणजे काय हें काय माहीत असणार ? परंतु हीं मोठीं झालीं म्हणजे आपल्यावर राज्य आलें आहे किंवा नाही ह्याची यांना कल्पना येऊं लागेल. हे मोठे होऊन यांच्यावर जेव्हां जबर कर देण्याची पाळी येईल, बंगीं गुण असूनही मोठी जागा मिळण्याची यांची आशा निष्फळ होईल, कितीही काबाडकष्ट केले तरी हस्तिवंद्राच्या राजणाप्रमाणें आपली पिशवी नेहमीं रिकामीच राहत असलेली जेव्हां यांच्या दृष्टेत्पत्तीस येईल, थोडासा पाऊस कमी पडल्याबरोबर आपल्या भोंवतालचे लोक रिलीफ कामाच्या यात्रेवर चाललेले जेव्हां हे पाहतील, तेव्हां आपल्यावर राज्य आलेलें आहे ही गोष्ट यांच्या लक्षामध्ये येईल. पण तोंपर्यंत तरी बिचारे जे हे आनंदामध्ये आहेत त्यांच्या आनंदाचा भंग मी काय म्हणून करूं ? पुढें यांच्याही कपाळीं दुःख लिहिलेलेंच आहे. तोंपर्यंत हीं बापडीं सुखाचा अनुभव घेईनात ! यांच्यासारखीं दुसरीही मुलें आपल्या देशांत काय थोडीं आहेत ! तीं वयानें जरी मोठीं झालेलीं अहित तरी ह्या बाबतींत तीं या मुलांच्या इतकींच सुखी आहेत. तीं यांच्यासारखेच आपले सर्व दिवस नाचण्याबागडण्यामध्ये घालवीत आहेत. व आपल्यावरही राज्य आलेलें आहे याची त्यांना त्या मुलांप्रमाणेंच बिलकुल दाद नाही. ते लोकही एका दृष्टीनें सुखी आहेत, व हीं मुलेंही सुखी आहेत. ज्यांना समजतें आहे असेच काय ते लोक दुःखी. असें जर आहे, तर मीही या मुलांसारखा लहान झालों तर किती तरी चांगलें होईल बरें ? देवा, मला बालपणांतच तूं कां ठेविलें नाहीस ? माझी बाल्यावस्था मला कोणी परत देईल काय ? ती सर्व सुखाची जनयित्री माझी बाल्यावस्था मला परत कोठें मिळेल ?' असे विचार मनांत येऊन मी चोहोंकडे पाहूं लागलों. एकदां त्या मुलांमध्ये मिसळून त्यांच्याबरोबर खेळण्याचाही प्रयत्न केला. परंतु माझ्या मनांतील आत्मस्थितीबद्दलचे विचार कांहीं केल्यानें धाईनात, व तो आनंदमय प्रवेश मला दुःखमय विसृं लागला.

संध्याकाळ झाला. मुलें आपल्या घरोघर गेलीं. गाईवांसरें आपल्या गोठ्यांत गेलीं. सूर्य अस्तास गेला. नदीच्या पृष्ठभागावरील चित्रपट अदृश्य झाला. वाढत चाललेल्या काळोखामध्ये डोंगर आणि मैदान एक होत चाललीं. आकाशांतील ढगांवर जास्त जास्त काळिमा येऊं लागली. पक्षीही आपल्या घरट्यांतून निःशब्द झाले. त्या शून्य आणि अंधकारमय मैदानामध्ये मी एकटा पुष्कळ वेळपर्यंत उभा राहिलों. वर खालीं कोठेंच कांहीं प्रकाशाचें चिन्ह उरलें नाहीं. तेव्हां दीर्घ श्वास टाकीत मी आपल्या घराकडे वळलों !

आनंदाची गोष्ट :

: : ६

काळ : अग्रलेख, ता. ११-७-१९०२

राज्यारोहणाच्या पूर्वी आपल्या राजेसाहेबांची प्रकृति जी एकाएकी बिघडली होती, ती इल्लीं दिवसेंदिवस बरी होत चालली आहे ही आजकालची आनंदाची गोष्ट आहे. व अशाच प्रमाणानें प्रकृतीची सुधारणा होत गेली तर ऑगस्ट महिन्याच्या पंधराव्या तारखेच्या आंतच तहकूब राहिलेला राज्या-रोहणाचा विधि उरकून घेण्याचाही विचार घाटत आहे. इतक्या झपाट्याने राजेसाहेबांच्या प्रकृतीमध्ये सुधारणा होत असलेली पाहून कोणालाही समाधान वाटल्यावांचून राहणार नाही. परंतु ह्या प्रकृतीच्या सुधारणेबद्दल असा एक प्रश्न उपस्थित होतो की, राजेसाहेबांच्या प्रकृतीमध्ये ही सुधारणा कोणत्या कारणामुळे घडून आली ? हा कशाचा परिणाम आहे ? हें कशाचें फळ आहे ? ह्या प्रकृतीच्या सुधारणेबद्दलचें श्रेय कोणाकडे आहे ? हे प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत. राजेसाहेबांची प्रकृति सुधारण्याला कारण कोण, असा प्रश्न उत्पन्न झाल्याबरोबर 'मी, मी, मी, मी' म्हणून पृथ्वीच्या चारी टोंकांपासून गोंगाट उत्पन्न होऊं लागतो. मी अमुक केलें म्हणून राजेसाहेब बरे झाले आणि मी तमुक केलें म्हणून राजेसाहेब बरे झाले असें म्हणत प्रत्येक हक्कदार पुढें येऊं लागतो. ज्यानें राजेसाहेबांचें गळूं कापलें तो डॉक्टर म्हणतो मी राजेसाहेबांना वांचविलें. तें गळूं कापण्याचें शस्त्र ज्या शस्त्रकारानें तयार केलें होतें तो म्हणत असेल की, मी शस्त्र चांगलें तयार

केले होते म्हणून राजेसाहेब वांचले. त्यांचें अन्न शिजविणारा बटलर म्हणत असेल की, मी पथ्यापाण्याची चांगली तजवीज ठेवितों म्हणून राजेसाहेबांची प्रकृति बरी होत चालली आहे. त्यांचा आंथरूण घालणारा नोकर म्हणत असेल की, मी चांगल्या रीतीनें विछाना तयार करितों म्हणून राजेसाहेबांना रात्रीची झोप लागते. आणि प्रार्थना करणारे लोक म्हणतात की, आम्ही प्रार्थना करित आहों म्हणून राजेसाहेबांना आराम पडत चालला आहे. अशा रीतीनें प्रत्येकजण आपल्या हक्काविषयी खुशीत गाजरे खात असतील. परंतु सगळ्यापेक्षां वास्तविक आपलाच हक्क जास्त आहे असें प्रार्थनावाल्या लोकांना वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. म्हणून या प्रार्थनांचा खरोखरच कांहीं परिणाम झाला आहे कीं काय, ह्याचदल आपण थोडासा विचार करूं. ह्या प्रसंगीच्या प्रार्थनेचें सामान्य स्वरूप म्हटलें म्हणजे 'देवा, एडवर्डसाहेबांना आराम वाढू दे,' अशाच अर्थाचें असलें पाहिजे. आतां हेंच प्रार्थनेचें सामान्य स्वरूप आहे, असें धेऊन आपण चाललों, तर ह्या प्रार्थनेचा दोवांशीं संबंध येतो. एक एडवर्डसाहेबांशीं आणि दुसरा देवाशीं. कारण, ही प्रार्थना एडवर्डसाहेबांसंबंधानें आहे व ती देवाला उद्देशिलेली आहे, ह्याशिवाय तिसऱ्या कोणाच्या मनावर ह्या प्रार्थनेचा परिणाम होणें शक्य नाहीं. तेव्हां ह्या प्रार्थनेचा परिणाम अर्थात् एडवर्डसाहेब आणि देव ह्या दोघांच्या मनावर कांही तरी झाला असला पाहिजे. त्यापैकी देवाच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ह्याचदलचा विचार आपण मागाहून करूं. प्रथमतः या प्रार्थनेचा एडवर्डसाहेबांच्या मनावर काय परिणाम होणें संभवनीय आहे हें आपण पाहूं.

एडवर्डसाहेबांच्या साम्राज्याचा विस्तार त्यांच्या पूर्वजांनीं इतका दूरवर करून ठेविला आहे कीं, त्यामध्ये स्वाभाविकपणेंच अनेक धर्मांच्या लोकांचा समावेश झालेला आहे. ह्या सर्व लोकांनीं राजेसाहेबांच्या आरोग्यासाठीं प्रार्थना केल्या. ख्रिस्ती, ज्यूइश, मुसलमानी, बौद्ध, जैन, हिंदु वगैरे सर्व धर्मांतील लोकांनीं राजेसाहेबांना आराम पडावा म्हणून प्रार्थना केल्या. परंतु ह्या प्रार्थनांचा अर्थ काय ? ह्या प्रार्थनांचा उपयोग काय ? ह्या प्रार्थनांचा राजेसाहेबांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ? ह्या प्रश्नांचे निकाल लावण्याकरितां निरनिराळ्या धर्मांतील लोकांनीं प्रार्थना केली म्हणजे काय केलें, हें आपण पाहूं. बौद्धधर्मी,

जैनधर्मी, हिंदुधर्मी वगैरे लोक हे मूर्तिपूजक आहेत ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. तेव्हा ह्या धर्मातील लोकांनी प्रार्थना केली म्हणजे काय केलें? ज्यामध्ये एखादी दगडाची मूर्ति मांडिलेली आहे अशा ठिकठिकाणच्या मोठमोठ्या देवळांतून या धर्माचे काहीं लोक जमले असतील आणि त्यांपैकी कोणी टाळ वाजविला असेल, कोणी तंबुरा वाजविला असेल, कोणी तबला वाजविला असेल, कोणी पेटी वाजविलेली असेल, कोणी गायिलेले असेल, कोणी टाळ्या वाजविल्या असतील आणि कोणी बुक्का लाविला असेल. ह्या अनेक लहान लहान कृत्यांमिळून जे एक प्रार्थना म्हणून महत् कृत्य बनले, त्याबद्दल एडवर्डसाहेबांना काय वाटले असेल हे आतां आपण पाहू. पण हे पाहू लागण्याच्या पूर्वी आपण एक गोष्ट लक्षांत बाळगिली पाहिजे. आणि ती ही की, एडवर्ड ख्रिस्ती धर्मापैकी प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत. प्रॉटेस्टंट पंथाला मूर्तिपूजा कबूल नाही. प्रॉटेस्टंट मनुष्य देवाची मूर्ति म्हणजे दगड म्हणून मानतो. एखाद्या देवाची मूर्ति तांब्याची, पितळेची, चांदीची, सोन्याची, असली तर तो तांबे, पितळ, चांदी किंवा सोने या धातूचा एक गोळा आहे असे तो मानील. पण ह्याच्यापेक्षा जास्त किंमत तो त्याला देणार नाही. कोणत्याही प्रॉटेस्टंट मनुष्याला ह्याच्यापेक्षा जास्त किंमत देतांच यावयाची नाही. जर त्याने एखाद्या दगडाला किंवा धातूच्या गोळ्याला देव म्हणून मानले तर तो प्रॉटेस्टंटच नव्हे. त्याने असे मानले तर त्याला आपल्या धर्मापासून पतितच व्हावे लागेल.

ह्यावर कोणी अशी शंका काढील की, साहेब लोकांसंबंधाने हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण त्यांनी हिंदुस्थानामध्ये पुष्कळ वेळां आपल्या देवांना मान दिलेला आढळून येतो. साहेब लोक एखाद्या देवळांत गेले तर ते मोठ्या अदबीने बुर उभे राहतात व आपली पूज्यबुद्धि प्रदर्शित करण्याकरितां आपल्या डोक्यावरील टोपीही काढून हातामध्ये घेतात. साहेब लोक आपल्या देवांना इतका मान देत असतां ते देवळांतील देवांना दगड किंवा धातूचे गोळे समजतात, असे म्हणणे जुळत नाही. हा आक्षेप सद्धर्शनीं खरा आहेसा वाटतो. परंतु ह्याचा खोल विचार करून पाहिले असतां हा आक्षेप भ्रममूलक आहे, अशी कोणाचीही खात्री झाल्यावांचून राहणार नाही. साहेब लोक देवळांत गेले असतां जो मान दाखविताना तो तेथील देवाला दाखवीत नाहीत. तो देव ज्या लोकांचे पूज्य दैवत आहे त्या लोकांचा तो मान आहे. देवळांतील सिंहासनावर उभ्या केलेल्या

दगडाला किंवा धातूच्या गोळ्याला ते देव मानतात असें बिलकुल नाही. त्यांच्या वृष्टीनें तो दगडच किंवा धातूचा गोळाच असतो. तर मग ते टोपी कां काढतात, असा प्रश्न येतो. पण ह्याचें कारण अगदीं निराळें आहे. त्यांना हिंदुस्थानांतील लोकांचीं मनं दुखवावयाचीं नाहीत. तेथें जो दगड उभा आहे तो देव आहे, व आपण टोपी काढली नाही तर त्याचें मन दुखवेल, म्हणून ते टोपी काढतात असें नव्हे. देवाच्या मनापेक्षां लोकांच्या मनाला राग न यावा यासाठीं साहेब लोक जास्त दक्ष असतात. हिंदुस्थानांत आपलें राज्य राहावें व शुष्क कारणांसाठीं आपण तें गमवूं नये अशी त्यांची इच्छा आहे, व त्यासाठीं ही युक्ति आहे. औरंगजेब बादशहासारखी आपली हिंदुस्थानांतील बादशाही त्यांना घालवावयाची नाही म्हणून हा थोडासा सामोपचाराचा प्रकार आहे. आपले दगड हे त्यांना देव वाटतात म्हणून ते आपल्या धर्मांत हात घालीत नाहीत असें नाही. तर आपल्यापासून त्यांना कर वसूल करावयाचे आहेत व हिंदुस्थानांतील पैसा त्यांना अजून विलायतेला न्यावयाचा आहे म्हणून ते आपल्या धर्मांत हात घालीत नाहीत, हें आपण नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तुळजापुरची देवी आणि पंढरपुरचा विठोबा ह्यांची अफझुलखानाला जी किंमत वाटत होती त्याच्यापेक्षां जास्त साहेब लोकांना वाटत आहे असें नाही. परंतु अफझुलखान आचरट होता आणि हे धोरणी आहेत, एवढाच काय तो फरक. पण हा फरकच आज आपल्या पथ्यावर आहे. व ह्याबद्दल साहेब लोकांचे आपण आभार मानिले पाहिजेत. साहेब लोक आपल्या देवळांतून येतात ते आपल्याला तेथें परमेश्वराचें दर्शन होतें म्हणून येतात असें नव्हे. ते सीनरी पहाण्याकरितां येतील, देवळांतील कारागिरीच्या कामाचें आश्चर्य करण्याकरितां येतील, हवा खाण्याकरितां येतील, वाटेल त्यासाठीं येतील. पण देवदर्शनासाठीं म्हणून आपल्या देवालयामध्यें ते कालत्रयीदेखील यावयाचे नाहीत.

ह्या वर दिलेल्या व इतरही अनेक प्रमाणांवरून आपण ज्यांना देव मानतो त्यांना साहेब लोक अंतःकरणांतून दगड मानतात, हें अगदीं उघड होतें. बौद्ध, जैन किंवा हिंदु लोकांच्या देवांबद्दल प्रॉटेस्टंट साहेब लोकांची क्लृप्त कल्पना असली पाहिजे हें यावरून उघड होत आहे व एडवर्डसाहेब प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत हें वर सांगितलेंच आहे तेव्हां त्यांचीही अशीच कल्पना असली पाहिजे हें उघड सिद्ध होतें. तेव्हां त्यांना आपल्यांसाठीं बौद्ध,* जैन व हिंदु

धर्मातील लोक प्रार्थना करीत आहेत असें ऐकून काय बरें वाटेल ? एखाद्या दगडासमोर उभें राहून टाळ आणि मृदंग वाजविणारे हे लोक वेडपे असले पाहिजेत असें त्यांच्या धर्माच्या दृष्टीनें त्यांना वाटणार नाहीं काय ? त्यांचें सौजन्य त्यांच्या तोंडून असें स्पष्ट न वदवो. परंतु त्यांच्या धर्माप्रमाणें हें असेंच असलें पाहिजे. एखाद्या दगडासमोर टाळ, मृदंग आणि टाळ्या ह्यांचा कल-कलाट उसळून देणें ही प्रॉटेस्टंट पंथांतील लोकांच्या दृष्टीनें प्रार्थना नसून केवळ वेडपणाचें प्रदर्शनच आहे, असें सिद्ध होत नाहीं काय ?

असल्या प्रार्थना ह्या ख्रिस्ती धर्मातील लोकांच्या दृष्टीनें प्रार्थना नसून कांहीं तरी खुळचटपणा आहे असें मानण्याला आणखी एक कारण आहे. देवळांत जमून प्रार्थना करण्याची चाल ही मूळची ख्रिस्ती धर्मातील. तिचें हल्लीं आम्ही अनुकरण करीत आहों. आमच्यामध्ये जर कांहीं सार्वजनिक संकट प्राप्त झालें तर त्या प्रसंगीं रुद्राचीं आवर्तनें वगैरे करण्याचा संप्रदाय आहे. आपल्या इकडे पूर्वी कोणी राजे आजारी पडले नव्हते असें नाहीं. पण त्यांच्या वेळीं सर्वांनीं, बूट, स्ट्राकिंग, विजार, पाटलुणी घालून देवळांत येऊन कथा करविल्याचा वगैरे कोठेंही उल्लेख नाहीं. पाऊस पडेनासा झाला किंवा अग्नीच कांहीं दुसरी आपत्ति सर्व लोकांवर आली तर पवित्र ब्राह्मण पवित्र संकल्प करून पवित्र हेतूसाठीं अनुष्ठानाला बसतात. परंतु अशा प्रसंगीं कथेचा संप्रदाय नाहीं. कथा म्हणजे हरिकीर्तन होय. आणि हरिकीर्तन म्हणजे हरिकीर्तनच; तें मनुष्यकीर्तन नव्हे. अलीकडे राणीसाहेबांची ज्युबिली आली करा कथा, राजेसाहेबांचें राज्यारोहण आलें करा कथा, आणि राजेसाहेब आजारी पडले तरीही करा कथाच, असा संप्रदाय पडत चालला आहे. पण हें मनुष्यकीर्तन होतें हरिकीर्तन होत नाहीं. तुकाराम आणि नामदेव ह्यांनीं ज्या कीर्तनांची सुरुवात केली तीं मनुष्यांचीं कीर्तनें नव्हतीं, तीं ज्युबिली उत्सवाचीं कीर्तनें नव्हतीं, हरीचीं कीर्तनें होती. त्या तुकारामाचे आणि नामदेवाचे अनुयायी म्हणून आपल्याला मानणारे हल्लींचे हरिदास हरिकीर्तनाचा मनुष्यकीर्तनाकडे उपयोग करून मूळचे हरिदास जन्मून आपल्याला मनुष्यदास बनवून घेत आहेत ! कोणी बिदागी देतो म्हटलें कीं हरिदास उठलाच कथा करावयाला ! ह्यामध्ये पूर्वीच्या आपल्या संप्रदायाला विरोध येतो इतकेंच नव्हे, तर असल्या ह्या कीर्तनामधून विसंगतपणाचाही दोष उत्पन्न होतो. सार्व-

जनिक प्रार्थना करण्याची ख्रिस्ती लोकांची चाल असल्यामुळे निरानिराळ्या प्रसंगांकरितां अनुरूप अशीं त्यांच्या धर्मपुस्तकांतील गीतें ठरवून ठेवलेलीं असतात. आपल्या वेदांतील कोणत्या ऋचा किंवा कोणतीं सूक्ते कोठें म्हणावीं ह्याच्याबद्दल कल्पसूत्रादिकांमधून ज्याप्रमाणें नियम करून ठेवलेले आहेत, त्याप्रमाणेंच त्यांच्यामध्येही व्यवस्था आहे. व शिवाय अमुक प्रसंगी कोणतीं अनुरूप गीतें गाऊन प्रार्थना करावी हें त्यांचे धर्माधिकारी सर्वांच्या माहितीकरितां प्रसिद्ध करित असतात, त्यामुळे त्यांची प्रार्थना योग्य असते. परंतु आपलें तसें होत नाही. कोणी तरी झालेला किंवा होणारा रावबहादुर किंवा रावसाहेब किंवा निदान एखादा ऑनररी मॅजिस्ट्रेट एखाद्या बुभुक्षित हरिदासाला बोलावून आणतो आणि सांगतो कीं, “ राजेसाहेब आजारी पडले आहेत, आतांच्या आतां सगळ्यांच्या आर्षीं आपल्या कीर्तनाची तार टाईम्सकडे गेली पाहिजे, विदागी इतर ठिकाणीं दहा मिळत असली तर येथें पंधरा मिळेल ! ” बिचारा रात्रीचीं उपोषणें करित असलेला हरिदास होय म्हणतो आणि शुक्र-रंभासंवादाचें आख्यान लावितो ! किती हा विसंगतपणा ! प्राप्त झालेला प्रसंग आणि लाविलेलें आख्यान ह्यांच्यामध्ये कांहीं तरी संबंध आहे काय ? वास्तविक पाहिलें तर असल्या कीर्तनांचा प्राप्त झालेल्या प्रसंगाशीं निदान अर्थ-वादाचा तरी संबंध असावा. पण तो असतो आहे कोठें ! व तो असणें शक्यही नाही. सारांश, प्राप्त झालेल्या प्रसंगाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां असलीं कीर्तनें म्हणजे निव्वळ बडबड होते, ती धड प्रार्थनाही होत नाही, आणि हरिकीर्तनही होत नाही; कारण, या दोहोंपैकी कोणत्याही एका गोष्टीसंबंधानें त्याच्या ठिकाणीं अनुरूपता नसते. अशा प्रकारची अननुरूप बडबड करण्याला कोणी हरिदासानें आपलें तोंड दोनतीन तासपर्यंत भाड्यानें द्यावें ही समजदार मनुष्याला मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. सामान्य युक्तीच्या दृष्टीनें असलें कीर्तन म्हणजे तालसुरावरची एक बडबड होय, हें पाहिजे त्या मनुष्याच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें तें एडवर्डसाहेबांच्या लक्षांत येणें अशक्य नाही. व असें त्यांच्या लक्षांत आलें तर त्यांना ह्या प्रार्थनेबद्दल काय वाटेल ? एखाद्या दगडासमोर निरर्थक बडबड करणें असा ह्या ख्रिस्ती धर्माच्या दृष्टीनें प्रार्थनेचा अर्थ होतो. आणि दगडासमोरील बडबडीला प्रार्थना असें कोणी म्हणणार नाही. मग एडवर्डसाहेबांला तरी ती प्रार्थना म्हणून कैशी वाटेल ?

त्यांच्या वृष्टीला हा सगळा खुळचटपणाच दिसणार. आणि असला खुळचटपणा दाखविण्याला कारणीभूत होण्यांत आपण पुरुषार्थ मानून घेतो हे चांगलें नव्हे. आपण अशा प्रसंगी राजनिष्ठा जरूर दाखवावी. पण ती दाखवितांना आपण आपला खुळचटपणाही दाखवावा असें कोठेही शास्त्र नाही. एखाद्या गुळगुळीत, तक्रतकीत, किंवा रंगविलेल्या दगडापुढे कांहीं लोकांनीं गलबला केला, म्हणजे त्या गलबल्यानें आपल्या गुळवाची जखम भरून येईल असें या विसाव्या शतकामध्ये मानणारा विलायतेमध्ये एकादा भिकारीही मिळावयाचा नाही; मग एडवर्डसाहेबांची गोष्ट कशाला पाहिजे !

काणी म्हणेल कीं देवळांतील दगड हा दगड नसून देव आहे, व त्या दगडाच्या मधून हरिदास विष्णु, शंकर इत्यादिकांना हांका मारूं शकतो. हें म्हणणें हिंदुधर्मातील लोकांसंबंधानें ठीक आहे; पण ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्यांना ह्या म्हणण्याचा काय उपयोग ! त्यांना विष्णु, शंकर आणि दगड हे सगळे सारखेच. त्यांच्या वृष्टीनें एक थेशाखिस्तच मनुष्यांची प्रार्थना ऐकण्याला आणि परिपूर्ण करण्याला समर्थ आहे. बाकी सब झूट आहे. ते विष्णुविष्णु कोणी जाणत नाहीत. आणि त्यांच्या वृष्टीनें विष्णु, शंकर, विठोबा हे जर देवच न्ह्येतर तर तुमच्या हरिदासानें त्यांना छपन्न हजार हांका मारल्या म्हणून काय व्हावयाचें आहे ? हरिदासानें हाका मारल्या तर तो विनाकारण आपला कंठ कोरडा करून घेत आहे असेंच त्याच्याबद्दल ख्रिस्ती लोक म्हणणार. असल्या उपहासाला आपल्याला पात्र करून घेण्यामध्ये कोणाला तरी भूषण वाटावें काय ? आपल्या राजासंबंधानें राजनिष्ठा प्रदर्शित करण्यामध्ये आपल्याला जरूर भूषण वाटलें पाहिजे. परंतु तसें करतांना इतर धर्मांतील लोकांच्या वृष्टीनें आपण उपहासास्पदतेलाही गेलेंच पाहिजे असें नाही. म्हणून अशा प्रसंगीं अनुरूप अशाच गोष्टी करणें जरूर आहे.

परंतु येथें ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्यांना विचारण्यासारखा एक प्रश्न उत्पन्न होतो. कोठल्याशा एका वर्तमानपत्रामध्ये असें प्रसिद्ध झालें होतें कीं राजेसाहेबांच्या आरोग्यासाठीं कोल्हापुरास देवीच्या देवळामध्ये भजन-कीर्तन वगैरे चाललें होतें. तें पाहण्याकरतां कोणी युरोपियन गृहस्थ तेथें आले होते. ते तेथील प्रकार पाहून फार खूष झाले. ख्रिस्ती लोकांच्या असल्या ह्या वर्तना-

मध्येही विसंगतपणा दिसून येतो. हिंदु देवांची आराधना करून ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असे कोणा ख्रिस्ती मनुष्य मानतो की काय, असा प्रश्न आहे, जर हिंदु देवांच्या आराधनेने ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असे ख्रिस्ती लोक मानीत असतील तर हिंदु देवांच्यामध्ये कांही सामर्थ्य आहे, तो धर्म खरा आहे, त्याची निंदा करणे बरोबर नाही, त्या धर्मातील लोक पतितच आहेत असे नाही, व त्यांचा उद्धार करण्याकरिता त्यांना वाटवून ख्रिस्तीधर्मातच आणिले पाहिजे असे नाही, ह्या गोष्टी ख्रिस्ती लोकांना मान्य करणे भाग आहे. परंतु हिंदु देवांच्या आराधनेने ख्रिस्ती मनुष्याच्या प्रकृतीला आराम वाटेल असे ख्रिस्ती लोक मानीत नसतील तर हिंदूंनी केलेल्या प्रार्थनेबद्दलच ख्रिस्ती धर्मातील लोकांनी केलेले गौरव हे खोटे असले पाहिजे. हिंदू लोकांनी केलेल्या प्रार्थनेच्या उपयुक्ततेबद्दल मनांतून यत्किंचितही महत्त्व नसता वाहेरून मात्र खोटा आनंद प्रदर्शित करण्यांत येत असला पाहिजे. ह्या दोहोंपैकी एक कोणती तरी गोष्ट कबूल केल्यावांचून ख्रिस्ती लोकांची सुटका नाही. अन्य प्रसंगी हिंदु देवांची निंदा करावयाची आणि राजा आजारी पडला असता हिंदु लोकांनी हिंदु देवांची प्रार्थना केली म्हणजे त्या प्रार्थनेचे अभिनंदन करावयाचे ह्या वर्तुणुकीतील दुटप्पीपणा, खोडसाळपणा अथवा विसंगतपणा हा एका ख्रिस्ती लोकांनाच क्षम्य आहे.

येथपर्यंत हिंदु, बौद्ध, जैन वगैरे मूर्तिपूजक लोकांच्या प्रार्थनेचा विचार झाला. व ह्यावरून प्रॉटेस्टंट पंथातील मताप्रमाणे एखाद्या दगडापुढे केलेल्या साध्या किंवा संगीत कलकलाटांचा राजेसाहेबांच्या मनावर किंवा जखमेवर, खरे बोलावयाचे असेल तर, कांही परिणाम होण्याचा संभव आहे असे दिसत नाही. आतां बाकी जे धर्म राहिले आहेत त्यांच्याबद्दल विचार करतां त्यांच्यामध्येही अशाच प्रकारचे दोष उद्भवतात. मुसलमानी, यहूदी आणि ख्रिस्ती ह्या धर्मांमध्ये बरेच साम्य आहे. तरी त्यांच्यामध्ये साम्यापेक्षां हल्लीं वैषम्यच जास्त आहे. ह्या तिन्ही धर्मांचा कांही पूर्वभाग एकच आहे. तरी पण देवाने अभिवचन दिलेला 'प्रॉफेट' कोण ह्याच्याबद्दल ह्या तिन्ही धर्मांतील लोकांमध्ये मतभेद उत्पन्न होऊन ते एकमेकांपासून अगदीं विभक्त झालेले आहेत. मुसलमानांच्या मताने महमद पैगंबर हा जगाचे तारण करण्याकरतां आला, परंतु ख्रिस्ती लोक त्याला मानीत नाहीत; त्यांच्या मताने

खाइस्त हाच खरा पैगंबर होय. असें जर आहे तर मुसलमानांच्या प्रार्थनेपासून तरी ख्रिस्ती धर्मातील मनुष्याला काय फायदा ? मुसलमान प्रार्थना करणार म्हणजे काय ? ते आपल्या महंमद पैगंबराशी राजाला आरोग्य देण्याविषयी रद्दबद्दली करणार. परंतु राजा जर आपल्याला आरोग्य देण्याचें काम महंमद पैगंबराकडे नाही, असेंच मानीत असेल तर मग मुसलमानांच्या प्रार्थनेचा तरी उपयोग काय ? ह्याशिवाय हिंदु धर्मातील प्रार्थनेसंबंधानें जे आक्षेप वर घेण्यांत आले आहेत ते मुसलमानी धर्मातील प्रार्थनेवरही आल्यावांचून राहावयाचे नाहीत. परंतु त्यांचें सविस्तर निरूपण स्थलसंकोचास्तव शक्य नसल्यामुळें त्यांचा अतिदेश करून व इतर धर्माबद्दलही अशीच स्थिती आहे हें लक्षांत बाळगून आपण आतां दुसऱ्या मुद्द्याकडे वळूं.

राजेसोहेबांच्या मनावर असल्या असंमत धर्मातील प्रार्थनांचा काय परिणाम होणें स्वाभाविक आहे ह्याच्याबद्दल आपण एवढा वेळपर्यंत विचार केला. आतां देवाच्या या प्रार्थनांचा कांहीं परिणाम होणें शक्य आहे किंवा नाही, हें आपण पाहूं. पूर्वीचा प्रश्न धर्मसंबंधीचा होता, परंतु हल्लीचा प्रश्न तत्त्वज्ञानाचा आहे, शास्त्राचा आहे. तत्त्वज्ञानासंबंधीही अनेक शास्त्रे आहेत आणि अनेक मते आहेत. त्यांतील सर्वांचे सिद्धान्त सारखेच आहेत असें नाही. त्यामुळें ह्या प्रश्नासंबंधानें एकवाक्यता होणें शक्य नाही. सर्व शास्त्रांतील सिद्धान्ताप्रमाणें परमेश्वराची उपासना करावी, आराधना करावी, प्रार्थना करावी हें अगदीं उचित आहे. पण त्याच्याचबरोबर सर्व शास्त्रे असेंही सांगतात की, सर्व उपासना निष्काम असावी. सकाम प्रार्थना कोणी करीत नाहीत असें नाही, परंतु निष्काम उपासना करावी असें शास्त्रांनीं सांगण्यामध्ये एक मुद्दा आहे. प्रत्येक मनुष्य हा आपआपल्या कर्मानें बद्ध झालेला आहे. त्याला पूर्वकर्मानुरूप सुखदुःखादिकांचा भोग मिळत असतो. पूर्वीचीं कोणाचीं चांगलीं कर्मे असलीं आणि त्याबद्दल त्याला चांगलें फळ मिळूं नये म्हणून कोणी प्रार्थना केली तरी त्याला चांगलें फळ मिळाल्यावांचून राहत नाही. त्याप्रमाणेंच दुःखाचीही गोष्ट आहे. सारांश, मनुष्य हा कर्मबद्ध असल्यामुळें तेथें रद्दबद्दलीचा, वशिल्याचा किंवा भीडभाडेचा फारसा उपयोग होत नाही. रद्दबद्दली ही मनुष्यापाशीं चालते; देवापाशीं तिचा काय उपयोग ? शिवाय अशा प्रसंगीं प्रार्थना हें जरी चांगलें कर्म असलें तरी तें दुसऱ्याचें कर्म होय. कर्म हें ज्याचें त्याला. 'अ' ने

प्रार्थना केली तर त्याचें फळ 'अ' लाच मिळणार. 'ब' ला कसें मिळावें ? एकांनै कष्ट करावे आणि त्याच्यावर दुसऱ्यांनीं श्रीमंत व्हावें, असला प्रकार जो पृथ्वीवरील कांहीं देशांत चालतो तो आकाशांतील देशांत चालत नाही, इत्यादि कर्मसंबंधीं अनेक आदिसिद्धान्त ठरले गेलेले असल्यामुळेंच निष्काम उपासना करावी असें शास्त्रकारांना प्रतिपादन करणें भाग पडलेलें आहे. अशा वृष्टीनें पाहिलें असतां असल्या प्रार्थनांचा देवाच्या मनावरही फारसा परिणाम होत असेल असें दिसत नाहीं आजपर्यंत पुष्कळ राजे होऊन गेले. व त्यांत कित्येक साम्राज्यवालेही असतील व त्यांच्या पदरीं कोणी तोंडपुजे नसतील असें नाहीं. किंवा त्यांची प्रजा त्यांच्यावर प्रेम करित नव्हती असेंही नाही. तेव्हां जर असल्या प्रार्थनांचे कांहीं परिणाम होत असते तर त्यांनीं खात्रीनें आपले प्रियकर राजे मरूं दिले नसते. जर असल्या प्रार्थनेचा वशिला देवापाशीं चालता तर आजपर्यंत कोणीही आजारी पडल! किंवा मरणही पावला नसता. पण तसें होत नाही. ह्यावरून असल्या प्रार्थनांचा देवाच्या मनावर कितपत परिणाम होतो हेंही उघड दिसून येत आहे.

शिवाय देव रदबदली ऐकतो असाही एक पक्ष जो आहे तो क्षणभर घेऊन आपण चाललों तरी असा प्रश्न येतो की, देव रदबदली कोणाची ऐकतो ? आपल्याच निस्सीम भक्ताची रदबदली देव कदाचित् ऐकेल ! पण देवाचें अस्तित्व नाशावीत करण्यासाठींच ज्यांची जिह्वा आणि नास्तिकपणाचीं तत्त्वे सांठवून ठेवण्यासाठींच ज्यांचीं अंतःकरणे त्यांच्याही रदबदलीला देवानें मान द्यावा ? देवाची आणि ज्यांची कित्येक वर्षांत गांठ नाही ते संकटसमयी तबला वाजवूं लागल्या बरोबर देवानें कळवळून धांव घ्यावी ? दुसऱ्यांच्या गरिबीवर ज्यांची श्रीमंती, दुसऱ्यांच्या उपासमारीवर ज्यांच्या मेजवान्या आणि दुसऱ्यांच्या भोळेपणावर ज्यांची सत्ता असे लोक प्रसंगापुरतें ढोंग करून देवाचा धांवा करूं लागल्याबरोबर असल्या लोकांच्यासाठींही त्यानें आपल्या सृष्टीचे, कर्माचे, पापपुण्याचे, न्यायान्यायाचे वगैरे सर्व नियम गुंडाळून ठेऊन धांव मारीत यावें ? देव आला तर तो पाहिजेच आहे. साधारण विचारानें पाहिलें तर मोलानें रडावयाला घेतलेल्या ठिकाणीं तो येईल असें दिसत नाहीं. सारांश, आपल्या प्रार्थनांचा राजेसाहेबांच्या किंवा देवाच्या कोणाच्याच मनावर ताबूटश परिणाम होत असल्याचें ह्या परीक्षणावरून दिसून येत नाही. निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराची प्रार्थना करणें हा

मनुष्याचा धर्म आहे, व आपल्या राजाच्या आरोग्यासाठी खटपट करणे हा त्या राजाच्या प्रजेचा धर्म आहे. त्याप्रमाणे आपण आपल्या राजेसाहेबांच्या स्वास्थ्यासाठी प्रार्थनादिक शिष्टसंप्रदाय करणे अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु धर्मवृष्ट्या किंवा शास्त्रवृष्ट्या त्याचा फारसा उपयोग होईल असे नाही. राजकीयदृष्ट्या असले प्रयत्न आवश्यक आहेत. म्हणून ते अवश्य करावेत. परंतु धर्मवृष्ट्या किंवा शास्त्रवृष्ट्या त्यांमध्ये कांहीं विशेष उपयुक्ततेचा भाग असेल असे विचाराअंती दिसून येत नाही.

तेव्हा राजेसाहेबांच्या प्रकृतीला आज जो आराम वाटत आहे तो सर्वत्र झालेल्या प्रार्थनांचा परिणाम आहे, असे सहसा म्हणतां यावयाचे नाही. तो राजेसाहेबांच्या पूर्व सुकृताचा व डाक्तरांच्या स्वकार्यकुशलतेचा परिणाम आहे. परंतु हा झालेला परिणाम केणापासूनही झालेला असला तरी त्याबद्दल वाद करण्यांत विशेष अर्थ नाही. राजेसाहेबांची प्रकृति सुधारत चालली आहे, ही आज मुख्य मुद्द्याची गोष्ट आहे व त्याबद्दल सर्वांना सारखाच आनंद वाटेला ह्याबद्दल शंका नाही. असाच त्यांना उत्तरोत्तर आराम वाटत जाऊन अंतरलेला राज्यारोहणसमारंभ फिरून साजरा व्हावा हीच सर्वांची—आणि विशेषेकरून जाग्याचे भाडे बुडत असलेल्या विलायतेतील लोकांचो इच्छा आहे.

उत्प्रेक्षेसाठी अर्थान्तरन्यास : : ७

काळ : अग्रलेख ता. २५।७।१९०२

★ ग्रंथमालाकारही आश्रयदात्याच्या मायावी मानाला भाळले.

ग्वाल्हेर आणि कोल्हापूर येथील महाराजांस एल्.एल्. डी. चे किताब केंब्रिज युनिव्हर्सिटीने दिल्याची बातमी हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झाल्यापासून ह्या किताबाबद्दल इकडील लोकांना बरेच आश्चर्य वाटत आहे. परंतु त्या सगळ्यांचे समाधान करण्याकरितां जून महिन्यांतली ग्रंथमाला पुढे आली आहे. व ह्या दोन महाराजांना ही पदवी कां देण्यांत आली या गोष्टीबद्दल जेवढी शक्य आणि अशक्य कारणे होती तीं सगळीं तिनें सारभूतच आहेत असें समजून आपल्या संग्रहालयामध्ये प्रदर्शनासाठीं जगाच्या पुढे मांडली आहेत. अप्रयुक्त शब्दांनीं वेड्यावांकड्या वाक्यरचनेनें दुर्बोध भाषेमध्ये बहुतेक 'कॉपी टु कॉपी'चे भारदस्त लेख लिहिण्यापलीकडे ग्रंथमालेची धांव अजूनपर्यंत फारशी जात नसे. परंतु ज्यांच्या महनीय आश्रयच्छ (छ नवे) त्राखालीं ग्रंथमाला प्रसिद्ध होत असते त्या श्रीमंत महाराज शाहू छत्रपति सरकार करवीर ह्यांना एल्.एल्. डी. ची पदवी मिळाली असून त्याबद्दल जग आनंदप्रदर्शन न करितां उलट साशंक होत आहे असें पाहून जगाची खात्री करण्याकरितां ग्रंथमालेला आपला नेहमींचा व्यवसाय सोडून थोडीशी वांकडी वाट करून पुढे येणे भाग पडलें आहे. ज्यांच्या आश्रयाच्या छत्रीखालीं (मग तो आश्रय चालू असो किंवा बंद असो) ग्रंथमालेला पावसापाण्याची भीति नाही, त्यांच्याबद्दल केवार घेण्यासाठीं तिनें

पुढे येणें हें अगदीं रास्तच आहे. कोल्हापूरचे महाराज हे हिंदुस्थानांतील एक राजे आहेत. ह्या वृष्टीनें पाहिलें असतां त्यांचा जर कोठें खरा गौरव झाला तर त्याबद्दल ग्रंथमालेलाच काय, परंतु हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याला आनंद झाल्यावांचून राहणार नाही. परंतु हल्लीं इंग्लंडांत आमच्या राजांना जे मानमरातब मिळत आहेत त्यांच्याबद्दल मात्र हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आनंद मानतेवेळीं फार सावध असले पाहिजे. राजकीय वृष्ट्या पाहिलें तर हे खरे मान नसतात. म्हणून असला शिंपेचा तुकडा एखाद्यानें आपल्या अंगावर फेंकल्याबरोबर आमच्या अंगामध्ये तसे अलौकिक गुण होते म्हणून आम्हांला हें रुप्याचें पदक त्यांनीं नजर केलें असें बडबडत सुटणें शहाणपणाचें नव्हे. अशा गोष्टींमध्ये राजकीय हेतु असतात ही गोष्ट आपण भोळसर नेटिव लोक पुष्कळ वेळां विसरतो. परंतु इंग्रजांचें धोरण कांहीं निराळेंच असनें. आणि आंढळा देऊन कोहळा काढणारांना असें धोरण ठेवावेंच लागतें. अशा प्रसंगीं त्यांनीं दिलेल्या देणग्यांची खरी किंमत ओळखण्याला आपण फार दक्ष असले पाहिजे. त्यांनीं आपल्या पदरामध्ये एखादी गारगोटी बांधावी, आणि तो चिंतामणि आहे असें समजून हा चिंतामणि त्यांनीं आपल्या पदरामध्ये बांधिला त्या अर्थी आपल्यामध्ये आपल्याला अजूनपर्यंत माहीत नाहीत असे कांहीं तरी अजब गुण असले पाहिजेत असें वाढून मग आपल्या त्या गुणांचा तपास करण्याकरितां आपले हात, पाय, नाक, कान इत्यादिकांची लांबी रुंदी आपण मोजू लागावें, हें धूर्तपणाचें लक्षण नव्हे. उत्प्रेक्षेचें अर्थान्तरन्यासानें समर्थन करण्याप्रमाणेंच कोल्हापूरच्या महाराजांना मिळालेल्या मायावी मानाबद्दलचीं कारणे सांगण्याचा ग्रंथमालेनें प्रयत्न केलेला आहे. असलीं कारणे आपलें कार्य कितपत सिद्ध करूं शकतात हें आम्हीं सांगायला पाहिजे असें नाही. परंतु ग्रंथमालेतील अनेक बायफळ कारणांपैकीं एक तर फारच मासलेवाईक आहे. कोल्हापूरच्या महाराजांना एलएल. डी. ची पदवी कां मिळाली माहीत आहे ? “ हिंदुस्थानांतून आलेल्या राजेरजवाड्यांची यादी वाचली म्हणजे श्रीशिवाजी महाराजांच्या वंशांतील कोणी आहे कीं नाहीं हें पाहण्याची उत्कंठा झालीच पाहिजे. ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता व त्याचा वंश अद्यापि सुरू आहे कीं नाहीं अशी चौकसबुद्धि-नाहीं असा एकही इंग्रज नसेल (असेल

की नसेल !) असें आम्हांस वाटतें. त्या यादींत आमच्या महाराजसरकारांचें नांव सांपडल्याबरोबर त्यांचे मनांत सानंद आदर उत्पन्न होणें साहजिक आहे. अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असें केंब्रिजच्या लोकांस वाटल्यावांचून राहणें शक्य नाही. ” म्हणून कोल्हापुरचे महाराज एलएल्. डी. झाले ! कसें कसें ? शिवाजी महाराजांच्या वंशांतील कोणी आहे की नाही हें पाहण्याची उत्कंठा झाली ! ती कां झाली, तर ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता ! यादींत ग्रंथमालेच्या महाराजसरकारांचें नांव सांपडलें ! त्याबरोबर इंग्लिशांच्या मनांत सानंद आदर उत्पन्न झाला ! आणि अशा पिढीजाद गादीचा आपण बहुमान करावा असें केंब्रिजच्या लोकांना वाटलें ! अगदीं बरोबर वाटलें !

आतां ह्या कारणपरंपरेमध्ये तथ्य कितपत आहे हें आपण पाहूं. इंग्लिश लोकांनीं शिवाजीला लुटारू तर म्हटलें आहे, द्रवडेश्वोर तर म्हटलें आहे, वाटमाऱ्या लोकांचा पुढारी म्हणून तर म्हटलें आहे, जेवढें काहीं त्याच्याबद्दल वाईट म्हणून म्हणतां येण्यासारखें होतें तेवढें सर्व म्हटलें आहे. आणि तेही कोणी तरी गोमाजींनीं किंवा सोमाजींनीं म्हटलेलें नव्हे. इंग्लंडमधील प्रतिष्ठित ग्रंथकारांनीं—ज्यांचे ग्रंथ केंब्रिजसारख्या युनिव्हर्सिटीयांतून महत्त्वाचे मानिले जातात अशा ग्रंथकारांनीं—शिवाजीबद्दल आपली सानंद आदरबुद्धि अशा रीतीनें व्यक्त केलेली आहे. शिवाजीबद्दलचे धडे इकडील क्रमिक पुस्तकांतून असलेले काढून टाकण्यांत आले आहेत. शिवाजीचें उत्सव होऊं लागल्याबरोबर तळव्याची आग मस्तकाला जाऊं लागते. कलकत्त्यास कोणी शिवाजीउत्सव सुरू करूं लागले तर तेथील बाबूंना ‘ मराठा डिच ’ची आठवण करून देऊन शिवाजीउत्सवापासून त्यांचें परावर्तन करण्याचा मनापासून प्रयत्न करण्यांत येतो. इतका शिवाजीबद्दल इंग्लिशांच्या मनोमध्यें आदर असल्यामुळे त्याच्या वंशांतील राजाचा आपण बहुमान केलाच पाहिजे असें त्यांना कसें बरें वाटणार नाही ! त्याचा मान करीपर्यंत इंग्रजांना जेवण देखील गोड लागलें नसेल ! शिवाजीच्याबद्दल ग्रंथमालेच्या मतानें आणखीही एक शिफारस आहे. “ ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झालें त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक शिवाजी होता ! ” सर्वांना त्याच्याबद्दल आदर वाटावा !

इतका शिवाजी कां मोठा ? तर त्याने ज्या लोकांचे राज्य स्थापिले त्यांनीं हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांच्या हवालीं केले म्हणून ! हा कार्यकारणभाव सामान्य बुद्धीच्या लोकांना समजण्याला जरा जड जाण्यासारखाच आहे. आणि शिवाजीने ज्यांचे राज्य स्थापून दिले ते लोक शूर व पाणीदार कां ? तर त्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झाले ! जे लोक आपल्या देशाचें स्वामित्व दुसऱ्यांच्या हवालीं करितात ते लोक शूर ! आणि ते लोक पाणीदार ! ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झाले त्यांना शूर व पाणीदार हीं विशेषणे ! हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांच्या हातीं दिले म्हणून शूर आणि पाणीदार हीं विशेषणे ! हिंदुस्थानचें स्वामित्व दुसऱ्यांच्या हवालीं करणे यांत शूरत्व व पाणीदारपणा आहे ! असलीं खोटीं विशेषणे, असलीं खोटीं वाक्ये, असलीं खोटी भाषा आणि असल्या खोट्या कल्पना ह्यांनीं कोणत्याही राष्ट्राचें कधीही खरें कल्याण व्हावयाचें नाही. त्या पवित्र शिवाजीच्या वंशजांच्या राजधानीमध्ये किंवा देशामध्ये जर कोणाच्या ढोक्यांत असल्या खोट्या कल्पना असल्या तर त्या काढून टाकण्याविषयी प्रत्येकांने झटले पाहिजे. असल्या खोट्या भाषेचा आणि कल्पनांचा प्रसार करून कोणतेंही खरें हित साधावयाचें नाही. आपण सहज भुरळतो, मोहांत पडतो, मग-जळांत बुडतो आणि मायेच्या बाजारांत फसले जातो, हें चांगलें नव्हे. इंडियन राजांना हल्लीं कितपत मान आहे, हें आपल्या सगळ्यांना ठाऊक आहे ! पाहुणचाराचा खर्च हिंदुस्थानावर लादून हिंदुस्थानांतील राजांचा इंग्लंडमध्ये किती सन्मान होत आहे, ह्याचें उदाहरण प्रत्यक्ष आपल्या ढोक्यांपुढे आज आहे ! हल्लींच्या कोल्हापुरच्या शाहू छत्रपति महाराजांच्या आधींच्या छत्रपति महाराजांचे कोल्हापुरच्या शहरांत, दौंडच्या स्टेशनवर आणि नगरच्यां किल्ल्यांत काय काय मानपान झाले—ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानचें स्वामित्व इंग्रजांना प्राप्त झाले त्या शूर व पाणीदार लोकांच्या राज्याचा संस्थापक जो शिवाजी त्याच्या पिढीजाद गादीचे मानपान इ. स. १८८० च्या सुमारास काय काय झाले—ह्या गोष्टी कोणाच्याही मनामधून अजून गेल्या नसतील ! अशी वस्तुस्थिति असता शिवाजीच्या वंशावळींतील महाराजांचें नांव सांपडल्या-बरोबर सानंद आदर उत्पन्न झाला आणि पिढीजाद गादीचा बहुमान करण्याची इच्छा केंब्रिजच्या लोकांच्या मनांत उसळली असे आपण म्हणावे हें ठीक नव्हे.

पिढीजादपणा, जुना वंश वगैरे गोष्टींमध्ये एक प्रकारचा पुरुषार्थ असतो. पण तो सार्थ केव्हां होतो ? सुस्थितीमध्ये. पारतंत्र्याच्या अवस्थेमध्ये आपला पिढीजादपणा पुढे आणणें हें भूषण नसून दूषण होतें. अशा प्रसंगी शहाण्या माणसांनीं आपला पिढीजादपणा असला तरी तो झांकून ठेवावा. आपल्याला प्राप्त झालेल्या सद्यःस्थितीनें आपल्या प्रख्यात पूर्वजांच्या नांवाला काळिमा लागेल; त्यांचीं कृत्यें केवढीं, आणि आपलीं कर्मे काय, इत्यादि गोष्टी मनांत आणून शहाणा मनुष्य मुकाट्यानें बसेल. शिवाजीचें आणि आपलें रक्त एकच अशी बढाई मारण्याची ही वेळ नव्हे, हें त्यानें समजावें. अशा प्रसंगीं पूर्वजांचें नांव काढणें म्हणजे त्यालाही आपल्या दुःस्थितीमध्ये ओढण्यासारखें आहे. स्वतंत्रता स्थापन करणाऱ्या शिवाजीला परतंत्रतेमध्ये आणण्यासारखें आहे. त्यांच्या परिश्रमाचें चीज कांहीं झालें नाहीं असें त्यांना सांगण्यासारखें आहे. त्या पूर्वजांची कीर्ति गाऊन यांना काय करावयाचें आहे ? ते कोणीकडे आणि हे कोणीकडे ! शिवाजी तर नुकताच होऊन गेला. पण कित्येक लोक तर आपली वंशावळ थेट सूर्यपर्यंत आणि चंद्रपर्यंत नेऊन भिडविण्याचा प्रयत्न करित असतात, पण ह्या प्रयत्नापासून काय फायदा ! आपला मोठेपणा हा आपल्या प्रस्तुतच्या महत्कृत्यांवर आहे. सूर्यचंद्रावर किंवा शत्रूंचा सूर्य गोब्राह्मणांचा चंद्र जो शिवाजी त्याच्यावर अवलंबून नाहीं, हा गोष्ट लक्षांत बाळगली पाहिजे. कृत्य मोठें, वंश मोठा नव्हे. ह्या गोष्टी हल्लींच्या राजांना आणि त्यांच्या आश्रयाच्या कागदी छत्रीखाली बसणाऱ्या लोकांना समजल्या पाहिजेत.

ग्रंथमाला आणखी एक वाक्य असें लिहिते कीं, “ सर्व हिंदुस्थानांत उच्चतम म्हणून दोन घराणीं नांवाजलेलीं. त्यांच्या वंशजांचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत व आपल्या पीठांत त्यांचीं नांवें दाखल व्हावीत, अशी इच्छा केंब्रिज युनिव्हर्सिटीनें प्रग (क) ट केली. ” एखाद्याचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत ही भाषा हिंदुस्थानांतील जिंकलेल्या लोकांची होय. व्हाइसरॉय साहेबांचे, गव्हर्नर साहेबांचे, पोलिटिकल एजंट साहेबांचे किंवा दुसऱ्या एखाद्या विनहुद्व्याच्याही साहेबांचे चरणरज आपल्या नगरीस लागावेत अशी इच्छा हिंदुस्थानांतील राजांच्या मनामध्ये नेहमीं प्रकट होत असते. व तें कालमानानुरूपच आहे. परंतु अशी इच्छा इंग्लिश लोकांना राजकीय हेतू-

शिवाय होण्याचें काय कारण ? हिंदुस्थानचे राजे हे जिंकलेले आहेत आणि त्यांना इंग्लंडने जिंकलेलें आहे. इंग्लंडच्या बुटांचे रज नेटिवांच्या पगडीतील तुऱ्यांवर विराजमान होत आहेत अशा राजांचे चरणरज आपल्या येथें केव्हां पडतील असे उत्सुक होण्याला इंग्लिश लोक हे काहीं इंडियन प्रिन्सेस नव्हेत. त्यांच्या बुटांचे रजःकण आपल्या माथ्यावर झळकत असतांना आपले चरणरज त्यांच्या येथें पडावे म्हणून ते उत्सुक होते असल्या खोट्या कल्पनांनीं आपण आपल्याला वृथा गौरवून घ्यावयाचें, ह्यापेक्षां आमच्या खोट्या कल्पनांची धाव आणखीं कोंठपर्यंत जावयाची उरली आहे ? मान कशाला म्हणावें आणि अपमान कशाला म्हणावें, ह्याच्या कल्पनाच आम्ही विसरून गेलों आहों ! जे महादजी पूर्वीच्या हिंदुस्थानच्या बादशहाला आपल्या मुठीमध्ये बाळगीत होते त्यांचेच वंशज हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या बादशहाचे आपण नामधारी कर्नल झालों हा आपला बहुमान झाला असें समजतात, आणि जे शिवाजी व राजाराम दिल्लीपासून जिंजिपर्यंत सारें हिंदुस्थान हलवून सोडीत होते, त्यांचे वंशज केंब्रिज युनिव्हर्सिटीचे नामधारी एल्.एल्. डी. झाले हा त्यांचा बहुमान झाला असें 'फ्रीमन'च्या यूरोपच्या इतिहासांतील उच्च तत्त्वे मराठी वाचकांना शिकवणारे गृहस्थ मानतात ! हें केवढें आश्चर्य आहे ! हा मान कसला ! आणि मग आमचा अपमान तरी कधी होणार ! आमच्या मानापमानाच्या कल्पना काहीं विलक्षण दिसतात ! दुर्दैवानें त्या इनक्या बदलत्या आहेत की, आमच्या पायांत प्रत्यक्ष कोणी खोडा घातला तरीदेखील त्यांनीं आम्हांला घोड्यावरच बसविलें आहे असेंसुद्धां म्हणावयाला आम्ही चुकणार नाही ! आमच्या राजांचे चरणरज तेथें पडावे अशा त्यांना उत्कंठा व्हावी इतकी महत्कृत्ये आपण अजून कोठें केलीं आहेत ! चरणरजांनाही महत्त्व असतें, नाही असें नाही. पण तें कोणाच्या चरणरजांना ? जे चरण अदृश्य शृंखलांनीं गुलामगिरीच्या अस्पर्शनीय बिड्यांनीं--जखडून गेलेले आहेत त्या चरणांच्या रजांला असलें महत्त्व कोठून येणार ! आणि तें वास्तविक नसतांना कोरडें मानून घेण्यांत काय फायदा !

शिवाय हा मानापमानाचा वाद मुख्य प्रयोजनावरून ठरविला पाहिजे. नेटिव राजांना पदवी देणें हा त्यांचा बहुमान करणें आहे असें म्हटलें तरी ह्या राजांना विलायतेस कशाकरतां नेलें होतें हा प्रश्न येतो. त्यांचा बहुमान करण्यासाठीं त्यांना आगबोटींत घालून विलायतेस नेलेलें नाही, तर हे इंग्लंडनें

जिंकलेले राजे आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होईल अशा ठिकाणीं आणि अशा रीतीने इंग्लंडच्या राजाच्या मिरवणुकीमध्ये त्यांना चालविण्यासाठीं नेलेलें होतें. ही अपमानाची स्थिति आहे. व यासाठींच त्यांना येथून नेलेलें होतें. इंडिया ऑफिसच्या दरबारामध्ये नेटिव राजांकडून इंग्लंडच्या व इतर ठिकाणच्या लोकांच्यादेखत जी क्रिया करवली तीही जितपणाची आणि अपमानाचीच होती, असेंच अनेक वर्तमानपत्रकारांचें मत आहे. सारांश, अपमान हा नेटिव राजांना तिकडे नेण्यामध्ये मुख्य उद्देश होय, बहुमान हा नव्हे. म्हणून त्याच्याच अनुषंगानें बाकीच्या सर्व क्रियेचा अर्थ केला पाहिजे, हें मीमांसा-शास्त्रांतील एक अगदीं प्राथमिक तत्त्व आहे. परंतु तें आपण पुष्कळ वेळां विसरतो, तें आपण विसरूं नये. खरी स्थिति जाणावी आणि खऱ्या गोष्टीला खऱ्याच शब्दांनीं व्यक्त करावें हा आपला सगळ्यांचा मार्ग असावा.

ग्रंथमालेंत सगळ्या कारणांमध्ये एक कारण सांगितलें आहे तें मात्र चांगलें आहे. 'वस्तु असली तरी तिला प्रकट करणारा प्रकाश लागतो, तो नसला तर ती दिसत नाही.' 'त्यांत सर वुड्लियम लिवॉर्नरसारख्या माहीतगारांच्या सूचनांचाही कांहीं भाग असला तरी नवल नाही.', इत्यादि वाक्यांच्या द्वारानें वशिल्याबद्दलचें व्यंग फार मार्मिकपणानें आणि सहृदयतेनें सूचित करण्यांत आलेलें आहे. शिवाजीच्या वंशांतील पिढीजाद गादीला हा बहुमान देण्याच्या कामांत लिवॉर्नरसाहेबांच्या ओळखीचा कदाचित् उपयोग करून घेण्यांत आला असेलही. ही बातमी कोल्हापूरच्या राजकीय वर्तुळाच्या परिवाच्या बाहेर फारशी कोणाला अजूनपर्यंत माहीत नव्हती. ती ग्रंथमालेनें जगापुढें आणली ह्यामुळे सत्यान्वेषणाच्या कृत्यावर तिचे बरेच उपकार झालेले आहेत. असो. आमच्या राजांचा खरोखरच सन्मान होईल तर आम्हांलाही ग्रंथमालेच्या इतकाच आनंद झाल्यावांचून राहणार नाही. पण जेथें मानच नाही तेथें आनंद कशाचा ? मिथ्यामानाबद्दल, झांकलेल्या अपमानाबद्दल, कोणीही आनंद मानूं

नये. किंवा त्याच्याबद्दल कारणे दाखविण्याचेही श्रम घेऊं नयेत. ह्यातच आपल्या राष्ट्राचें खरें कल्याण आहे, व तेंच आपण सर्वांनीं करावें खरें असेल तेंच बोलावें. उदात्त असेल तेंच लिहावें. उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यांत असेल तेंच करावें आणि परमेश्वराचें जें सत्यस्व रूप असेल तेंच चिंतीत जावें. हें आपलें सगळ्यांचें आज कर्तव्यकर्म आहे. इतकें सांगून हा ग्रंथमालेचा बराच लांबलेला ग्रंथ येथें समाप्त करूं.

स्वदेशाभिमान आणि साम्राज्य : : : ८

काळ : अगलेख, ता. १-८-१९०२

ह्या जगांत कांहीं गोष्टी स्वभावसिद्ध असतात. त्यांपैकींच स्वदेशाभिमान ही एक गोष्ट आहे. स्वभावसिद्ध या शब्दाचा अर्थच असा आहे की, त्याचें कारण कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं. परंतु जरी कारण सांगतां आलें नाहीं तरी, त्या गोष्टीचें अस्तित्व नाकबूल करितां यावयाचें नाहीं. स्वदेशाभिमान ही स्वभावसिद्ध गोष्ट आहे म्हणा, किंवा ती चीज परमेश्वरानें मनुष्याचें अंतःकरण घडविते वेळींच त्यामध्ये घालून ठेविलेली आहे म्हणा; परंतु स्वदेशाभिमान ही एक वस्तु आहे यांत संशय नाहीं. आपला देश स्वतंत्र असो किंवा जिंकलेला असो, त्याबद्दल प्रत्येक मनुष्याला अभिमान वाटल्यावांचून राहत नाहीं; व त्याबद्दल प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये प्रीति उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाहीं. मनुष्य उत्पन्न झाला म्हणजे त्याला दोन हात, दोन पाय, नाक, डोळे, कान, इत्यादि ज्याप्रमाणें उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणें त्याच्या जन्माबरोबर त्याच्या अंतःकरणामध्ये ही स्वदेशप्रीति उत्पन्न होते. त्या मनुष्याला जर कोणी शत्रु असला तर तो त्याचे हातपाय तोडील, नाक कापील, किंवा डोळे फोडील, इत्यादि बाह्य वस्तूंचें तो काय पाहिजे तें करूं शकेल. परंतु त्याच्या अंतःकरणामध्ये जी ही स्वदेशप्रीतिची ईश्वरी देणगी असते, तिच्यावर कोणत्याही शत्रूचा—तो कितीही जुलमी असला तरी—अंमल चालावयाचा नाहीं. तिला तोडण्याचा कोणी प्रयत्न केला तर ती दुष्प्रयत्न जोरानें वाढेल. अशा प्रकारचा

ही विलक्षण वली त्या त्रैलोक्याच्या बागवानानें मनुष्याच्या अंतःकरणरूपी आळ्यामध्ये लावून ठेविलेली आहे !

आतां साम्राज्य म्हणजे काय हें आपण पाहूं. साम्राज्य म्हणजे ह्या दिव्य वलीच्या उच्छेदाचा एक जंगी प्रयत्न होय. देशाच्या मर्यादा ईश्वरनिर्मित खुणांनीं बहुतेक ठरून गेल्यासारख्या झालेल्या आहेत. आपल्याकडे रोव्हिन्यू सर्व्हे झाली म्हणजे अमक्याचें शेत अमकें, त्याची मर्यादा अमुक, इत्यादि गोष्टी स्पष्ट करण्याकरितां प्रत्येक क्षेत्राच्या सीमेवर सर्व्हे नंबरचे दगड पुरण्यांत येत असतात. त्याप्रमाणें पर्वत, डोंगर, समुद्र आणि नद्या ह्या परमेश्वरानें सर्व्हे केलेल्या पृथ्वीच्या पाठीवरील क्षेत्रांतील हद्दींच्या खुणा आहेत. त्या त्या हद्दीप्रमाणें आपापल्या देशामध्ये प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आनंदानें राहावें असा मूळचा ईश्वरी संकेत दिसतो. परंतु हा ईश्वरी संकेत साम्राज्याच्या मानवी संकेतांनं अनेक प्रसंगीं विफळ होतो. साम्राज्य म्हणजे ईश्वरानें देशांच्या ज्या मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत त्या मोडून टाकणें होय. परंतु असले प्रयत्न— ईश्वरी संकेता-विरुद्ध चालविलेले असले प्रयत्न— कधींही यशस्वी होत नाहीत, हा एक सृष्टीचा सिद्धान्त सर्वांनीं लक्षांत ठेविला पाहिजे. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली त्या वेळीं नवीन अधिकार प्राप्त झालेल्या दीडशहाण्या लोकांनीं ईश्वरी हद्दी मोडून टाकून कृत्रिम हद्दी लोकांना घालून देण्याचा वेडगळ प्रयत्न चालविला होता. नैसर्गिक हद्दी ह्या वेड्यावाकड्या असतात. कारण डोंगरांच्या रांगा आणि नद्यांचे प्रवाह हे नेहमींच सरळ रेषेमध्ये असतात असें नाही, म्हणून ते जुने विभाग रद्द करून फ्रान्सच्या नकाशावर आंखणी घेऊन पेन्सिलीनें सरळ रेषा काढून त्यांचे जसे चौकोन पडतील तशा फ्रान्स देशांतील परगण्यांच्या हद्दी असें ठरविण्यांत आले होतें. तो जसा एक वेडगळपणाचा प्रयत्न होता त्याचप्रमाणें साम्राज्य पसरविणारांचेही प्रयत्न चाललेले असतात. इंग्लंड कोणीकडे, आयर्लंड कोणीकडे, कानडा कोणीकडे, न्यूझीलंड कोणीकडे, ऑस्ट्रेलिया कोणीकडे, केप कॉलनी कोणीकडे, हिंदुस्थान कोणीकडे, सीलोन कोणीकडे आणि माल्टा कोणीकडे ? ईश्वरनिर्मित हद्दींकडे पाहिलें असतां ह्यांचा एकमेकांशीं अर्थाअर्थी कांहीं एक संबंध येण्याचें कारण नाही; व असा संबंध येऊंही नये अशी ईश्वराची इच्छा. परंतु इंग्लंडमधील मनुष्ये म्हणतात, ह्या सगळ्यांचा मिळून

एक मोठा थोरला प्रदेश झाला पाहिजे. या सगळ्या निरनिराळ्या देशांच्यामध्ये असलेले समुद्र वाळले पाहिजेत आणि पर्वतांचे पाठ झाले पाहिजे. ईश्वरी मर्यादांचा तिरस्कार करून आम्ही हे सगळे अनेक प्रांत मिळून एक साम्राज्य बनविणार. परंतु ते बनते कसे ? ईश्वरनिर्मित मर्यादा मनुष्याला फार वेळपर्यंत मोडतां येणें शक्यच नाहीं. ह्या कारणासाठी साम्राज्य ही कधीही टिकाऊ वस्तु होत नाही.

देवानें घालून दिलेल्या सरहद्दी मोडून साम्राज्य वाढविणारा मनुष्य देवाचें मन तर क्षुब्ध करतोच, परंतु त्याच्या हातून मनुष्यांचीं मनें क्षुब्ध करण्यासारखीही कृत्यें होत असतात. साम्राज्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्ये वर दाखविलेल्या रीतीनें ज्याप्रमाणें पर्वत आणि समुद्र यांचा नाश होतो त्याचप्रमाणें प्रत्येक निरनिराळ्या देशांमध्ये जे स्वदेशाभिमानाचे पर्वत असतात आणि जे स्वदेशप्रीतीचे समुद्र असतात, त्यांचाही समूळ नाश होतो. एक साम्राज्य म्हणजे अनेक स्वदेशप्रीतींचा उच्छेद होय. साम्राज्यांत सामील झालेल्या प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आपली स्वदेशभक्ति विसरून गेलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशावर भक्ति करावयाला लागलें पाहिजे. पण हें तरा होणार कसे ? असें कधीं होत नाहीं म्हणूनच साम्राज्यें टिकत नाहीत. स्वदेशाभिमान ही परमेश्वरानें दिलेली दिव्य वस्तु दुसऱ्याच्या साम्राज्यासाठीं मनुष्याच्या अंतःकरणा-मधून त्याच्या प्राणाच्या आधीं नाहीशी होण्यासारखी नाही !

निरनिराळ्या देशांतील लोकांचा आपापल्या देशांबद्दलचा स्वदेशाभिमान हा साम्राज्याला मोठा घातक होय. फ्रान्सचा पहिला बादशहा नेपोलियन ह्यानें सर्व युरोपखंडामध्ये आपलें साम्राज्य स्थापित केलें होतें. परंतु त्यानें जिंकलेल्या प्रत्येक लोकांमध्ये स्वदेशभक्ति जागृत होती. ऑस्ट्रियन लोकांना ऑस्ट्रियाबद्दल प्रीति होती. स्पेनहें स्पॅनिश लोकांकरितां आहे, असें स्पॅनियर्ड्सना वाटत होतें. रशियाचा अफाट प्रदेश हा फ्रान्सच्या राजाकरितां नाही, तर त्यावर आपली मालकी आहे, हा विचार सऱ्या रशियन लोकांच्या मनामध्ये पेटलेला होता. ह्यामुळे निरनिराळ्या देशांतील स्वदेशाभिमान वाटलूच्या मैदानावर एकत्र झाले आणि त्यांनीं फ्रान्सच्या अफाट साम्राज्याला सेंट हेलिनाच्या एका

लहानशा वेदामध्ये कोंडून टाकले. ऑस्ट्रियाचें साम्राज्य इटली देशावर कित्येक वर्षेपर्यंत चाललेले होतें. ऑस्ट्रियन साम्राज्यानें इटलीच्या स्वातंत्र्याचा दिवा कधींच मालवून टाकलेला होता परंतु तेथील लोकांच्या मनांतील स्वदेशाभिमानाची ज्योत मालवलेली नव्हती. म्हणून काऊंट केझर, मॅझिनी, आणि गॅरिबाल्दी ह्यांच्या युक्तीनें, शहाणपणानें आणि साहसानें इटॅलियन लोकांना यश येऊन ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्याची छत्री इटलीच्या संरक्षणासाठीं म्हणून ऑस्ट्रियानें जी इटलीच्या डोक्यावर धरली होती ती ऑस्ट्रियाला मुकाट्यानें मिटून घ्यावी लागली. दुसरा नेपोलियन आणि ऑस्ट्रियाचा मॅक्सिमिलियन ह्यांनी आपलें साम्राज्य अमेरिकेंतील मेक्सिको देशावर स्थापित करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. परंतु फ्रान्सचा आणि मेक्सिकोचा काय संबंध ? एकाच पर्वतांनी आणि एका समुद्रांनी हे दोन देश वेष्टिलेले होते काय ? किंवा ह्या दोन्ही देशांनील लोकांची स्वदेशप्रीति एकच प्रकारची होती काय ? फ्रान्सचा मेक्सिकोशी कोणत्याही दृष्टीनें अर्थाअर्थी संबंध नव्हता. यामुळे मेक्सिकोतील लोकांची स्वदेशप्रीति जागृत झाली आणि तिनें आपल्यावरील फ्रेंच साम्राज्याचा विध्वंस करून टाकिला. ज्वारझ, एस्कावेडो, पारफीपिरियो डायस वगैरे शूर आणि स्वदेशाभिमानी लोक मेक्सिकोमध्ये निर्माण झाले आणि त्यांनीं फ्रेंच साम्राज्याचें प्राबल्य कमी केले. क्यूबा वेदावर स्पेनचें साम्राज्य आज केक वर्षे चाललेलें होतें. परंतु क्यूबन लोकांची स्वदेशभक्ति आणि स्पॅनिश लोकांची स्वदेशभक्ति ह्या एक तऱ्हेच्या नसल्यामुळे दोघांमध्ये खटका उडून स्पेनला आपलें साम्राज्याचें जाळे अटलांटिक महासागरांतून काढून घेऊन क्यूबा बेट सोडून करून देणें भाग पडलें. ह्याप्रमाणें साम्राज्याच्या पोटांतील लहान लहान स्वदेशाभिमानांनीं त्या साम्राज्याचें पोट फाडल्याची अनेक उदाहरणें इतिहासामध्ये दिसून येतात.

ह्यासाठीं साम्राज्य टिकाऊ करण्याला दोन गोष्टीकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे असें वरील विवेचनावरून कोणालाही दिसून येईल. एक ईश्वरी मर्यादा मोडतां कामा नयेत; व दुसरी गोष्ट ही की, साम्राज्यांतील सर्वांची स्वदेशभक्ति एकच तऱ्हेची बनली पाहिजे. आगगाड्या, तारायंत्रं, आगबोटी इत्यादि नवीन शोधांनीं दूरदूरचे देश जवळ जवळ आल्यासारखे झाल्याकारणानें सांपतकाळीं

पहिली गोष्ट बरीच साध्य झाली आहे. परंतु दुसरी स्वदेशाभिमानाच्या ऐक्यते-बदलची गोष्ट, जिच्यापासून हल्लींच्या आपल्या ब्रिटिश साम्राज्याला जोर आणि आणिक टिकाऊपणा येऊं शकणारा आहे ती गोष्ट, मुख्यतः घडवून आणली पाहिजे; व ती घडवून आणणें इंग्रजांच्या उदार राजकीय धोरणावर अवलंबून आहे. म्हणून हिंदुस्थानासंबंधानें त्यांनीं त्या उदार धोरणाचा स्वीकार करावा असें साम्राज्याचें हित चिंतणारा कोण म्हणणार नाही ?

पोपट आणि परशुराम : : ९

काळ : अग्रलेख, ८-८-१९०२

परशुरामाचा बाप एक मोठा श्रीमंत सावकार होता. त्याचें सर्व लक्ष पैसे मिळविण्यामध्ये गुंग होऊन गेलेलें असे. परंतु परशुरामाच्या मनाची प्रवृत्ति कांहीं निराळ्या प्रकारची होती. त्याला बापाच्या इतका पैशाचा हव्यास नव्हता. त्याची बापाच्या इतकी संसाराकडे प्रवृत्ति नव्हती. ह्या जगांतील दुःखें पाहून त्याचें मन बरेंच विटलेलें होतें. तरी पण कोणी दैन्य दाखविलेलें त्याला खपत नसे. तो सद्बोधित सर्व प्राण्यांवर उपकार करण्यामध्येच आपला वेळ खर्च करीत असे. ह्या जगांत सगळ्यांना सद्बोधित सारखेंच सुख मिळण्याचा संभव नाही ही गोष्ट त्याच्या मनावर बिंबून तो उदास आणि खिन्न झालेला होता. व त्याच दिशेने त्याचे बहुतेक विचार चाललेले असत.

एके दिवशीं सकाळीं परशुराम आपल्या सज्जांतील कठड्यावर टेकून उभा राहिला होता. इतक्यांत तेथेंच टांगून ठेविलेल्या एका पोपटाच्या पिंजऱ्याकडे त्याचें लक्ष गेलें. तो पिंजरा फारच रमणीय दिसत होता. त्याच्या पितळेच्या तारा नुकत्याच साफ केलेल्या असल्यामुळें व त्यांजवर सकाळच्या सूर्याचे कोंबळे किरण पडलेले असल्यामुळें त्या तारा लखलख करीत होत्या. पिंजऱ्याच्या आंतमध्ये पोपटाला बसण्याकरितां एक आडवी काठी बसविलेली होती. व त्या पिंजऱ्यांत स्वच्छ पाण्यानें भरलेली एक लहानशी वाटी होती. व कांहीं खाण्याचे पदार्थही आंतमध्ये ठेविलेले होते. व एक सुंदर पोपट या पिंजऱ्यामध्ये कोंडून

ठेविला होता. त्याला पाहून परशुरामाच्या मनामध्ये अनेक विचार उभे राहिले व तो त्यां पोपटाला म्हणाला:—अरे पोपटा ! परमेश्वरानें ह्या सृष्टीमध्ये जे जे प्राणी निर्माण केले आहेत त्या सर्वांमध्ये तूं अत्यंत नीच असला पाहिजेस. तुझ्यासारखा अधम प्राणी दुसरा कोणी नसेल. देवानें तुझें शरीर फार सुंदर बनविलें आहे पण त्या शरीराला शोभेल असं मन त्यानें तुला दिलें नाहीं. सुंदर स्वरूप मात्र देऊन त्यानें तुला फसविलें ! कारण सुंदर मन नसेल तर त्यावांचून सुंदर स्वरूपाची काय शोभा ? ज्या तुझ्या मनाला तुझ्या बद्ध स्थितीबद्दल यत्किंचितही वाईट वाटत नाहीं तो तूं कितीही सुंदर असलास म्हणून काय उपयोग ? तुझ्या कंठामध्ये प्रत्यक्ष पंचमस्वराची मूर्ति बसविलेली असली तरी काय उपयोग ? आणि तुझा सर्व पिसारा प्रत्यक्ष हिरव्यागार पाच-च्या खड्यांचें चूर्ण करून त्याच्या योगानें जरी ईश्वरानें बनविलेला असला तरी त्याचा काय उपयोग ? तूं पूर्वी स्वतंत्र होतास, तुला पाहिजे तिकडे फिरण्याची पूर्वी मोकळीक होती. अरण्यांतील झाडांवर जें जें म्हणून फळ येईल तें तें तुझें होतें. तुझ्या मजीस वाटेल त्या फळावर तूं चोंच मारावीस आणि तें खावेंस अशी तुझी स्थिति होती. वाटेल त्या ठिकाणचे स्वच्छ जलबिंदु मोत्याच्या दाण्याप्रमाणें आपल्या चोंचीनें टिपून घेण्याची तुला मोकळीक होती. तुझ्या पंखांत शक्ति आहे तोंपर्यंत वाटेल त्या दिशेकडे भराच्या मारीत जाण्याची पूर्वी तुला मुभा होती. श्रांत झाल्यासारखें वाटल्यास जवळच्या वृक्षाग्रावर बसवें आणि विश्रांति घेतल्यावर फिरून वाटेल तिकडे उड्डाण करावें, अशा प्रकारची तुझी गति पूर्वी अव्याहत होती. सर्व आकाश तुझें होतें. तूं जिकडे उडत जाशील तिकडे तुझी सत्ता होती. तूं येथें उडूं नकोस असें तुला म्हणावयाला कोण होतें ? ह्या आकाशरूपी सरोवरामध्ये एखाद्या माशाप्रमाणें चाहील तिकडे पोहत जाण्याला तूं पूर्वी मुखत्यार होतास. एखाद्या अश्वाप्रमाणें चपल वेगाच्या वायूच्या पाठीवर बसून जो भाग आक्रमण करण्याची तुला इच्छा होईल तो करण्याला पूर्वी तुला कोठेही प्रतिबंध नव्हता. तुला वाऱ्याच्या बरोबरीनें आकाशामध्ये उडतांना पाहून, वाऱ्याला कोंडतां येईल, पण ह्या पक्षाला कधीही कोंडतां यावयाचें नाहीं, असेंही कित्येकजणांना वाटलें असेल. अशी तुझी पूर्वीची स्थिति होती. ती सगळी नाहींशी झाली आणि तूं ह्या पिंजऱ्यांत कोंडला गेलास. ह्या तुझ्या पूर्वीच्या स्थितीची तुला क्वचितच आठवण येत असेल. तुल,

पूर्वीचें कांहीं तरी स्मरतें काय ? कित्येकांना पूर्व जन्मांचीही आठवण असते म्हणून म्हणतात पण तुला ह्या एकाच जन्मांतल्या गोष्टींची तरी कांहीं आठवण आहे काय ? तूं क्षितिजाच्या ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत भराऱ्या मारीत असस, ह्याची तुला कांहीं आठवण आहे काय ? उदय पावणाऱ्या सूर्याला तूं सामोरा जात असस आणि अस्तास जाणाऱ्या सूर्याला तूं पोंहोचवावयाला जात असस, ह्या पूर्वकालच्या गोष्टीपैकीं तुला हल्लीं कांहीं स्मरतें काय ? निरनिराळ्या अरण्यातील झाडांच्या फळांच्या चवीची तुझ्या जिभेला हल्लीं कांहीं स्मृति आहे काय ? ह्या पिंजऱ्यांतून आपण सुटलों तर आपल्याला चार पावले तरी उडतां येईल किंवा नाही अशी शंका उत्पन्न व्हावी इतका तुला तुझ्या पूर्व-स्थितीचा विसर पडला आहे. तेव्हां तुला मागचें काय आठवणार ? तूं ह्या पिंजऱ्यांत कोंडला गेलास ह्यांत तुझा फारसा अपराध नाही. प्रसंगविशेषीं सिंह, वाघ इत्यादिक अत्यंत बलाढ्य प्राणीदेखील कधीं कधीं तुझ्यासारखे पिंजऱ्या-मध्ये सापडतात. तूं पिंजऱ्यांत सापडलास म्हणून भी तुला नीच किंवा अधम म्हणत नाही. पण तूं पिंजऱ्यांत कोंडला गेला असूनही नाचतोस आणि उडचा मारतोस म्हणून तूं नीच आणि अधम आहेस. तूं रडत असतास, तुझ्या डोळ्यांतून दिवसारात्रीं वळघळ अश्रु वाहत असते, तुझें तोंड सुकलेलें दिसत असतें, तूं दीर्घ श्वास टाकीत असतास, आणि तुझ्या अंगावरची सतेज कांति निस्तेज झाली असती तर तूं मला कधींही अप्रिय झाला नसतास 'देवा, मला ह्या यातनांतून सोडीव' अशा प्रकारचा त्या गजेंद्राप्रमाणें आक्रोश करून तूं भगवंताचा धांवा करात असतास तर मीं तुला अत्यंत पूज्य समजून साष्टांग प्रणिपात केला असता. परंतु तुझें मन अगदींच निराळ्या तऱ्हेचें आहे. तुला बंदिवासामध्ये नाचणें सुचतें ! माझ्या बापानें तुझ्या पायांमध्ये आपल्या हासे-कारितां बारिक बारिक घुंगुर बांधले आहेत आणि त्यांच्या तालावर तूं सदोदित नृत्य करीत असतोस, जणू काय तुला पिंजऱ्यांत कोंडून ठेविलें आहे हें तुला स्वर्गांत नेऊन सोडल्याप्रमाणेंच व टट आहे. अरे अधमा, ज्या ठिकाणी असतांना जगांतील सर्व प्राण्यांच्या अंतःकरणाचें संतापानें पाणीच होऊन गेलें पाहिजे अशा पिंजऱ्यामध्ये तूं कोंडला गेला असतांनाही तुला नाचण्याची स्फूर्ति होते तेव्हां तुझें काळीज खरोखर उलटेंच असलें पाहिजे जेथें इतरांच्या पायां-मध्ये हालचाल करण्याची असलेली शक्ति दुःखामुळें विगलित होते त्या

ठिकाणी — त्या पिंजऱ्यांत — त्या तुरुंगांत — त्या बंदिवासांत — तुझे पाय नाचण्यासाठी प्रसरण पावतात तरी कसे ! बंदिवासांत असून नाचणें ही अधमपणाची गोष्ट होय, ती तुझ्यानें कशी करवते ? अशी गोष्ट जगाच्या निदर्शनाला न येईल तर बरी ! असलें उदाहरण जगांत नसेल तर बरें ! पिंजऱ्यामध्ये नाच करणारा तुझ्यासारखा पक्षी परमेश्वरानें ह्या जगांत निर्माणच केला नसता तर फार बरें झालें असतें. जगांतील प्रत्येक वस्तु ही जगाला कांहीं तरी चांगला धडा शिकविण्यासाठी जगामध्ये आहे. असला चांगला धडा जर ती जगाला शिकवीत नसेल तर तिनें येथें असूं नये. मग तिचें येथें कांहीं एक प्रयोजन नाही. असला चांगला धडा, अरे पिंजऱ्यांत नाच करणाऱ्या अधम प्राण्या, तूं जगाला काय शिकवीत आहेस, की ज्यामुळें तुला ह्या जगामध्ये राहण्याचा हक्क आहे ? तूं जगाला गुलामगिरीमध्ये आनंद मानण्याला मात्र शिकवीत आहेस ! तूं गुलामगिरीचा पक्षी आहेस ! तूं पारतंत्र्याचा मदतगार आहेस ! तूं बंदिवासाचा उपदेशक आहेस ! तूं परवशतेचें चित्र आहेस ! अशा तुझें दर्शन देखील नसावें. तुझ्या ह्या चित्रापासून आणि तुझ्या ह्या उपदेशापासून मनुष्यांना जितकें दूर राहतां येईल तितकें त्यांनीं राहिलें पाहिजे. लहान मुलांच्या वृष्टीस तुझें उदाहरण पडलें तर ती मोठेपणीं गुलाम होतील आणि गर्भिणी स्त्रियांनीं हें तुझें उदाहरण पाहिलें तर त्यांच्या पोटी उपजणारीं मुलेंही गुलामच झालीं पाहिजेत. बहुतकरून देवानें तुला आधी निर्माण केलें आणि नंतर मग ह्या जगामध्ये गुलामगिरी पसरली ! बहुधा तुला पिंजऱ्यामध्ये नाचतांना पाहून मनुष्यांना गुलाम करून ठेवण्याची युक्ति जुलमी राज्यांच्या डोक्यांत आली असावी. तूं वरून मनुष्यांना जुलूम शिकविलास आणि तूं गरीब मनुष्यांना गुलाम केलेंस ! सगळें जग सुखानें नांदलें असतें, पण त्या सुखामध्ये तूं माती कालविलीस ! इतकें तुझें उदाहरण वाईट आहे. असें वाईट उदाहरण लोकांना कां घालून देतोस ? तुझ्या हातूनही ह्या परमेश्वराच्या जगामध्ये कांहीं सत्कर्म होणार नाही असें नाही. बंदिवासांत आनंद मानून जो तूं नाचत सुटला आहेस तो तूं तें नाचणें सोडून देऊन जरा आत्मविवेक करशील तर तूंही ह्या परमेश्वराच्या सृष्टीतील अगदीं टाकाऊच प्राणी आहेस असें नाही. हा तुझा पिंजरा एवढेंच जग नाही. तुझा पिंजरा फार मोठा आहे. जिकडे जिकडे आकाश, वायु, इत्यादिक पंचमहाभूतें पसरलेली आहेत तिकडे तिकडे तुझा पिंजरा आहेच. झाडां

च्या अग्रभागांवर प्रत्यक्ष भगवान् सूर्यनारायण तुझे अन्न शिजवून ठेवीत आहे ! तूं जेथें जेथें उडत जाशील आणि तुला जेथें जेथें तृषा लागेल तेथें तेथें तुझ्या त्या तृषेचें शमन करण्यासाठीं प्रत्यक्ष मेघराज ठिकठिकाणीं तुझ्याकरितां निर्मल पाण्याचे पेंले भरून ठेवीत आहे. तुझीचशी काय, परमेश्वरानें सर्वच प्राण्यांची ह्याप्रमाणें तरतूद करून ठेविली आहे. मग तूं या पिंजऱ्यामध्ये काय म्हणून राहतोस ? ह्या जगामध्ये तुला आणि मला राहण्याला पुष्कळ जागा आहे. तुला पिंजऱ्यांत कोंडून ठेविल्यावांचून मला राहण्याला जागा नाही, इतकी देवाची सृष्टि संकुचित नाही. मग मी तरी तुला काय म्हणून कोंडून ठेवावें ?

असें म्हणून परशुरामानें पिंजऱ्याचें दार उघडलें. पोपट उडून गेला. आणि परशुरामानें तो पिंजरा जवळच्या खांबावर आपटून दूर झुगारून दिला.

— — —

हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींच्या महत्त्वाकांक्षा १०

काळ : अग्रलेख, ता २९-८-१९०२

★ आमचे प्रतिनिधि जे राजे महाराजे ते हुजरे झाले !

राज्यारोहणाकरितां हिंदुस्थानांतून इंग्लंडमध्ये कांहीं लोक गेलेले आहेत. ह्यांना तिकडे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी (Representatives) असें अनेक वेळां म्हणण्यांत येत असतें, पण हे प्रतिनिधी कोणाचे ? ह्यांना हिंदुस्थानांतील लोकांनीं कधीं निवडून दिलें होतें ? हिंदुस्थानांतील सरकारकडून ह्यांचीं नांवें नेमण्यांत आलीं. आणि त्याप्रमाणें हे लोक विलायतेस गेलेले आहेत. हे हिंदुस्थानांतील लोकांच्या वतीचे प्रतिनिधी नव्हेत. हे सरकारच्या वतीचे तोंडपुजे होत. तिकडे जाऊन जे आपल्या तंत्राप्रमाणें वागतील अशाच प्रकारचे लोक ह्या कामाकरितां सरकारनें नेमलेले आहेत. हे लोक तिकडे जाऊन आपल्या अनेक प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षा तिकडील लोकांपुढें मांडीत आहेत. ह्या हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधींपैकीं एका प्रतिनिधीच्या मनामध्ये एके दिवशीं अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली कीं, राज्यारोहणाच्या वेळीं राजाच्या डोक्यावर एक प्रकारचें छत्र धरण्याचा इंग्लंडमधील ज्या 'नाइट्स ऑफ दि गार्टर' या हुद्द्याच्या लोकांना अधिकार आहे, त्यांच्याप्रमाणें आपल्याला राजाच्या डोक्यावर छत्र धरण्याचें काम मिळावें, किंवा निदान राणीसाहेबांच्या झग्याचा घोळ उचलून धरण्याचें जें एक प्रतिष्ठित काम आहे तें तरी करण्याची आपल्याला परवानगी मिळावी. हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधीनें ही आपली महत्त्वाकांक्षा

आपल्या मनांतच ठेविली नाही, तर ती टाईम्स पत्रामध्ये प्रसिद्ध करून सर्व जगाला कळविली आहे. हिंदुस्थानांतील कित्येक राजे इंग्लंडच्या राजाचे एडिक्वांप आधीच झालेले आहेत; व कित्येक दिल्ली दरबारच्या वेळीं कर्झनसोहबांचे हुज्जे होण्याच्या वेतांत आहेत. अशा रीतीने चोहोंकडे नेटिव राजांच्या मनामध्ये महत्त्वाकांक्षेच्या लाटा उसळत आहेत. त्यापैकीं महाराज प्रद्योतकुमार टागोर याच्याही मनामध्ये एक महत्त्वाकांक्षा प्रगट झाली आहे. हे एक हिंदुस्थानांतील लोकांच्या प्रतिनिधीपैकींच आहेत. ह्यांना लॉर्ड मीथ ह्यांनी एक पत्र लिहिले होते. त्यांतील सारांश असा होता कीं, हिंदुस्थानचे ब्रिटिश साम्राज्य हल्लीं फार मोठे झाले आहे. याची आठवण हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांना यावी म्हणून 'साम्राज्याचा दिवस' असें एका दिवसाला नांव देऊन त्या दिवशीं हिंदुस्थानांतील सर्व सरकारी शाळांतील मुलांना सुटी देण्यांत यावी. महाराज प्रद्योतकुमार टागोर ह्यांना ही सूचना पसंत पडली. असें कांहीं तरी झाले पाहिजे असें महाराजांना वाटतच होते. त्यामुळे महाराजसोहबांनीं लॉर्ड मीथ ह्यांना उलट पत्र लिहून असें कळविले आहे कीं, आपली सूचना मला सर्वथैव मान्य आहे. ब्रिटिश साम्राज्य किती मोठे झाले आहे ह्याची कल्पना हिंदुस्थानांतील मुलांच्या मनावर ठसविण्याकरितां, त्या साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी आपल्यावर किती आहे हे त्यांच्या मनावर बिंबविण्याकरितां हिंदुस्थानांतील मुलांना वर्षांतून एक दिवस सुटी देणे फारच जरूरीचें आहे. टागोरसोहबांच्या ह्या म्हणण्यांतील कार्यकारणभाव कसा काय आहे हे मात्र परमेश्वर जाणें. ब्रिटिश साम्राज्याच्या मोठेपणाचा आणि सुटीचा काय संबंध ? मुलांना सुटी दिली म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा त्यांना कसा कळणार ? शिवाय ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानांतील मुलांवर काय आहे ? आणि तीं मुले एक दिवस शाळेंत गेलीं नाहीत म्हणजे ती जबाबदारी त्यांना कशी ओळखितां येणार ? ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानांतील लोकांवर आहे म्हणजे काय ? ज्यांना लढण्याची हौस असेल त्यांना लढण्याची परवानगी नाही, हिंदुस्थानांतील लोकांच्या हातांत कोणताही अधिकार नाही, किंवा त्यांनीं कांहीं सूचना केल्या तर त्यांच्याकडे कोणी दुकून पाहत नाही. मग हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ब्रिटिश साम्राज्याचा मोठेपणा कायम राखावयाचा तो कसा ? हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आपले कष्टार्जन पैसे इंग्लिश-

च्या हातीं द्यावे आणि त्यांच्या सल्ल्यावांचून त्या पैशाचा विनियोग इंग्लिशांनीं वाटेल तसा करावा, हीच हिंदुस्थानांतील लोकांवर ब्रिटिश साम्राज्यासंबंधानें जबाबदारी आहे कीं नाहीं ? असल्या प्रकाराची कुचकामाची आणि अपमानाची जबाबदारी हिंदुस्थानांतील मुलांनीं आपल्या डोक्यावर घेऊन ती पुढें चालवावी अशी टागोरसाहेबांची इच्छा आहे काय ? असल्या पोकळ आणि विनलाभाच्या जबाबदारीचें ओझें हिंदुस्थानांतील जुन्या पिढीतील अजागळ लोकांनीं जें आजपर्यंत आपल्या डोक्यावर वाहिलें तेंच त्यांच्या पुत्रपौत्रादिकांनीं वंशपरंपरेनें वाहावें अशी या महाराजांची इच्छा आहे काय ? नवीन पिढीनें ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल अभिमान बाळगावयाला पाहिजे असेल तर त्या पिढीतील लोकांना नवीन हक्क दिले पाहिजेत. जुन्या पिढीतील लोकांची नुसत्या थापांवर जशी समजूत झाली तशी इतःपर होणें शक्य नाहीं. नवीन पिढीला खरोखरच कांहीं हक्क मिळाले पाहिजेत. त्यांचा राज्यकारभारामध्ये खरोखरच कांहीं तरी हात शिरकला पाहिजे. त्यांचें लष्करी खात्यामध्ये खरोखरच कांहीं तरी जास्त पाऊल पुढें पडलें पाहिजे. आणि त्यांच्या सूचनांना कायदे करणाऱ्या मंडळींच्या सभांतून खरोखरच कांहीं तरी जास्त महत्त्व मिळालें पाहिजे. सुट्या देऊन पुढल्या पिढीतील मुलें ब्रिटिश साम्राज्याकडे वळतील असा जर भ्रम टागोरसाहेबांना, लॉर्ड मीथसाहेबांना किंवा दुसऱ्या कोणा साहेबांना असला तर तो भ्रम बाजूला ठेवण्याचे दिवस जवळ येत चालले आहेत. खाऊचे पुढे, पदकें, बक्षिसे आणि सुट्या ह्यांनीं अज्ञान पोराना आजन्म गुलाम करून ठेवण्याच्या युक्त्या ह्याच्यापुढें हिंदुस्थानांतील तोंडपुज्या लोकांना आणि त्यांच्या धन्यांना फारशा उपयोगी पडतील असें नाहीं. हिंदुस्थानच्या पैशानें हिंदुस्थानांतून विलायतेस नेलेले टागोरसाहेब तिकडे कांहींही म्हणोत, रयतेच्या पैशावर विलायतेस जाऊन तिकडील अधिकाऱ्यांची खुशामत करण्याला आणि तिकडील अधिकाऱ्यांच्या तोंडासारखें बोलण्याला ह्या लोकांना कांहीं खर्च पडत नाहीं. पण हिंदुस्थानांतील उपाशी मरणाऱ्या गरीब लोकांचे हाल अगदीं पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचण्याच्या बेतांत आलेले आहेत. अशा लोकांना ब्रिटिश साम्राज्य कितीही मोठें झालें तरी, जोंपर्यंत अन्नान्न करून मरण्याची पाळी येत आहे तोंपर्यंत त्यांच्या मुलांना सुट्या दिल्या म्हणून त्या मुलांचे आईबाप दुःखानें आणि उपासमारीनें मेल्यावांचून

राहणार आहेत काय ? अशा लोकांना तुमचें साम्राज्य मोठें झालें म्हणून करावयाचें आहे काय ? लॉर्ड मीथसाहेबांनीं ह्या सुट्टीच्या दिवसाला 'साम्राज्याचा दिवस' असें नांव द्यावयाचें योजिलें होतें. टागोरसाहेबांनीं त्यांत सुधारणा करून 'एडवर्डसाहेबांच्या साम्राज्याचा दिवस' असें नांव सुचविलें आहे. लॉर्ड मीथसाहेबांचें म्हणणें होतें कीं, फक्त सार्वजनिक पैशानें चालविलेल्या शाळांनाच ह्या दिवशीं सुट्टी द्यावी. पण स्वदेशहिताचित्तक टागोरसाहेब असें म्हणतात कीं, फक्त एवढ्याच शाळांना काय म्हणून, मी हिंदुस्थानांत गेल्या वर खासगी शाळांना देखील सुट्टी देण्याविषयीं खटपट करीन. लॉर्ड मीथ आणि टागोरसाहेब ह्यांच्यामध्ये साम्राज्याच्या राजनिष्ठसंबधानें जी ही चढाओढ लागलेली आहे ती मोठी कौतुक करण्यासारखी आहे हिंदुस्थानचे जे हे अद्वितीय प्रतिनिधी विलायतेस नेण्यांत आलेले आहेत त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेची ही वर दिलेली याद वाचून हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी आणि हिंदुस्थानचे पुढारी म्हणजे कसली वस्तु असते हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. लहान मुलें हीं कोंवळीं झाडें आहेत, तीं जशीं वळवावीं तशीं वळतात. त्यांना चांगलें वळण लावणें हें त्यांच्या आई-बापांचें काम आहे. परमेश्वराच्या बागेमध्ये लहान मुलांच्या रूपानें आपल्या ह्या हिंदुस्थान देशांत जीं कोंवळीं लुसलुशित झाडें उगवलीं आहेत त्यांना नीट रीतीनें वळण लावणारे त्यांचे आईबाप हे एक प्रकारचे माळी आहेत बापांनीं आपल्या मुलांना चांगलें वळण लावावें हें बापांचें कर्तव्यकर्म आहे. बाप चुकले असतील, पण आपल्या मुलांनीं तरी आपल्यासारखें चुकूं नये अशी त्या बापांची, जर ते खरे बाप असतील तर, इच्छा असली पाहिजे. बाप बुडाले असतील; पण आपल्या मुलांनीं तरी आपल्यासारखें बुडूं नये अशी त्या बापांची, जर ते खरे बाप असतील तर, इच्छा असली पाहिजे. मुलांना खरा मार्ग दाखविला पाहिजे. सुट्या देवपूत आपण गिरविलेला तोंडपुजेपणाचाच धडा पुढें आपल्या मुलांकडून गिरविणें ही बापांची खरी महत्त्वाकांक्षा नव्हे. इंग्लिशांनीं आपल्या-करितां काय केलें आहे तें आपल्या मुलांना सांगा. इंग्लिशांनीं आपल्याकरितां काय केलें नाही, तेंही आपल्या मुलांना सांगा. इंग्लिशांनीं जें चांगलें केलें आहे तेंही आपल्या मुलांना अवश्य कळलें पाहिजे. पण इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत जें केलें नाही, किंवा जें वाईट केलें आहे तें आपल्या मुलांपासून छपवून ठेवणें चांगलें नाही. ह्या पिढीनें हिंदुस्थानाकरितां काय केलें हें दिसतच आहे. असाच छाप पुढील

पिढीवर उठवावयाचा असेल तर गोष्ट निराळी. पण तिने आपल्या जन्मभूमी-करितां आणि आपल्या देशवांधवांकरितां तोंडपुजेपणापेक्षां कांहीं जास्त करावें अशी इच्छा असेल तर खाऊचे पुढे आणि सुट्या हयांचें आमिष लावलेले गुलामगिरीचे गळ शालेच्या स्वच्छ पाण्यामध्ये स्वतंत्रपणें पोहणाऱ्या लहान लहान माशांच्या गळ्याला टोंचणें बरोबर होणार नाही. हिंदुस्थानांतील लहान मुलांना साम्राज्याचा अभिमान, राजनिष्ठा वगैरे गोष्टी पाहिजेतच परंतु त्यांना त्यांच्या देशाबद्दलचा अभिमानही अवश्य असला पाहिजे. व अशा प्रकारचें धोरण सर्व प्रसंगी ठेवलें गेलें तर तें जसें हिंदुस्थानाला हितावह होईल तसें इंग्लंडलाही झाल्यावांचून राहणार नाही.

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा : : : ११

काळ : अग्रलेख, ता. ५-९-१९०२

★ यांत विरोध होईल तेव्हां सर्वांच्या कल्याणाला साधनीभूत अशी देशभक्तीच अंगिकारिली पाहिजे.

हे दोन शब्द आहेत. ह्या दोन वस्तु आहे. ह्या दोन कल्पना आहेत. हे दोन मनोविकार आहेत. हे दोन अंतःकरणाचे उमाळे आहेत. ह्यांच्याबद्दल आपण थोडासा विचार करू.

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची परस्परतुलना करून त्या तुलने प्रमाणें जर आपण ह्यांची किंमत ठरवू लागलों तर आपल्याला देशभक्तिच जास्त किंमतीची आहे असें म्हणावं लागतें. आणि किमतीवरून जर जागा ठरवावयाची असेल, तर राजनिष्ठेपेक्षां देशभक्तीलाच श्रेष्ठ स्थान दिलें पाहिजे. देशभक्ति आणि राजनिष्ठा हे दोन्ही शब्द एका प्रकारच्या विशिष्ट स्थितीला येऊन पोहोचलेल्या समाजाचेच आहेत. रानटी स्थितीमध्ये राहणाऱ्या मनुष्याला देशभक्ति आणि राजनिष्ठा हे शब्दही माहीत नसतात तो रानांतील पशूंची शिकार करून थकल्यानंतर जेवढ्या जाग्यावर निजेल तो त्याचा स्वदेश. आणि राजाबद्दल म्हटलें तर त्याचा तोच राजा. त्याला दुसरा राजा ठाऊक नाही. तो प्रजेवांचून राजा असतो. आणि तो जेथें जेथें चालत जातो तेथें तेथें त्याचा स्वदेश त्याच्याबरोबर चालतो. अशा मनुष्याला देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची काय परवा आहे ? परंतु मनुष्य ह्या स्थितीतून वर निघाला, अनेक मनुष्ये एकत्र

राहू लागली, कुटुंबांची संस्था आस्तित्वांत आली, अनेक कुटुंबांतील माणसं कांहीं सामान्य नियमांनीं एकत्र निबद्ध झालीं, त्यांना कांहीं स्थायिकपणा प्राप्त झाला, आपलें घर आपलें दार, आपली जमोन आपलें शेत, अशा प्रकारच्या विचारांनीं आपल्या सभोवतालच्या वस्तूंवर आपलें प्रेम वाढत जाऊन वृद्ध झालें, व जें आपलें म्हणून वाटतें तें आपल्यापाशीं चिरकाल सुरक्षित राहावें अशी इच्छा मनाला वाटूं लागली, म्हणजे समाज एका विशिष्ट स्थितीला येऊन पोहोचतो व त्या वेळीं स्वदेशभक्तीचा विचार मनामध्ये प्रादुर्भूत होतो. स्वदेशभक्ति कशी उत्पन्न होते हें वरील वाक्यांत एका तऱ्हेनें दाखविलें आहे. परंतु आजकाल आपल्या डोळ्यांपुढें असणाऱ्या कित्येक उदाहरणांवरून ही वरील विवेचनाची प्रचीति आपल्याला पाहतां येण्यासारखी आहे. हॉलंड-मधील कांहीं लोक, (जे आपल्याला हल्लीं बोअर या नांवानें परिचित झालेले आहेत,) प्रथमतः दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गेले. त्या वेळीं त्यांच्या मनामध्ये त्या दक्षिण आफ्रिकेविषयी देशभक्ति होती असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. दक्षिण आफ्रिकेंत गेल्यावर ज्याला जेथें सोय वाटली तेथें त्यानें आपल्याला जागा घेतली. तेथें त्यानें आपलें घर बांधलें. त्याच्या भोंवतीं त्यानें शेतवाडी केली, चार गुरेढोरे बाळगिली व तो आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं आपलें शेत नांगरूं लागला. पुढें त्याला तेथेंच संतति झाली. त्या संततीच्या पोटीही संतति झाली व त्याला वाटूं लागलें कीं, आषण जस ह्या जमिनावर सुखानें नांदलों तसेच आपले नातू-पणतूही येथें सुखानें नांदावेत. असल्या प्रकारच्या बंधनांनीं प्रत्येक बोअर मनुष्याची आपल्या लहानशा जमिनीच्या तुकड्यावर अत्यंत ममता उत्पन्न झाली. हेच मनोविकार इतर बोअर लोकांच्या मनामध्ये प्रबळ झाले व सर्वांच्याच हितासाठीं सर्वांना असें वाटूं लागलें कीं, ज्या ठिकाणीं आपण सर्व सुखानें नांदत आहों ते ठिकाण आपलें आहे व ते आपल्याकडेच कायम राहण्याविषयी आपण प्रयत्न केला पाहिजे. ह्या विचारामध्येच स्वदेशभक्तीचीं मुळें आहेत जी स्थिति दक्षिण आफ्रिकेमध्ये दृष्टीस पडते तीच अमेरिकेमध्ये होती व ऑस्ट्रेलियामध्ये आहे. साराश, समाज एका विशिष्ट पायरीपर्यंत येऊन पोहोचला आणि त्यांतील कौटुंबिक स्थितीचा ग्रामसंस्थाविकापर्यंत पूर्ण विकास झाला म्हणजे तेथें देशभक्ति लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न होते.

अशा रीतीनें देशभक्तीचें जनन प्रथमतः होतें, व राजनिष्ठा मागाहून

येते. आपण अमुक अमुक लोक इतक्या इतक्या भागामध्ये राहतो, हा आपला देश आहे, आणि तो आपल्याकडेच राहिला पाहिजे. अशी स्वदेशभक्ति उत्पन्न झाल्यानंतर हा आपला देश आपल्याचकडे कसा राहील, हा प्रश्न लोकांच्या मनामध्ये उद्भवतो. या प्रश्नाचा त्या लोकांना निकाल लावावयाचा असतो. हा प्रश्न विकट आहे; व निरनिराळ्या लोकांनी हा प्रश्न निरनिराळ्या रीतीने सोडविलेला आहे. आपलें व आपल्या देशाचें संरक्षण व्हावें हाच सगळ्यांचा मुख्य मुद्दा असतो. परंतु हा मुद्दा निरनिराळे लोक निरनिराळ्या मार्गांनी साधून घेतात आपला जो देश आपल्या सगळ्यांचा आहे, त्याचें संरक्षण कसे करावें, ह्या प्रश्नाचें पहिलें आणि स्वाभाविक उत्तर मनुष्याच्या मनाला जें सुचतें तें हें होय कीं, जर हा आपल्या सगळ्यांचा देश आहे तर त्याचें संरक्षण आणि त्याची व्यवस्था आपण सगळ्यांनी मिळूनच केली पाहिजे. हें उत्तर सगळ्यांच्या मनाला पटून जेथें याप्रमाणें व्यवस्था होते तेथें तोच लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीचा प्रारंभ होय असें समजावें. ह्याप्रमाणें आपल्या देशाच्या संरक्षणाची वगैरे सर्व व्यवस्था करण्याचा अधिकार त्या देशांतील ज्या लोकांच्या हातांमध्ये असतो तेच त्या देशाचे खरे राजे, तेच त्या देशाचें खरें सरकार, आणि तेच त्या देशाचे खरे बादशहा. मूळचे खरे राजे हे व ह्या मूळच्या खऱ्या पद्धतीप्रमाणें जर सर्व जगावर राज्यकारभार तेथील तेथील लोकांच्याच हातून चालविण्यांत आला असता, तर ही पृथ्वी इतकी दुःखमय कधीही झाली नसती; इतिहासाच्या पुस्तकांची संख्या पुष्कळ कमी झाली असती; खऱ्या शांततेची वाढ अतिशय झाली असती; शेंकडों राज्यक्रांत्या टळल्या असत्या; हजारों लढाया जागच्या जागीं जिरल्या असत्या; लक्षावधि लोकांचे प्राण घेण्याला यमाला दुसरे कांहीं तरी साधन योजण्याची चिंता पडली असली; आणि कोट्यवधि रुपये ज्यांचे त्यांच्याच विश्रामध्ये राहिले असते. पण ह्या जगामध्ये राजा हा पदार्थ आला, आणि त्यानें हें सर्व जग दुःखमय करून सोडलें. देशांतील लोकांनी आपल्या देशावर अधिकार चालवावा आणि आपल्या देशांतील व्यवस्था ठेवावी, हा सरळ मार्ग. परंतु मनुष्यजातीच्या बुद्धिबलाने तो मार्ग सुटला, लोकांना वाटू लागले कीं, आपण स्वतः इतकी सगळी दगदग करण्यापेक्षां कोणी तरी नोकर नेमावा आणि त्याच्याकडून आपल्या देशाच्या संरक्षणाचें वगैरे काम करवून घ्यावें. मनुष्यप्राणी हा स्वभावतःच थोडासा आळशी आहे. त्याला चैनबाजीची ईश्वरा-

च्या सृष्टीतील इतर प्राण्यांपेक्षां जास्त हौस आहे. त्याला आपलें काम आपण करावयाला नको. तें दुसऱ्यांकडून करवून घेण्यांत आपला मोठेपणा आहे अशी एक खोटी कल्पना त्याच्या मनामध्ये प्रबळ झालेली आहे. सिंह हा पशूंचा राजा आहे तरी पण त्याला लागणारें सावज तो आपल्या हातानें मारून खातो. स्वसंरक्षणासाठीं तो आपल्याच नखांचा उपयोग करतो. आपलें संरक्षण करण्यासाठीं तो दुसऱ्यांचीं नखें भाड्यानें आणून ठेवीत नाहीं. सिंह हेंच सिंहाचें सैन्य. सिंहाचें सैन्य हें सिंहाच्या हातांत असतें. ज्याचें सैन्य दुसऱ्यांच्या हातांत गेलें त्याचें संरक्षण काय होणार, हें तत्त्व पशुराजालादेखील समजून त्यानें आपलें सर्व सैन्य नखांच्या रूपानें आपल्या हातामध्ये ठेविलें आहे. हें तत्त्व मनुष्यांनीं लक्षांत बाळगिलें असतें तर आज पृथ्वीवरील कोट्यवधि लोकांना स्वसंरक्षणासाठीं जें दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहावें लागत आहे, किंवा गुलामगिरीमध्ये राहावें लागत आहे, तसें करण्याची त्यांना कधीही आवश्यकता उत्पन्न झाली नसती. परंतु मनुष्याचा स्वभाव मिजासखोर पडल्यामुळे त्यास असें वाटूं लागलें कीं, आपल्या देशाच्या सर्व प्रकारच्या व्यवस्थेकरितां आपल्याला कोणी तरी एक नोकर ठेविला पाहिजे. आणि याप्रमाणें कित्येक देशांतून नोकर ठेवण्यांत आले. व त्या नोकरांनाच त्यांनीं राजा असें नांव दिलें. सगळ्याच देशांतील लोक अशा प्रकारचे मिजासखोर नव्हते. रोमच्या लोकांनाही सीझरच्या वेळेपर्यंत असला मिजासखोरपणा सुचला नव्हता. फ्रान्स-मधील लोकांना आपल्या मिजासखोरीपणाबद्दलचीं इतकीं प्रायश्चित्ते मिळालीं कीं, त्यांना आपण कांहीं दिवस मिजासखोर बनलों होतों ह्याच्याबद्दल अत्यंत पश्चात्ताप झाला. व अशा रीतीनें डोळे उघडल्यावर त्यांनीं आपला मिजासखोरपणा टाकून दिला, आणि आपल्या देशाचा राज्यकारभार आपल्या हातीं घेतला. अमेरिकेंत वसाहत करावयाकरितां गेलेल्या कित्येक लोकांनीं दुसऱ्यांच्या अनुभवावरून शहाणपणा शिकून पूर्वीपासूनच मिजासखोरपणा आपल्यापासून दूर ठेविला होता. जगांत येऊन स्वदेशाच्या बाबतींत मिजासखोर न झालेल्या लोकांपैकीं वर दिलेलीं हीं कांहीं ठळक ठळक उदाहरणे आहेत. बाकी ठिकाणच्या लोकांनीं आपलें कामकाज आपल्या चाकरावर सोंपविलें व आपण स्वस्थ झोंपीं गेले. ह्या व्यवस्थेचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच झाला. देशाच्या मूळच्या खऱ्या धन्यांचीं गळसूत्रें हळूहळू आवळून टाकण्यांत आलीं आणि

जे चाकर होते ते अखेरीस रुद्राजीबुवा झाले. नंतर ह्यांचे प्रस्थ लोकांमध्ये कायम राहावे, ह्यांच्या दुर्गुणाबद्दलही लोकांमध्ये पूज्यभाव असावा, ह्यांनी केलेल्या अन्यायाबद्दलही लोकांनी 'न्याय, न्याय' म्हणून तारीफ करावी, आणि ह्यांनी केलेल्या अत्यंत निष्ठुरपणाच्या जुलमाबद्दलही लोकांना गुदगुल्या व्हाव्या, ह्यांसाठी त्या मूळच्या चाकरांनी, परंतु पुढे बनलेल्या रुद्राजीबुवांनी राजनिष्ठा म्हणून एक थोतांड निर्माण केले. ह्या ऐंद्रजालकाने सर्व लोकांची मने भारून टाकल्यापासून राजांना वाटतील त्या गोष्टी करता येऊ लागल्या. वाटेल त्या अन्यायावर आपोआप पांघरूण पडू लागले; आणि वाटेल तो जुलूम न्यायाच्या नांवाखाली खपू लागला. कारण, लोक राजांचा अन्याय दाखवू लागतील तर ते राजनिष्ठा दाखवीत नाहीत अशा प्रकारची घोरपड आपल्यावर येईल अशा भीतीने जे मूळचे देशाचे धर्मा होते ते राजनिष्ठेच्या दाबाखाली दडपून गेले, आणि जे मूळचे देशाचे नोकर होते त्यांनी आपली डाक्री सवाच्या वर काढली. राजनिष्ठा हे शस्त्र राजांच्या हातांत आल्याबरोबर राजांची निम्मी भीति कमी झाली; आणि ह्या राजनिष्ठेने वाईट राजांना अन्याय आणि जुलूम करण्याची मोकळीक मिळाली. एखादा जादूगार ज्याप्रमाणे आपल्या प्रेक्षकांची नजर बंद करून, मग त्यांच्यापुढे आपले वाटेल ते खेळ चालवितो, पैसा असला तर तो रुपया आहे असे दाखवितो किंवा रुपया असला तर तो पैसा आहे असे दाखवितो, ज्या पिशवीत कांहीं नसते त्यांतून रुपये काढतो आणि आपल्या समक्ष आपल्या पिशवीत रुपये ठेवून ते नाहीसे करून टाकतो, त्याप्रमाणे राजनिष्ठेच्या मंत्राने लोकांची नजर बंद करून राजांनी आजपर्यंत अनेक प्रकारचे खोटे जादूचे खेळ करून लोकांना फसविल्याची उदाहरणे इतिहासामध्ये अनेक आहेत. अशा प्रकारची अनेक प्रसंगी उपयोगी पडणारी राजनिष्ठा वाईट राजांनी केवळ आपल्या फायद्याकरितां शोधून काढली आहे.

येथपर्यंत देशभक्ति आणि राजनिष्ठा यांची आदि उत्पत्ति कशी झाली ह्याच्याबद्दल थोडेंसे विवेचन केलेले आहे. ह्या विवेचनावरून हे कोणाच्याही लक्षांत येईल की, देशभक्ति ही आधीची आहे व राजनिष्ठा ही नंतरची होय. देशभक्ति ही थोरली बहीण आणि राजनिष्ठा ही धाकटी बहीण होय. देशभक्ति ही सर्वांच्या मनामध्ये एकदम उत्पन्न होते. राजनिष्ठा लोकांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी, अशी इच्छा राजांच्या मनांत प्रथमतः उत्पन्न होते आणि नंतर तो

भीतीच्या, कायद्याच्या वगैरे साधनांनीं ती लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली आहे अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेतो. देशभक्ति ही मनुष्याच्या मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न होते. राजनिष्ठा लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न करण्याला कृत्रिम प्रयत्न करावे लागतात. एक नैसर्गिक आहे, दुसरी मारून मुटूकून आणावी लागते. एक सर्वांच्या फायद्याची आहे, दुसरी एकाच व्यक्तीच्या फायद्याची आहे. पूर्वी जें विवेचन केलेलें आहे त्यावरून पाहिलें असतां हें दिसून येतें कीं, देश पहिला आणि राजा दुसरा. देशासाठीं राजा, राजासाठीं देश नव्हे. देशाचा सुरक्षितपणा व देशाची व्यवस्था नीट रीतीनें चालावी म्हणून राजा अस्तित्वांत आला. राजाला आपला अंमल गाजवितां यावा म्हणून देश अस्तित्वांत आला असें नव्हे. हा मूळ मुद्दा लक्षांत आणून देशांतील लोकांनीं देशावर किती भक्ति करावयाची आणि राजावर किती निष्ठा ठेवावयाची याचा विचार ठरविला पाहिजे. देशाचा फायदा होत आहे तथपर्यंत राजनिष्ठेला चिकटून राहणें अत्यंत आवश्यक आहे. व जेव्हां राजे चांगले असतात आणि त्यांच्या प्रत्येक कृतीनें त्यांच्या अमलाखालील देशाचें कल्याणच होत असतें, तेव्हां राजनिष्ठा हा अत्यंत उत्तम सद्गुण होय. परंतु मागील इतिहासाकडे पाहिलें तर सर्वच राजे चांगले झालेले आहेत असें नाही. राजांमध्येही वाईट आणि जुलमी राजे आहेतच. अशा प्रसंगीं जेव्हां त्या वाईट आणि जुलमी राजांच्या कृतीनें देश बुडूं लागतो, त्या वेळेला राजनिष्ठेला चिकटून राहणें हा उत्तम सद्गुण नव्हे, हें तत्त्व आजपर्यंतच्या इतिहासाच्या पर्यालोचनावरून सिद्ध होतें. देशासाठीं राजा आणि राजनिष्ठा; पण ज्याच्यासाठीं राजा आणि राजनिष्ठा, तो देशच जर त्या राजाच्या कृतीनें रसातळाला जाऊं लागेल तर मग त्या राजाबद्दल राजनिष्ठा बाळगून काय करावयाचें आहे ! जिच्यापासून इष्ट हेतु जो स्वदेशकल्याण तो साधत नाही, तर उलट बिघडतो, असली राजनिष्ठा काय कामाची ? लोक हे राजांवर, त्यांची कृति कशीही असली तरी, निष्ठा ठेवण्यासाठीं देवानें बनविलेले नाहीत. लोक हे राजांचे पुजारी म्हणून निर्माण केलेले नाहीत. लोकांना मुख्य स्वदेशकल्याण पाहिजे असतें, आणि त्यासाठीं त्यांनीं राजनिष्ठा हें एक राजालाही पसंत असलेलें असें साधन आपल्या हातांमध्ये घेतलेलें असतें. त्या साधनापासून जर साध्य साधत नसलें तर त्या साधनाचें ओढें हातांत बाळगून काय करावयाचें आहे ?

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्या तत्त्वांमध्ये कधी कधी एकवाक्यता असते. परंतु वॉईट राजांच्या कारकीर्दीत ह्या दोघांच्यामध्ये तुमुल युद्ध माजतें. इंग्लंडच्या गादीवरील पहिल्या चार्ल्सच्या कारकीर्दीत क्रॉमवेलच्या मनामध्ये देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांच्या दरम्यान काहीं वेळपर्यंत भयंकर युद्ध जुंपलेलें होतें. परंतु अखेरीस देशभक्तीचेंच वर्चस्व झालें व इंग्लिश लोक क्रॉमवेलला आज जो मान देत आहेत तो त्याच्या देशभक्तीनें त्याच्या राजनिष्ठेवर जो जय मिळविला त्याच्याबद्दलच होय. १७८९ मध्ये सोळाव्या लुईच्या हातून किंवा १८४८ मध्ये लुई फिलिपच्या हातून फ्रेंच लोकांनीं राजाचे अधिकार काढून घेतले त्या वेळीं त्यांच्या मनामध्ये राजनिष्ठा नव्हती असें नाही. परंतु राजनिष्ठेपेक्षां देशभक्ति जास्त होती. राजाच्या खुशामतीसाठीं आपल्या देशाचा नाश करून घेण्याला ते लोक तयार नव्हते. ज्यांनीं लुई फिलिपच्या हातून राज्यसूत्रें खालीं ठेवविलीं आणि ज्यांनीं डचेस ऑफ आर्लियन्सची रीजन्सीही मान्य केली नाही, त्या फ्रेंच लोकांची अशी पक्की खात्री झालेली होती कीं, ह्या वेळीं राजनिष्ठा दाखविली तर आपल्या देशाचें सर्वस्वीं नुकसान होणार आहे. म्हणून त्यांनीं राजनिष्ठा वाजुला सारून देशभक्तीचा अंगीकार केला. सारांश, राजनिष्ठेला गौण मानून प्रसंगविशेषीं देशभक्तीच्या मार्गानें राष्ट्रे-च्या राष्ट्रे गेल्याची उदाहरणे इतिहासामध्ये अनेक आहेत. ह्यावरून देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांच्यामध्ये लढा पडला तर राजनिष्ठा सोडून देशभक्तीलाच वर्चस्व दिलें पाहिजे हें उघडपणें सिद्ध होतें.

देशभक्ति आणि राजनिष्ठा हीं दोन्हीही मनुष्याचीं कर्तव्यकर्मे आहेत. परंतु त्या दोघांमध्ये जेथें विरोध उत्पन्न होईल तेथें तात्पुरत्या फायद्यासाठीं हातीं धरलेली राजनिष्ठा सोडून देऊन सर्वांच्या कल्याणाला साधनांभूत अशी देशभक्ति अंगीकारिली पाहिजे, हें वर दाखविलें आहे. आतां ह्या दोन्ही कर्तव्यकर्मांचे मनुष्याच्या मनावर काय काय निरनिराळे परिणाम होतात हें आपण थोडक्यांत पाहूं. देशभक्तीनें मनुष्याचें मन उदात्त होतें. परंतु राजनिष्ठेनें बऱ्याच प्रसंगीं मनुष्याचें मन तितकें उदात्त राहत नाही. राजनिष्ठा ही पुष्कळ प्रसंगीं कांहीं तरी हेतूनें उत्पन्न झालेली असते. राजनिष्ठा ही पहिल्यानें राजानें आपल्या फायद्याकरितां उत्पन्न केली हें खरें, परंतु पुढें पुढें प्रजेपैकीही कित्येक

लोक त्या राजनिष्ठेपासून आपला फायदा करून घेऊं लागले आणि अखेरीस तर सर्व लोक भीतीसाठी किंवा नफ्यासाठी राजनिष्ठ होऊं लागले, 'एक्सरेज' च्या नवीन निघालेल्या साधनानें शरीराच्या आंतील भागही ज्या-प्रमाणें स्पष्ट पाहावयाला सांपडतात, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या अंतःकरणामध्यें खरें काय आहे हें ज्याच्या योगानें दिसेल असें जर एखादें यंत्र कोणी शोधून काढलें असतें आणि तें जर आजपर्यंत होऊन गेलेल्या राजांच्या हातांमध्ये दिलें असतें आणि त्या यंत्रामधून त्या राजांनीं आपल्या सभोवतालीं पायांत राजनिष्ठेचे चाळ बांधून नाचणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांकडे पाहिलें असतें, तर खरोखर त्यांना ह्या जगाचा बीट आला असता. त्यांना आपल्या सभोवतीं किती घाण दिसली असती ! आपल्या आसमंतातुभागीं किती घाणेरडे, तुच्छ आणि क्षुद्र मनोविकार भरलेले त्यांना दिसले असते. वर सांगितलेल्या प्रकारच्या यंत्रांतून त्यांनीं आपल्या राजनिष्ठ म्हणून म्हणवून घेणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांकडे पाहिलें असतें तर त्यांना खरी राजनिष्ठा कोठें दिसली असती ! राजनिष्ठा हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे म्हणून राजनिष्ठा, अशी निष्कलंक राजनिष्ठा त्यांना कोठें दिसली असती ! कोणी तरी कांहीं तरी निमित्तानेंच राजनिष्ठ झालेले त्यांना दिसले असते. कोणी स्वतःला चाकरी मिळावी म्हणून राजनिष्ठ तर कोणी आपल्या मुलाला चाकरी मिळावी म्हणून राजनिष्ठ, कोणी जहागीर मिळविण्यासाठीं राजनिष्ठ तर कोणी मिळविलेलें इनाम कायम राखण्यासाठीं राजनिष्ठ, कोणी पैशासाठीं राजनिष्ठ तर कोणी पदवीच्या नुसत्या शब्दासाठीं राजनिष्ठ, कोणी लांच खाण्यासाठीं राजनिष्ठ तर कोणी खालेल्या लांच पचविण्यासाठीं राजनिष्ठ, अशा प्रकारचीं राजनिष्ठेचीं हिडीस आणि विद्रूप स्वरूपे आपल्या सभोवतीं जिकडे तिकडे पसरलेलीं पाहून त्या राजांना खराखर असल्या राजनिष्ठेचा किळस आल्यावांचून राहिला नसता. मारांश, राजनिष्ठा ही बऱ्याच प्रसंगी कांहीं तरी हेतूनें उत्पन्न झालेली असते, परंतु देशभक्तीची गोष्ट तशी नाही. राजनिष्ठा दाखवून राजाची मर्जी संपादन करण्यापासून तसें करणाराचा तात्कालिक फायदा होतो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु देशभक्ति केल्यापासून ती करणाराला तसा काय फायदा आहे ? आपल्या पुढें पुढें नाचणाराला किंवा आपल्या अतिशय उत्तम तांडपुजाला राजा एखादा गांव इनाम देईल, किंवा मोठी पदवी बहाल करील. तसें देशभक्ति

करणाराला काय मिळावयाचें आहे ? देश त्याला काय देणार ? पण कांहीं द्यावयाला नकोच असतें. देशानें आपल्याला कांहीं तरी द्यावें आणि त्यासाठीं आपण त्याच्यावर प्रीति करावी, ही बुद्धीच अशा मनुष्यांच्या मना-मध्ये नसते. राजनिष्ठा जसा देवघेवीचा व्यापार मांडते तसा देशभक्ति मांडीत नाही. हा आपला देश आहे, एवढ्याचकरितां लोक त्याच्यावर प्रीति करितात. त्याच्यापासून कांहीं फलप्राप्ति हाईल ह्या इच्छेनें करीत नाहीत. देशभक्ति ही निर्हेतुक असते, राजनिष्ठेसारखी ती सहेतुक नाही. ‘ अकिंचिदपि कुर्वाणः सुखैर्दुःखान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ’ ह्या भवभूतीच्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें देशभक्तीची स्थिति आहे; व ‘ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ’ ह्या बृहदारण्यकांतील वचनाप्रमाणें राजनिष्ठेची गोष्ट आहे. देशभक्ति ही निष्कामसेवा आहे, परंतु राजनिष्ठा ही सकाम उपासना आहे. हा ह्या दोहोंमध्ये मुख्य फरक असल्यामुळें एकानें मन उच्च होतें व दुसऱ्यानें नीचतेला जातें. देशभक्तीची वाट स्वतंत्रतेकडे जाते आणि राजनिष्ठेचा शेवट गुलामगिरीमध्ये होतो. चांगल्या राजांच्या ठिकाणीं राजनिष्ठा असली तर ती चांगलीच. परंतु वाईट राजांच्या ठिकाणीं राजनिष्ठा म्हणजे नीच कमीला सुरवात. त्या स्थितींत तोंडपुजेपणाचा दुर्गुण लोकांच्या अंगांत विशेष भिनतो, सदसद्विवेकबुद्धीला झोंप लागते, स्वदेशवांधवांच्या खऱ्या हिताच्या कल्पनेवर पाणी पडतें, न्यायबुद्धि मलिन होते, आणि सन्मार्गानें उदरनिर्वाहाचें साधन संपादन करण्याची महत्त्वाकांक्षा लुप्त होते. परंतु देशभक्तीनें मनाची स्थिति ह्याच्या अगदीं उलट होते. अमुक फायदा होत आहे म्हणून अमुक कृत्य करावें असली क्षुद्र बुद्धि त्या ठिकाणीं बिलकुल नसते. आपल्या देशासाठीं आजपर्यंत जे हजारों लोक मेले आहेत ते काय फायदा पाहून मेले ! त्यांचा कोणता फायदा झाला ! जेथें फायदा मोजून त्याप्रमाणें कृत्य करण्यांत येतें तेथें महत्कृत्य व्हावयाचेंच नाही, म्हणून समजावें. असली क्षुद्र बुद्धि ज्या मनांत असेल तेथें रजोगुण किंवा तमोगुण आहे म्हणून समजावें, परंतु अत्यंत दृढ भक्ति आणि निःसीम प्रेम हे सत्त्वगुणाचे परिणाम आहेत.

वरील एकंदर विवेचनावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की, देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांच्यापैकी देशभक्तीलाच अग्रस्थान दिले पाहिजे. देशभक्ति ही प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये सदासर्वदा वास्तव्य करित असली पाहिजे. राजा चांगला असेल त्या वेळेला (हल्लींच्याप्रमाणे) देशभक्ति आणि राजनिष्ठा ह्यांची एकवाक्यताच असते. कारण, त्या वेळीं राजावर निष्ठा ठेविल्यानेच देशभक्ति केल्याचें श्रेय प्राप्त होतें, परंतु जेव्हां राजा वाईट असेल त्या वेळेला राजनिष्ठेपेक्षां देशभक्तीचें महत्त्व जास्त आहे हे कोणीही विसरतां कामा नये.

चांगला राजा व राजनिष्ठा : : : १२

काळ : अग्रलेख, ता. १९-९-१९०२

★ राजनिष्ठा वाईट राजांकरिता. चांगल्या राजांच्या कारकीर्दीत लोक कायद्यावांचून राजनिष्ठ असतात.

गेल्याच्या मागील अंकांत राजनिष्ठेच्या कल्पनेची उत्पत्ति आणि तिच्या-पासून मनावर होणारे परिणाम ह्यांच्याबद्दल थोडासा विचार करण्यांत आलेला आहे. आज त्या राजनिष्ठेचा चांगले राजे किती उपयोग करितात याच्याबद्दल आपण थोडासा ऊहापोह करूं.

पूर्वी केलेल्या विवेचनावरून वाचकांच्या हें लक्षांत आलेलेंच असेल कीं, राजनिष्ठा ही राजांनीं आपल्या संरक्षणाकरितां आणि आपल्या फायद्याकरितां नवीन उत्पन्न केलेली एक कल्पना आहे. अशा दृष्टीनें राजनिष्ठेकडे पाहिलें असतां राजनिष्ठा ही आपल्या आधारासाठीं राजांनीं आपल्या हातामध्ये घेतलेली एक यष्टि आहे. आपल्या राज्यकारभाराच्या विस्तृत प्रदेशावर चालतांना टेकण्यासाठीं राजांनीं आपल्या हातामध्ये धारण केलेली ही एक काठी होय. परंतु ह्यापुढें असा प्रश्न उपास्थित होतो कीं, ह्या काठीवर अतिशय टेकतो कोण ? ह्या काठीच्या अतिशय आधाराची जरूर कोणत्या राजाला असते ? ह्या काठीवर वारंवार टेकण्याची अतिशय आवश्यकता कोणत्या राजाला उत्पन्न होते ? आणि ह्या काठीची यत्किंचितही मदत

धेतल्यावांचून आपण आपल्या राज्यकारभाराच्या प्रदेशांतून सर्वतोपरी सुखाने संचार करूं अशी धमक कोणत्या राजांच्या मनामध्ये असते, हे प्रश्न खरोखर विचार करण्यासारखे आहेत. राजांचे स्वाभाविकपणेंच दोन वर्ग होऊं शकतात. एक चांगले राजे आणि दुसरे वाईट राजे, असे राजांचे दोन वर्ग केले, तर ह्यांपैकीं राजनिष्ठेच्या काठीची आवश्यकता जास्त कोणाला आहे, ह्या प्रश्नाचें उत्तर प्रत्येक मनुष्याला कळण्यासारखें आहे. चांगल्या राजाचे पाय भक्कम असतात. परंतु वाईट राजा हा पायांकडून लंगडा असतो, त्यामुळे वाईट राजाला राजनिष्ठेची विशेष आवश्यकता भासते. आपण असें पाहतो कीं, जो मनुष्य पायांनीं धडाकडा आहे त्याला चालावयाचें झालें तर तो आपल्या पायांच्या जोरावर चालूं शकतो. परंतु एखाद्या लंगड्या मनुष्याला चालावयाचें झालें तर त्याला काठीवांचून एक पाऊलही टाकतां येत नाही. वाईट राजे हे अशा प्रकारचे लंगडे माणूस आहेत. राजनिष्ठेची काठी हातांत धरल्यावांचून त्यांना एक पाऊलही पुढें टाकतां येत नाही. आपला सर्व भार त्या राजनिष्ठेच्या काठीवर घातल्यावांचून त्यांचें काम चालत नाही. जरा कांहीं हालचाल करावयाची झाली तरीदेखील पहिल्याने आपली काठी कोठें आहे, याचा शोध लंगडा मनुष्य करितो, त्याप्रमाणें वाईट राजाला कांहीं गोष्ट कर्तव्य झाली तर तो जेथें तेथें आधीं राजनिष्ठेचें बुजगावणें पुढें करित असतो.

एखादा अप्रबुद्ध मनुष्य म्हणेल कीं, वाईट राजे लंगडे असतात हा सिद्धान्त कोठला काढला आहे ? पुष्कळ वाईट राजे घोड्यावर चढतात, घोड्याला भरधांव पळवितात, शिकारीला जातात, श्वापदांच्या पाठीमागून प्रसंगविशेषीं स्वतःही भरधांव पळतात, आपल्या पायांनीं गरीब लोकांना लाथा मारतात, आणि शत्रूचीं डोकीं तुडवितात. सारांश, पायांनीं करावयाचें जें चलनात्मक कर्म तें सर्व ते आपल्या पायांनीं करित असल्याबद्दलच्या हकीकती इतिहासांतून वाचण्यांत आलेल्या आहेत. असें असून वाईट राजांना पाय नसतात, आणि ते लंगडे असतात असें म्हणून कसे चालेल ? ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, येथें पाय म्हणजे पायच नव्हेत. राजांचे पाय म्हणजे कातड्यांनीं झाकलेले मांसाचे गोळे नव्हेत. न्याय आणि नीति हे राजाचे पाय होत. गुढ्यांतील बिजागरांनीं एकांत एक बसविलेलीं लांब लांब हाडें म्हणजे राजाचे पाय नव्हेत. तर ईश्वरीसूत्राने

आणि मनुष्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीने सांगड घालून दिलेले न्याय आणि नीति हे राजाचे पाय होत. राजाच्या पायां पडण्याची चाल कित्येक देशांतून आहे, त्याचा खरा अर्थ न समजून मूर्ख लोक एखाद्या गुलामाप्रमाणे भलत्याच ठिकाणी आपल्या पाठांचे कणे बांधून, मानेचे काटे मोडून, आणि नाकाच्या बोंड्या झिजवून घेत असतात. पण राजांच्या पायांचे वंदन करावयाचे ह्यांचा हा अर्थ नव्हे. राजाच्या पाया पडणे म्हणजे त्याच्या पायाच्या नखाच्या टोंकांनी आपल्या कपाळाच्या कातडीवर ओरखडे काढून घ्यावयाचे नाहीत. राजाच्या पाया पडावयाचे म्हणजे त्याच्या पायांतील हाडांवर आपल्या नाकांतील आणि कवटीतील हाडांचे जुडगे ठेवणे असा अर्थ नव्हे, किंवा त्याच्या पायावर सांचेलेला धुरळा आपल्या डोक्यावर उधळून घेणे असाही अर्थ नव्हे. आपल्या डोक्यावर धुरळा उडवून घेण्यांत गाढव किंवा डुकरे यांना गम्मत वाटते. मनुष्यांना यांत फुशारकी वाटण्यासारखे कांहीं नाही. राजा हा एक मनुष्यच असतो आणि सर्व मनुष्ये येथून तेथून सारखीच. तेव्हां एकांने दुसऱ्याच्या पाया पडण्याचे वास्तविक कांहीं एक कारण नाही. पण असे असूनही जर ही चाल पडलेली आहे तर ती अर्थात् केवळ पायाच्या कातड्यावर नाकाचे कातडे घासण्याच्या उद्देशाने नव्हे. त्यांत ह्याच्यापेक्षा कांहीं तरी जास्त गूढ अर्थ असला पाहिजे. राजाच्या पायांचे वंदन म्हणजे राजाचे धर्म आणि नीति हे जे दोन पाय त्यांचे वंदन होय. राजाचे शरीर किंवा त्यांतील चरणादिक अवयव किंवा त्यांतील रक्तमांसादि घटक हे बंद्य नव्हेत, तर राजापासून प्रसव पावणारे जे न्यायनीति वगैरे सद्धर्म ते बंद्य होत. राजापासून उत्पन्न होणारी न्याय, नीति, इत्यादिक जी उदात्त तत्त्वे त्यांमध्ये आपल्या अंतःकरणतत्त्वाचे जे तळीनतेने संमिलन होते ते राजाचे खरे पादवंदन होय. स्वतंत्र लोक न्यायी राजाचे पादवंदन जे करितात ते अशा रीतीनेच करितात. आतां पायावरील धुळीमध्ये एखाद्या गर्दभाप्रमाणे आपले डोके लोळवून घेण्याचा जो प्रकार आहे तो बहुधा पशुवर्गामध्ये मोडणाऱ्या गुलाम लोकांच्या ठिकाणी मात्र दृष्टोत्पत्तीस येतो. ह्यावरून पाहिले असतांही आपल्या सहज लक्षांत येईल की, वरीलसारख्या ठिकाणी चर्माचे पाय हे राजाचे पाय आहेत असा अर्थ अभिप्रेत नाही. न्याय, नीति, इत्यादिकांना राजाच्या पायांची उपमा देण्यामध्ये आणखी असाही एक गर्भित अर्थ आहे की, मनुष्य जसा आपल्या पायांवर उभा राहून चांगल्या रीतीने

चालू शकतो, त्याप्रमाणे राजाला जर चांगल्या रीतीने चालावयाचे असेल तर त्याने न्याय, नीति, इत्यादि सद्धर्मरूपी पायांचाच उपयोग केला पाहिजे, व न्याय आणि नीति ह्या पायांवरच त्याने उभे राहावयाला शिकले पाहिजे.

अशा दृष्टीने पाहिले असतां हे उघड दिसून येतं कीं, न्याय आणि नीति हेच राजाला खरे आधार देणारे पाय होत. हे पाय ज्या राजाचे भक्कम आहेत त्या राजाला हातांत ठेकण्याकरितां काठी धरण्याची बिलकुल आवश्यकता नाही. पण ज्यांचे हे पाय लंगडे झालेले आहेत, ज्यांच्या ह्या न्यायाच्या आणि नीतीच्या पायांवरून वारें गेलेलें आहे, त्यांना राजनिष्ठेच्या काठीच्या साहाय्यावांचून एकही पाऊल टाकितं आलें नाहीं तर त्यांत काय आश्चर्य आहे ! ज्याचे न्याय आणि नीति हे पाय दुर्बुद्धिरूपी वायूच्या विकारानें लुले पडलेले आहेत त्यानें राजनिष्ठेच्या काठीवर सर्वस्वी आपला भार टाकिल्यावांचून त्याला कसें बरें चालतां येईल ? असला राजा कोठेंही जाऊ लागला किंवा कांहींही करूं लागला तरी आधीं आपली राजनिष्ठेची काठी सरसावून ठेवितो आणि मग तें कृत्य करण्याला प्रवृत्त होता. चांगला राजा राजनिष्ठेच्या काठीची मुळींच अपेक्षा बाळगीत नाहीं. तो आपले बहुतेक व्यवहार राजनिष्ठेच्या काठीची यत्किंचितही मदत घेतल्यावांचून पूर्णपणें पार पाडूं शकतो. त्याची विचारसरणीच अगदीं भिन्न असते. वाईट राजाच्या विचारसरणीपेक्षां तिच्यामध्ये किती तरी निराळेपणा असतो ! तो आपल्या मनाशीं असें म्हणतो कीं, मजवर लोकांनीं प्रीति करणें किंवा अप्रीति करणें हें माझ्या न्यायावर किंवा अन्यायावर अवलंबून आहे. मी न्याय करण्याकरितां ह्या स्थानावर आरूढ झालों आहे. तो न्याय मी करीत असलों म्हणजे माझ्यावर प्रीति करण्याविषयीं लोकांना सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं. न्यायावर प्रीति करणें हा मनुष्याच्या अंतःकरणाचा एक ईश्वरनिर्मितच धर्म आहे. त्याप्रमाणें मी न्यायाचरण केले तर लोक मजवर प्रीति करतीलच करतील मग त्यांनीं माझ्याबद्दल राजनिष्ठा दाखवावी असा मी निर्वध करून ठेवण्यांत काय विशेष कायदा आहे ? अशा रीतीनें खरा चांगला राजा असतो तो राजनिष्ठेसंबंधानें पूर्णपणें उदासीन असतो. पण तो राजनिष्ठेबद्दल उदासीन होऊनच राहत नाहीं; तर तो ह्याच्याही पुढें दोन पावलें जातो. तो राजनिष्ठा असलीच पाहिजे असें म्हणत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर ह्याच्याहीपेक्षां जास्त बेपर्वाई तो राजनिष्ठेसंबंधानें दाखवीत असतो. कारण त्याच्या

विचाराची दिशाच निराळी असते. तो म्हणतो की, लोकांचे कल्याण करणे हे माझे कर्तव्यकर्मच आहे. मला ईश्वराच्या कृपेने लोकांनी जे ह्या गादीवर बसविले आहे, ते मी लोकांचे कल्याण करावे ह्यासाठी बसविले आहे. माझ्याच हातामध्ये हे ऐश्वर्य आणि हे ऐषआराम चिरकाल राहावेत म्हणून त्यांनी मला ह्या गादीवर बसविलेले नाही. लोकांना मी पाहिजे आहे असे नाही, त्यांना त्यांचे कल्याण पाहिजे आहे. आणि ते माझ्या हातून होईल अशा समजुतीने त्यांनी मला ह्या गादीवर बसविलेले आहे. तेव्हा त्यांचे कल्याण करणे हे माझे आय कर्तव्यकर्म आहे. लोकांच्या कल्याणाच्या ज्या ज्या गोष्टी असतील त्या त्या मी केल्या पाहिजेत व त्यांच्या कल्याणाच्या ज्या ज्या गोष्टी असतील त्या त्या मी त्यांना कळू दिल्या पाहिजेत. थंड पाण्याच्या खाली विस्तव लाविला असता ते कढत होते किंवा जमिनीमध्ये एक दाणा पेरिला असता त्याच्याप्रमाणे दहा दाणे उगवतात, इत्यादि प्रकारची सहस्रावधि निरनिराळी ज्ञाने जी जगामध्ये पसरलेली आहेत, ती मी का चालू देतो ? ती लोकांच्या उपयोगाची आहेत म्हणून. व ह्याप्रमाणे ह्या लोकोपयोगाच्या तत्त्वावर प्रत्येक प्रकारच्या ज्ञानाला या जगामध्ये प्रसृत होण्याचा अधिकार आहे. व असे जर आहे तर मग एखादे ज्ञान माझ्याविरुद्ध असूनही जर ते लोकोपयोगी असेल तर ते लोकांमध्ये प्रसृत होऊ लागल्यास त्याला मी प्रतिबंध काय म्हणून करावा ? मी जर काही अन्याय करीत असलों तर ते लोककल्याणासाठी बाहेर येणे जरूर नाही काय ! परंतु ते माझे अन्याय उघडकीस येणे ही गोष्ट माझ्या विरुद्ध आहे, म्हणून एवढ्याचसाठी जर मी माझ्या त्या अन्यायाबद्दल ज्ञानाच्या प्रसाराला प्रतिबंध करीन, तर मी एका रीतीने लोककल्याणाला प्रतिबंध केल्यासारखे होणार नाही काय ? आणि मग मी लोककल्याणासाठी म्हणून नेमला गेलेला असून त्याचा काय उपयोग झाला ? माझ्या अन्यायाबद्दलच्या ज्ञानाच्या प्रसाराला जर मी प्रतिबंध केला, तर ते मी माझे स्वतःचे कल्याण करून घेतले असे होईल. पण माझे कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो, लोकांचे कल्याण मला कर्तव्य आहे. ह्याकरिता माझ्या अन्यायाबद्दलच्या ज्ञानाचाही प्रसार होत असला तरी देखील तो मी होऊ दिला पाहिजे. अशा प्रसंगी मी जर राजनिष्ठा आदिकरून शब्दांचा वाऊ दाखवून त्या ज्ञानाचा प्रसार होऊ दिला नाही, तर ज्या मी लोककल्याण करावयाचे त्याच माझ्या हातून लोकांच्या कल्याणाला प्रतिबंध केल्याचे पातक घडल्या-

सारखें होईल. यासाठीं माझ्या व्यक्तीच्या विरुद्ध असूनही जर सार्वजनिक कल्याणाचें एखादें ज्ञान असेल तर तेंही ज्ञान प्रसूत होण्याला मी अडथळा करितां कामा नये. अशा प्रकारचीं उदात्त तत्त्वे चांगल्या राजांच्या मनामध्ये घोळत असतात. व ज्यांचे विचार असे नाहीत ते चांगले राजे नव्हतच म्हणून समजावें. स्वार्थनिरपेक्षतेशिवाय असले उदात्त विचार मनामध्ये यावयाचेच नाहीत. चांगल्या राजांचें हेंच लक्षण की, ते नेहमी लोककल्याणासाठीं दक्ष असतात. स्वार्थसाधनासाठीं लोलुप असणारे राजे हे चांगल्या राजांमध्ये कधीही मोडत नाहीत. चांगल्या राजांना राजनिष्ठेची आवश्यकताच भासत नाही. अमक्यानें असें केलें आणि तमक्यानें तसें विचारलें, हें त्यांनीं राजनिष्ठापूर्वक केलें नाही, असल्या शुष्क प्रश्नांमध्ये चांगले राजे आपला वेळ दवडीत नाहीत. आपण लोककल्याणासाठीं नीतीनें वागत आहां किंवा नाही, आणि लोककल्याणासाठीं न्याय केला आहे किंवा नाही, ह्या प्रश्नांचेच चांगले राजे सद्बोधित चिंतन करित असतात. राजनिष्ठेच्या दृक्कावणीशिवाय वाईट राजांचें एकही कार्य शेवटास जाणें शक्य नसतें. परंतु चांगल्या राजांच्या वेळीं राजनिष्ठा हा शब्दही जरी कोणाला माहीत झालेला नसता तरी देखील त्यांनीं आपली राज्यव्यवस्था अतिशय उत्तम प्रकारची ठेवून लोकांचें अतिशय कल्याण करून देण्यामध्ये अंतर पाडलें नसतें.

आणि वास्तविक पाहतां ह्या राजनिष्ठेच्या कल्पनेची जगाला आवश्यकता नाहीच. राजनिष्ठेचें अस्तित्व मानणें हें कल्पनेचें एक गौरव आहे. तर्क आदिकरून शास्त्रांमध्ये कल्पनेचें लावव हा एक गुण म्हणून समजला जातो, व गौरव हा दोष असें मानण्याचा परिपाठ आहे. एखाद्या वस्तुस्थितीची उपपत्ति सांगण्याकरितां कांहीं कल्पना कराव्या लागतात. अशा कल्पना करण्याचा जेथें प्रसंग येतो तेथें कोणी थोड्या कल्पना करून उपपत्ति जुळवून देतात आणि कोणाला तीच उपपत्ति सांगण्याकरितां अनेक कल्पनांचा बुधा अंगीकार करावा लागतो. अशा ठिकाणीं थोड्या कल्पनेनें निर्वाह होत असतां उगीच जास्त कल्पना करणें हा गौरवनामक दोष होय, म्हणून मानतात तशा प्रकारच्या कल्पनागौरवाचा दोष ह्या राजनिष्ठेच्या कल्पनेवर येऊं शकतो. वास्तविक

लोकांची प्रीति कोणावर बसते ? आणि वास्तविक लोकांना काय आवडते ? राजाच्या अंगचे न्याय, नीति इत्यादिक सद्गुण आवडतात, किंवा राजाचें अंगच आवडते ? लोक प्रीति करितात ती राजाच्या अंगच्या सद्गुणांवर करितात, राजाच्या अंगावर खात्रीने करीत नाहीत. कारण, जेथे जेथे राजा असेल, तेथे तेथे त्याच्यावर लोकांची प्रीति असेलच हा सिद्धान्त खरा ठरत नाही. कारण भरतखंडांतील वेन आणि रोम शहरांतील नीरो किंवा कॅलीग्युला हे जरी राजे होते तरी त्यांच्यावर लोकांची प्रीति होती असे नाही. तेव्हां वरील सिद्धान्त बाधित ठरतो. ह्या बाबतीत खरा सिद्धान्त म्हणजे फक्त असाच मानता येईल की, जेथे जेथे राजाच्या अंगी चांगले गुण आहेत तेथे तेथे लोकांची त्या गुणांवर प्रीति असते; व जेथे चांगले गुण नाहीत, तेथे लोकांची प्रीति नसते. ह्या अव्यभिचरित अन्वयव्यतिरेकावरून कांहीं कार्यकारणभाव ठरवावयाचा असेल तर तो असा ठरविण्यांत येतो की, राजाचे अंगचे सद्गुण हे कारण होय, आणि लोकांच्या मनांतील प्रीति हे त्या कारणाचें कार्य होय. तेव्हां सद्गुणापासून प्रीति उत्पन्न व्हावी असा हा नैसर्गिक क्रम असतांना आणि हाच तर्कशास्त्रदृष्ट्या बरोबर कार्यकारणभाव ठरत असतांना मध्ये आणखी राजनिष्ठेचा प्रवेश कशाला पाहिजे आहे ? कारणापासून कार्योत्पत्ति होत असतांना आणखी राजनिष्ठेची कल्पना करणे अनावश्यक आहे. व हेच कल्पनेचें गौरव होय. राजाच्या सद्गुणाने लोकांच्या मनामध्ये आपोआपच प्रीति उत्पन्न होत असतांना आणखी मध्ये राजनिष्ठेचें लोढणें कशाला पाहिजे आहे ? दोन आणि दोन एकत्र मिळविले म्हणजे चार होत असतांना ते चार होतच आहेत असे मानण्याला आणखी एक मध्यंतरी कांहीं विशेष प्रकारची श्रद्धा लागत असते काय ? डोळे उघडले म्हणजे दिसतें, आणि सूर्य उगवला म्हणजे प्रकाश पडतो, ह्या गोष्टींतील कार्यकारणभाव सिद्धच आहे. तो साधित करण्याला जशी आणखी एखाद्या निराळ्या श्रद्धेची जरूरी नाही, त्याप्रमाणें राजाचे गुण आणि लोकांची प्रीति ह्यांच्यामध्ये आणखी तिसऱ्या एका निरुपयोगी राजनिष्ठेच्या कल्पनेचीही कांहीं आवश्यकता नाही. गणितशास्त्र, यंत्रशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूमिति, त्रिकोणमिति वगैरे अनेक शास्त्रे फक्त कार्यकारणभावावरून कोणत्याही प्रकारच्या श्रद्धेच्या मदतीशिवाय चाललेली आहेत. त्याचप्रमाणें हे दंडनीतिशास्त्रही राजनिष्ठेच्या मदतीशिवाय चालणार नाही असे नाही. राजांच्या अंगच्या गुणांनी लोकांच्या मनामध्ये प्रीति

उत्पन्न होत असतांना व तेवढ्यानें सर्व कार्यभाग होत असतांना राजनिष्ठेची आणखी जास्त कल्पना करणें हें गौरव सदोष होय. अशा वृष्टीनें पाहिलें असतां राजनिष्ठेच्या कल्पनेची आवश्यकताच उरत नाही. पण अशी एक कल्पना मानली तरी देखील सद्गुण आणि प्रीति ह्यांच्या कार्यकारणभावामध्ये राजनिष्ठा ही अन्यथासिद्धीच्या दोषानेही आणखी दूषित होते. गाईच्या स्तनापासून तिच्या वत्साचें समाधान होतें येथें गाईचे स्तन आणि वत्साचें समाधान ह्यांच्यामध्ये कार्यकारणभाव असतांना जर कोणी असें म्हणेल कीं त्या गाईला शिंगें आहेत म्हणून त्या वत्साचें समाधान होतें, तर ह्या ठिकाणीं गाईचीं शिंगें हीं अन्यथासिद्ध होत. कारण गाईचीं शिंगें असलीं किंवा नसलीं तरी गाईच्या स्तनापासून तिच्या वत्साचें समाधान होतच असतें. त्याच प्रकारची प्रस्तुत उदाहरणामध्ये राजनिष्ठेची स्थिति होत. राजाच्या अंगच्या गुणांपासून लोकांच्या मनामध्ये प्रीति उत्पन्न होत असतां ती प्राति उत्पन्न होण्याला त्या राजावर असलेली निष्ठा कारणीभूत होते असें मानण्याचें कांहीं कारण नाही. सारांश, राजनिष्ठेचें अस्तित्व मानण्यामध्ये कल्पनागौरवाचा दोष येतो; व त्या राजनिष्ठेकडे लोकांच्या प्रीतीचें कारणत्व देण्यामध्ये अन्यथासिद्धीचा दोष उपस्थित होतो. ह्या सर्व गोष्टी चांगल्या राजांना पूर्णपणें कळत असतात आणि म्हणूनच ते राजनिष्ठेवर मुळींच भिस्त न ठेवतां सर्व भार ते आपल्या सद्गुणांवर टाकत असतात. आपले सद्गुण ही लोकांची राजनिष्ठा आणि आपले अधर्म हाच लोकांच्या राजनिष्ठेचा अभाव असें ते मानितात व ह्याच उदात्त तत्त्वावर ते चालतात. चांगल्या राजांच्या कारकादींत राजनिष्ठेचा परिघ संकोच पावत जातो. आणि वाईट राजांच्या कारकादींत राजनिष्ठेच्या आवश्यकतेचें बंड फारच माजतें. रामचंद्राच्या किंवा युधिष्ठिराच्या कारकादींचे जे इतिहास लिहून ठेविलेले आहेत त्यांमध्ये राजनिष्ठेच्या आवश्यकतेबद्दची तरफदारी केलेली आपल्याला कोठें तरी आढळून येते काय ? रामराजावर किंवा धर्मराजावर कोण प्रीति करणार नाही ? आणि त्यांच्यावर प्रीति करा म्हणून दुसऱ्यानें सांगावयाला तरी कशाला पाहिजे ! जेथें अगची लीला नाही तेथें भांगटिळ्याची आवश्यकता भासू लागते. राजनिष्ठा वाईट राजांकरितां. चांगले राजे, राजनिष्ठा असो वा नसो, तिची बिलकुल परवा करीत नाहीत. त्यांना फक्त सद्गुणांची परवा असते. आपण सद्गुणानें वागावें ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा असते. न्याय आणि नीति यांच्या पाया-

वर उभे राहून आपण सदोदित चालत असावे अशी त्यांची उत्कंठा असते. अशा राजांच्या कारकीर्दीत लोक कायद्यावांचून राजनिष्ठ होतात आणि धाक-दपटशावांचून त्यांच्यावर प्रीति करू लागतात. त्या लोकांना राजनिष्ठेचे नांव ठाऊक नसतानाही ते राजनिष्ठ असतात आणि मध्यस्थांच्या मदतीवांचूनही सद्गुणांवर प्रीति करण्याकरितां त्यांचे मन ओढ घेत असते. असे चांगले राजे ज्या लोकांना मिळतात ते धन्य होत !

हक्काच्या नोंदणीचा कायदा : : : १३

काळ : अग्रलेख ता. २६-९-१९०२

★ राज्यें बुडवलीं, इनामदार बुडवले आतां रयत बुडणार !

मुंबई इलाख्यांतील लँड रेव्हिन्यु कोडमध्ये दुरुस्ती करण्याचा कायदा मुंबई इलाख्याच्या कायदेकौन्सिलमध्ये पास होऊन सुमारे एक वर्ष झालें नाहीं तोंच मुंबई इलाख्यांतील जमिनीवरील मालकीच्या हक्काची नोंद ठेवण्याविषयीचें बिल मुंबईच्या कायदेकौन्सिलपुढें आलें आहे. गुदस्त सालचा कायदा शेतकऱ्यांवर सावकाराचा जुलूम चालूं नये म्हणून होता; व यंदांचें बिल कोणत्या जमिनीची मालकी कोणाकडे आहे याची नोंद ठेवण्याकरितां आहे या झालेल्या आणि होणाऱ्या कायद्यांचीं बाह्यस्वरूपें पुष्कळ मोहक आहेत. व त्यांचीं अंतःस्वरूपेंही बाहेरच्या इतकींच मोहक असतील तर त्यांत हिंदुस्थानच्या लोकांचें कल्याणच आहे. परंतु झालेल्या कायद्याचें खरें खरें अंतःस्वरूप काय आहे याची पूर्वीच पुष्कळ चर्चा होऊन तें लोकांना पूर्णपणें समजून आलेंलें आहे. हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्याला सावकाराच्या तगाद्यापासून त्रास होऊं नये हा पूर्वीच्या कायद्यांतील सरकारचा हेतु होता. परंतु सावकाराच्या तगाद्यापासून शेतकऱ्याला त्रास होऊं नये असा सरकारचा हेतु असला, तरी कोणाच्याच तगाद्यापासून शेतकऱ्याला त्रास होऊं नये असा सरकारचा हेतु असल्याचें कोठें दिसून येत नाहीं. सरकारच्या पैशाबद्दलच्या तगाद्यापासून शेतकऱ्याला कितीही त्रास झाला तरी हरकत नाहीं, शेतकऱ्याला सरकारनें तगादा केला तरी हरकत

नाहीं, सावकारानें मात्र करतां कामा नये. सरकारदेणें न दिल्याबद्दल सरकारनें शेतकऱ्याची जमीन खालसा केली तरी हरकत नाहीं, परंतु आपलें देणें न दिल्याबद्दल सावकारानें मात्र शेतकऱ्याची जमीन जप्त करतां कामा नये, इत्यादि जीं अनेक ममताळुपणाचीं तत्त्वे सरकारनें मार्गील कायद्याच्या द्वारानें लोकांपुढें मांडिलीं आहेत त्यांवरून त्या कायद्यामध्ये सरकारचा काय हेतु आहे हें कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहिलें नसेलच. त्या कायद्यानें कलेक्टर-साहेब हे थोड्याच दिवसांमध्ये आपापल्या जिल्ह्यांतील बऱ्याच जमिनीचे मालक होऊन वसतील असा परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाहीं, हें भाकित पुष्कळांनीं आधींच करून ठेविलें आहे. त्याच कायद्याचें हल्लीं हें जें भावंडं जन्मास यावयाचें आहे — ज्याचें गर्भामध्ये बीजारोपण झालें आहे आणि ज्याचा प्रसूतिकाल लवकरच प्राप्त होणार आहे — त्याचे काय काय परिणाम होतात इकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पहिला कायदा बऱ्याच जमिनीवर कलेक्टरसाहेबांची मालकी स्थापित करील असा संभव आहे. त्यांत हा दुसरा कायदा आणखी जास्त भर घालील कीं काय अशी भीति जर कोणाच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली, तर ती केवळ अस्थानींच उत्पन्न झाली आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

ह्या जमिनीवरील हक्काच्या नोंदीसंबंधानें असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, ज्या जमिनीबद्दलचा हक्क मालकाला शाबीत करून देतां येतो त्या जमिनीबद्दलची व्यवस्था ठीक होईल; परंतु ज्या जमिनीबद्दल मालकाला कांहीं विशेष पुरावा दाखवितां येत नाहीं, त्या जमिनीची वाटकाय होणार? जमिनीच्या मालकीबद्दलचा हक्क प्राप्त होण्याचे जे कांही मार्ग सरकारनें हल्लींच्या बिला-मध्ये नमूद केले आहेत, त्यांत मुख्यत्वेकरून वारसा, वांटप, विक्री, गहाण, देणगी या गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. पण अशा प्रकारच्या हक्काचा पुरावा जर एखाद्या जमिनीच्या मालकाला दाखवितां आला नाहीं, किंवा पुष्कळ दिवसांच्या बहिवाटीशिवाय त्याच्यापाशीं कांहीं पुरावा नसला, तर ती जमीन कोणाच्या मालकीची म्हणून सरकारच्या रजिस्टर बुकांत नोंदली जाणार? ज्यांच्यापाशीं पुरावा नाहीं त्याच्याच नांवावर ती जमीन सरकार नोंदिल इतकें हल्लींचें सरकार भोळें नाहीं. किंवा त्या जमिनीवर कोणाचीच मालकी शाबीत होत नाहीं म्हणून ती जमीन त्या गांवांतील लोकांना सरकार देईल इतकें हल्लींचें सरकार उदारही

नाहीं. मागसलेल्या जातीतील गरीब लोकांना एखाद्या संस्थानानें शेंकडा पन्नास जागा द्याव्या, किंवा त्यांना ब्राह्मणांनीं वेदोक्तकर्माचा अधिकार द्यावा, असें परस्पर म्हणण्यामध्ये सरकार औदार्य दाखवील. पण त्याच मागसलेल्या लोकांना हल्लींचे सरकार अशा कांहीं बिनवारशी ठरलेल्या जमिनी देईल हें स्वप्नांतसुद्धां आणावयाला नको. मग ह्या जमिनीचें होणार तरी काय ? ह्या चौकशामध्ये कांहीं जमिनी खात्रीनें अशा निघतील कीं ज्यांच्यावर कोणाचीच मालकी स्थापित होऊं शकणार नाहीं. अशा जमिनी मग घेणार तरी कोण ? लोकांची मालकी नसल्यामुळे लोकांनाही देतां येत नाहीं; आणि सरकार तर पडलें न्यायी आणि निःस्पृही ! तेव्हां सरकार त्या जमिनी आपल्याकडे घेईल असें तरी कोणाच्यानें कसें म्हणवेल ? अशा अडचणीच्या वेळीं आपण थोडेसे मागील कांहीं गोष्टीकड वळूं.

लोकांचा आपापल्या मालमत्तेवर जो हक्क आहे त्या हक्काची चौकशी करण्याचा हा पहिलाच प्रसंग आहे असें नाहीं. आजपर्यंत कांहीं वेळां सरकारनें अशीं कामे केलेलीं आहेत फार खोलांत न शिरतां अशा प्रकारचें अगदीं पहिलें काम पाहूं गेलें असतां लॉर्ड डलहौसी यांनी आपल्या हातीं घेतलें होतें असें दिसतें. त्यांनीं ज्या जमिनीच्या हक्काबद्दलचा पुरावा पाहण्याचें योजिलें होतें त्या जमिनी लहानसहान नसून फार मोठ्या होत्या. त्यांना शेते हें नांव नव्हतें. परंतु त्यांना राज्य असें म्हणत असत. हिंदुस्थानांतील ह्या राज्यरूपी शेतांवर कोणाचा कसा आणि किती हक्क पोंचतो ह्याच्याबद्दलचा तपास लॉर्ड डलहौसी यांनीं फार सूक्ष्म रीतीनें चालविला होता. त्या तपासाचा निकाल कशा प्रकारचा झाला हें सांगण्याची आज आवश्यकता आहे असें मुळींच नाहीं. लॉर्ड डलहौसीच्या चौकस दृष्टीला पुष्कळ राज्ये बिनवारशी दिसलीं त्या वेळीं त्या बिनवारशी मालाची सरकारनें काय वाट केली हें इतिहास प्रत्येकाला सांगतच आहे. ह्यानंतर मालकीच्या हक्काची तपासणी करण्याबद्दलचा दुसरा प्रयत्न म्हटला म्हणजे इनाम कमिशनचा होय. राज्यांवरून हात फिरविल्यानंतर राज्यापेक्षां लहान अशा इनामांकडे वृष्टि वळणें हें साहजिकच आहे. इनाम कमिशनची चौकशी चालू झाली. सर्वांकडून सनदा मागविण्यांत आल्या. आपापल्या इनामावर आपले काय हक्क आहेत, ते शाबीत करण्याकरितां झाडून सर्व इनामदारांना पाचारण करण्यांत आलें, व ज्या कित्ये-

कांचे हक्क शाबीत आहेत असे कमिशनच्या वृष्टीला दिसले त्यांचीं इनामें कायमही करण्यांत आलीं. पण ज्यांच्या सनदा कमिशनच्या अगर सरकारच्या मतानें योग्य ठरल्या नाहींत, त्यांच्या इनामांची काय वाट झाली ? तीं इनामें दुसऱ्या कोणत्या इनामदारांना मिळालीं ? किंवा त्यांचें उत्पन्न कोणत्या मागासलेल्या किंवा उपाशी मरणाच्या लोकांमध्ये वांटून दिलें ? आणि जर त्या इनामांची अशी कांहीं व्यवस्था झाली नसेल, तर मग तीं गेलीं कोठे ? ह्या प्रश्नांची कांहीं नरी उत्तरे असलींच पाहिजेत. आणि तसलेच प्रश्न हल्लींच्या ह्या जमिनीच्या हक्काच्या नोंदीसंबंधानेंही उपस्थित होणें साहजिक आहे. तेव्हां अर्थात् जर प्रश्न तेच तर त्याला उत्तरेही तींच असलीं पाहिजेत. राज्यें, इनामें इत्यादि उंच उंच पायऱ्यांवरून हळूहळू खालीं उतरत येणारा सरकारचा पाय अखेरीस लहान लहान जमिनीच्या हक्कावर येऊन पडणें हें पूर्वक्रमाला अनुसरून आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं सरकारची वृष्टि जमिनीवरील लोकांच्या हक्काच्या नोंदीकडे गेली आहे, हें ठीकच आहे त्यांन लोकांचा फायदाच आहे. पण सरकार जें एवढें लोकांच्यासाठीं खस्ता खात आहे, त्याचे सर्वच श्रम बिनफायदेशीर न व्हावेत एवढीच लोकांची ईश्वरापाशी प्रार्थना आहे. आजपर्यंतचे सरकारचे असले प्रयत्न अगदींच बिनकिफायतीचे झाले असें नाहीं राज्यांच्या हक्कांच्या चौकशीत हिंदुस्थानांतील दहा पांच राज्यें सरकारला खालसा करावी लागली. इनाम कमिशनमध्ये सरकारनें इमानें इतवारें कित्येकांचीं इनामें कायम करून परत दिलीं. परंतु ज्यांच्या इनामांना कांहीं सबळ पुरावाच मिळेना, त्यांच्या ठिकाणीं मात्र सरकारची न्यायबुद्धि अगदीं कुंठित होऊन गेली. अशा प्रसंगीं कोणी झालें तरी काय करणार ! सरकारचा सर्वस्वी उपाय खुंटला आणि मोठ्या कष्टानें कांहीं इनामें खालसा करण्याचें सरकारच्या कपातीं आलें ! असा मागचा इतिहास आहे. आतां पुढें काय होतें तें पाहिलें. कदाचित् मागच्यासारखेंच पुढेही झालें तरी देखील त्यांत सरकारकडे कांहीं दोष येतो असें मात्र बिलकुल नाहीं. कारण, ज्याला कोणी वारस नाहीं त्याला सरकार वारस असें मुळीं शास्त्रच आहे. तेव्हां बिनमालकीच्या जमिनी जर सरकारकडे गेल्या तर त्या जिकडे जावयाच्या तिकडेच गेल्या असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या बिलाच्या संबंधानें दुसरेही कांहीं आक्षेप आहेत. जमिनीच्या हक्काची नोंदणी करण्याचें काम ज्यांच्याकडे सोंपविलें आहे त्यांच्या हातून तें बरोबर होईल किंवा नाहीं,

त्यांत लबाड्या होण्याचा संभव आहे किंवा नाही व त्यामुळे लोकांचे नुकसान होईल किंवा नाही, असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. तसेच आपल्या जमिनीवर लोक जे निरनिराऱ्या प्रकारचे हक्क दाखवितील ते सगळे सरकार अखेरीस मान्य करील किंवा अमान्य करील, हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आज पुढे आलेल्या विलामध्ये ह्या गोष्टीविषयीच्या आपल्या मताचा स्पष्ट उल्लेख सरकारने केलेला नाही. पण एकदां एखाद्या गोष्टीच्या हक्काची चौकशी सुरू झाली, आणि तो हक्क शाबीत आहे किंवा नाशाबीत आहे हे ठरविण्याचे काम ती चौकशी सुरू करणारांच्याच हातांत असले, म्हणजे त्याबद्दल अखेर परिणाम काय होतो ह्याविषयी लोकांना काळजी वाटणे अगदी साहजिक आहे.

असो. येथपर्यंत सरकारने लोकांच्या जमिनीच्या हक्काच्या नोंदणीबद्दल जे विल पुढे आणिले आहे त्याबद्दलच्या कांहीं बाबतींसंबंधाने थोडक्यांत विचार झाला. पण ह्या लोकांच्या हक्काच्या नोंदीच्या विचारावरून दुसरा एक विचार मनामध्ये उद्भवतो. लोकांचे आपापल्या जमिनीवर काय हक्कसंबंध आहेत ह्याची चौकशी करण्याचे सरकारने योजिले आहे हे ठीक आहे. परंतु आपल्या मुलखांतील, लोकांची त्यांच्या जमिनीवर काय मालकी आहे ह्याची चौकशी करण्याचे जसें आज सरकारच्या मनामध्ये आले आहे, तशी कल्पना जर एखादे दिवशीं परमेश्वराच्या मनामध्ये आली, आणि आपण उत्पन्न केलेल्या पृथ्वीवरील देशांवर आज कोणाची कशी मालकी चालत आहे ह्याच्याबद्दल आपण चौकशी करावी असें जर त्याला वाटले, तर कसें काय होईल ? परमेश्वराने जर आपल्या स्वर्गातील कौन्सिलमध्ये अशा प्रकारचे हक्काची नोंद करण्याचे एखादे विल आणिले तर त्याचा काय बरे परिणाम होईल ? परमेश्वराने उत्पन्न केलेली पृथ्वी हा त्याच्या ताब्यांतील एक इलाखाच होय. आणि त्या पृथ्वीवरील मोठ-मोठाले देश हे परमेश्वराच्या इलाख्यांतील लहान लहान जमिनीचे तुकडेच होत. ह्या जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांचे—ह्या मोठमोठाल्या देशांचे—पूर्वी मालक कोण होते, हल्लीं मालक कोण आहेत, पूर्वीच्या मालकांपासून हल्लींच्या मालकांकडे मालकीचे हक्क कसे आले, त्या हक्कांना आधार काय, ते आधार न्यायाला अनुसरून आहेत काय, आणि तो न्याय मनुष्याला आणि देवाला मान्य होईल असा आहे काय, इत्यादि प्रश्न उपस्थित करून जर परमेश्वराने एखादी चौकशी सुरू केली, तर ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर पूर्वेकडे आणि

पश्चिमेकडे, दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे, जुन्या जगांत आणि नव्या जगांत जीं अनेक सरकारं आहेत त्यांची काय वाट होईल ? लहान लहान जमिनीच्या मालकांच्या हक्काची चौकशी चालू झाली तर ते गरीब मालक कोठून तरी कांहीं तरी पुरावा गोळा करतील, जुने रुमाल शोधून पाहतील, बघोबूद्ध लोकांना माहिती विचारतील, खतें-पत्रें गोळा करतील, किंवा साक्षीदार जमवितील. परंतु जेव्हां निरनिराळ्या देशांवरील मालकीच्या हक्कांची चौकशी सुरू होईल, तेव्हां ह्या जगांतील निरनिराळीं सरकारं काय करतील ? ते काय पुरावा हजर करतील ? त्या वेळीं हीं सरकारं कोणते जुने रुमाल शोधून पाहतील ? कोणते कागदपत्र बाहेर काढतील ? आणि परमेश्वराच्या उलटतपासणीपुढें टिकणारे असे कोण साक्षीदार यांना मिळतील ? लोकांच्या जमिनीवरील हक्कासंबंधानें चौकशी चालू झाली तर ते वारसा, वांटप, गहाण, विक्री किंवा बक्षीस इत्यादीं पैकीं कोणता तरी पुरावा दाखवून आपल्या जमिनीवर आपला हक्क शाबूत करून घेतील. पण मोठ-मोठ्या जमिनीवरील-निरनिराळ्या देशांवरील-हक्कांची चौकशी जेव्हां परमेश्वर सुरू करील, तेव्हां त्या त्या देशांतील सरकारं आपल्या अमलाखालीं गोळा करून आणलेल्या अनेक मुलखांसंबंधानें कोणत्या प्रकारचा हक्क दाखवून देणार ? फिलिपाइन्स बेटें आमची वडिलोपार्जित इस्टेट असून तीं बेटें हल्लीं आमच्याकडे वारसाच्या हक्कानें आलीं आहेत असें अमेरिका म्हणणार ? चीनच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कैचू हा प्रांत जो जर्मनानें १८९७ सालीं चीनपासून बळजबरीनें आपल्या ताब्यांत घेतला तो आमच्या भाऊबंदकीचें वांटप होऊन आमच्या वांटणीला आला, असें जर्मनी सांगणार ? आफ्रिकेमधील अल्जीरियाचा विस्तीर्ण देश आपल्याकडे गहाणसंबंधानें आहे असें फ्रान्स प्रतिपादन करणार ? मॅचूरिया आपण विकत घेतला आहे असें रशिया सांगणार ? किंवा आफ्रिका खंडांतील तांबड्या समुद्राच्या किनाऱ्यावरील इटलीनें जो भाग आपल्याकडे घेतलेला आहे तो आपल्याला बक्षीस मिळाला असें इटली सांगणार ? हीं सरकारं अशा प्रश्नांना काय उत्तरें देणार ? देवाच्या घरीं सगळ्यांना एक कायदा ! जो कायदा सामान्य मनुष्यांना देव लागू करणार, तोच कायदा देव राजांनाही लागू करणार ! देवाच्या घरीं पक्षपात नाही. 'एकाच कृत्याला एका ठिकाणीं वाईट नांव आणि दुसऱ्या ठिकाणीं चांगलें नांव, असा पंक्तिप्रपंच देवाजवळ नाही. देव हकाला हक्क म्हणतो, आणि लुटारूपणाला लुटारूपणाच म्हणतो. Right

of conquest सारख्या शब्दांनीं अर्धवट लोक दबकतात. पण परमेश्वराच्या घरी हा शब्द माहीत नाही. परमेश्वराच्या कायद्यांत हा हक्क मंजूर नाही. जें निव्वळ खरें असेल तेंच परमेश्वराच्या दरबारीं पटणार. इतर अन्यायमय न्यायांची तेथें डाळ शिजणार नाही. अशा प्रकारचा विलक्षण न्याय परमेश्वराच्या कचेरींत चालत असतो. त्या परम पवित्र न्यायाला भिऊन ह्या पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व लोकांनीं, मग ते राजे असोत किंवा रंक असोत, वागावे हें बरें

परमेश्वरानें पृथ्वीवरील देशांच्या हक्कांची चौकशी कधीं केली नाही ह्यावरून तो यापुढें ती कधीं करणार नाहीं असें कोणी समजू नये. अन्यायांची चौकशी देव केव्हां ना केव्हां तरी करीलच करील. देवाच्या चौकशीचा दिवस (जज्मेंट डे) लवकरच येवो किंवा उशिरां येवो, पण तो केव्हां तरी आला पाहिजे. पूर्वीं परमेश्वरानें अशा प्रकारच्या हक्कांबद्दलची चौकशी कधीं केली नव्हती असें नाही. रोमन साम्राज्यानें जेव्हां स्पेन, ब्रिटन, गॉल, जर्मनीतील अरण्ये इत्यादि ठिकाणच्या सर्व लोकांचे हक्क धाव्यावर बसवून सगळीकडे आपलाच हक्क स्थापित केला, त्या वेळेला रोमच्या साम्राज्याचा खरा हक्क किती आहे आणि बाकीच्या देशांचा हक्क किती आहे याच्याबद्दलची चौकशी करणें आणि निरानिराळ्या देशांच्या हक्कांची नोंद करण्याचें बिल पुढें आणणें परमेश्वराला भाग पडलें. आठव्या नवव्या शतकामध्यें मुसलमान लोक अरबस्थानमध्ये प्रवळ होऊन त्यांनीं आपले हातपाय अरबस्थान, इराण, एशिया मायनर या सर्व देशभर पसरून शिवाय आफ्रिका खंडाचा उत्तरकिनारा व्यापून, ईजिप्त, अबिसीनिया येथें आपली सत्ता स्थापून, व भूमध्य समुद्राच्या पलीकडील स्पेन देश बहुतेक कार्बाज करून त्याच्या आसपासच्या फ्रान्स वगैरे देशांनाही त्यांनीं भयभीत करून सोडलें होतें त्या वेळीं, फिरून परमेश्वरानें देशांच्या हक्कांची चौकशी करण्याचें काम मनावर घेतलें होतें; व स्पेनमधील 'सिड' सारख्या पराक्रमी व्यक्तींकडून आणि फर्डिनेंड सारख्या राजांकडून देशांवरील हक्कांची व्यवस्था देवानें त्या वेळीं नीट केली. परंतु असल्या बाबतींत देवाला वरच्यावर त्रास देण्याचा मनुष्याचा संकल्पच झालेला आहे असें दिसतें. ज्या स्पेनला परमेश्वरानें एकदां मुसलमानांच्या हक्कापासून बांचविलें त्याच स्पेनच्या फिलिप राजानें फिरून आपला हक्क वास्तविक जेथें नाही तेथें तो स्थापित करण्याचा व जुलुमानें कायम ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

दक्षिण अमेरिका, नेदरलँड्स, फ्रान्स व जर्मनीतील कांहीं भाग वगैरे सर्व मुलखां-
वर फिलिपिने आपला हक्क स्थापित केला. परंतु हा हक्क गैरकायदेशीर आहे
असें आल्बाने नेदरलँडमध्ये जें करारपणाचें आणि जुलमाचें वर्तन चालविलें
होतें त्यावरून जगाला दिसून आलें. म्हणून त्या वेळीं देवानें हक्काचें रजिस्टर
सुधारण्याची व्यवस्था केली. फिलिपच्या पाठीमागून यूरोप खंडामध्ये हक्कांच्या
रजिस्टरमध्ये गडबड करणारा नेपोलियन उत्पन्न झाला. देवाच्या घरच्या
रजिस्टरमध्ये निरनिराळ्या देशांवरील मालकीच्या संबंधानें जीं जीं नांवें दाखल
झालेलीं होती तीं तीं सर्व पुसटून नेपोलियनने लिस्बनपासून मॉस्कोपर्यंत सर्व
ठिकाणीं आपलें एकट्याचेंच नांव लिहून ठेविलें. परंतु परमेश्वराला तें सहन न
होऊन त्यानें इंग्लंडच्या हातून सर्वांचे हक्क परत देवविले. इंग्लंडनें त्या वेळीं
जें हें न्यायाचें काम बजाविलें तसलीच कामे इंग्लंडनें त्यानंतरही अनेक
वेळां बजावलेलीं आहेत व अजूनही बजावीत आहे. यूरोप खंडांतील तुर्क-
स्थानावर रशियाचा हक्क बसूं न देण्याला इंग्लंडची न्यायबुद्धिच कारण आहे. व
चीन देशामध्ये थोडक्याच दिवसांपूर्वी मालकीच्या हक्कांचा गोंधळ उडण्याची
जी भीति उत्पन्न झाली होती तीही इंग्लंडच्याच निरभिलाषबुद्धीमुळे टळली असें
म्हणण्यास हरकत नाही. सारांश, देशांच्या हक्कांचें रजिस्टर व्यवस्थित ठेवण्याचें
काम नेपोलियनच्या वेळेपासून परमेश्वरानें जें इंग्लंडकडे दिलें आहे तें इंग्लंडनें
अजूनपर्यंत फार चोख रीतीनें बजाविलेलें आहे व तसेंच तें त्यानें याच्यापुढेही
बजावीत राहावें, अशी सर्वांची इच्छा आहे असो.

ह्या मागील इतिहासावरून परमेश्वर देशांच्या हक्कांची चौकशी कधींच
करीत नाही असें नाही. 'यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति' तेव्हां तेव्हां
देशांच्या हक्कांची चौकशी करण्याला परमेश्वर प्रवृत्त होतोच. ह्याकरितां
महत्त्वाकांक्षी राजानो, धर्माची ग्लानि न होईल अशा रीतीनें तुम्ही नेहमीं वागत
असा. परमेश्वर आपल्याही हक्कांची केव्हां तरी चौकशी करणार आहे ही गोष्ट
तुमच्या मनांत सदोदित वागत असूं या. तुम्ही वास्तविक कोणाला भिण्याचें
कारण नाही. कारण, तुमच्यापाशीं मोठमोठीं सैन्ये आहेत आणि त्या सैन्यांपाशीं
नवीन नवीन तऱ्हेचीं मोठमोठीं शस्त्रास्त्रे आहेत तरी पण एवढ्याच साधनांनीं
आपण निर्भय झालों आहों असें तुम्ही समजू नका. तुमचीं सैन्ये कितीही मोठीं
असलीं तरी तीं परमेश्वराच्या विरुद्ध लढून विजय मिळवूं शकणार नाहीत; आणि

तुमच्या तोफांचा पल्ला कितीही लांब असला, तरी त्या तोफांचे गोळे स्वर्गातील किल्ल्यांच्या भिंतीला भोके पाडू शकणार नाहीत. ह्यासाठी ज्या परमेश्वराने आजपर्यंत देशांच्या हक्कांची चौकशी अनेक वेळां केली आहे, व ज्याला याच्याही पुढे अनेक वेळां करावी लागणार आहे, त्या परमेश्वराला तुम्ही भिऊन वागावे. कारण, परमेश्वर जो उरवील तो खरा हक्क, आणि परमेश्वर जो देईल तो खरा न्याय ! हक्क आणि न्याय ह्याच्याबद्दलच्या मनुष्यांच्या सर्व बडबडी वायफळ आहेत.

एका गुणी माणसाची बदछान : : : १३

काळ : अग्रलेख, ता. १०-१०-१९०२

★ पुण्यांतच काय कोठेही अशीं माणसें दिसतील.

असला विलक्षण गुण फारच थोड्यांच्या अंगीं आढळतो ! पण या कामांत त्रिंक्करावांचा हात धरणारा कोणी सांपडेल असें वाटत नाही. हे गृहस्थ मूळचे दक्षिणेतील राहणारे, पण यांचें पर्यटण सर्व मुलुखामध्ये झालेलें असल्यामुळें कोणत्या मुलुखांत कोणता रिवाज आहे, कोणते लोक कसा पोषाख करितात, कोणाची चालरीत कशी असते वगैरे गोष्टींसंबंधाची त्रिंक्करावांची माहिती अगदीं हातखंडा होती. चेहरा, पेहराव, चालचलणूक वगैरे पाहून कोण मनुष्य कोणत्या दर्जाचा आहे हें हटकून ओळखण्याच्या कामामध्ये त्रिंक्करावांनीं इतकी निपुणता संपादन केलेली होती की, त्यांनीं बांधलेला तर्क कधींही खोटा झाला नाही. ह्या अलौकिक गुणाबद्दल त्रिंक्करावांची कीर्ति साऱ्या हिंदुस्थानांत काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पसरलेली होती. असल्या गुणांचें चीज म्हटलें म्हणजे नेटिव राजांच्या दरबारीं व्हावयाचें. त्याप्रमाणें त्रिंक्कराव पुष्कळ नेटिव राजांकडे जाऊन त्यांच्यापुढें आपल्या गुणांची परीक्षा देऊन व तेथून शाबासकी आणि चक्षिसें मिळवून आले होते. नेटिव राजांकडून मिळालेले धोतरजोडे, शालजोड्या, अंगठ्या, पोची, कंठ्या ह्या जिनसा तर त्रिंक्करावांपाशीं इतक्या जमल्या होत्या कीं, त्यांचें काय करावें हें देखील त्रिंक्करावांना समजेनासें झालें होतें. ह्या जिनसां-

प्रमाणेंच त्रिंबकरावांपाशीं कागदांच्या तुकड्यांचीही बरीच गर्दी जमलेली होती. रद्दीच्या भावानें ह्या कागदांची किंमत केली असती तर ते कागदांचे तुकडे सुमारे दोन पळे भरून त्यांची दहा-पंधरा रुपये किंमत आली असती. एक रद्दीवाला त्या सगळ्या तुकड्यांबद्दल पंचवीस रुपयांपर्यंतही देण्याला तयार झाला होता, तरी त्रिंबकराव ती रद्दी विकीनात. इतकी त्यांना ती मौल्यवान् वाटत होती. त्या कागदांना ते सर्टिफिकेटें असें म्हणत. हीं त्यांना अनेक मोठमोठ्या साहेब लोकांनीं त्यांच्या गुणावर खूष होऊन दिलेलीं होती. हीं सर्टिफिकेटें म्हणजे आपल्या परदेशी राजांनीं आपल्याला दिलेल्या शालजोड्याच होत, असें त्रिंबकराव मानीत असत. असो. दोन पळे सर्टिफिकेटांवरून त्रिंबकरावांची साहेब लोकांमध्येही किती प्रख्याति झालेली असली पाहिजे ह्याची कोणालाही सहज कल्पना करितां येईल, इतके गुणी आणि इतके प्रख्यात पुरुष हिंदुस्थानांत वारंवार निर्माण होत नाहीत. कांहीं दिवसांपूर्वीं हें नररत्न फिरत फिरत एकदां दक्षिणेंतील एका प्रख्यात शहरीं आलें. तेथील लोकांनीं यांची कीर्ति पूर्वींच ऐकिलेली होती. तेव्हां यांच्या अंगच्या अलौकिक गुणांचे कांहीं चमत्कार आपल्या नजरेस पडावे म्हणून त्या शहराचे लोक फार उत्सुक झाले होते. पण त्रिंबकरावांना या शहरीं येतांना कोणते अनिष्ट ग्रह लागले होते कोण जाणे ! त्रिंबकरावांच्या प्रयोगांना जसें यश यावें तसें आलें नाहीं. असल्या नाजूक कलेमध्ये काम करणाऱ्या लोकांचा एखादे वेळीं मुळींच जम बसत नाहीं असें होतें, व गवई लोकांची तर अशी स्थिति पुष्कळच वेळां होते. जरा आवाज लागला नाहीं, किंवा वाजविणारा मनासारखा मिळाला नाहीं म्हणजे मोठे तानसेन असले तरी त्यांचें गाणें जुळून येत नाहीं. असाच कांहीं तरी विलक्षण प्रकार त्रिंबकरावांच्या संबंधानें त्या वेळीं झाला असला पाहिजे. किंवा कांहीं लोकांची असें होण्याच्या कारणाबद्दल दुसरी जी एक कल्पना आहे तीही खोटीच असेल असें म्हणतां येत नाहीं. असल्या गुणी लोकांना शत्रु फार असतात. तेव्हां कांहीं जादूटोणा करून कोणी या शहरांत त्यांची मति गुंग करून टाकली होती कीं काय कोण जाणे ! पण तें कारण कांहींही असो, त्रिंबकरावांची परीक्षा या शहरीं बरोबर जुळली नाहीं.

त्रिंबकरावांचे प्रयोग पाहण्याकरितां त्या शहरांत एके दिवशीं भर रस्त्या-वरील एका मोठ्या दिवाणखान्यांत पुष्कळ बडे बडे लोक जमले होते. रस्त्यानें

कोण मनुष्य जात आहे आणि कोण येत आहे वगैरे सर्व त्या दिवाणखान्यांतून चांगलें दिसत होतें. प्रयोग सुरू करण्याची सर्व तयारी झाल्यावर एक गृहस्थ रस्त्याकडे पाहन पाहत उठून त्रिंबकरावांना उद्देशून म्हणाले: “ ते गृहस्थ रस्त्यांत उभे आहेत, ते येथल्या बहुतेक मंडळीच्या ओळखीचे आहेत, आपण परस्थ असल्यामुळे आपल्याला ते माहीत असण्याचा संभव नाही. तेच त्यांच्या पोषाख वगैरे सर्व चिन्हांवरून हे कोणत्या दर्जाचे मनुष्य असावेत हें आपण सांगा. ” हा प्रश्न ऐकल्यावर त्रिंबकराव त्या रस्त्यांतील मनुष्याकडे टक लावून पाहू लागले व पाहतां पाहतां आपल्या मनांत पुढीलप्रमाणें तर्क बांधू लागले. “ यांचा चेहरा तर मोठा गोंडस दिसतो आहे. रात्रीच्या जाग्रणांनीं डोळे खोल आहेत पण तोंडावरील तुकतुकी तैलादिकांनीं कायम ठेवण्यांत आलेली आहे. हीं जाग्रणें नाटकांचीं असतील काय ? डोकीला जरीकांठी रुमाल आहे—एखाद्या सरदारापाशीं जरीकांठी रुमाल असण्याचा संभव खरा—पण तो त्या रुमालाचे कांठ इतके रेखून बाहेर कशाला काढील ? अंगावर उपरणेंही जरीकांठीच—आणि तीं पहा, हातांत सलकडीं आहेत—बहुतेक चिन्हें तर नाटकवाल्यांचीं दिसताहेत—थांबा. यांच्या पायांत काय आहे तें पाहूं—मुसलमानी चढाऊ जोडा—आणि शिवाय दृष्टि निर्लज्जपणानें वर आहे—असला मनुष्य मोठा असण्याचें नांव नको. ” इतका विचार करून त्रिंबकरावांनीं “ हा कोणी तरी नाटकवाला असला पाहिजे ” असें आपलें मत सांगितलें. तें ऐकल्याबरोबर त्रिंबकरावांचा तर्क इतका चुकलेला पाहून सर्वांना मोठा विस्मय वाटला. ज्यांनीं प्रश्न विचारला होता ते म्हणाले: “ महाराज, हे आमच्या शहरांतील एक मोठे सरदार आहेत. मग आपला तर्क इतका कसा चुकला असेल तो असो. ” त्रिंबकराव आपल्या मनाशीं म्हणाले, “ काय ? हे सरदार आहेत ? असले नाटकवाल्यासारखे दिसणारे सरदार मीं तरी कोठें पाहिले नाहीत ” असें आपल्या मनाशीं म्हणून नंतर त्रिंबकराव उघड म्हणाले, “ ह्या बेळीं माझा सूर बरोबर लागला नव्हता म्हणून अशी चूक झाली. असो, आतां दुसरा मनुष्य मला ओळखावयाला या. ” ही विनंति मान्य करून पूर्वीच्याच इसमांनीं त्रिंबकरावांना रस्त्यांतून येणाऱ्या दुसऱ्या एका मनुष्याबद्दल प्रश्न विचारिला. व त्रिंबकरावांचे आत्मगत विचार पुढीलप्रमाणें होते: “ भिवया उग्र—मिशा मोठाल्या—वर्ण काळसर—बहुतकरून स्वारी पोलीस खात्यांतील नोकर असावी, इतकेंच नव्हे तर कदाचित् हे

डिट्टेकटव्ह पोलीसही असतील. कारण, डोकें अगदीं हुबेहूब पोलिसच्याप्रमाणें राखलेलें आहे, व ते राखलेले केस वरच्या रुमालाखालीं झांकण्याचा प्रयत्न कपाळावर, दोन्ही कानांशीं, मानेवर, जेथें तेथें केलेला दिसत आहे—अंगांत हंथिंग कोट घातलेला आहे, धोतराचीं दोन्ही टोके पावलांपर्यंत आलेलीं असून कांचा मारलेला आहे—बिलकुल संशय नको ! ” असा विचार करून त्रिंबकरावांनीं “ पोलीस ” म्हणून मोठ्यानें उत्तर दिलें. पुर्वींचा पहिलाच प्रसंग होता, म्हणून लोकांनीं फारसा गवगवा केला नाही; पण त्रिंबकराव दुसऱ्यांदा चुकले हें पाहून लोकांमध्ये जास्तच मोठ्यानें कुरबुर होऊं लागली. तेव्हां त्रिंबकरावांनीं “ कां, माझे उत्तर चुकलें कीं काय ? ” म्हणून विचारलें. तेव्हां एकानें उत्तर केलें कीं, “ महाराज, हेही एक येथील बड्या सरदारांपैकींच आहेत. यांना आपण पोलीसचे शिपाईं कसे म्हणतां ? यांच्या पायांत ती काळीं कुळकुळीत वहाण कोठें आहे ? ” “ वहाणच काय ती कमी ! ” त्रिंबकराव तोंडांत बोट घालून आपल्यापाशीं म्हणाले, “ वाहवा रे सरदार ! शिपाईं आणि सरदार यांच्यामधील अंतर फक्त एका वहाणेंतच येऊन बसलें काय ? किंवा माझी फजिती करण्यासाठीं ह्या मोठमोठ्या सरदारांना असलीं हलकट सोंगें देऊन ह्या लोकांनीं या रस्त्यांतून चालविलें आहे ? ” असे विचार त्रिंबकरावांच्या मनांत घोळत होते इतक्यांत कोणी एक कुलीन घराण्यांतील स्त्री गाडीत बसून चाललेली पाहून ‘ही कोण असावी’ म्हणून एकानें प्रश्न केला. तेव्हां त्रिंबकराव थोडे रागावून म्हणाले, “ आपण येथें सर्व सभ्य लोक जमलों आहों. आपल्याला वेश्यादिकां-बद्दलचे प्रश्न कशाला पाहिजे आहेत ? ” “ म्हणजे ! ” बरेच लोक एकदम ओरडले ह्यांना तुम्ही “ वेश्या म्हणतां कीं काय ? ” त्रिंबकराव शांतपणानें म्हणाले, “ माझे दोन प्रश्न चुकले म्हणून तुम्ही मला याही प्रश्नामध्ये चुकवूं पाहत आहां, पण मी अशानें फसावयाचा नाही. गरती आणि वेश्या यांच्यामधला फरक मला कळला नाही, तर मग मी इतकं दिवस हा धंदा केला हा फुकट कीं काय ? आणि हीं इतकीं दोन पळे सर्टिफिकेटें ज्या साहेब लोकांनीं मला दिलीं ते सगळे मूर्ख होते कीं काय ? ह्या स्त्रीला तुम्ही गरती म्हणता ! उरफाटे केस फिरवून बुचडा बांधलेला—दिसतें आहे न दिसतें आहे इतकें बारीक कुंकू—आणखी दहा चिन्हे मी तुम्हांला सांगितलीं असतीं; पण सभ्यतेच्या मर्यादेचें

मी उलंघन करूं इच्छीत नाहीं. माझाच तर्क खरा आहे. मी कांहीं केल्यानें तुमचें ऐकणार नाहीं. ” व त्रिंबकरावांनीं ऐकिलेंही नसतें. परंतु मंडळीपैकीं एकांनें शपथ वाहून सांगितलें तेव्हां त्रिंबकराव गप्प बसले. परंतु आपल्या मनांत ते म्हणाले की, “ जेथील वेद्यांसारख्या भासणाऱ्या सभ्य स्त्रिया जशा पेहरावावरून दिसतात तशा त्या नाहीत याबद्दल कोणी शपथेवर सांगितल्यावांचून माझी खात्री होत नाही त्या शहरांतून मला लवकरच पळ काढून गेलें पाहिजे ! ” इतक्यांत एक गच्चाळ्यासारखें धोतर नेसलेला, अंगांत एक बाराबंदी घातलेला व डोकीवर एक मोंगली टोपी ठेविलेला गृहस्थ दिसल्यावरून हे कोण असावे म्हणून प्रश्न विचारण्यांत आला. तेव्हां त्याच्याकडे पाहून त्रिंबकराव अगदीं गोंधळून गेल्यासारखे दिसूं लागले. त्यांच्या मनांतील गोंधळाचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें होतें : “ हा कोण असावा ? याला काय म्हणूं ? हा मोंगल म्हणूं, का ब्राह्मण म्हणूं ? एकीकडे धोतर नेसला आहे, पण दुसरीकडे डोकीवर मोंगली टोपी आहे. याच्या हातांत कसलीशी पोथी दिसते आहे, पण त्या फाटक्या ग्विशांतून बिस्किटाच्या अर्धा खालेला तुकडा डोकावतो आहे. गळ्यांत जानवें दिसते पण रस्त्यांतल्या महारचांभारांना धके मारून चालत आहे. असा हा विलक्षण प्राणी कोण असावा ? ” अशा रीतीनें पुष्कळ वेळ गोंधळून अखेरीस त्रिंबकरावांनीं आपलें अज्ञान कबूल केलें. “ मला हे ओळखवत नाहीत ” असें त्रिंबकरावांनीं सांगितल्यावर “ अहो, हे एक मोठे शास्त्री आहेत ” असें एकजण मोठ्यानें ओरडले. हें ऐकून त्रिंबकरावांचा बरीच निराशा झाली, व ह्या विलक्षण शहरामध्ये आपल्या विद्येची डाळ शिजावयाची नाही असें त्यांच्या मनाला जास्त जास्त वाटूं लागलें. इतक्यांत नारायणराव या नांवाचे कोणी एक गृहस्थ त्या दिवाणखान्यांतील खिडकींतून बाहेर तोंड काढून बसले होते, त्यांना पाहून रस्त्यांतून जाणाऱ्या एका गृहस्थांनीं हांक मारून “ नमस्कार नारायणराव ! ” असें म्हटलें. त्या रस्त्यावरील गृहस्थांनीं कपाळाला भस्म लाविलें होतें, गळ्यांत रुद्राक्षांची माळ घातली होती, आणि त्यांच्या हातांत दुर्भ वगैरे साहित्य होतें. ते पाहून हे कोणी तरी मोठे वैदिक ब्राह्मण असावे असें वाटून त्रिंबकरावांनींच हे कोणत्या शाखेचे ब्राह्मण म्हणून विचारिलें. तेव्हां दिवाण-
खान्यांतील मगन्नी मंडळी गेले गेले हंसूं लागली. व त्यापैकीं एकजण म्हणाला

शास्त्री कदम यांच्या मुलीची वेदोक्त मुंज आज व्हावयाची आहे तिकडे बहुत-करून हे चालले असावे.” त्रिंबकराव आपल्या मनांत खजिल झाले. जेथील शास्त्री मोगलासारखे दिसतात आणि जेथील मराठे ब्राह्मणांसारखे दिसतात तेथे आपल्या विद्येची काय मात्रा चालणार, असे वाटून ते त्या शहरांतून आपण कधी निघून जावे या गोष्टीचा विचार करण्यामध्ये गुंग होऊन बसले. अशा रीतीने त्या दिवाणखान्यांत प्रकार चालला होता इतक्यांत जिन्यामध्ये कोणाचे पाय वाजले व एक मनुष्य दरवाजांतून आत आला. त्रिंबकराव हे सोंबळें ओवळें वगैरे मानणारे जुन्या चालीचे गृहस्थ होते, म्हणून त्या नवीन आलेल्या मनुष्याला पाहून ते म्हणाले, “अरे हा कोण येथे आला ? हा तर किरिस्तांव दिसतो, हा आपल्या डोक्यावरचे अंडी आणि त्रिस्किटें विकावयाचे टोपलें खाली ठेवून वर कशाला आला आहे ? याचें येथें काय काम आहे ? त्याला म्हणावें शिवू नको.” इतके त्रिंबकरावांच्या तोंडचे शब्द निघत आहेत न निघत आहेत तोंच त्यांच्या शेजारचे एक गृहस्थ त्यांना म्हणाले, “हं हं, हें काय ? हे गृहस्थ किरिस्तांव नाहीत ! त्यांच्या त्या गवती टोपीवरून तुम्ही म्हणतां कीं काय ! ती त्यांच्या वडिलांपासून आहे. हे चांगल्या उच्च कुळांतील आहेत व हे येथील प्रमुख सुधारक आहेत. ह्यांच्या ब्राह्मणत्वाबद्दल आपल्याला शंका असेल तर ती त्यांचे यज्ञोपवीत पाहिल्याने दूर होणार आहे.” इतक्यांत त्या नवीन आलेल्या गृहस्थांनीं आपल्या कमरेभोंवतीं पाटलूनीखालीं झांकून ठेविलेलें यज्ञोपवीत बाहेर काढून दाखविलें. तेव्हां त्रिंबकरावांनीं त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांचा मान करून त्यांना आपल्याजवळ बसवून घेतलें; व ते आपल्या मनांत म्हणाले, “मला अजून पुष्कळ माहिती मिळविली पाहिजे. ब्राह्मण कशा प्रकारचे असतात हें मी समजून घेतलें पाहिजे. सुधारक म्हणजे कशासारखे दिसतात ह्याचा अजून मला परिचय करून घेतला पाहिजे. माझीं अजिंक्यपत्रें फुकट ! हें देण पल्ल्यांचें ओझे मीं आजपर्यंत फुकट वाहिलें.” जमलेल्या मंडळींनाही तसेंच वाटूं लागलें. त्रिंबकरावांच्या विद्येत कांहीं हशील नाही, उगीच थोतांड माजविलें आहे, असे ते म्हणूं लागले. व याप्रमाणेंच बहुतेक लोकांची निराशा होऊन अखेरीस त्या दिवाणखान्यांतील बैठक उठली. त्यानंतर गांवांत चोहोकडे ही बातमी पसरली; व निरनिराळ्या प्रकारचे लोक निरनिराळ्या प्रकारचीं मते त्रिंबकरावां बद्दल व्यक्त करूं लागले. कित्येकांचा अजून त्यांच्यावर विश्वास

होता, व त्यांच्यांत काहीं राम नाही, अशी कित्येकांची खात्री होऊन चुकली होती. परंतु त्या शहरामध्ये एक पंडितमन्य गृहस्थ राहत होते. त्यांच्या मनांत अशी स्फूर्ति झाली कीं या गृहस्थानें जें थोतांड माजविलें आहे तें खरें आहे किंवा खोटें आहे, याची परीक्षा पाहणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे मीं जर असलीं कामें केलीं नाहीत तर मग असल्या रिकाम्या उठाठेवी दुसरे कोण करतील ? आणि मीं त्या केल्या नाहीत तर मीं सगळ्या गांवांत प्रमुख कसा गणला जाईन ? तेव्हां मला याची शहानिशा केलीच पाहिजे. असा विचार मनांत आणून गांवां-तांल आनररी मंजिस्ट्रट, जहागिरदार, श्रीमंत सावकारांचे पुत्र, वंगरे काहीं रिकामटेकड्या लोकांची एक कमिटी नेमून त्याचें अध्यक्षस्थान या गृहस्थांनीं आपणाकडे घेतलं व आमच्या स्वयमधिकृत कोर्टापुढें तुम्ही जाव देण्याला हजर व्हावें असें एक वारंट सदर गृहस्थांनीं त्रिंबकरावांवर बजाविलें. तो विचारा गरीब ब्राह्मण अगदीं घाबरून गेला, व नेमलेल्या वेळीं राजेसाहेबांच्या कमिटीपुढें जाऊन हजर झाला. त्याला अध्यक्षानीं सवाल टाकिला, “ ते समोरून दोन साहेबांच्या मध्ये गाडीत बसून कोण येत आहेत तें सांगा. या प्रश्नाचें तुम्हीं बरोबर उत्तर दिलें तर ठीक आहे, नाहीतर तुम्हांला चोवीस तासांचे आंत हें शहर सोडून चालतें झालें पाहिजे.” त्रिंबकरावांनीं विचार करून व हा आणीबाणीचा प्रसंग आहे ही गोष्ट लक्षांत आणून शांतपणानें उत्तर दिलें कीं, हे कोणी तरी कैदी असले पाहिजेत. हें उत्तर ऐकून अध्यक्ष फारच संतापले. आणि म्हणाले, “ आपली विद्या शिखराला जाऊन पोहोचली असली पाहिजे ! हे एक राजपुत्र असून त्यांच्या दोन बाजूचे जे दोन युरोपियन आहेत ते त्यांचे शिक्षक होत. अशा थाटानें आपल्या दोन शिक्षकांच्या युरोपियन लबाजम्यासह त्यांच्यामध्ये बसून आपल्या देशांतील एका अत्यंत उच्च कुळांतील राजे चाललेले असून ते तुम्हांला कैदी असे वाटले तेव्हां तुम्हांला काय म्हणावयाचें ! असो, आतां तुम्ही ताबडतोब या शहरांतून निघून जा. नाही तर बरें होणार नाही.” ही धमकी ऐकल्याबरोबर त्रिंबकरावांच्या तोंडचें पाणीच पळालें, व ते त्या शहरांतून निघून जाण्याचे तयारीला लागले. सर्व तयारी झाल्यावर स्टेशन-वर आपल्या सामानाची पेटी देण्यासाठीं ते एका हमालाला हाक मारूं लागले; तेव्हां तो त्यास दूरडावून म्हणाला, “ तुम्ही नव्हे का ते पोषाखावरून माणसाची परीक्षा करणारे ! तुमची येथें फजिती झाली म्हणून मीं ऐकिलें तें खरेंच असलें.

पाहिजे; कारण, तुम्हांला माझी देखील परीक्षा करितां आली नाही. मी हमाल आहे काय ? मी मागासलेल्या जातीतील आहे, समजलां ! मी काल हमाल होतो पण आज मी एका संस्थानांत पन्नास रुपयांच्या जागेवर चाललों आहे. आणखी मला तूं म्हणतोस ओझें नेण्याला येतोस काय म्हणून ! वारे वा !” हीं अक्षरें ऐकून त्रिंबकराब बेह्यासारखे झाले व त्या विलक्षण शहरांतून आपलें ओझें कसें बसें आपल्याच पाठीवर घेऊन त्यांनीं तेथून स्टेशनचा रस्ता सुधारला.

मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार : १५

काळ : अग्रलेख, ता. ७-११-१९०२

हिंदुस्थानांत दिल्लीचा दरबार यंदा भरविण्याचें ठरलें आहे. पण मृत्यूचा दरबार हिंदुस्थानांत अलीकडे बहुतेक दरवर्षीच भरविण्याचें ठरलेलें आहे असें दिसतें. दिल्लीचा दरबार हा यंदाच्या पुरताच आहे; परंतु मृत्यूचा दरबार हिंदुस्थानांत पूर्वीं भरलेला होता, यंदा भरलेला आहे, आणि असाच पुढेही भरणार नाही कशावरून ! मराठी चौथ्या पुस्तकामध्ये एका कवीनें भरविलेल्या मृत्यूच्या दरबाराचा इतिहास प्रसिद्ध झालेला आहे. त्या दरबारामध्ये फक्त निरनिराळ्या प्रकारच्या रोगांनाच पाचारण करण्यांत आलेलें होतें. पण मृत्यूच्या दरबारांतील मानकरी, हुजरे, राजे, कॅडेट कोअरमधील राजपुत्र वगैरे म्हणजे फक्त रोगच होत असें नव्हे. मृत्यूच्या दरबारांतील मानकऱ्यांची मर्यादा याहून फार विस्तृत आहे, फक्त रोगांचाच अगर मृत्यूच्या कारणांचाच दरबार फिरून भरविला तरीदेखील त्यांत किती तरी नवीन सरदार, जे पूर्वींच्या दरबाराला हजर नव्हते असे, हल्लीं हजर होतील. हल्लींच्या मृत्यूच्या दरबारांत प्लेग, दुष्काळ वगैरे सरदारांसाठीं नवीन खुर्च्या मांडाव्या लागतील. पण ह्याशिवाय मृत्यूच्या दरबारामध्ये जास्त मंडळींचा समावेश करणें जरूर आहे. दारोदार भिक्षा मागणारे भिक्षकरी, अन्नासाठीं रस्त्याच्या कांठावर पडून प्राण सोडणारे अनाथ, सहा पैशांच्या मजुरीसाठीं सोळा टोपल्या खडी फोडणारे रिलीफ कामावरील मजूर, दुष्काळानें बैल मेले म्हणून पाऊस पडत

असतांही शेताच्या कांठीं बसून शेताकडे पाहून टिपें गाळणारे शेतकरी, अन्नाच्या आमिषानें स्वधर्माची आहुति देऊन मिशनऱ्यांच्या कोंडवाड्यामध्ये सांपडलेलीं पोरें, हे व ह्याच प्रकारचे जे असंख्य लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहेत त्या सगळ्यांना मृत्यूच्या दरबारामध्ये बसण्याचा अधिकार आहे. हे सगळे मृत्यूच्या दरबारांतील मानकरी होत. ह्या दरबारांतील सरदारांची संख्या फारच अफाट असल्यामुळे सर्वांची नोंद ठेवण्याचें काम सरकारच्या हातून होणें अगदीं अशक्य आहे. म्हणून सरकार हा मृत्यूच्या दरबारांतील मानकऱ्यांपैकीं बारीकसारीक सरदारांची नोंद विलकूल ठेवीत नाही. फक्त रिलीफ कामावर येणाऱ्या सरदारांची सरकारपाशीं लिस्ट असते; त्या लिस्टाप्रमाणें पाहिलें तर या सरदारांची हल्लींची संख्या दोन लाखांच्यावर आहे. हल्लीं हे सरदार लोक फार कमी झाले आहेत. १८९७-९८-९९ सालीं मृत्यूच्या दरबारांतील ह्या सरदार, मानकरी, महाराज, राजे, चीफ, नबाब, ठाकूर वगैरे मंडळींची संख्या पन्नास लक्षांवर गेलेली होती. परंतु यंदा आपला दरबार तितक्या थाटानें भरविण्याचा मृत्यूचा विचार दिसत नाही. तरी पण फक्त कामावरील सरदारांची संख्या घेतली तरीदेखील ज्या दरबाराला दोन लक्ष सरदार जमा झाले आहेत, तो दरबार कांहीं लहानसहान आहे असें नाही. कर्झनसाहेबांनीं आमंत्रणें पाठवून आपल्या दरबाराकरितां गोळा केलेल्या पाहुण्यांची संख्या खात्रीनें इतकी मोठी व्हावयाची नाही.

मृत्यूचा दरबार आणि दिल्लीचा दरबार ह्या दोन दरबारांमध्ये कांहीं कांहीं बाबतींत बरेच साम्य आहे. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राजसत्तेची द्वाही सर्व हिंदुस्थानभर पसरविण्यासाठीं दिल्लीचा दरबार भरविण्यांत येत आहे, व हा हेतु मृत्यूच्या दरबारापासूनही पुष्कळ अंशीं सफळ होत आहे. आपण हल्लीं इंग्रजी अंमलाखालीं आहों ही गोष्ट मृत्यूच्या दरबारापासूनही सर्व हिंदुस्थानभर जाहीर होत आहे. इंग्रजी अंमलाचा डंका दिल्ली दरबाराच्या योगानें फक्त कांहीं थोड्या निमंत्रित शिक्षितांच्या आणि राजेरजवाड्यांच्या कानापर्यंत जाईल; परंतु मृत्यूचा दरबार आपल्यावर इंग्रजी अंमल आहे ही बातमी अगदीं खेड्यापाड्यांतून आणि हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यांतून सुद्धां पसरवीत आहे. असा एकही गरीब मनुष्य नाही, असा एखादा भिकारीसुद्धां सांपडणार नाही, कीं ज्याला आपण इंग्रजांच्या कृपाछात्राखालीं आहों ही गोष्ट मृत्यूच्या दर-

बारानें विदित केलेली नाही. हे दोन्हीही दरबार हिंदुस्थानांत भरविण्याचा योग इंग्लिशांच्या कृपेमुळेच आलेला आहे. दिल्लीचा दरबार हें तर त्यांच्या कृपेचें उघड उघडच फळ आहे. व हिंदुस्थानांतील दुष्काळांना दोषी इंग्रजी राज्यपद्धतच पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झालेली आहे, हा काँग्रेस वगैरेचा सिद्धान्त खरा मानिला, तर मृत्यूचा दरबार हाही हिंदुस्थानांत इंग्रजांच्याच कृपेमुळे भरला जात आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. सारांश, ही दोन्ही दरबाररूपी भावंडे एकाच जनकाचीं लेकरें आहेत. या दोहोंच्यामध्ये अशा प्रकारचें नातें असल्यामुळे या दोन्ही दरबारांनीं एकमेकांकडे प्रेमदृष्टीनें पाहिलें असतां विशेष चांगलें होणार आहे. ह्या दोन भावंडांमध्ये बरीच देवघेव आणि अदलाबदल झाली तर तें किती इष्ट होणार आहे ? आम्ही ज्या अदलाबदलीसंबंधानें बोलत आहों तिच्याविषयी थोडा जास्त खुलासा करणें जरूर आहे. या दोन भावंडांमध्ये अदलाबदल झाली पाहिजे ती कशी ? दिल्ली दरबारच्या मंडपामध्ये मांडलेल्या खुर्च्यावर जरा मृत्यूच्या दरबारांतील सरदारांना—म्हणजे हिंदुस्थानांतील भगंग, भिकारी, अनाथ, मरणोन्मुख, पोरकीं पोरें, रिलीफ कामावर काम करणारे मजूर, वगैरे लोकांना नेऊन बसवावें, व दिल्लीच्या दरबाराकरितां जमणाऱ्या मंडळींना रिलीफ कामावरील झोपड्या, रस्त्यावरील गटारें, मोठ्या शहरांतील भिकार लोकांचीं राहण्याचीं घरे आणि दुष्काळांतील मुलें वाढविण्याच्या मिशनरी लोकांच्या जागा यांतून नेऊन बसवावें. असें केल्यानें सदोदित गांजलेल्या गरीब लोकांना क्षणभर सुखाची चव घ्यावयाला सांपडेल आणि ह्या गरीब लोकांचें सुखदुःख ज्यांच्या हातामध्ये आहे अशा बड्या लोकांना गरीब लोक काय काय हाल सोशीत असतात हें प्रत्यक्ष पाहावयाला सांपडेल. दिल्लीच्या छावणीत तयार केलेल्या अन्नाच्या ढिगावर मृत्यूच्या दरबारांतील मानकऱ्यांना आणून सोडावें आणि दिल्लीदरबारांतील मानकऱ्यांना भिक्षा मागून, खडी फोडून, झाडाचा पाला खाऊन किंवा स्वधर्मावरील श्रद्धेची किंमत देऊन पोट जाळण्यामध्ये काय संकटें आहेत याच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें अनुभव घेण्याकरितां पाठवावें. एकांचे उंची पोषाख, जडजवाहिर, हत्तीघोडे, शिपाईप्यादे दुसऱ्यांच्या हवाली करावे; आणि दुसऱ्यांचीं रकटीं, दारिद्र्य, क्षुधा, खोल आणि भकाळ्या पडलेलें पोट, हें वैभव क्षणभर पाहल्यांना द्यावें. अशा प्रकारची अदलाबदल जर, एक क्षणभर

कां होईना, करितां आली तर त्यापासून हिंदुस्थानांतील गरीबांचें कल्याण झाल्यावांचून राहणार नाहीं. अशा प्रकारची वास्तविक अदलाबदल करितां येणें अशक्य आहे. ही केवळ कल्पनेनेंच केली पाहिजे. म्हणजे सारांश एवढाच कीं, आज हिंदुस्थानांतील बडे लोक आपल्याच गरीब मानवी प्राण्यांची जी अगदीं थोडी काळजी घेत आहेत ती त्यांनीं कांहीं तरी जास्त घ्यावी. इतके लोक हिंदुस्थानांत अन्न अन्न करीत असतां यांनीं थाटमाटाचे दरबार भरवावे हें ह्यांना रुचतें तरी कसें ? आणि आपल्या देशामध्ये इतके लोक अन्नासाठीं मरत असतां, पावसांत भिजत असतां, थंडीनें कुडकुडत असतां, नेटिव राजांनीं तरी असल्या दरबारासाठीं आपला पैसा काय म्हणून उधळवा ? फक्त रिलीफ कामावरचेच लोक घेतले, आणि हल्लीं ते दोन लाखच आहेत असें मानिलें, तरीदेखील ही संख्या कांहीं थोडी नाहा. दिल्लीतील मिरवणुकीच्या वेळीं कर्झन-साहेब आपल्या मिरवणुकीच्या रस्त्याच्या दुतर्फा जे शिपाई उभे करणार आहेत, त्यांच्या ऐवजीं हे रिलीफ कामावरील लोक उभे करण्याचें ठरविलें व त्यांपैकी प्रत्येक इसमाला फक्त दीड फूट जागेंतच उभें करावयाचें असें मानिलें, तर ह्या दुष्काळामुळें मरणोन्मुख झालेल्या लोकांच्या दुतर्फा रांगेमधून जवळ जवळ तीस मैल कर्झनसाहेबांना आपली मिरवणूक काढितां येईल इतकी ही संख्या मोठी आहे. कर्झनसाहेबांचा आवाज बराच मोठा आहे; व दिल्ली दरबारच्या मंडपामध्ये अगदीं शेवटच्या रांगेपर्यंत तो ऐकूं जाईल किंवा नाहीं याच्याबद्दलची प्रत्यक्ष तालीम करून कर्झनसाहेबांनीं आपला आवाज अजमावून पाहिला आहे. परंतु हे हिंदुस्थानांतील गरीब लोक इंग्रजी राज्याचा महिमा कर्झन-साहेबांच्या तोंडून ऐकण्याकरितां तेथें आणून बसविले तर दहा बारा हजार लोकांपुरता बांधलेला मंडप अगदीं लहान होईल व कर्झन साहेबांचा भव्य आवाज अगदीं कोना होईल इतकी ही संख्या मोठी आहे. असले लोक— हे मृत्यूच्या दरबारांतील सरदार— जर दिल्लीदरबारच्या मंडपामध्ये येऊन बसले तर त्यांच्यापुढें इंग्रजी राज्याच्या फायद्याचें वर्णन करतांना कर्झनसाहेबां-सारख्या वक्त्यांचीही जीभ वांकडी पडल्यावांचून राहणार नाहीं. असल्या विलक्षण श्रोत्यापुढें इंग्रजी राज्यापासून कोणते फायदें झाले आहेत म्हणून कर्झनसाहेब सांगणार ? हिंदुस्थान इंग्रजी अमलाखाली श्रीमंत झालें आहे म्हणून सांगणार ? किंवा सुधारलें आहे म्हणून सांगणार ? किंवा सांगणार तरी काय ?

असल्या श्रोत्यांपुढें कितीही धूर्त इंग्रजी मुत्सद्दी आला आणि त्यानें इंग्रजी राज्याची कितीही तरफदारी केली, तरी त्याचीं सर्व विधानें खोटींच पडलीं पाहिजेत. आणि अशा लोकांपुढें राजाचा जाहीरनामा तरी कोणता वाचणार? महाराजे, चीफ, संस्थानिक, सरदार, रावबहादुर, खानसाहेब, कौन्सिलर्स, जे. पी., मॅजिस्ट्रेट्स, सुशिक्षित पदवीधर, शेटसावकार वगैरे लोक जाहीरनाम्यांतील ज्या शब्दांनीं फसले जातात तसले शब्द असल्या श्रोत्यांपुढें काय कामाचे? यांच्या पोटाला ऐकूं येईल असाच यांना जाहीरनामा पाहिजे. पण असले जाहीरनामे—ज्यानें गरीबांचीं पोटे अन्नानें भरतील असले जाहीरनामे—श्रीमंतांचे कान शब्दांनीं भरतील असले नव्हे—इंग्रज सरकारापाशीं आहेत कोठें? अजूनपर्यंत तरी निदान सरकारनें असले जाहीरनामे कोठें प्रसिद्ध केल्याचें प्रसिद्ध नाहीं. सारांश, हिंदुस्थानांतील मृत्यूचा दरवार बंद होईल तरच हिंदुस्थानांत दिल्लीच्या दरबाराला पात्रता आहे. पण जोंपर्यंत असें होत नाहीं व मृत्यूच्या दरवाराचा थाटगाट थोड्याबहुत कमीजास्त प्रमाणानें आहे तसाच हिंदुस्थानांत चालू आहे, तोंपर्यंत दिल्लीच्या दरवारासारखे शेंकडों दरवार भरले तरी त्यांपासून हिंदुस्थानाला खरा उपयोग काय आहे?

काळ : अग्रलेख, ता. २१-११-१९०२

हिंदुस्थानांतील लोकांच्या डोक्यांत दुसरे कांहीं विशेष गुण नसले तरी कल्पकपणाचा गुण पुष्कळ आहे यांत कांहीं शंका नाही. हिंदुस्थानांत दिल्ली दरबार भरावयाचा ही गोष्ट प्रसिद्धीस आल्या क्षणापासून हिंदुस्थानांतील डोकी नवीन नवीन कल्पना काढण्यामध्ये अगदी गर्क होऊन गेलेली आहेत. दिल्लीचा दरबार ही एक हिंदुस्थानांत मोठी पर्वणीच आलेली आहे. इतर एखादी पर्वणी आली असता ज्याप्रमाणे भटाभिक्षुकांच्या तोंडाला पाणी सुटू लागते व आपल्या यजमानाकडून मिळावयाच्या दक्षिणेवद्दलच्या स्वप्नांनी ज्याप्रमाणे त्यांची झोंप व्यग्र होऊं लागते, त्याप्रमाणे ही दिल्ली दरबारची पर्वणी येणार असे गॅझेटच्या पंचांगांत वर्तविले गेल्यापासून हिंदुस्थानांतील राजकीय पुढारी भटाभिक्षुकांची स्थिति होऊन गेली आहे. कोणाला वाटते की, दिल्ली दरबारच्या वेळी मिठावरील कर कमी होईल. कोणी म्हणतो प्राप्तीवरील कर कमी होण्याविषयी त्या वेळी खरी खटपट करावी. कोणाची कल्पना आहे की, नेटिव राजांचे एक कौन्सिल पुनरुज्जीवित करून व्हाइसरॉयसाहेबांनी त्यांचा सला घेण्याची पद्धति सुरू करावी. ह्या राजकीय भटाभिक्षुकांना पडणाऱ्या अनेक स्वप्नांपैकी एक अगदीं ताजे स्वप्न असे आहे की, ह्या दिल्लीदरबारच्या मुहूर्तावर आपल्या एवढ्यासाहेबांनी जर आपल्या हिंदुस्थानांत होणारा गोवध बंद केला तर त्यापासून हिंदुस्थानांत बैल पुष्कळ होतील, बैल पुष्कळ झाले म्हणजे शेतकी चांगली चालेल, शेतकी चांगली

चालली म्हणजे लोकांना खावयाला पोटभर मिळेल व सर्व हिंदुस्थान आवादी आवाद होईल. तसेंच गाई कमी मारल्या गेल्या म्हणजे दूध पुष्कळ होईल, दूध पुष्कळ झाले म्हणजे तुपांत चरबी मिसळावयाची जी चाल पडली आहे ती बंद होईल. असे एक ना दोन, अनेक फायदे हिंदुस्थानाला लाभतील. अशा प्रकारचा एक तरंग एका गृहस्थांच्या मनावर उठल्यामुळे त्यांनी अर्ज लिहून व्हाइसरॉयसाहेबांकडे रवाना करून दिला आहे. व त्यामध्ये गोवध करू नये, अशाबद्दल एक कायदा करावा म्हणून विनंति केली आहे. पण कर्झनसाहेबांनी कदाचित् असा कायदा करण्याचे मनांत आणले तरी तो पाश्चिमात्य सुधारणेला शोभला पाहिजे, व तसा तो शोभण्याला पाश्चिमात्य सुधारणेमध्ये दुसरे असले वेडगळ कायदे कोठे आहेत, अशी कदाचित् कोणी शंका काढील. तेव्हां केवळ एवढ्याच अडचणीमुळे हिंदुस्थानांतील गोवध बंद होण्याची संधि फुकट जाऊ नये, म्हणून सदर अर्जदार मि. खरशेटजी सोराबजी यांनी दुसऱ्या कायद्याचे आधारही काढून दाखविले आहेत. शिकारीचे प्राणी मारू नयेत अशाबद्दल इंग्लंडमध्ये आणि युरोपमध्ये कायदे आहेत, व हिंदुस्थानांतही अलीकडे होत चालले आहेत, इत्यादि आधार दाखवून आपल्या बाजूचा पुरावा मजबूत करून मि. खरशेटजी यांनी आपला अर्ज वर धाडून दिला आहे. अशा रीतीने मि. खरशेटजी यांनी आपल्याकडून सर्व तयारी केलेली आहे. पण त्याच्या पुढली गोष्ट मि. खरशेटजी यांच्या हातांत नाही. वाजंत्र तयार करणे व ते एखाद्याच्या तोंडाशी त्याने वाजवावे म्हणून नेणे येथपर्यंत मि. खरशेटजी यांचे काम आहे. पण त्यांत वारा भरून त्यांतून सुंदर आवाज प्रकट करविणे हे मि. खरशेटजी यांच्या हातामध्ये नाही व अशी जोंपर्यंत स्थिति आहे तोंपर्यंत असले अर्ज वगैरे सर्व फुकट आहेत. दुसऱ्याच्या आर्जवाने कांही एक हाणे शक्य नाही. सर्व कांही आपले आपणच केले पाहिजे. आपल्याला जर एखादी गोष्ट करता येण्यासारखी असली तरच ती होईल म्हणून समजावे; व एखादी गोष्ट व्हावी असे जर आपल्याला वाटत असेल तर ती आपली आपणच करून घेण्याला सिद्ध झाले पाहिजे. कर्झनसाहेब हिंदुस्थानाकरिता काय करणार ? आणि गोवधाकरिता तरा काय करणार ? आपला खरा फायदा आपणच करून घेतला पाहिजे. कर्झनसाहेबांनी गोवध बंद करून आपल्या सोजिरांना खावयाला काय द्यावे ? तुमच्या लहान लहान मुलांना गाईचे दूध प्यावयाला मिळावे म्हणून त्यांनी

आपल्या पाऊण लाख सोजिरांची उपासमार करावी की काय ? प्रत्येक सोजिराला रोज निदान एक पौंड म्हणजे पक्का अर्धा शेर गाईचें मांस मग कोठून आणावयाचें ? गोवधाच्यासंबंधानें मुख्य अडचण हीच आहे. गोवध बंद केला तर इतक्या ७५,००० सोजिरांच्या पोटाची वाट काय करावयाची ? मि. खरशेटजी म्हणतात की, अकबरानेंदेखील गोवध बंद केला होता. होय, केला असेल. पण अकबर आपल्या सोजिरांना दररोज पक्का अच्छेरभर गाईचें मांस चारीत नव्हता. त्या वेळीं कदाचित् कांहीं अगदीं बरवरचे अतिशय श्रीमंत मुसलमान लोक कधीं कधीं जेवणांत गोमांसाचा उपयोग करीत असतील. परंतु पलटणीतल्या यःकश्चित् शिपायासारख्या पुष्कळ कमी दर्जाच्या मनुष्यापर्यंतदेखील प्रत्येकाला पक्क्या अच्छेराचा रोजचा रतीब तेव्हां असेल असें संभवत नाही. त्यामुळें मुसलमान रियासतींत अकबराला ही गोष्ट करितां आली असेल, पण ती ह्या इंग्रजी रियासतींत कशी शक्य व्हावी ! सारांश, सरकारच्या बाजूनें विचार करितां सरकार असला स्वहितघातक कायदा कधींही करणार नाही. तेव्हां असल्या गोष्टीबद्दल सरकारकडे मागणी करणें आणि त्या मागणीला इतर उदाहरणांची बळकटी देणें या सर्व गोष्टी व्यर्थ आहेत !

असल्या प्रश्नांचा आपण आपल्याशींच विचार केला पाहिजे; व हल्लींच्या गोवधाच्या पद्धतीनें आपलें किती नुकसान होत आहे या प्रश्नासंबंधानें आपले ढोळे उघडले पाहिजेत. मि. खरशेटजी यांच्या हिशेबाप्रमाणें पाहिलें असतां हिंदुस्थानांतील सोजिराकरितां दररोजच्या ३७५ गाई लागतात. म्हणजे सुमारे २०० सोजिरांना रोजची एक गाय लागते. किंवा हेंच प्रमाण थोडेंसें उलट केलें तर एक सोजीर एका गाईचें रोज एकेक पौंड मांस काढून घ्यावयाचें अशा रीतीनें एक गाय सुमारे ६-६॥ महिन्यांमध्ये संपवून टाकतो. प्रत्येक सोजिराला वर्षाच्या खाण्याला जवळ जवळ २ गाई लागतात. व प्रत्येक सोजिराच्या रोजच्या जेवणाला सुमारे $3\frac{1}{2}$ गाय लागते. एका गाईच्या पोटांत दुसऱ्या वांसराचा नवीन गर्भ राहिला तर तो गर्भ तयार होऊन ती दुसरी नवीन गाय हिंदुस्थानांतील मनुष्याच्या हातीं लागण्याला सुमारे नऊ महिने लागतात. पण तेवढ्या मुदतींत एक सोजीर बीड गाय फडशा करून टाकतो. म्हणजे देव जितक्या वेळांत एक गाय नवीन बनवितो तितक्याच वेळांत सोजीर देवानें पूर्वी उत्पन्न करून ठेवलेल्या गाईपैकीं १॥ गाय नाहीशी करितो. अशा

रीतीने देवाच्या गाय उत्पन्न करण्याच्या शक्तीपेक्षांही सोजिराची गाय भक्षण करण्याची शक्ति जास्त आहे. सोजीरा लोक हिंदुस्थानांतील १,३६,८७५ गाई खात आहेत. व ह्या दुरानें १८५७ सालच्या बंडानंतरपासून पुढल्या फक्त ४५ वर्षांचाच हिशेब केला तरी त्यांनीं आतांपर्यंत हिंदुस्थानांतील सुमारे ६१,५९,३७५ गाई खाल्ल्या आहेत. इतक्या गाई अतिशय वरूर मुसलमान राजांनीं देखील मारलेल्या नसतील. मुसलमान राजांचीं करणें थोडें न वटवट फार अशी स्थिति होती. त्यामुळे त्यांच्याबद्दल गवगवा फार झाला. एखादी गाय आणावयाची आणि हिंदु लोकांच्या भरवस्तीत त्या सर्वांच्या देखत तिचा वध करावयाचा, असे प्रकार मोंगलाईत चालत, म्हणून हिंदु लोक चिडत असत. पण हीच गोष्ट त्या मुसलमानांनीं एके वाजूस केली असती आणि मग एकीच्या ठिकाणीं त्यांनीं दहा गाई मारल्या असत्या तरी तिकडे कोणी दुकूनसुद्धां पाहिलें नसतें. जे आपल्या देशांतील ६१,५९,३७५ गाईबद्दलसुद्धां बेफिकीर राहिलेले आहेत ते मुसलमानांनीं काहीं थोड्याशा गाईंची आपल्या डोक्याआड कत्तल केली असती तर चिडले असने असें कोणाला तरी म्हणतां येईल काय ? पण पूर्वीच्या मुसलमानी राजांना हें राजनीतीचें नाजुक धोरण ठाऊक नसल्यामुळे ते गोवध करणारे म्हणून त्यांच्याबद्दल बोभाटा झाला ! आणि ज्यांच्या राज्यांत प्रत्येक वर्षीं जवळ जवळ दीड लाख गाईंच्या फक्त सोजिराकरितां फाडी केल्या जात आहेत ते अत्यंत कनवाळू म्हणून त्यांचा डंका सर्व भूमंडळावर वाजत आहे ! व कोणी “ Cruelty to animals ” (प्राण्याविषयीं वरूरपणा) चा अन्याय केल्यास त्यांना ते कायदेशीर शिक्षा देत आहेत ! सारांश, खुबीनें काम केलें पाहिजे. मुसलमानी दांडगाई उपयोगी नाही.

या जरी सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत व अशा कारणामुळे इतक्या भयंकर प्रमाणावर होत असलेला गोवध जरी लोकांच्या डोक्यावर येत नाही, तरी सरकारनें त्याबद्दल उपेक्षा करणें हिंदुस्थान देशाच्या फायद्याच्या दृष्टीनें न्यायीपणाचें होणार नाही. सरकारी रिपोर्टांतून अनेक प्रकारचे आंकडे प्रसिद्ध होत असतात. त्यांत साप वगैरे विषारी प्राणी चावून मेलेल्यांचेही आंकडे कोठें कोठें आढळतात. त्याच धर्तीवर पाहिलें असतां सिंह, लांडगे, वाघ, यांनीं एका वर्षीत किती मेंढरें, बकरी, गाई, म्हशी, वासरे, बैल वगैरे धरून खाल्ले याच्याबद्दलही आंकडे प्रसिद्ध व्हावयाला पाहिजे होते. पण तसे कोठें प्रसिद्ध होत असलेले

आढळून येत नाहीत. परंतु जर कोणी असे आंकडे काढले तर त्यांत पृथ्वीच्या पाठीवरील एका लहानशा देशांत सिंह, लांडगे, वाघ यांनी एका वर्षांत खालेल्या गाईची देखील सख्या १,३६,८७५ इतकी मोठी खात्रीनें भरणार नाही. पण मनुष्यानें सिंहादिकांच्याही वर ताण करून सोडली आहे! देवाने ह्या वन्य प्राण्यांना आपल्याकडून सर्वांत वरून म्हणून बनविले, पण हे आंकडे पाहून देवालाही आपला हेतु निष्फळ झाल्याबद्दल थोडेसे तरी खजील व्हावे लागेल! हिंदु लोकांच्या पापपुण्याच्या कांहीं विशिष्ट कल्पना पुरातन काळापासून चालत आलेल्या आहेत. त्यांत गोहत्या अत्यंत घोर पातक म्हणून गणले गेलेले आहे. व अशा प्रकारचीं पातके जर फार झालीं तर कांहीं तरी ईश्वरी क्षोभ उत्पन्न झालाच पाहिजे अशी हिंदु लोकांची कल्पना आहे. मुसलमानी राज्याचा उच्छेद होण्याला जीं अनेक कारणे झालीं त्यांत हिंदु लोकांच्या मताप्रमाणे गोवध हेही एक कारण होतें. गोहत्या श्रेयस्कर नाही, तें महापातक आहे, असें हिंदु लोकांना त्यांच्या खऱ्या भूतद्वययुक्त पूर्वजांनीं—ऋषींनीं आणि मुनींनीं, साधूंनीं आणि संतांनीं, याज्ञिकांनीं आणि वेदांत्यांनीं, बौद्धांनीं आणि जैनांनीं शिकविलेले आहे; व या गोष्टीवर त्यांचा आतांपर्यंत पूर्ण विश्वास आहे. परंतु वरील आंकडे पाहून व प्रतिवर्षी गोवधाची जवळ जवळ दीड लाखांची होत असलेली पाहून व तरीही जग जितक्या भरभराटीत असावे तितक्या भरभराटीतच असलेले पाहून त्या विचार्यांनीं आपल्या पापपुण्याच्या कल्पनांना फिरून चालना दिली पाहिजे, व आपल्या पापपुण्याच्या कल्पना ह्या नवीन कालमानाप्रमाणे बदलून घेतल्या पाहिजेत, अशा प्रकारची आज स्थिति घेऊन पाहोचली आहे.

इतका गोवध हिंदुस्थानासारख्या देशांत होणे चांगले नाही, व तो होऊ देणेंही चांगले नाही. इतका गोवध हिंदुस्थानांत ज्यांच्यामुळे होतो ते गोरे शिपाई हिंदुस्थानला पाहिजे आहेत कशाला? इंग्रजांना जर हिंदुस्थानचे संरक्षण करावयाचें आहे (आणि तें सांप्रतच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या चढाओढीच्या स्थितीत त्यांनीच केले पाहिजे) तर तें त्यांना नेटिव शिपायांकडून करवितां येणार नाही असें नाही. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या इंग्रजी राज्यकर्त्यांची बुद्धि मत्सरग्रस्त होऊन गेली आहे. त्यामुळे त्यांना हे गोरे सोजीर आवश्यक झाले आहेत. वास्तविक हे हिंदुस्थानच्या संरक्षणाकरितां नाहीत, तर हे हिंदुस्थानांत असलेल्या थोड्याशा

संशयग्रस्त अँग्लोइंडियन लोकांच्या संरक्षणाकरितां आहेत असेंच म्हणावें लागतें. हिंदुस्थानावर कोणीही राजा असो, हिंदुस्थानचें संरक्षण हिंदुस्थानच्या लोकांनीं केलेलें आहे. त्यासाठीं सोजीर नकोत. आतांदेखील रशिया आला तर हिंदुस्थानांतील शिपायांच्या हातांत नवीन तऱ्हेचीं शस्त्रे दिलीं असतां आणि त्यांना नवीन तऱ्हेचें शिक्षण दिलें असतां त्यापासून ते लोक हिंदुस्थानचें संरक्षण खात्रानें करतील. आज हिंदुस्थानांतील शिपायांना नवान शस्त्रे वापरतां येत नसलीं किंवा लढाईत युरोपियन युक्त्या करितां येत नसल्या तर त्याबद्दलचा दोष इंग्रजांच्या संशयाकडे आहे, नेटिवांच्या शौर्याकडे नाही. अशी वस्तुस्थिति असतांना हिंदुस्थानचें अनेक तऱ्हेनें ज्यांच्यापासून नुकसान आहे ते सोजीर हिंदुस्थानाला पाहिजेत कशाला ? व हे जर खरोखर युरोपियनांच्याच संरक्षणाकरितां आहेत, आणि त्यांच्या परक्या ठिकाणच्या लढाया लढण्याकरितां आहेत, तर त्यांचा खर्च हिंदुस्थानांतील नेटिवांवर काय म्हणून असावा ? ते ज्यांचें संरक्षण करीत आहेत, त्या अँग्लोइंडियनांनीं त्यांचा खर्च द्यावा हें रास्त नव्हे काय ? पण हल्लीं चमत्कार असा होत आहे कीं, हिंदुस्थानच्या पेशावर हें सोजिरांचें सैन्य उभारलेलें असून व त्यावरच त्यांचा चरितार्थ चाललेला असून हे सोजीर गोवधाच्या द्वारानें त्याच हिंदुस्थानच्या नुकसानीला अनेक प्रकारांनीं कारणीभूत होत आहेत. सोजिरांच्यामुळे हिंदुस्थानांतील फक्त गाईच मरतात असें नाही; तर थोड्याशा पयार्यानें बोलावयाचें झाल्यास त्यांच्यामुळे हिंदुस्थानचीं तान्हीं मुलें मरतात, आणि मोठमोठीं माणसेही मरतात. त्यांच्यामुळे हिंदुस्थानची लागवडीस आलेली जमीन ओसाड पडते, आणि पूर्वीं सधन असलेल्या शेतकऱ्यांना रिलीफ कामावर पोट जाळण्यासाठीं जावें लागतें ! कारण गाईच्या अभावीं हे सर्व परिणाम अपरिहार्यच आहेत.

सबब या गोष्टीकडे हिंदुस्थान सरकारांचें लक्ष जाणें जरूर आहे. सरकारला रुचणार नाही असें कोणी काहीं सुचविल्यास क्रोधाविष्ट होणें हें फार सोपें आहे. पण ४५ वर्षांमध्ये हिंदुस्थानांतल्या ६१,५९,३७५ गाईं खाज्ज्या गेल्या हें कांहींच नाही काय ? ह्या आंकड्यांत कांहींच अर्थ नाही काय ? ज्या देशांतल्या इतक्या गाईं खाज्ज्या गेल्या त्या देशांत दुष्काळ कां पडतो म्हणून कारणें शोधण्यासाठीं कमिशनें बसवावयाला पाहिजेत काय ? इंग्लिश लोकांच्या मनानें गाईला आत्मा नाही; पण देवाच्या मताप्रमाणें आब्रह्मस्तंबपर्यंत प्रत्येक

प्राण्याला आत्मा आहे आणि हे जर खरे असेल, तर ६१,५९,३७५ गाईंचे आत्मे ओरडत असतील ! आक्रोश करीत असतील ! हंबरडे फोडीत असतील ! हिंदुस्थानांतील लोकांच्या अर्जाच्या द्वाराने चालू असलेल्या आरोप्यांकडे सरकारने दुर्लक्ष केले तरी ह्या ६१,५९,३७५ गाईंच्या आत्म्यांच्या आक्रोशाकडे तरी निदान सरकारने दुर्लक्ष करता कामा नये, कारण ह्या इतक्या आत्म्यांचा आक्रोश मनुष्याने ऐकिला नाही तर परमेश्वर तो खात्रीने ऐकेल व मनुष्याने त्याला भ्याले पाहिजे.

कराराची कल्पना :

: : १७

काळ : अग्रलेख, ता. २८-११-१९०२

★ आम्ही कोणाची खासगी मिळकत नाही. आपण आपली कर्तव्ये केली तर आपलेही हक्क मान्य होतील.

राज्यारोहणाच्या निमित्ताने ९ ऑगस्टला विलायतेस मोठा समारंभ झाला. आणि त्याचसंबंधाने येत्या १ ल्या जानेवारीला हिंदुस्थानांत मोठा समारंभ व्हावयाचा आहे. हे दोन समारंभ भिन्न स्थळी आणि भिन्न काळीं होत आहेत एवढाच काय तो ह्यांच्यामध्ये भेद आहे. बाकी दोहोंचेही प्रयोजक कारण एकच आहे, हे कोणालाही सांगावयाला पाहिजे असे नाही. ब्रिटिश साम्राज्यामधील सर्व लोकांवर महाराणी व्हिक्टोरिया ह्या कांहीं दिवसपर्यंत राज्य करित होत्या. त्या आपल्या ताब्यांतील लोकांवर राज्य करित होत्या तोंपर्यंत त्या आणि त्यांच्या प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा संबंध जडलेला होता. त्या आणि त्यांची प्रजा या दोन पक्षांमध्ये एक प्रकारचा करार अस्तित्वांत आलेला होता. परंतु त्यांपैकी एक पक्षकार मरण पावल्यामुळे अर्थात् या दोन पक्षांमध्ये पूर्वी असलेला संबंध तुटून गेला. कारण, ज्या दोन पक्षांच्या दरम्यान एखादा करार ठरला जातो त्यांपैकी एक पक्षकार मरण पावला तर अर्थात् तो करार तेथे संपला हे उघड होतें. कित्येक करार असे असतात की, त्या करागांनी बांधली गेलेली व्यक्ति मरण पावली तरी देखील ते करार तेथेच न थांबतां व

विस्वलित न होतां त्या व्यक्तीचे वंशज त्या कराराने बांधले जातात. उदाहरणार्थ 'अ'ने 'ब' पासून कांहीं कर्ज घेतले व ते कांहीं मुदतीमध्ये देण्याचा करार करून 'अ' मरण पावला, तर ते कर्ज देण्याच्या कराराने 'अ'चा मुलगा बांधला जातो. ब 'अ' आणि 'ब' यांच्यामध्ये जो करार होता तो 'अ' च्या मरणानंतर 'अ' चा मुलगा आणि 'ब' यांच्यामध्ये अस्तित्वांत आहेच असे आपण सर्वजण मानतो. परंतु सर्वच करार असल्या जातीचे नसतात. त्याच्यापेक्षां भिन्न भिन्न जातीचेही अनेक करार आहेत. कोणी स्त्री-पुरुषांमध्ये वैवाहिक संबंधाचा करार झालेला असतो. असल्या करारांत एक व्यक्ति मृत झाली म्हणजे तो करार विस्वलित होतो. 'अ' या पुरुषापाशी कोणी 'ब' या स्त्रीने विवाहसंबंधाने राहण्याचा करार करून 'अ' नवरा जर मरण पावला तर 'ब' ही 'अ' च्या मुलाशी सुद्धां त्याच संबंधाने राहण्याला बांधलेली आहे असे कोणीही मानीत नाही. सारांश, करारांतील पक्षकाराच्या मरणाने करार विस्वलित झाला अशा प्रकारचेही पुष्कळ करार आहेत. आणि राजा व प्रजा यांच्यामधील करार अशाच प्रकारचा आहे. राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये कांहीं करार असतो आणि यांचा परस्परसंबंध कराराच्या तत्त्वावर जडलेला असतो ही गोष्ट हिंदुस्थानांत अजून नवी आहे. पण इंग्लिश लोकच ती हळूहळू हिंदुस्थानांत प्रविष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. कोणी राजा मेला म्हणजे त्याच्या मुलाने गादीवर बसावे आणि बापाचे राज्य त्याने चालवावे असा हिंदुस्थानांतील मूळचा क्रम होता. पण हा क्रम बदलत जाऊन हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकार नवीन एक क्रम प्रचारांत आणू पाहत आहे. राजा आणि प्रजा ह्यांमधील कराराची कल्पना ही मूळची पश्चिमेकडील. फ्रान्स देश हे या कल्पनेचे उगमस्थान होय; ब ह्या कल्पनेने आपला अम्मल फ्रान्सइतका जरी इंग्लंडवर बसविला नाही, तरी इंग्लंडच्या राज्यप्रदुतीत हे कराराचे तत्त्व बिलकूल प्रविष्ट झाले नाही असे कोणासही म्हणतां यावयाचे नाही इंग्लंडची गादी ज्येष्ठ पुत्राला मिळते, सबब तेथे राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराचे तत्त्व संभवत नाही, असे कोणी म्हटल्यास ते कधीहा बरोबर होणार नाही. ब्रूत राजाचा किंवा राणीचा प्रत्येक ज्येष्ठ पुत्र, मग तो कोणत्याही धर्माचा, मताचा अथवा गुणाचा असो, तो ज्येष्ठ पुत्र आहे एवढ्याचमाठी जर गादीवर बसू शकत असेल तर इंग्लंडमध्ये असल्या बाबतीत कराराची कल्पना नाही असे

म्हणतां येईल. पण मृताच्या प्रत्येक ज्येष्ठ पुत्राला इंग्लंडच्या गादीवर बसतां येत नाही. तो अमुक एका विशिष्ट धर्माचाच असला पाहिजे तरच तो गादीवर बसू शकेल, असा इंग्लंडमधील कम आहे. याचा अर्थ करार नव्हे तर काय होतो ? जो इंग्लंडच्या गादीवर बसावयाचा तो प्रॉटेस्टंट धर्माचा असेल तरच त्याला इंग्लंडचे लोक गादीवर बसू देतात. व मी तुमच्यावर अमुक अमुक नियमानुसार राज्य करीन अशा प्रकारची तो लोकांसमोर शपथ घेतो. ही जी इंग्लंडमध्ये राज्यारोहणाच्या पूर्वी प्रक्रिया चालते त्याचा अर्थ राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराशिवाय दुसरा काय होऊ शकतो ? कांहीं विवाहित अटी उभयपक्षां कबूल झाल्यानंतर एकजण गादीवर बसतो आणि दुसरे त्याच्या अमलाखाली जातात, ही गोष्ट करार नव्हे तर दुसरे काय होऊ शकेल ? इतक्या थराला इंग्लंडमध्ये ही कराराची कल्पना येऊन पोहोचलेली आहे. व ती दिवसेंदिवस जास्त प्राबल्य पावत चाललेली आहे.

ही इंग्लंडची स्थिति झाली. आतां याचसंबंधानें हिंदुस्थानांतील स्थिति काय आहे या प्रश्नाकडे आपण वळू. जवळचा ज्येष्ठ वंशज हा मृताच्या पाठीमागे त्याच्या गादीचा मालक, हें हिंदुस्थानांतील दायप्रकरणामधील मुख्य धोरण होतें. जेथें मृत मनुष्य निपुत्रिक असेल तेथें दत्तक घेण्याचा रिवाज रूढ असल्यामुळे दत्तक घेतलेला इसम हाच अर्थात् जवळचा ज्येष्ठ वंशज झाल्यामुळे गादीचा मालक इकडच्या रिवाजाप्रमाणें आजपर्यंत मानला जात असे. एखादा सामान्य इसम मृत झाला तर त्याची जी कांहीं खासगत मिळकत असेल तिच्यावर त्याच्या मुलाची मालकी उत्पन्न होते हा नेहमीच्या व्यवहारांतील नियम आहे; त्यालाच अनुसरून राजाच्या मुलाकडे त्याचें राज्य जाकें ही चाल रूढ झालेली असावी हें उघड दिसतें. पण ह्या कल्पनेंत एक मोठा दोष आहे. यांत राज्य ही राजाची खासगी मिळकत आहे असे मानलें जातें. परंतु असे मानलें जातां कामा नये. एखाद्या यःकश्चित् व्यक्तीची खासगी मिळकत म्हणजे आपण काय समजतो ? त्याची शेते, त्याची घरे, त्याची झाडे, त्याच्या गाई, त्याच्या म्हशी ही आपण त्याची खासगी मिळकत म्हणून समजतो. या अर्थानें एखाद्या राजाचें राज्य ही त्याची खासगी मिळकत आहे असें कोणी तरी मानणें श्रेयस्कर आहे काय ? आपण एखाद्या राजाचें राज्य असें म्हणतो त्या ठिकाणीं

राज्य शब्दाचा अर्थ काय असतो ? त्यांत इतर गोष्टींचा समावेश होतोच, पण राज्य म्हटलें म्हणजे त्यांत त्या राजाच्या अमलांतील अनेक लोकांचाही समावेश होतो. आणि राज्य ही जर राजाची खासगी मिळकत झाली, तर त्या राज्यांतील लोक ही सुद्धा त्या राजाची एक खासगी मिळकत होऊ लागेल. पण ते त्याची खासगी मिळकत कशी होणार ? गाई, म्हशी, बैल, टोणगे, मेंढरे, बकरी ही जशी एखाद्याची खासगी मिळकत असते तशा प्रकारचे राज्यांतील असंख्य लोक ही तेथील राजाची खासगी मिळकत मानावयाची की काय ? अशा रीतीने लोकांना खासगी मिळकतीत गणावयाचे म्हणजे हात, पाय, कान, नाक, डोळे, आणि विशेषतः बुद्धि असलेल्या मनुष्य प्राण्यांना गाई, म्हशी, बैल, टोणगे इत्यादि बुद्धिहीन पशूंच्या पंक्तीला नेऊन बसविण्यासारखे आहे. व कोणतेही समजस लोक कोणत्याही राजाकडून अशा रीतीने पशूंमध्ये आपली गणना करून घेण्याला कधीही तयार होणार नाहीत. सारांश, एखाद्या राज्यांतील लोक हे त्या राजाची खासगी मिळकत नाही. ते स्वतंत्र लोक आहेत. एखाद्या मनुष्याच्या गोठ्यांत गुरे बांधलेली असतात, आणि त्यांच्यापुढे तो जितक्या पैदाचा सोडील तितक्या खाऊन ती स्वस्थ बसतात तशा प्रकारची एखाद्या राज्यांतील लोक हे तेथील राज्याच्या गोठ्यांतील गुरे खात्रीने नाहीत. राज्यांतील लोक हा एक पक्ष आहे, आणि तेथील राजा हा दुसरा पक्ष होय. हे दोन्ही पक्ष सारख्याच योग्यतेचे आणि सारख्याच स्वतंत्रतेचे असतात. ह्यांत एक कमी आणि दुसरा जास्ती असा वर्ग मानण्याला वास्तविक कोणालाही जागा नसते. व ही वास्तविक स्थिति कराराच्या तत्त्वामध्ये पूर्णपणे कायम राहते. परंतु आनुवंशिक पद्धतीचा स्वीकार केला म्हणजे तेथे राज्यांतील सजीव आणि निर्जीव, स्थावर आणि जंगम यच्चयावत् सर्वांना खाजगी मिळकतीचे स्वरूप येते व भेलेल्या राजाचा जो कोणी वारस ठरेल, तो मग लहान मुलगा असो किंवा एखादी मूर्ख स्त्री असो, त्याच्यापुढे राज्यांतील मोठमोठ्या लोकांनाही नाके घासण्याचा प्रसंग येतो. हिंदुस्थानांत चालू असलेली पद्धत—ही मनुष्याला जनावरांच्या पंक्तीला नेऊन बसविणारी ही. पद्धत—फार वाईट आहे, ती मोडून टाकावी, अशा सद्बुद्धीने या कृत्याला हात घालण्याला एकदां इंग्लिश सरकार प्रवृत्त झाले होते. ती वेळ म्हणजे डलहौसीच्या कारकीर्दीतील होय. प्रजा ही राजाची खासगी मिळकत नव्हे हें पाश्चिमात्य

उदात्त तत्त्व हिंदुस्थानांत प्रचलित करण्याला राज्यावर वंशपरंपरागत प्राप्त झालेले हक्क नाकबूल करणें हा एक उत्तम उपाय आहे हें कोणाच्याही ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही. वंशपरंपरागत हक्कांचें अस्तित्व नाहीसें केलें म्हणजे अर्थातच कराराचें तत्त्वं अमलांत येण्याला जास्त मदत मिळाल्यावांचून राहणार नाही, हें अगदीं उघड आहे. या धोरणाला अनुसरून ढलहौसीसाहेबांच्या कारकीर्दींत जे राजे निपुत्रिक होऊन मरण पावले त्यांना दत्तक घेण्याला प्रतिबंध करण्यांत आला. काहीं लोक म्हणतात की, इंग्रज सरकारला त्यांचीं राज्यें खालसा करावयाचीं होती आणि आपलें राज्य मोठें करावयाचें होतें, म्हणून त्यांना दत्तकाच्या परवानग्या दिल्या नाहींत. पण त्या राजांचा आपल्यावर जो खासगी मिळकतीप्रमाणें हक्क होता तो हक्क ढलहौसीसाहेब आपल्या ह्या दत्तकाच्या प्रतिबंधानें नष्ट करून टाकीत होते व आपल्याला अप्रत्यक्ष रीतीनें स्वतंत्र प्रजेचे हक्क आपणून देत होते ही गोष्ट पुष्कळ आक्षेपकांच्या ध्यानांत आलेली नाहीं. ढलहौसीसाहेबांच्या ह्या परोपकारी कृतीबद्दल १८५७ सालीं हिंदुस्थानांतील शिपाई लोकांनीं फार गवगवा केल्यामुळे त्या वेळीं हें परोपकाराचें कृत्य तसेंच थबकून राहिलें. परंतु इंग्लिश लोकांचा स्वभावच असा आहे की, ते परोपकाराच्या कामामध्ये कितीही संकटें आलीं तरी हतोद्यम म्हणून कधींही व्हावयाचे नाहींत. कोणत्याही राज्यांतील लोकांना तेथील राजाच्या खासगी मिळकतीच्या स्वरूपापासून सोडविण्याचा इंग्लिशांनीं विडाच उचललेला आहे. व त्याकरितां जरूर असलेल्या वंशपरंपरागत हक्काच्या नाशाला त्यांनीं योजिलेला दत्तकाच्या प्रतिबंधाचा उपाय फलद्रूप होत नाहीं असें पाहून त्यांनीं हल्लीं ह्या वंशपरंपरागत हक्काच्या नाशासाठीं दुसरा एक उपाय शोधून काढलेला आहे. दत्तक घेण्याला प्रतिबंध करणार नाहीं असें अभिवचन १८५८ सालीं नेटिव राजांना दिलेलें असल्यामुळे हल्लीं इंग्लिश लोक कित्येक प्रसंगीं असें म्हणूं लागले आहेत की, तुम्हीं मुलगा दत्तक घ्यावा आणि नंतर तो आपल्या दत्तक पित्याच्या गादीचा मालक म्हणून आम्ही त्याला म्हणूं; म्हणजे तो आपल्या दत्तक संस्कारामुळे वंशपरंपरागत हक्कांनं आपल्या बापाच्या गादीचा मालक होईल असें नाहीं; तर तो इंग्लिशांच्या मानण्यानें त्या गादीचा मालक होईल. राजानें दत्तक घेतलेला मुलगा ह्या पद्धतीनें त्याला स्वर्गलोकांत गोळाभर अन्न आणि पळीवर पाणी पोहोचविण्याला

कार तर उपयोगी पडेल. पण तो त्याचें राज्य त्याच्यामार्गे चालविण्याला खात्रीनें उपयोगी पडेलच असें नाहीं. ह्या उपायापासून नेटिव राजांना कदाचित् पूर्वीप्रमाणें भीति वाटण्याचा संभव आहे. पण राजाची खासगी मिळकत ह्या स्वरूपापासून मुक्त होण्याची संधि हिंदुस्थानांतील नेटिव संस्थानिक लोकांना इंग्रज फिरून आणून देण्याच्या वेतांत आहेत, हें सर्वांनीं लक्षांत बाळगिलें पाहिजे.

वर दिलेल्या इंग्लंडांतील चालीरीतीवरून आणि हिंदुस्थानांत इंग्लिशानीं चालविलेल्या प्रयत्नांवरून इंग्लिशांचा एकंदर कल राजा आणि प्रजा यांच्या- मध्ये कराराची कल्पना जास्त वृद्ध होत जाईल याच गोष्टीकडे विशेष दिसतो. नेटिव राजे आणि त्यांची प्रजा यांच्यामध्ये वंशपरंपरागत हक्काचा जो संबंध आहे तो नाहींसा होऊन कराराच्या तत्त्वावर तो संबंध यावा, अशाबद्दल ज्या सरकारचे प्रयत्न दुसऱ्यांच्या बाबतींत चाललेले आहेत त्यांच्या स्वतःच्या बाबतींत त्यांचें वर्तन कसें काय आहे या प्रश्नाकडे येथें क्षणभर वळल्यास तें केवळ अप्रासंगिकच होईल असें नाहीं. इंग्लंडमधील राज्यारोहणसमारांभाच्या वेळीं राजा आणि प्रजा किंवा प्रजेचे प्रतिनिधि यांच्या दरम्यान काय काय विधि झाले याची बातमी आपल्या इकडे वर्तमानपत्रांच्या द्वारानें आलेली आहे. ते सर्व विधि कराराच्या कल्पनेचे द्योतक आहेत. त्या प्रकारचे कोणचे विधि राजाचे प्रतिनिधि कर्झनसाहेब हिंदुस्थानांतील लोकांच्या पुढें करून दाखविणार आहेत ? महाराणी व्हिक्टोरिया आणि हिंदुस्थानांतील प्रजा यांच्यामधील राणी- साहेबांच्या मरणांमुळे लयाला गेलेला करार एडवर्डसाहेब आणि हिंदुस्थानांतील प्रजा यांच्यामध्ये नवीन स्थापित करण्यासाठीं वास्तविक हा दिल्लीचा दरबार होय. पण तशा प्रकारच्या नवीन करार करण्याच्या विधीला साजरील अशा कोणत्या गोष्टी एडवर्डसाहेब किंवा त्यांचे प्रतिनिधि कर्झनसाहेब हिंदुस्थानांत करणार आहेत ? राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराची कलमें ठरते वेळीं विलायतेंत राजानें जे संस्कार केले त्यांपैकीं हिंदुस्थानांत काय होणार आहेत ? सर्व इंग्लिश लोकांचे प्रतिनिधि वेस्ट मिनिस्टर आबेमध्ये गोळा झाले असतां त्यांच्यासमोर एडवर्डसाहेबांना उभें करून कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें लोकांना असें विचारिलें कीं, *All you who are come this day to your homage, are you willing to do the same ?* आर्चबिशपच्या ह्या प्रश्नांतील

भाषार्थ असा की, ह्या राजाला तुम्ही मान्य करितां काय ? ह्यावरून. उघड होतें कीं, लोकांच्या मान्यतेवर राजाचें राजेपण अवलंबून आहे; आणि ज्याला लोकांची मान्यता नाही तो राजा नव्हे. कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें विलायतेतील लोकांना जसा प्रश्न विचारिला तसा प्रश्न हिंदुस्थानांतील लोकांनाही कोणी तरी वास्तविक विचारावयाला नको काय ? पण असा प्रश्न येथें कोण विचारणार ? सारांश, राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराच्या कल्पनेतील एक मुख्य अंग जी प्रजापक्षाची मान्यता त्याचा येथें समूळ लोप होत आहे. आतां विलायतेतील दुसऱ्या एका संस्काराकडे वळूं. कॅटरबरीच्या आर्चबिशपनें एडवर्डसाहेबांना आणखी कांहीं प्रश्न विचारले. ते येणेंप्रमाणें होते:—Will you solemnly promise and swear to govern the people of this United Kingdom of Great Britain and Ireland.....according to the statutes in parliament and the respective laws and customs to the same ? Will you to your power cause law and justice in mercy to be executed in all your Judgment ? Will you maintain the protestant religion ? &c. आपण पार्लमेंटच्या कायद्याप्रमाणें आपल्या राज्यांतील सर्व लोकांवर अंमल करण्याचें वचन देतां काय ? कायदे आणि न्याय यांची अंमलबजावणी तुम्ही ममताळूपणानें करालना ? आणि प्राटेस्टंट धर्माचें परिपालन तुम्ही करालना ? अशा अर्थाचे वरील प्रश्न एडवर्डसाहेबांना लोकांच्या वतीनें आर्चबिशपकडून विचारण्यांत आलेले होते. व त्या सगळ्या प्रश्नांना होय म्हणून एडवर्डसाहेबांकडून उत्तर येऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं देवासमोर आणि सर्व लोकांसमोर शपथ घेतल्यानंतर मग त्यांच्या डोक्यावर राजाचा मुकुट ठेवण्यांत आला. ह्या संस्कारामध्ये कराराच्या कल्पनेतील दुसरें अंग म्हणजे राजाची कोणत्या अटीवर राज्य पत्करण्याची मान्यता आहे हें व्यक्त होत आहे. वर दिलेलीं जीं दोन अंगें म्हणजे एक राजाची कांहीं अटीवर काम करण्याची कबूली आणि दुसरें त्या गोष्टीला लोकांची मान्यता ही राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये कराराचें तत्त्व अस्तित्वांत येण्याला अत्यंत आवश्यक आहेत. परंतु त्यांपैकी हिंदुस्थानांत इंग्रजांकडून कोणतेंच अंग यथास्थित रीतीनें संपादित केले जात नाही. पण असें हिंदुस्थानांत कां होतें ? हें कराराचें तत्त्व जर हिंदुस्थानांत अमलांत आणावयाचें नाही तर मग हिंदुस्था-

नांतील लोक व इंग्रज यांच्यामध्ये कोणता संबंध उत्पन्न होऊं शकतो ? हिंदु-स्थानांतील लोक ही इंग्रजांची एक खासगी मिळकत आहे कीं काय, कीं ती कोणत्याही करारावांचून बापाच्यानंतर मुलाकडे आणि मुलाच्या नंतर नातवाकडे अक्षयी चालू राहावी ? हिंदुस्थानांतील लोक—राजे, महाराजे, चीफ, सरदार, कोट्यधीश, लक्षाधीश, दशहजारी, पंचहजारी, शूर, धाडसी, गोलंदाज, बोडे-स्वार, किल्लेदार, गडकरी, कारागीर, खलाशी, क्षत्रियकुलावतंस, शूद्र वगैरे चटसारे हिंदुस्थानांतील लोक—हीं सगळीं इंग्रजांच्या गोठ्यांतील गुरेंच आहेत कीं काय ? हिंदुस्थानांतील तीस कोटि मनुष्यकोटींतील प्राणी हे इंग्रजांच्या खासगी मिळक-तींतील गाई, म्हशी, बैल, टोणगे, बकरीं, आणि मेंढरेंच आहेत कीं काय ? आपण अशा रितीनें लेखले जात आहों ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील रणजितसिंग, नानक, पृथ्वीराज, छत्रसाल, शिवाजी, औरंगजेब यांच्या वंशजांना कधीही खपणार नाही. परंतु यांना खपावयाची गोष्ट लांब राहूं या, आधीं खुद्द इंग्लिश लोकांनाच ही गोष्ट खपावयाची नाही. ज्यांनीं मुलांमांचा व्यापार बंद केला, व ज्यांचे मनुष्यांची उन्नति करण्यासाठीं अव्याहत प्रयत्न चालू आहेत, ते आपल्या ताब्यांतील प्रजेला जनावरांच्या कोटीत आणून बसवितील ही गोष्ट त्यांच्या हातून होणें अगदीं अशक्य आहे. हिंदुस्थानांतील लोक ही खासगी मिळकत आहे अशा प्रकारची कल्पना इंग्रजांच्या मनाला कधीही शिवणार नाही हे खरें. पण ही कल्पना त्यांच्या मनाला शिवत नाही तर हिंदुस्थानांत राजा आणि प्रजा यांच्यामधील कराराच्या कल्पनेला जें स्पष्ट स्वरूप द्यावयाला पाहिजे तेंही दिलेलें नाही. यामुळे हिंदुस्थानांतील अशी स्थिति झालेली आहे कीं, हिंदुस्थानांतील लोक हे इंग्रजांची खासगी मिळकतही नाही आणि इंग्रज व हिंदुस्थानांतील लोक यांच्यामध्ये कायदेशीर करार उत्पन्न होण्याला जितक्या गोष्टी आवश्यक पाहिजेत, तितक्या सगळ्या होत नसल्यामुळे येथील राजा आणि प्रजा ही एकमेकांशीं कराराच्या तत्त्वानेंही बांधली जात नाहीत.

अशी जरी आज स्थिति आहे तरी एकंदर इंग्रजी राज्यपद्धतीचा कल कराराच्या कल्पनेकडेच जास्त आहे व ही कल्पना हिंदुस्थानांत आजच जरी पूर्णत्वानें अमलांत आली नाही तरी पुढेंमार्गे केव्हां तरी आल्यावांचून राहणार नाही. इंग्लंडांतील लोकांप्रमाणें हिंदुस्थानांतील लोकांपुढें येऊन जरी राजानें कराराचे संस्कार आज केले नाहीत व अमुक राजा तुम्हांला मान्य आहेना,

म्हणून हिंदुस्थानांतील लोकांना आज जरी कोणी विचारिलें नाहीं, तरी हिंदुस्थानाला असा दिवस खात्रीनें येईल. हिंदुस्थानांतील लोक आपल्याला असा दिवस खात्रीनें आणून घेतील, कीं जेव्हां मी अमुक अमुक रीतीची रापथ घेण्याला तयार आहे, तेव्हां मी तुम्हांला मान्य आहेना असें त्यांचे भावां राजे त्यांच्यापुढें उभे राहून त्यांना विचारतील. पण हिंदुस्थानाला अशी स्थिति प्राप्त होण्याला एकट्या इंग्रजांचेच प्रयत्न पुरेसे होणार नाहींत. कराराची कल्पना जोरांत आणण्याला हिंदुस्थानांतील लोकांनींही प्रयत्न केले पाहिजेत, व त्यासाठीं लोकांनीं या बाबतींत आपलें कोणतें स्थान आहे हें नेहमीं पूर्णपणें लक्षांत बाळगिलें पाहिजे. करार म्हटला म्हणजे तेथें दोन्ही सारखे असतात. हिंदुस्थान म्हणजे इंग्रजांचें जंगल वाढलेलें ओसाड परडें व तेथील लोक म्हणजे त्या परड्यांतील शेणखळींतील क्रिडे, त्यांनीं काय घाणसाण मिळेल ती खाऊन त्यावर उदरनिर्वाह करावा, अशा प्रकारचें इंग्रजांच्या खासमी मिळकतीचें स्वरूप कोणी आपल्याला देण्याचा प्रयत्न केला, तरी हिंदुस्थानांतील लोकांची असल्या बाबतींत ती खरी स्थिति नाहीं. या कराराच्या कल्पनेप्रमाणें राजा आणि प्रजा यांच्या करारांत आपल्याला कांहीं तरी जागा आहे, आपल्याला कांहीं तरी हक्क आहेत, आपली कांहीं तरी योग्यता आहे, या गोष्टी कोणीही विसरतां कामा नये. पण आपण पुष्कळ वेळां त्या विसरतो, असें दिसून येतें. ह्या राज्यारोहणासंबंधींचीच गोष्ट घ्या. हा समारंभ विलायतेस झाला व दिल्लीस व्हावयाचा आहे. समारंभाच्या वेळच्या तिकडच्या हकीकती आपण ऐकलेल्या आहेत आणि इकडच्याही ऐकत आहों. पण त्या दोहोंमधील एक मोठा फरक विचारी मनुष्यांच्या मनाला झोंबल्यावांचून राहणार नाहीं. तुमचा राज्यारोहणसमारंभ व्हावयाचा आहे म्हणून आमच्यावर्चा इनकमटॅक्स कमी करा, मिठाचा कर कमी करा, किंवा येथील गोवध बंद करा, अशा प्रकारच्या विनवण्या केविलवाण्यासारखे आपण करीत आहों, किंवा आपल्याकडून कोणी कांहीं सहेतुक वृष्टीनें करवीत आहेत. इंग्लंडमध्ये अशा प्रकारच्या विनवण्या राज्यारोहणाच्या वेळीं कोणी केलेल्या आहेत काय ? जर हिंदुस्थानांतील लोकांचीं हीं खरोखर गाढाणींच असतील तर तीं गाढाणीं पूर्ण करून घेण्याचा त्यांचा हक्कच आहे, व ती मागणी ते पाहिजे तेव्हां करूं शकतील. त्यासाठीं त्यांना राज्यारोहणाच्या वेळींच दांत बिचकावयाला पाहिजे

आहेत असे नाही. तुमचें राज्यारोहण आहे, म्हणून तुम्ही आम्हांला अमुक अमुक कर सोडा हें भिक्षा मागणें आहे, ही हक्काची मागणी नव्हे. आणि जेथें हक्कांनें मागतां येतें तेथें मेहेरबानी कशाला पाहिजे ? आपल्या घरीं एखादें लग्नकार्य झालें म्हणजे त्या वेळीं तेलगे, गुजराथी वगैरे भट आणि भिकारी 'तुमच्या येथें लग्न झालें, आम्हांला दक्षिणा द्या' असें म्हणत दाराशीं गदीं करितात, त्या भटांच्या आणि भिकाऱ्यांच्या स्थितीमध्ये हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आपल्याला कधीही पाडून घेऊं नये. इनकमटॅक्स कमी झाला नाही म्हणून श्रीमंत लोक कांहीं मरत नाहींत. व हें जर त्यांना ठाऊक आहे तर त्यांनीं असल्या निगरगट्टपणाच्या याचना करण्याला तोंडें वांकडीं करून वारंवार पुढें येणें ही त्यांना मोठी शरमेची गोष्ट आहे. आपल्यावरचा कर कमी व्हावा अशी मागणी करण्याचा आपला हक्क आहे. त्यासाठीं भांडण्याला आपण तयार व्हावें. पण त्यासाठीं भिन्नतवारी करण्याची हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांना, क्षत्रियांना आणि वैश्यांना लाज वाटली पाहिजे. इंग्लंडच्या समारंभांत कॅटरबरीच विशप होते हें पाहून इकडील कांहीं लोकांना वाटलें की, दिल्ली दरबारच्या वेळींही कर्झनसाहेबांनीं आमच्या चारी मतांच्या शंकराचार्यांना पाचारण करून खुर्चीवर बसवावें. पण जोंपर्थत कॅटरबरीच्या आर्चबिशपप्रमाणें 'ह्या राजाला तुमची मान्यता आहे काय ?' असें विचारण्याचा अधिकार शंकराचार्यांना नाही तोंपर्थत त्यांना आपल्या मठांतून दिल्लीपर्थत येण्याची तसदी कशाला पाहिजे ? सगळ्या लोकांच्या संमतीनें हा राज्यारोहणसमारंभ झाला असें सर्व जगाला कर्झनसाहेबांच्या मनांतून भासविण्याची उत्कट इच्छा असली तर हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांचीं आणि अमीरउमरावांचीं वगैरे जीं कांहीं चित्रें दरबारच्या मंडपांतील खुर्च्यावर मांडावयाचीं आहेत त्यांत चार शंकराचार्यांचींही चार मातीचीं चित्रें एखाद्या उत्तम कारागिराकडून हुबेहुब बनवून मांडलीं तर त्यांत मोठेंसें बिघडणार आहे असें नाही.

सारांश, ह्या सगळ्या प्रकाराच्या मुळाशीं कराराची कल्पना आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु त्या कराराच्या कल्पनेचें हें केवळ नाटक होत आहे, तें नाटक नको आहे. तें खरें व्हावयाला पाहिजे आहे. हें नाटक करण्यांत इंग्लिशांचा कदाचित् तात्कालिक फायदा असेल पण हिंदुस्थानचें यांत चिरकालिक

आहित होत आहे. आणि ते दाळण्यासाठी जर हिंदुस्थानांतील लोक जपले नाहीत तर त्यांच्या हिताला दुसरे कोण जपणार आहे ? हिंदुस्थानांतील लोकांनी जगें झालें पाहिजे व ह्या गोष्टी लक्षांत आणिल्या पाहिजेत की, आपण कोणाची खाजगी मिळकत नाही, आपण कोणाच्या गोठ्यांतील गुरें नाही किंवा कोणाच्या शेणखळीतले किडे नाही. आपणाला देवानें इतर मनुष्यांप्रमाणेंच हात, पाय आणि डोकी दिलेली आहेत. इतर मनुष्यांप्रमाणेंच आपल्यालाही ह्या जगामध्ये कांहीं कर्तव्यकर्में आहेत व आपलेही कांहीं हक्क आहेत. दुसऱ्यांच्या नाटकांतून आणि तमाशांतून सोंगें घेण्यासाठी आपण जन्मास आलेले नाही. आपल्याकरितां आपण कांहीं तरी केलें पाहिजे. आपल्याला आपला धर्म आहे, आपला देश आहे, आपले देशबांधव आहेत व आपलीं मुलेंबाळें आहेत, व या सगळ्यांच्यासंबंधानें आपलीं अनेक कर्तव्यकर्में आहेत. तीं आपण करण्याला तयार झालें पाहिजे. अशा प्रकारचे विचार हिंदुस्थानांतील लोकांच्या मनांत वृद्ध झाले तर ह्या राजकीय कराराच्या कल्पनेला कांहीं दिवसांनीं इंग्लंडांतल्या-प्रमाणेंच हिंदुस्थानांतही जोर आल्यावांचून कधीही राहणार नाही. व आपण ह्या कल्पनेला रंगारूपाला आणावयाचें मनावर घेतलें तर कर्झनसाहेबांसारखे धूर्त इंग्लिश मुत्सद्दी आपल्या प्रयत्नाला मदतच करतील व त्यांत त्यांना आनंदच वाटेल.

जर करार, तर उत्सव कसला ?

१८

काळ : अग्रलेख, ता. ५-१२-१९०२

★ आणि करारही नाही—तर उत्सव कसला ?

राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा करार असतो, ह्या कल्पनेबद्दलचं थोडेंसे विवेचन मागील अंकी करण्यांत आलेंच आहे. राज्यपद्धतीचे हल्लीं जे निरनिराळे प्रकार वृष्टोत्पत्तीस येतात, त्या सगळ्यांचें कांहीं विशिष्ट तत्त्वावर वर्गीकरण करावयाचें म्हटलें तर एकंदर राज्यपद्धतीचे दोन वर्ग करतां येण्याजोगे आहेत; एक लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति, आणि दुसरी राजसत्तात्मक राज्यपद्धति. लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतींत लोक उघड उघड रीतीनें आपल्या राज्यावर अंमल करणारा अध्यक्ष निवडून पसंत करितात. तो अध्यक्ष मेल्यानंतर त्याचा मुलगा अध्यक्षस्थानापन्न न होतां त्या राज्यांत लोकांच्या वृष्टीनें जो कोणी दुसरा योग्य मनुष्य असेल तो त्या अध्यक्षाच्या जागेकरितां निवडला जातो. ह्यावरून लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये वंशपरंपरागत हक्काचा कांहीं एक संबंध नसून तेथें केवळ कराराचेंच तत्त्व लागू पडतें. आतां राजसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये वंशपरंपरागत हक्काचें प्राबल्य आहे असें सवृद्धींनीं आपल्याला भासतें. पण राजाला प्रत्यक्ष विष्णूचा अवतार मानणाऱ्या देशांतून, किंवा जेथें राजाला लोकांवर राज्य करण्याचा देवांनंच हक्क दिलेला आहे (King by divine right) अशी कल्पना प्रचलित आहे अशा देशांतून सुद्धां, आपण

असें पाहतों कीं, जर एखादे वेळीं एखादा राजा बाईट निघाला किंवा लोकांना त्रास देऊं लागला तर लोक त्याला पदच्युत करून त्याच्या जागीं दुसरा राजा बसवितात. ह्या गोष्टीवरून वंशपरंपरागत हक्काची इमारतसुद्धां कराराच्याच पायावर उभारलेली आहे असें स्पष्ट होतें. इंग्लंडमधील पाहिला चार्ल्स किंवा दुसरा जेम्स यांच्या वंशपरंपरागत हक्कांमध्ये कांहीं उणीव होती असें नाही. तरी पण अमुक अमुक रीतीनें राज्य करण्याविषयींचा राजानें प्रजेशीं केलेला करार त्यांनीं बरोबर रीतीनें पाळला नाही म्हणूनच एकाला फांशी देण्याचा आणि दुसऱ्याला घालवून लावण्याचा इंग्लिश लोकांना प्रसंग आला. ह्यावरून राजसत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्येसुद्धां राजा आणि प्रजा यांच्या संबंधाच्या मुळाशीं कराराची कल्पना असते असें दिसून येतें.

आतां ही जर कराराची कल्पना सर्वत्र प्रधान आहे, तर त्यापासून अनेक प्रश्न उद्भवतात. त्यांपैकीं प्रस्तुत प्रसंगीं राज्यारोहणासंबंधानें आपण विचार करूं. ह्या कल्पनेप्रमाणें नवीन राजाचें राज्यारोहण म्हणजे काय ? तर नवीन राजा आणि जुनी प्रजा यांच्यामध्ये एक नवीन करारपत्र. आतां हें जर एक करारपत्रच असेल तर मग असलीं करारपत्रें जगांत दररोज छपून हजार होत असतात, मग ह्याच कराराचें एवढें मोठें महत्त्व तें काय ? वास्तविक पाहतां ह्या कराराचें एवढें मोठें स्तोम माजवावयाला पाहिजे होतें असें नाही. परंतु कांहीं लोक मूर्ख, कांहीं आपमतलबी, आणि कांहीं तोंडपुंजे असल्यामुळे असल्या गोष्टीला त्यांनीं एका प्रकारचें विशेष स्वरूप देऊन ठेविलें आहे; व असल्या प्रसंगीं मोठे उत्सव करणें हें त्यांच्याच कृतीचें फळ आहे. सरळ रीतीनें पाहतां जर राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये हा एक करार झालेला आहे तर त्याच्याबद्दल उत्सव कशाला पाहिजेत ? आणि त्याच्याबद्दल दारूकाम कशाला उडवावयाला पाहिजे ? 'अ' हा 'ब' च्या नोकरीला राहण्याचा करार करितो, पण हा करार ठरला म्हणजे त्या दिवशीं अ किंवा ब हे कोणी कधीं मोठा उत्सव करित नाहीत. एक मालक आणि दुसरा कॉन्ट्रॅक्टर यांच्यामध्ये एखादी इमारत उभारून देण्याचा करार ठरला म्हणून त्यांपैकीं कोणी दारूकाम सोडीत बसत नाही; किंवा कोणी सावकार आणि कूळ यांच्यामध्ये कांहीं देवघेवीसंबंधानें करार ठरला तर आज आमच्या उभयतांमध्ये एक करार ठरला आहे तेव्हां तुम्हीं समज्यांनीं आज आपापल्या घरोघर दिवे लावावे, असें ते

लोकांना सांगायला जात नाहीत. त्या इतर करारांप्रमाणेच वास्तविक राजा आणि प्रजा ह्यांच्यामधील कराराची गोष्ट असली पाहिजे. म्हणजे हा करार ठरल्याबद्दल मोठासा उत्सव करण्याचे उभयपक्षांही कारण आहे असे नाही. जर कांहीं कारण असेल तर ते थोड्याबहुत प्रमाणाने राजालाच आहे. आपल्याला एवढे मोठे राज्यपद एकदम प्राप्त झाले याबद्दल राजाने पाहिजे तर आनंद मानावा, व उत्सव करावा. तसेच हे राज्यपद आपल्याला लोकांच्या मेहरबानीने मिळाले आहे, ही गोष्ट लक्षांत आणून ते आपल्याला ज्यांनी दिले त्या लोकांना खुष करण्यासाठी आणि त्यांचे उतराई होण्यासाठी राजाने पाहिजे तर त्यांना मेजवान्या व देणग्या द्याव्या. राजाने या गोष्टी कराव्याच असे कराराच्या बृष्टीने बिलकूल म्हणतां यावयाचे नाही. पण करावयाच्याच असल्या तर त्या राजाने केल्यास त्यांत फारसा विसंगतपणा दिसणार नाही. पण अशा प्रसंगी लोकांनी उत्सव काय म्हणून करावयाचा ? लोकांना उत्सव करण्याला कांहीं एक कारण नाही. लोकांनी कशासाठी उत्सव करावयाचे ? राजाने गादीवर बसावयाचे आणि लोकांनी त्यासाठी उत्सव करावयाचे ! सामान्य व्यवहारांत देखील आपण असे पाहतो की, ज्याला सुखाचा अनुभव प्राप्त होतो तो उत्सव करितो. पण त्याला सुखाचा अनुभव प्राप्त झाला म्हणून दुसरे लोक त्याच्यासाठी उत्सव करित नाहीत. 'अ' च्या घरी लग्न झाले म्हणून 'क्ष' च्या घरी मेजवान्या दिल्या जात नाहीत; किंवा 'ब' ला मुलगा झाला म्हणून 'ज्ञ' च्या घरी नळेचंद्रज्योती उडविल्या जात नाहीत; व हाच न्याय राजा आणि प्रजा यांच्या ठिकाणीही लागू पडतो. आतां प्रजेला अशा प्रसंगी उत्सव करण्याला एक कारण मात्र आहे. आणि ते हे की, एक राजा मरण पावून दुसरा राजा प्रजेला मिळेपर्यंत प्रजेला मोठी भीति असते. नवीन राजा कसा मिळेल, तो आपले संरक्षण कसे करील, तो आपल्या धर्माचे आणि जीविताचे यथास्थित संरक्षण करील किंवा नाही, अशा प्रकारच्या असंख्य काळज्यांनी लोकांचीं मनें नवीन राजा कायम होईपर्यंत ग्रस्त होऊन गेलेली असतात. पण एकदां चांगला राजा मिळाला म्हणजे लोकांच्या त्या सर्व काळज्या दूर होतात व त्यांना अतिशय आनंद होतो. त्या आनंदाच्या प्रदर्शनासाठी त्यांनी पाहिजे तर उत्सव करावे व कराराच्या कल्पनेप्रमाणे अशा प्रसंगीच्या लोकांनी केलेल्या उत्सवाचा अर्थ.

हाच होय. त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारची उपपत्ति ह्या उत्सवांची समजसपणाने सांगता येणार नाही.

यावर कोणी अशी शंका काढील की, राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये एक प्रकारचा करार ठरून राजाला राज्यपद प्राप्त होतें असें जरी गृहीत धरलें तरी त्या करारामध्ये प्रजेनें राजापाशीं राजनिष्ठपणाने वागलें पाहिजे, ही एक करारांतील अट असतेच; व त्याप्रमाणें प्रजेनें वागलें पाहिजे, ही गोष्ट सर्वथैव कबूल आहे. ह्या करारांत जसा राजा कांहीं अटींनीं बांधलेला आहे, त्याप्रमाणेंच प्रजाही कांहीं अटींनीं अवश्य बांधलेली आहे, व त्या अटीप्रमाणें प्रजेनें राजनिष्ठेनें जरूर वागलें पाहिजे. पण ती राजनिष्ठा दाखविण्यासाठीं त्यांनीं दारूच उडविळी पाहिजे किंवा तेल जाळलें पाहिजे अशी त्या करारामध्ये कोठेही अट नसते. जो हवया लावील तो राजनिष्ठ आणि जो आपल्या पैशाचा धुरामध्ये अपनय्य करण्याला तयार होणार नाही तो राजनिष्ठ नाही असा कोठेही शास्त्रार्थ नाही. रोषनाई म्हणजे राजनिष्ठा असा अर्थ कोणत्याही डिकशनरीमध्ये सांपडावयाचा नाही. तेलाचा, किंवा नळेचंद्रज्योतींचा आणि राजनिष्ठेचा कांहीं एक संबंध नाही. राजनिष्ठा मातीच्या नळ्यामध्ये नसून ती मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये राहते. काळोखांत कोणत्या तरी कृतीनें अतिशय मोठा उजेड जो कोणी उत्पन्न करील तो अतिशय मोठा राजनिष्ठ असें जर केवळ घेऊन चाललें तर काळोख्या रात्रीं एखाद्या घराला आग लावणारा मनुष्यही मोठा राजनिष्ठ होऊं लागेल. सारांश, दिवे लावणें किंवा दारू उडविणें हे राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचे खरे मार्ग नव्हेत.

आतां आपण हिंदुस्थानकडे थोडेसें वळूं. हल्लीं हिंदुस्थानांत राज्यारोहणाऱ्या उत्सव चोहोकडे जारीनें सुरू व्हावयाचा आहे. कराराच्या कल्पनेला जितकें प्राबल्य इतर देशांतून आलेलें आहे तितकें हिंदुस्थानांत अद्यापि आलेलें नाही, हें मागील अंकांतील विवेचनावरून कोणाच्याही लक्षांत आलेलेंच असेल. तेव्हां प्रस्तुतच्या स्थितींत कराराच्या कल्पनेपासून उत्पन्न होणारी विचारसरणी आपल्याला फारशी उपयोगी नाही हिंदुस्थानासंबंधानें आपल्याला विचार करावयाचा तो अगदीं निराळ्या दिशेनें केला पाहिजे. येत्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेला हिंदुस्थानांतील सर्व लहानमोठ्या ठिकाणीं उत्सव व्हावे अशाबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांची खटपट चाललेली आहे. यासंबंधानें पाहतां हा उत्सव

करविण्याच्या कामांत सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपलें वजन इतकें खर्च केलें नसतें तर फार चांगलें झालें असतें. असल्या राजनिष्ठेच्या आणि उत्सवाच्या गोष्टी लोकांनी आपल्या खुषीने आणि हौसेने केल्या तरच ती राजनिष्ठा आणि तरच तो उत्सव. पण हल्लीं कलेक्टर, डेप्युटी कलेक्टर, मामलेदार वगैरे अमलदारांच्या विनयपूर्वक दपटशानें जागोजागीं जे उत्सव तयार होत आहेत त्यांना जुलमाच्या रामरामाचें स्वरूप येत आहे, ही गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत येत नाहीं हें फार वाईट आहे. शिवाय हिंदुस्थानांतील लोकांची स्थिति असले मोठे उत्सव करण्यासारखी नाही. येथील लोक फार गरीब आहेत. येथील प्रजेपैकीं एकपंचमांश लोक उपासमारीनें दिवस काढीत आहेत. अशा लोकांकडून हा ऋण काढून सण करवून घेण्यांत काहीं मोठेसें भूषण नाही व लोकांनीं सुद्धां ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, दारिद्र्य म्हणजे राजद्रोह नव्हे. आपल्यापाशीं जर असल्या उत्सवाला देण्याइतका पैसा नसल तर ता. १ जानेवारीच्या रात्रीं आपण जास्त दिवे लाविले नाहीत आणि जास्त प्रकाश पाडला नाही म्हणून आपण जास्त राजद्रोही झालों अशी भलतीच भीति बाळगण्याचें कोणालाही विलकूल कारण नाही. संपत्ति म्हणजे राजनिष्ठा नव्हे किंवा दारिद्र्य म्हणजे राजद्रोह नव्हे. या गोष्टी अशा प्रसंगीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आणि लोकांनीं लक्षांत बाळगिल्या पाहिजेत. ज्यांना वेळेस पोटभर खावयास मिळत नाही, ज्यांच्या घरांमध्ये सदासर्वदा नकारघंटा वाजत असते आणि ज्यांच्या घरांतील पोरेंबाळें मध्यानकाळ झाला म्हणजे भुकेनें तंडा करूं लागतात, अशा गरीब लोकांकडून सरकारी दपटशानें पैसे वसूल करून त्या पैशांतून एके दिवशीं रात्रीं सर्व हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे दिवे लाविले तरी दुसऱ्या दिवशीं हिंदुस्थानांत काळोख पडणार नाही असें का आहे ? मग गरीब लोकांना इतका त्रास कशाला ? किंवा अशा रीतीनें एका रात्रीं जिकडे तिकडे दिव्यांचा लखलखाट करून हिंदुस्थानांतील लोक आयच्यावर अति प्रेम करीत आहेत अशाबद्दलच्या तारा इंग्लिश लोकांनीं जरी बाकीच्या राष्ट्रांतून फिरविल्या तरी ह्या दिव्यांच्या खालीं काय आहे हें त्या लोकांनाही समजणार नाहीं काय ?

एकंदरीत तात्पर्य हें कीं, कराराची किंवा वंशपरंपरागत हक्काची कोणतीही कल्पना घेतली तरी प्रजेनें राजाशीं राजनिष्ठेनें वागलें पाहिजे, ही गोष्ट

निर्विवाद आहे व त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील लोकांनीही राजनिष्ठा जरूर दाखविली पाहिजे. आणि आपल्या प्रजेनें अमुक अमुक दिवशीं विशेष राजनिष्ठा दाखवावी अशी राजाची इच्छा असेल त्या दिवशीं तर त्यांनी ती अधिकच जरूरीनें दाखविली पाहिजे. पण ती दाखवितांना त्यांनीं सर्व सारासार विचार सोडून द्यावा असा कोणत्याही राजाला कधीही हुकूम करतां यावयाचा नाही. म्हणून हिंदुस्थानांत ह्या उत्सवाच्या वेळीं जे कांहीं पैसे जमा होतील त्यांचा उपयोग दिवे आणि दारू यांच्यापासून काजळ आणि धूर उत्पन्न करण्यामध्ये न करितां ज्यांच्यापासून काजळ आणि धूर यांच्यापेक्षां कांहीं तरी जास्त लोकोपयोगी फळे प्राप्त होतील, अशा प्रकारच्या सत्कृत्यांमध्ये त्या पैशांचा विनियोग करावा. अधिकाऱ्यांच्या कृपावृष्टीनें आणि लोकांपासून बळकावून घेतलेल्या पुढारीपणाने मदांध झालेले आमच्यांतील नायक म्हणून सरकारनें मानलेले लोक असल्या गोष्टींचा विचार करतील ही आशा फुकट आहे. पैसे देणाऱ्या लोकांनीं त्यांना जर लोकोपयोगी कृत्ये करण्याविषयीं भाग पाडलें नाही तर ते सरकारी अधिकाऱ्यांनीं धरलेल्या तालावर नाचत सुटल्यावांचून कधीही राहावयाचे नाहीत.

शिपाई हा सुद्धां एक नागरिक आहे : : १९

काळ : अग्लेख, ता. ३०-१-१९०३

★ दिली दरबारच्या वेळी १८५७ च्या बंडांत इंग्रजांच्या बाजूने लढणाऱ्या नेटिव्ह शिपायांचा मोठा गौरव करण्यांत आला होता. हा सन्मान नव्हे !

शिपाई म्हटला म्हणजे तो बहुधा अज्ञानी असावयाचा असा अलीकडे बहुतेक नियमच झाल्यासारखा दिसतो. पण ही स्थिति चांगली नाही. ह्यापासून जगाचें हित न होतां एकंदरीत अहितच जास्त होतें. ज्ञान हें इतर मनुष्यांना जसें आवश्यक आहे तसेंच तें शिपायालाही आहे. आपण कोण आहों आणि आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे, या गोष्टींची त्याला पूर्ण माहिती असली पाहिजे. इतर कोणी मनुष्य आपल्यावरील जबाबदारीबद्दल अनभिज्ञ असेल तर एक वेळ चालेल. पण शिपायांच्या अंगांत असल्या बाबतींतील अज्ञान असणें कधीही इष्ट नाही कारण ते इतरांसारखे हात हालवीत चालणारे नसून दुसऱ्यांच्या जीविताला अपाय करणारीं शस्त्रें त्यांच्या हातांत असतात. हल्लींचे सैन्यांतील शिपाई बहुतेक अज्ञानीच आढळतात. व ते आपल्यावरील जबाबदारी ओळखण्याला असमर्थ असतात. त्यांना जो हुकूम होईल तो बजाविणें एवढीच काय ती फक्त आपल्या आयुष्यांत आपल्यावर जबाबदारी आहे असें वाटतें. पण ही त्यांची कल्पना फार भ्रामक आहे. शिपाई म्हटला म्हणजे त्याला जो हुकूम होईल तो त्यानें बजावावा हें खरें

पण जो मनुष्य शिपाई होतो तो जन्मास येतांना शिपाई होऊनच जन्मास येत नाही, किंवा मरतांना शिपाईच मरत नाही. अथवा इतकें तरी कशाला, तो शिपाई असता तेव्हां देखील तो फक्त शिपाईच असतो असें सुद्धां नाही. म्हणजे तो शिपाई असतांना त्याच्या ठिकाणीं दुसरेही अनेक संबंध वास करीत असतात. ज्या वेळीं एखादा शिपाई आपल्या सरकारचा नोकर असतो त्याच वेळीं तो आपल्या बापाचा मुलगा असतो, आपल्या मुलांचा बाप असतो, आपल्या बायकोचा नवरा असतो आणि आपल्या भावाचा भाऊ असतो. परंतु हे संबंध शिपायाच्या लक्षांत आणून देण्याची फारशी आवश्यकता नाही. कारण हे संबंध त्याच्या मनोविकारामुळे स्वाभाविकपणेंच त्याच्या लक्षांत येतात. त्याचें विशेष लक्ष ज्या संबंधाकडे वळविलें पाहिजे तो संबंध म्हणजे नागरिकपणाचा होय. सैन्यांतील प्रत्येक शिपायानें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपण जसे शिपाई आहों तसेंच नागरिकही आहों. मनुष्य एखाद्या नगरांत किंवा राज्यांत उत्पन्न होतो तेव्हांपासूनच त्याला तेथील नागरिकत्वाचा हक्क प्राप्त होतो. आणि तो लष्करी खात्यांतील नोकरा पत्करील तेव्हां त्याला शिपाईगिरीचा हक्क प्राप्त होतो. तसेंच त्याचा चाकरी निघाली कीं, त्याचा शिपाईगिरीचा संबंध नष्ट होतो. पण त्याचा नागरिकत्वाचा हक्क त्याच्या मरणपर्यंत कायम असतो. अशी जरी वस्तुस्थिति आहे तरी आपण नागरिक आहों ही गोष्ट फारच थोड्या शिपायांच्या मनावर बिंबलेली असते. नागरिक म्हणजे काय आणि त्या नागरिकत्वाच्या हक्काबद्दल आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे ह्याबद्दलची बरोबर कल्पना आपल्या इकडील साधारणपणें सुशिक्षित माणसालाही असूं शकत नाही. मग ती बोलून चालून अज्ञानी अशा शिपायाला नसली तर त्यांत मोठेसें आश्चर्य नाही. पण सामान्य मनुष्याच्या हातांत बंदूक किंवा तरवार नसते, आणि तो घोड्यावर बसलेला नसतो; म्हणून त्याला ह्या गोष्टीचें अज्ञान असलें तरी त्यापासून फारसा दुरुपयोग होण्याची भीति नाही. पण शिपायांची गोष्ट तशी नाही. आपण नागरिक आहों आणि नागरिक या वृष्टीनें आपलें कांहीं नफानुकसान आहे आणि आपल्याला कांहीं कर्तव्य आणि अकर्तव्य अशा गोष्टी आहेत, हें जर शिपायाला कळलेलें नसेल तर त्याच्या हातून अतिशय अनर्थाविह गोष्टी घडून येण्याचा संभव आहे. म्हणून प्रत्येक शिपायानें

आपल्या नागरिकत्वासाठी आपली काय काय कर्तव्यकर्मे आहेत याची पूर्ण ओळख करून घेतली पाहिजे.

शिपाईगिरी आणि नागरिकत्व या दोन हक्कांपैकी नागरिकत्वाचा हक्क हाच जास्त महत्त्वाचा आहे, नागरिकत्वासाठी शिपाईगिरी आहे, शिपाईगिरीसाठी नागरिकत्व नाही, हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. सगळ्या नागरिकांना शांतपणाने सुखाचा अनुभव घेतां यावा म्हणून कांहीं नागरिक शिपाई बनतात. शिपायांना कोणाची तरी कत्तल करावयाला पाहिजे म्हणून त्यासाठी नागरिक उत्पन्न केलेले नाहीत. सारांश, नागरिकांसाठी शिपाई आहेत. नागरिक शिपायांसाठी नाहीत. ही आपल्याबद्दलची पूर्वपीठिका प्रत्येक शिपायाने लक्षांत बाळगिली पाहिजे. बहुतेक शिपाई अज्ञानी असतात आणि त्यांना दुसरे जे कांहीं करावयाला सांगतील ते करितात. ती गोष्ट आपण करणें उचित आहे किंवा नाही याचा ते आपल्या स्वतःकरितां कांहींही विचार करीत नाहीत. परंतु असा विचार करण्याला त्यांनीं शिकले पाहिजे. हुकुमाप्रमाणें वागणें हीच सैन्यांतील शिपायांची नीति होय, अशी एक चुकीची कल्पना कितीएक आपमतलबी लोकांनीं शिपायांच्या डोक्यांत भरवून दिलेली आहे, आणि त्यामुळे स्वतःकरितां विचार करण्याचा अंकुर जर एखाद्या शिपायाच्या डोक्यांत असला तर तोही वरच्यासारख्या कल्पनेनें जळून खाक होतो. स्वतःकरितां विचार न करणाऱ्या आणि एका हुकुमाप्रमाणें सरसकट वागणाऱ्या आणि तो हुकूम आपल्या एकंदर स्थितीला बऱ्याच आहे किंवा वाईटाचा आहे याबद्दल यत्किंचितही परवा न करणाऱ्या शिपायांची टोळी हे स्वतंत्र लोकांचें सैन्य नसून ती गुलामांची एक दावण होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

सैन्याची मूळची उपपत्ति पाहूं गेलें असतांही सैन्यांतील शिपायांनीं गुलाम न बनतां स्वतंत्र असले पाहिजे असें दिसतें. मनुष्य सुधारलेल्या स्थितीत येण्याच्या पूर्वी रानटी अवस्थेमध्येच होता. त्या वेळीं सैन्याची हल्लीं जी कल्पना आहे ती मुळींच नव्हती. झाडाची सावली हे त्याचें घर, आणि एखाद्या झऱ्याचा प्रवाह हे त्याचें पाणी साठविण्याचें भांडें असे; व अरण्यांतील एखादा बारीक सारीक प्राणी मारून त्याच्यावर तो आपला उदरनिर्वाह चालवीत असे. अशा ह्या रानटी स्थितीमध्ये त्याला सैन्याची काय गरज लागणार? अशा स्थितीत निरनिराळे लोक निरनिराळ्या ठिकाणीं राहत असतां सिंह, बाघ, वगैरे

एखाद्या अरण्यातील हिंस्र प्राणी एखाद्या ठिकाणच्या रानटी मनुष्यांना खाऊन टाकण्याकरिता त्यांच्यावर धांवून येऊ लागला तर त्याला मारणें हें एकट्या मनुष्याच्या हातून होणें अशक्य असल्यामुळे अनेक रानटी लोक एकत्र जमत व त्या आपल्या शत्रूला मारून टाकीत. रानटी स्थितीत येथें प्रथमतः सैन्याच्या कल्पनेचा उदय झाला. ह्या प्राथमिक सैन्याचें आपण थोडेंसे पृथक्करण करून पाहूं. हे रानटी लोक एकत्र कां झाले? आपल्या सगळ्यांवर जें कांहीं एक संकट आलेलें आहे त्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य कोणाही एकट्याच्या अंगामध्ये नसल्यामुळे एकच हेतु शेवटास नेण्याकरितां अनेक लोक एकत्र झाले. त्यांत कोणी कोणाचा धनी आणि कोणी कोणाचा गुलाम असा संबंध बिलकुल नव्हता. त्यांतील प्रत्येकजण स्वतंत्र मनुष्य होता. व जर ते सगळे एखाद्या बंधनानें बांधले गेलेले असले तर आपला हेतु शेवटास नेण्याच्या बंधनानेंच ते बांधले गेलेले होते. सारांश, ह्या प्राथमिक सैन्यांतील सर्व लोक आपआपल्याकरितां विचार करीत असत. ते सगळे स्वतंत्र असत व आपण सगळेजण कशाकरितां एकत्र झालों आहों हें ते लक्षांत बाळगीत असत. पुढें मनुष्य जसजसा सुधारत चालला तसतशी त्याच्या ह्या सैन्याच्या पद्धतीमध्येही सुधारणा होत गेली, पण सैन्यांतील शिपायाची स्वतंत्रता आणि स्वतःकरितां विचार करण्याची शक्ति ही मात्र नष्ट झाली नाही. त्यामुळे अशा सैन्यांतून एक प्रकारचा विशेष जोम, उत्साह आणि शूरपणा आढळून येत असे. ग्रीसच्या लहान लहान संस्थानांतून आणि रोममध्ये बादशाही अंमल सुरू होण्याच्या पूर्वीच्या राज्यकारभाराच्या अमदानीमध्ये जी सैन्ये उभारलीं जात असत तीं अशा प्रकारचीं सैन्ये होती. रानटी अवस्थेमध्ये रानांतील हिंस्र पशु हेच मनुष्यांचे शत्रु असतात. परंतु सुधारलेल्या अवस्थेमध्ये सुधारलेल्या शहरांतील हिंस्र नरपशु हे मनुष्यांचे शत्रु होतात. त्यांना मारून आपण आपलें वित्त आणि जीवित सुरक्षित ठेविलें पाहिजे असें वाटून सुधारलेले लोक एकत्र होतात व त्यापासून सुधारलेली सैन्ये बनतात. व अशा प्रकारचीं सैन्ये पूर्वी ग्रीसमध्ये आणि रोममध्ये होती. ह्या सैन्यांतील प्रत्येकजण स्वतंत्र मनुष्य असे व आपण सगळेजण कशासाठीं एकत्र झालों आहों आणि आपणाला काय करावयाचें आहे ह्याच्याबद्दल त्यांना कधीहि विस्मृति पडत नसे. ह्या सैन्यांतील लोकांना आपलें हित कोणतें आणि अहित कोणतें याचें चांगलें ज्ञान असे. आपला देश कोणता आणि लोकांचा देश

कोणता; आपल्या देशासाठी आपण काय केलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देश-
 शी आपण कसे वागलें पाहिजे; आपले देशबंधु आपले सखे बंधूच आहेत,
 आपले हाडवैरी नव्हेत, इत्यादि अनेक गोष्टी त्यांच्या मनावर ठसलेल्या असत.
 त्यामुळे त्या सैन्यांताल लोकांच्या हातून स्वहितविघातकपणाचा अन्याय
 कधीही होत नसे. व हीच जर सैन्याची कल्पना कायम राहती, आणि ह्याच
 तत्त्वावर जर सैन्याची रचना आजपर्यंत होत गेली असती, तर जगांतील
 अन्याय, जुलूम आणि रक्तपात किती तरी कमी झाले असते; आणि त्या
 रक्तपातामुळे पृथ्वीच्या नकाशावर पडलेले तांबड्या रंगाचे डाग किती तरी
 थोडे झाले असते. पण सैन्याची ही मूळची उदात्त कल्पना सुटली आणि
 नवीनच एक कल्पना मध्ये घुसली. जेव्हां रानटी स्थितीमध्ये हिंस्र प्राण्यां-
 पासून आपलें सरक्षण करण्याकरितां स्वतंत्र लोकांचीं पलटणे तयार होत होती
 तेव्हां त्यांच्याच बरोबर दुसऱ्या एका तऱ्हेचीं पलटणे बनत चाललीं होती.
 एकानें स्वकष्टानें संपादन केलेल्या जिनसांवर धाड घालून त्यांचा उपभोग
 आपण घ्यावा अशा इच्छेनें दरवडेखोरांच्या टोळ्या बनू लागल्या. परंतु
 रानटी स्थितीतील मनुष्यापाशीं फारसा कांहीं ऐवजच नसल्यामुळे असल्या
 टोळ्यांना त्या अवस्थेमध्ये फारसे उत्तेजन मिळत नसे. पण मनुष्य सुधारलेल्या
 स्थितीमध्ये येऊन आपल्याजवळ वित्तसंचय करू लागल्यापासून दरवडेखोरांना
 दरवडे घालण्याला चांगली जागा झाली व हीं दरवडे घालण्याचीं कामेही एका-
 दोघांनीं होण्यासारखीं नसल्यामुळे दरवडेखोरांच्या नाइकांनीं आपल्या भोंवतीं
 पलटणे जमा करण्याचा क्रम सुरू केला. आतां ह्या पलटणींमध्ये किंवा सैन्या-
 मध्ये जे लोक नोकरीला राहिले त्यांची स्थिति कशी झाली हे आपण पाहूं.
 पूर्वी सांगितलेल्या सैन्यांतील लोकांना आपल्या स्वतःकरितां विचार करण्याची
 शक्ति आणि परवानगी होती; परंतु दरवडेखोरांच्या नाइकांनीं असे पाहिलें कीं,
 आपल्या सैन्यांतील लोकांना आपण जर अशीच आपल्या स्वतःकरितां विचार
 करण्याची मुभा दिली तर आपलें चालावयाचें नाही, आपण बोलून चालूच
 दुसऱ्यांच्या घरावर दरवडा घालणार, व पैशासाठीं दुसऱ्यांची मान कापणार.
 अशा कामीं आपल्या सैन्यांतील लोक न्यायाचा आणि अन्यायाचा विचार
 करू लागले तर आपला एक दरवडा देखील सिद्धीस जाणार नाही. आपण हें
 म्हटल्याबरोबर आपल्या सैन्यांतील लोकांनीं आपण सांगूं त्यांच्या माना कापल्या

पाहिजेत. त्यांनी विचार करण्याकरितां थांबतां कामा नये असे शिपाई आपल्याला पाहिजेत आणि असें जर आहे तर त्यांना विचार करण्याची स्वतंत्रता देऊन आपलें कसें चालणार ? असा विचार मनांत आणून त्यांनीं आपल्या सैन्यामध्ये हुकुमाचें प्रस्थ फार माजविलें. नाईक जो हुकूम करील तो सगळ्यांनीं मान्य केलाच पाहिजे, असा त्यांनीं प्रघात सुरू केला. स्वतंत्र लोकांच्या सैन्यांतूनही हुकुमाचें प्रस्थ नसतें असें नाहीं. पण तें कशासाठीं असतें ? व्यवस्थेसाठीं. सगळ्यांचें कृत्य एकाच दिशेनें आणि एकाच वेळीं व्यवस्थित रीतीनें व्हावें म्हणून एकीकडे हुकुमाला प्राधान्य दिलेलें असतें. अमुक एक लढाई करणें आहे तर ती करणें चांगलें आहे किंवा वाईट आहे, ती लढाई आपण करावी किंवा न करावी, त्यापासून आपला फायदा आहे किंवा तोटा आहे इत्यादि प्रश्नांचा विचार करण्याला सर्वांना पूर्णपणें मोकळीक असते. आणि एकदां सर्वांनीं असा विचार करून लढाई करावयाची म्हणून ठरलें तर त्या लढणाऱ्या सैन्यामध्ये व्यवस्था राहण्यासाठीं हुकुमाचा अंमल जारी होतो. परंतु दरवडेखोरांच्या सैन्यांतलil हुकुमाचा अंमल याच्यापेक्षां अगदीं निराळ्या तत्त्वावर चालू झालेला असतो. तेथें त्या हुकुमानें व्यवस्था तर राहतेच, पण शिवाय लढणाऱ्या लोकांना न्याय अन्यायाबद्दल विचार करण्याची जी कांहीं परवानगी असावयाला पाहिजे ती ह्या हुकुमाच्या योगानें पूर्णपणें दाबून टाकली जाते. हा ह्या दोन सैन्यांमध्ये मुख्य फरक असतो. येथपर्यंत दरवडेखोरांचीं सैन्ये कोणच्या तत्त्वावर बनविलीं जातात हें आपण पाहिलें. ह्याच दरवडे घालणाऱ्या लोकांच्या नाइकांनीं जरा मोठेपणा मिळविला आणि भारदस्तपणा दाखविला म्हणजे त्यांचेच हळूहळू राजे वनूं लागतात. हे राजे जोपर्यंत लोकांच्या तंत्रानें वागत असतात तोपर्यंत त्यांच्या सैन्यांतून हुकुमाचें फारसें प्राधान्य नसतें व त्याचा दुरुपयोगही होत नाहीं. परंतु राजा मन मानेल तसें करूं लागला व आपल्याला कोणी विचारणारें नाहीं असें त्याला वाटूं लागलें, म्हणजे मात्र त्याच्या सैन्यांतलil लोकांचा स्वतंत्रपणा हळू-हळू नाहींसा होऊं लागतो. राजाजवळ जें सैन्य असतें तें त्याच्या प्रजेचें संरक्षण करण्याकरितां होय. परंतु कित्येक वेळां एखादा राजा जुलमी आणि वरूर निघाला तर तो आपल्या सैन्याचा आपल्याच प्रजेला छळण्याच्या कामीं उपयोग करितो. अशा प्रसंगीं शिपायांच्या अंगामध्ये असणाऱ्या विचारशक्तीची आणि विचारस्वातंत्र्याची अतिशय आवश्यकता आहे. अशा प्रसंगीं शिपायांनीं

असा विचार केला पाहिजे की, आपल्या देशाचें आणि आपल्या देशबांधवांचें संरक्षण करण्यासाठीं आपण या राजाच्या अमलाखाली शिपाईगिरी पतकरली आहे. आपल्या शिपाईगिरीचा हा मूळ आणि मुख्य हेतु आहे. आपला देश बुडविण्यासाठीं आणि आपल्या देशबांधवांच्या माना कापण्यासाठीं आपण चाकरीच्या शपथा वाहिलेल्या नाहींत. आपण सत्कृत्यें करण्यासाठीं कमरा बांधलेल्या आहेत. असत्कृत्यें आणि अन्याय करून नरकांत जाण्याचें साधन तयार करून ठेवण्यासाठीं आपण आपल्याला शपथेनें बांधून घेतलेले नाहीं. असे विचार प्रत्येक शिपायाच्या मनामध्ये जागृत झाले पाहिजेत. हुकूम आणि शपथ हे स्वर्गांत जाण्याचे जिने असावेत, ते नरकांत ओढणारे पाश नाहींत, हीं तत्त्वे शिपायांना समजलीं पाहिजेत. पुष्कळ शिपाई पापपुण्याच्यासंबंधानें एका वेड्या कल्पनेनें पळाडलेले असतात. एखाद्या निरपराधी लोकांवर आपण हल्ला करून त्यांना कापून काढले आणि त्यामध्ये जर काहीं पातक लागत असलें तर तसें करण्याबद्दल आपल्याला ज्यानें हुकूम सोडला तो त्या पातकाचा धनी आहे, आपल्याकडे त्याचा काहीं एक दोष नाहीं, अशी खोटी कल्पना कित्येक वेडगळ शिपायांच्या डोक्यांत असते. पण ही कल्पना देवाच्या घरीं फारशी उपयोगी पडावयाची नाहीं. हुकुमाची मातब्बरी काय ती ह्या मृत्युलोकीं. देव तुमच्या अतिशय मोठ्या अधिकाऱ्याच्याही हुकुमाला ओळखीत नाहीं. देवाच्या घरचा न्याय असा आहे की, ज्याचें कर्म त्याला, जो जसें करील तसें त्यानेंच भरलें पाहिजे. हुकुमाची सबब सांगून त्याची सुटका नाहीं. याकरितां आपण धर्मयुद्ध करीत आहों किंवा एखाद्या द्रवड्याच्या कामांत सामील होऊन निरपराधी लोकांचे खून पाहण्याचें भयंकर पातक करण्याला प्रवृत्त होत आहों, याबद्दलचा विचार प्रत्येक शिपायानें अलवत केला पाहिजे. लढाईवर गेल्यानंतर त्यानें अधिकाऱ्याचा हुकूम अवश्य ऐकला पाहिजे. पण लढाईला जाण्याच्या आधीं ह्या लढाईत मी सामील होऊं काय, ही लढाई न्यायाची आहे काय, ह्या लढाईत माझ्या देशाचें हित आहे काय, ह्या लढाईत माझें सत्त्व माझ्याच देशबांधवांच्या मानेवर पडणार नाहींना इत्यादि असंख्य प्रश्नांचा प्रत्येक शिपायानें जरूर विचार केला पाहिजे. व यासाठीं सैन्यांतील शिपाई लोक हे चांगले समजदार आणि असले विचार करण्याच्या योग्यतेचे असले पाहिजेत. शिवाय हल्लीं एक नवीन पद्धत निघाली आहे. एकदां शपथ घेवून शिपाई कायमचे चाकरीस ठेवावयाचे व

मग त्यांना पाहिजे त्या मोहिमेवर पाठवावयाचें, आणि ही मोहीम स्वदेशहिताची आहे किंवा परदेशहिताची आहे, इत्यादि प्रश्नांबद्दल विचार करण्याची त्यांना सवडच ठेवावयाची नाही. ही पद्धत फार अन्यायाची आहे. ह्या पद्धतीने विचाराच्या स्वतंत्रतेच्या मानगुटीवर जणू काय पायच देऊन टाकलेला आहे. ही पद्धत राजांच्या फार सोईची आहे. पण ह्यामध्ये खुद्द शिपायांची नैतिक हानि आणि ज्या राष्ट्रांत ही पद्धत चालू असलेल्या राष्ट्रांची राजकीय हानि अतिशय आहे. ह्यांत राजांचा फायदा असा आहे की, न्यायाचें कृत्य करण्यासाठी म्हणून जमविलेल्या फौजेकडून अन्यायाची आणि जुलमाचीही कृत्ये सहज करून घेता येतात. व त्या फौजेतील कोणी शिपाई, हें अन्यायाचें काम आहे किंवा हें आमच्या हिताविरुद्ध आहे म्हणून आम्ही करीत नाही, असे म्हणणारे निघाले, तर ते शिपाई मोठे चढमाष, बंडखोर, आणि शपथ मोडणारे आहेत, असा बोभाटा करून त्यांना शिक्षा द्यावयाला सांपडते. पण अन्यायाचें आणि आपल्याच घरावर निखारे ठेवण्याचें काम करण्याला कोणीही शपथेने बांधला जाऊ शकत नाही, ही गोष्ट हे राजे लोक अगदीच विसरतात, आणि आपल्या शिपायांना विसरण्याला भाग पाडतात; व असले विचार आणि असली तत्वे आपल्या शिपायांच्या मनामध्ये उद्भवू नयेत याच्याबद्दल ते फार दक्ष असतात. व यासाठीच बहुतेक ठिकाणी आडमुठे शिपाई पसंत करण्यांत येतात. आणि उच्च प्रतीच्या कोणी लोकांनी लष्करी खात्यांत शिरण्याबद्दल आपली इच्छा प्रगट केली तरी देखील त्यांना मुद्दाम मनाई केली जाते, याचें देखील कारण हेंच की, ज्यांच्या डोक्यामध्ये असले विचार येण्याचा संभव आहे असल्या लोकांचा आपल्या सैन्याला गंधर्ही लागता कामा नये. असल्या विचारांना अलीकडे सैन्यांतून प्रतिबंध केलेला असल्यामुळे हलीचे शिपाई म्हणजे निवळ चालणाऱ्या बंदुका आणि घोड्यांवर बसणाऱ्या तरवारी होऊन गेल्या आहेत. त्या लोखंडाच्या बंदुकांना आणि तरवारींना असे अंतःकरण म्हणून बिलकुल नसतें तसेंच ते या शिपायांनाही नसतें. बंदुकीला ज्याप्रमाणें स्वदेश नाही, आणि तरवार जशी स्वदेशबांधूलाही ओळखू शकत नाही, तशीच स्थिति, देवानें सजीव म्हणून निर्माण केलेल्या, परंतु हुकुमांमुळे निर्जीव होऊन गेलेल्या, शिपायांची झालेली आहे. पण अशी स्थिति सर्वत्रच आहे असे नाही. युरोप-च्या इतिहासामध्ये अशी कित्येक स्थळे आढळून येतात की, अधिकाऱ्यांनी

हुकूम केला असतां हा हुकूम आपल्या देशहिताच्या विरुद्ध आहे किंवा आपल्या देशबंधूंच्या जीविताला प्रतिकूल आहे असे शिपायांना आढळून आल्यावरून त्यांनीं ते हुकूम मान्य केलेले नाहीत. परंतु अशीं कृत्ये ज्यांना कांहीं ज्ञान आहे अशाच शिपायांच्या ठिकाणीं संभवतील. दगडांच्या ठिकाणीं संभवणें कठीण आहे. यासाठीं शिपायांनीं नेहमीं सज्ञान असण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व त्यांनीं हें लक्षांत बाळगिलें पाहिजे कीं, आपण सैन्यांत चाकरी धरली म्हणजे आपली सर्व स्वतंत्रता विकली असें नाही. आपण शिपाई झालों म्हणजे गुलाम झालों असें नाही. शिपायानें स्वतः स्वतंत्र असलें पाहिजे इतकेंच नव्हे, तर त्यानें दुसऱ्यालाही स्वतंत्र करून सोडलें पाहिजे. आपण शिपाईगिरी पतकरली असतांनाही आपला नागरिकपणाचा हक्क आपल्यापाशीं कायम आहे, त्या हक्काप्रमाणें आपण आपल्या देशाच्या हितासाठीं जपलें पाहिजे, व न्याय आणि नीति यांना स्मरून नेहमीं वागलें पाहिजे. या गोष्टी प्रत्येक शिपायानें लक्षांत बाळगिणें जरूर आहे व या गोष्टी आपल्या शिपायांना समजतील अशा प्रकारची तजवीज करणें हें प्रत्येक राजाचेंही कर्तव्य कर्म आहे.

पिकाची पाहणी :

: : २०

काळ : अग्रलेख-स. नं. १ : ता. ६-२-१९०३

„ „ २ : ता. १३-२-१९०३

पो. नं. १

पो. नं. २ ता. २०-२-१९०३

काळ : अग्रलेख-स. नं. ३ : ता. २७-२-१९०३

„ „ ४ : ता. ६-३-१९०३

★ हिंदुस्थानांत या पिकाचाही दुष्काळ.

प्रजेच्या हितासाठीं म्हणून राजे निर्माण करण्यांत आले. परंतु राजांच्या हातांत सत्ता आल्याबरोबर प्रजेच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून त्यांनीं आपलेंच प्रस्थ वाढविण्याला सुरवात केली व त्यामुळे प्रजेला त्रास होऊं लागला; व त्या त्रासाचें परिमार्जन करण्याकरितां प्रजेलाही कांहीं साधन शोधून काढणें भाग पडलें. यूरोपांतील गेल्या दीड शतकामधील इतिहासाचें स्थूल मानानें पर्यालोचन केलें असतां राजाची सत्ता आणि लोकांचें हित यामध्ये वारंवार चालत असलेल्या झगड्यांनीं तो इतिहास सर्व भरून गेलेला आहे असें दिसून येतें. राजे आपली सत्ता वाढविण्याकरितां कारस्थानें आणि जुलूम करित आहेत आणि लोक आपलें हित जास्त साधण्याकरितां बंडे आणि राज्यक्रांत्या घडवून आणीत आहेत, असें सदर मुद्दींत इतिहासांत जेथें तेथें आढळून येतें. एकदां

राजांचें प्राबल्य, तर एकदां लोकपक्षाला विजय; एकदां राजे लोकांना छळताहेत, गांजताहेत, त्रास देत आहेत, तर एकदां लोक राजांना षळवून लावीत आहेत, पदच्युत करीत आहेत, फांशी देत आहेत; अशा प्रकारची एकंदर वडामोड चाललेली दिसून येते चाकाच्या धावेप्रमाणें एकदां एक पक्ष वर येतो आणि फिरून कांहीं वेळानें तोच पक्ष धुळीत चिरडून जाऊन पूर्वी धुळीत चिरडलेला पक्ष अग्रभागीं येतो, असा क्रम चालत आलेला दिसतो. इंग्लंडपासून अमेरिका स्वतंत्र होईपर्यंत इंग्लंडचा राजपक्ष अमेरिकेंतील लोकांना नानाप्रकारच्या अन्यायांनीं आणि जुलमांनीं त्रासवून सोडीत होता. परंतु सुदैवानें तें पारडें फिरलें. इंग्लिश लोक अमेरिकन लोकांना चिरडीत होते त्याच सुमाराला फ्रान्समधील राजे, सरदार आणि धर्माधिकारी फ्रेंच लोकांना नानाप्रकारच्या जुलुमाखालीं चिरडून टाकण्यामध्ये गर्क झालेले होते. त्या वेळीं आपली स्थिति काय होत आहे आणि ती कोण करीत आहे ह्याच्याबद्दलचें ज्ञान व्हालेंतर, रूसो, डीअॅलंबर्ट व दुसरे एनसायक्लोपीडिस्ट या नांवाखालीं मोडणारे लेखक यांनीं सर्व फ्रान्स-देशामध्ये प्रसृत केलें. त्यामुळें फ्रान्समध्ये राजकीय क्रांति घडवून आणणाऱ्या अनेक गुप्त आणि उघड मंडळ्या, क्लब व सभा स्थापन झाल्या. आणि त्या सगळ्यांचा कळस १७८९ च्या प्रचंड राज्यक्रांतीमध्ये झाला. तेव्हांपासून राजांच्या सत्तेला ओहोटी लागून लोकांचा पक्ष प्रबळ होऊं लागला. प्रत्यक्ष राज्यक्रांति अशी फक्त फ्रान्समध्येच झाली. परंतु तिचे फ्रान्सच्या गादीला बसलेले धक्के असे कांहीं प्रबळ होते, कीं त्यांच्या योगानें युरोपांतील बहुतेक सिंहासनें, तीं पुष्कळ दिवसांचीं आणि भक्कम होतीं तरी, आपआपल्या जागीं डळमळूं लागलीं. स्पेन, ऑस्ट्रिया, रशिया, प्रशिया, इंग्लंड वगैरे सर्व ठिकाणच्या राजांना आणि बादशहांना फ्रान्सचें उदाहरण पाहून आपली प्रजाही आपल्याला सोळाव्या लुईप्रमाणें पदच्युत करून फांशी देते कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. त्यामुळें लोकपक्षाला चिरडून टाकण्यासाठीं युरोपांतील बहुतेक मोठ-मोठ्या राजांचीं सैन्ये एकत्र झालीं व लोकांच्या हातामध्ये जो कांहीं थोडा-बहुत अधिकार आला होता आणि मनामध्ये जो कांहीं थोडाबहुत उत्साह शिरला होता तो सर्व १८१५ मध्ये नाहीसा होऊन फिरून सर्व युरोपभर बाद-शाही जुलुमाला सुरुवात झाली. फ्रान्सच्या गादीवर फिरून नवीन राजाची स्थापना झाली. युरोपांतील बाकीच्या राजांना धीर आला व आतां आपला

जुलूम अक्षय्य टिकेल अशी युरोपियन राजांना खात्री वाटूं लागली. पण ही त्यांची खात्री फार दिवस टिकली नाही. मिरॅबो वगैरे फ्रेंच राजकारणी पुरुषांच्या प्रयत्नांना पहिल्या राज्यक्रांतीमध्ये कायमचें यश आलें नाहीं हें खरें, तरी पण त्यांनीं लोकांचे विचार बदलून टाकिले होते यांत कांहीं शंका नाहीं जुलुमाचा तिटकारा, स्वतंत्रतेची आवड आणि लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची हौस ह्या गोष्टी लोकांच्या अगदीं अंतःकरणापर्यंत जाऊन बिंबलेल्या होत्या. मोठ्या राजांच्या मोठमोठ्या सैन्यापुढें या गोष्टींचें एकदां कांहीं चाललें नाहीं, म्हणून त्या वेळेपुरत्या त्या दबून राहिल्या होत्या, परंतु सर्वस्वीं नष्ट मात्र झालेल्या नव्हत्या. त्यांनीं १८३० मध्ये फिरून उचल खाली. १८१५ पासून १८३० पर्यंत सुमारे पंधरा वर्षे युरोपियन राजांना आपल्या मुलुखावर आपला जुलूम सुरळीतपणें आणि शांतपणें चालवितां आला. परंतु १८३० मध्ये फ्रान्स देशांत दुसरी राज्यक्रांति झाली. एखाद्या खाणींत सुरंग उडाला म्हणजे तो सुरंग आपल्या जवळचेच दगड फोडितो असें नसून, त्या खाणींतील सर्व दगड आणि जमिनींत गेलेले दगडांचे खोलखोल थरही तो हादरून टाकतो, त्याप्रमाणें ह्या दुसऱ्या राज्यक्रांतीचे परिणाम फक्त एका फ्रान्स देशामध्येच घडून आले नसून, त्या परिणामाचीं चिन्हें आसपासच्या सर्व युरोपियन संस्थानांतून स्पष्टपणें दिसून येत होती. ह्या वेळीं फिरून एकदां लोकपक्षाची लाट जोरानें उसळली. व ते लोक आपआपल्या राजापाशीं कॉन्स्टिट्यूशन-प्रमाणें राज्य चालविण्याविषयीं हक्क मागूं लागले आणि राज्यक्रांतीच्या भीतीनें गर्भगळित झालेल्या राजांनीं आपली नेहमींची सर्व अरेरावी बाजूला ठेवून लोकांच्या मागण्या मुकाट्यानें कबूल केल्या. व तेवढ्या वेळेपुरती युरोपमध्ये शांतता झाली. परंतु माणसाच्या रक्ताची चटक लागलेल्या वाघाला ज्याप्रमाणें तें प्राप्त करून घेतल्यावांचून कधींही स्वस्थता वाटत नाहीं त्याप्रमाणें युरोपांतील लोकांची स्थिति झालेली होती. फ्रेंच लोकांना स्वतंत्रता आणि लोकसत्तात्मक राज्य-पद्धति ह्यांची इतकी चटक लागून गेल्ली होती कीं, त्या दोन गोष्टी प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्यांना कितीही राज्यक्रांत्या कराव्या लागल्या असत्या तरी ते त्या करण्याला तयार झाले असते. फ्रेंच लोकांनीं १८४८ मध्ये फिरून एकदां राज्यक्रांति केली. फ्रान्सचा त्या वेळचा राजा, लुई फिलिप, ह्याला खवळून गेलेल्या लोकांच्या त्वेषापासून आपलें संरक्षण करण्याकरिता आपल्या

बायकामुलांना बेऊन पॅरिसमधून पळ काढून जाणें भाग पडलें व लामार्दिन ह्याला अध्यक्ष नेमून फ्रेंच लोकांनीं लोकसत्तात्मक राज्य फ्रान्समध्ये पुनरपि स्थापन केलें. लोक अनुकरणशील असतात असें म्हणा, किंवा एकदां एखादी लाट उसळली म्हणजे ती चोहोंकडेच फैलावत सुटते म्हणून म्हणा, फ्रान्स-मधील ह्या राज्यक्रांतीची बातमी ऐकून युरोपांतील सर्व ठिकाणच्या लोकांच्या अंतःकरणवृत्तामध्ये खळबळ होऊन गेली. ज्याप्रमाणें वर्षाक्रतूची वेळ आली म्हणजे चोहोंकडे ढग उत्पन्न होऊं लागतात, त्याप्रमाणें युरोपची त्या वेळची स्थिति झाली होती. आपल्या राजांनीं आपल्यावर फार जुलूम केले आहेत, आपल्याला त्यापासून अनंत दुःखें प्राप्त झालेलीं आहेत, त्या सगळ्यांचें परि-मार्जन करण्याची ही वेळ आलेली आहे, आपल्याला कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणें राज्यकारभार चालेल अशीं मिळालेलीं वचनें अजूनपर्यंत कधींही पुरीं झालेलीं नाहींत तीं पुरीं करून घेण्याची ही वेळ आलेली आहे, राजांच्या जुलमाखालीं राहण्यापेक्षां लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति असणें उत्तम, आणि ती प्राप्त करून घेण्याचीही वेळ आली आहे, असें ज्याला त्याला वाटूं लागलें व जेथें तेथें राज्य-क्रांतीचे विचार सुरू झाले. फ्रान्समधील पहिल्या राज्यक्रांतीपासूनच सर्व युरोप खंडभर निरनिराळ्या प्रकारच्या गुप्त मंडळ्या स्थापन झालेल्या हात्या. त्यांतील खटपटी लोक पुढें सरसावून वरील उदात्त विचार शेवटास नेण्याकरितां जिकडे तिकडे जारीनें प्रयत्न करूं लागले. १८४८ सालीं हा जो राज्यक्रांतीचा पाऊस पडला त्याचीं पिक्के कोठकोठें कसकशीं आलीं ह्याबद्दलची पाहणी करणें हा एक अतिशय मनोरंजक विषय आहे. सव्व त्यापैकीं ऑस्ट्रियामध्ये ह्या पावसा-पासून कसें काय पीक आलें हें पाहण्याचें आज योजलें आहे.

फ्रान्समध्ये पडलेल्या पावसाचें पाणी वाहत वाहत ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्या-मध्ये येऊन शिरलें आणि त्यानें जिकडे तिकडे चळवळ उडवून दिली. इ. स. १८४८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत फ्रान्समध्ये जी भयंकर राज्यक्रांति झाली तिच्याबद्दलची बातमी व्हायना शहरामध्ये मार्चच्या पहिल्या तारखेला येऊन पोहोचली. ही बातमी ऐकून निरनिराळ्या लोकांवर निरनिराळे परिणाम होऊं लागले. राजाच्या दरबारांत, प्रधानमंडळींत आणि सरदार लोकांत जेव्हां ही बातमी एखाद्या जालीम विषाप्रमाणें पसरली तेव्हां त्या सगळ्यांचे हातपायच मोडून गेले, व फ्रान्सच्या राज्याप्रमाणें आपलेंही राज्य खास जातें असेंही

त्यांना वाढू लागले. परंतु एखाद्या मरणोन्मुख रोग्याच्या शरीरामध्ये त्रैलोक्य-चिंतामणीच्या मात्रेप्रमाणे जेव्हां सामान्य लोकांमध्ये ह्या बातमीने प्रवेश केला, तेव्हां लुब्ध्या आणि पांगळ्या लोकांच्याही हातपायांमधून शौर्य, उत्साह आणि धैर्य यांच्या लहरी उसळू लागल्या. फ्रान्सचा राजा लुई फिलिप ह्याच्या गादीचे संरक्षण करण्याकरितां त्याच्याजवळ साठ हजार सैन्य असतांही त्याला पळून जावे लागले, तेव्हां आतां आपला निभाव कसा लागतो, असे विचार मनात येऊन ऑस्ट्रियाचा बादशहा फर्डिनंड याची पांचावर धारण बसली. अशी वेळ आली म्हणजे, एका बाजूचे लोक मोठे शूर असतांही त्यांचा धीर सुद्धा जातो आणि दुसऱ्या बाजूचे कोणी अतिशय भित्रे असले तरी त्यांनादेखील स्फुरण चढते. व तसा प्रकार त्या वेळीं ऑस्ट्रियामध्ये झाला. पारिसमधील राज्यक्रांतीची बातमी एका शहरांतून दुसऱ्या शहरांत आणि एका गांवांतून दुसऱ्या गांवांत ह्याप्रमाणे सर्व ऑस्ट्रियाभर हं हं म्हणतां पसरली व सर्व लोकांत गडबड उडून गेली. ऑस्ट्रियाच्या भोवतालच्या सर्व प्रदेशांतूनही हाच राज्यक्रांतीचा वणवा पसरलेला होता; व इटली, जर्मनी, हॉलंड, पोलंड, बल्जियम वगैरे सर्व ठिकाणचे लोक अगदीं विथरून गेलेले होते. अशा रीतीने चौहोंकडून लोकमताचा समुद्र खवळून गेलेला असतां त्याच्या मध्यभागीच ऑस्ट्रियन साम्राज्याचे तारुं एकाद्या खडकावर आपटल्यावांचून सुरक्षितपणे आपला मार्ग क्रमण करित राहील ही गोष्ट अगदीं असंभवनीय होती. ऑस्ट्रियांतील उद्योगधंद्यांची स्थिति ह्या वेळी फारशी समाधानकारक नव्हती. ह्यामुळे व इतरही अनेक कारणांमुळे ऑस्ट्रियन लोकांमध्ये असंतोष अतिशय वाढलेला होता. आणि सगळ्या गोष्टी दूर करण्याला राज्यक्रांति हाच उपाय आहे, असे तेथील लोकांना वाटू लागले, व त्याबद्दलची लोकांची उत्कंठा दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालली. ऑस्ट्रियाच्या राज्यक्रांतीमध्ये एक विशेष गोष्ट होती ती ही की, ती घडवून आणण्यामध्ये तेथील कॉलेजांतील विद्यार्थी आणि त्यांचे शिक्षक ह्यांचे अतिशय अंग होते. व्हाएनाच्या युनिव्हर्सिटीतील शिक्षकांनीं प्रथम बादशहाकडे पाठविण्याकरितां आपल्या तक्रारींचा एक अर्ज तयार केला व त्यावर सर्व विद्यार्थ्यांनीं आणि शहरांतील मोठमोठ्या लोकांनीं सहाय्य केल्या. नंतर सर्व विद्यार्थी आपल्या कॉलेजमध्ये गोळा होऊन तेथून राजवाड्याकडे जाण्याकरितां आपल्या शिक्षकांना पुढे करून निघाले. त्या वेळीं त्यांच्या मागून शहरांतील इतर बाजारबुण्या

लोकांचीही अतिशय गर्दी जमली. ही सर्व मंडळी राजवाड्यापाशीं आली, परंतु त्यांना आंत जाण्याला मज्जाव झाला. पण दुसरे दिवशीं फिरून तेच सर्व लोक जास्त वृद्धनिश्चयानें राजवाड्यापुढें आले, व राजवाड्यांत प्रतिनिधींची सभा काम करीत होती तेथे ते घुसले. त्या गर्दींत कॉलेजांतील शिक्षक आणि विद्यार्थी त्यांच्याबरोबर दुसरेही अनेक प्रकारचे लोक गोळा झालेले होते. हे सर्व स्वतंत्रतेचें नांव उच्चारून मोठमोठ्यानें गर्जना करीत होते. लोक इतके खवळलेले पाहून त्यांच्यावर गोळ्या घालण्याचा हुक्म देणें भाग पडलें. तेव्हां लोक पळून गेले. परंतु बंदुकवाल्यांच्या दुकानांत शिरून तेथील बंदुका घेऊन ते परत आले व बादशाही सैन्य आणि शहरांतील लोक यांच्यामध्ये रक्तपात होण्याला सुरुवात झाली. येथपर्यंत प्रकार आलेला पाहून पुष्कळ लोक 'अमुक करावें तमुक करावें' अशा सूचना करण्याकरितां राजाकडे येऊं लागले. राजा त्या सर्वांचे म्हणणें ऐकून धेत होता. परंतु अगदीं घाबरून गेल्यामुळे आपण काय करावें ह्याबद्दल त्याचा कांहींच निश्चय होईना. अखेरीस युनिव्हर्सिटीच्या रेक्टरनें अशी एक विनंती केली कीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या हातांत जर शस्त्रें दिलीं तर ते शहरांचें संरक्षण करतील; व ही विनंती मान्य करण्यांत आली. शहरांत माजलेल्या पुंडाव्याला न भितां व लोकांचें म्हणणें कबूल न करितां त्यांना प्रतिबंध करावा असा फर्डिनेंडचा मुख्य प्रधान मेटरनिच ह्याचा सल्ला होता. परंतु फर्डिनेंडचा स्वभाव फार आस्थिर आणि भित्रा असल्यामुळे त्याला तसें करण्याचें धैर्य येईना. मेटरनिचबद्दल लोकांना आतिशय तिढकारा आलेला होता, आणि राजाह्या त्याच्या सल्ल्याप्रमाणें वागण्याला तयार नव्हता. म्हणून त्याला आपली जागा सोडून पळून जाणें भाग पडलें. मेटरनिच गेल्या नंतर लोकांचें शांतवन करण्याकरितां त्यांच्या ज्या ज्या मुख्य हक्कांबद्दल मागण्या होत्या, त्या सर्व त्यांना दिल्या. राजाकडून ह्या देणग्या काढून घेण्याचें श्रेय सुमारें दोन हजार विद्यार्थी आणि त्यांचे शिक्षक ह्यांच्याकडेच मुख्यत्वेन करून होतें. तरी पण लोकांचें तेवढ्यानें समाधान होईना. शहरांत चाललेल्या दंग्यांत जे मजूर लोक सामील झाले होते त्यांचें असें म्हणणें होतें कीं, आमचे जे स्वाण्यापिण्याचे पदार्थ आहेत त्यांच्यावर मगकारी जकात बसविली जात असल्यामुळे ते आम्हांला महाग पडतात, तेव्हां त्यांजवरील जकात बंद करावी

व हे आपलें म्हणणें अमलांत आणण्याकरितां शहरासभोवतीं जीं जीं जकात घेण्याचीं नाकी होती तीं सर्व त्यांनीं जमिनदोस्त करून टाकिलीं. पूर्वीं ठरल्या-प्रमाणें शहराच्या संरक्षणाकरितां कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना शस्त्रें देऊन त्यांच्या पलटणी तयार करण्यांत आलेल्या होत्या. परंतु त्यांनीं ह्या लोकांना कांहीं एक प्रतिबंध केला नाहीं. त्यांनीं आपलें सर्व लक्ष राजापासून आणखी जास्त कशा प्रकारचे हक्क मागून घ्यावयाचे ह्याचा मसुदा तयार करण्यामध्ये घातलें होतें. ह्याप्रमाणें चोहोकडून वेढून गेल्यामुळें राजानें लोकांच्या प्रतिनिधींची संस्था बोलावण्याचें कबूल केलें.

व्हाएना हें ऑस्ट्रियन साम्राज्याचें मुख्य शहर होय. तेथील दंगेधोपे थोडेबहुत शांत होत आहेत न होत आहेत तोंच त्या साम्राज्याच्या इतर भागांमध्ये बऱ्याच ठिकाणीं अस्वस्थता उत्पन्न होण्याला सुरुवात झाली. हंगारी, लॉंबर्डी, बोहेमिया वगैरे ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या अमलाखालील प्रांतांतून एकाच वेळीं दंगेधोपे सुरू झाल्यामुळें सगळ्यांना तोंड देणें ऑस्ट्रियाला फार कठिण होऊन गेलें. व त्यामुळें जेथील लोक जें मागतील तेथील लोकांना तें मुकाट्यानें देऊन त्यांना कसे तरी आपल्या अमलाखालीं थांबवून ठेवावयाचें याच्यापलीकडे ऑस्ट्रियाला दुसरें कांहीं करितां येण्यासारखें नव्हतें. व्हाएनांतील लोकांना तुमच्यावर मी ठरलेल्या कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणें राज्य करीन असें राजानें अखेरीस वचन दिलें व ती कॉन्स्टिट्यूशन कशी असणार ह्याच्याबद्दलही निर्णय करून सांगितला. परंतु त्यांत कित्येक कलमें अशीं होती कीं, विद्यार्थ्यांच्या पलटणीला तीं मुळींच पसंत पडलीं नाहींत. म्हणून त्यांत दुरुस्ती करून घेण्याकरितां आपल्या हातांत बंदुका घेऊन ते राजवाड्याकडे निघाले. आपल्या सैन्याच्या मदतीनें आपण लोकांवर कोणत्याही रीतीनें जुलूम करणार नाहीं, असा लोकांच्या मनांत विश्वास उत्पन्न करण्याकरितां राजानें आपलें सैन्य आधींच शहराच्या बाहेर पाठविलें होतें. अशा स्थितींत हातांत शस्त्रे घेतलेल्या विद्यार्थ्यांनीं राजाला गांठल्यामुळें त्यांनीं सुचविलेल्या सर्व सुधारणा मान्य करणें राजाला भाग पडलें. परंतु पाठामागून राजानें असा विचार केला कीं, अशा स्थितींत आपण येथें राहणें बरोबर नाहीं. व म्हणून तो आपल्या माणसांसह गुप्तपणें निघून टायरोलमध्ये जाऊन राहिला. राजा व्हाएना शहर सोडून मेला ह्यावरून आतांपर्यंत राजानें ज्या सुधारणा केल्या त्या मनापासून केल्या

नाहीत, व कायद्याप्रमाणें राज्य करण्याच्या पद्धतीविरुद्ध राजाचें मत आहे, असें लोकांच्या पुढ्यांना वाढूं लागलें. राजाच्या मनांतून खरोखर सुधारणा करावयाच्या नाहीत आणि त्याचा लोकांच्या पुढ्यांवर विश्वास नाही, मग आपला तरी त्याच्यावर विश्वास काय म्हणून असावा ? आणि जर राजाचा लोकांवर आणि लोकांचा राजावर विश्वास नाही, तर अशा स्थितीत कोणतेंही राज्य चालणें अशक्य आहे. तेव्हां असलें निरुपयोगी राज्य कशाला पाहिजे आहे ? असे विचार मनांत आणून व्हाएना येथील विद्यार्थी, शिक्षक आणि अशाच मताचे इतर लोक सर्व राज्यव्यवस्था आपल्याच हातांमध्ये घेण्याच्या विचारामध्ये होते. युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांनीं आपली युनिव्हर्सिटीची म्हणून एक स्वतंत्र पलटण बनविली, व सर्व चळवळीमधील अग्रेसरत्व त्यांनीं आपल्याकडे घेतलें. व त्यांच्यांतील लोकप्रिय वक्त्यांनीं सर्व लोकांना असें समजावून सांगितलें कीं, ह्या राज्यक्रांतीच्या कामांत आतां आपण इतके पुढें सरसावलें आहों कीं, आतां तें काम अर्धें टाकून मागें सरणें शक्य नाही. राजा खुद्द आपली गादी सोडून गेलेला आहे; व त्याचें सैन्य बाहेर घालवून देण्याला आपण त्याला भाग पाडलें आहे. तें सैन्य जर फिरून परत आलें तर आपली स्वतंत्रता नष्ट होण्याची फार भीति आहे. यासाठीं आपण हें सुरू केलेलें काम असेंच पुढें चालू ठेविलें पाहिजे. असल्या उपदेशानें लोकांचीं मनंही तयार झालेली होती. व व्हाएना येथील बहुतेक सत्ता लोकांच्या हातांमध्ये आलेली होती.

आतां हें खरें कीं, ही सत्ता लोकांच्या हातांत टिकली नाही. राजा व्हाएना शहरामध्ये असल्यामुळें ज्यांच्या मालाची विक्री नेहमीं पुष्कळ होत असे, अशा व्यापारी लोकांचें राजा नसल्यामुळें नुकसान होऊं लागलें. व त्यांना स्वतंत्रतेपेक्षां नफ्याचीच जास्त हांव सुटून त्यांनीं राजाला परत बोलावण्याला सुरवात केली. सैन्यांतील लोकांकडूनही राजाला बरींच आश्वासने मिळालीं होती. व राजा परत आल्यास हे लोक त्याच्या बाजूनें लढून व्यवस्था राखतील असा पुष्कळ संभव दिसत होता. त्यामुळें राजा फर्डिनेंड हा ऑगस्टच्या १२ व्या तारखेला व्हाएनामध्ये परत आला राजाच्या पक्षाला उत्तेजन येण्याला आणखीही एक कारण झालें. आपल्या इकडे जशा जाती आहेत, तशाच ऑस्ट्रियामध्ये मॅगेअर्स आणि क्रोशियन्स अशा दोन जाती

त्या वेळीं प्रबळ होत्या. त्या दोघांचें आपसामध्ये वैमनस्य माजून त्यांपैकीं क्रोशियन्स राजाच्या पक्षाला जाऊन मिळाले, व त्यामुळे राजाला परत येण्याला पुष्कळ धीर आला. राजा व्हाएना शहरांत आला. परंतु त्याचें वजन त्याच्या-बरोबर आलें नाहीं. त्याचें महत्त्व नष्ट झालें होतें. कारण, लोकांची सत्ता आणि लोकांचे हक्क पूर्वीच्यापेक्षां ह्या राज्यक्रांतीनें फारच जास्त वाढलेले होते. राजा स्वित्झर्लंडच्या डोंगरांतून येऊन परत आपल्या सिंहासनावर बसला. पण अजून-ही तें सिंहासन हंगेरियन लोकांच्या बंडाव्यानें चेहोंबाजूनीं डळमळत होतें, व ऑस्ट्रियाचें पूर्वीं एकदां जें सामर्थ्य होतें तें या राज्यक्रांतीमुळे समूळ नाहीसें होऊन गेलेलें होतें. अशा स्थितीत राज्य करण्याला फर्डिनेंड इतका कंटाळला होता कीं, त्यानें डिसेंबर महिन्यांत फ्रान्सिस जोसेफ याच्या हवालीं सर्व राज्य-कारभार करून गादीवरील आपला हक्क सोडून दिला.

ह्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यावर ह्या राज्यक्रांतीचे परिणाम घडून आले. ऑस्ट्रियन लोक राजाच्या कचाट्यांतून पूर्णपणें सुटले नाहींत हें खरें; तरी पण त्यांच्या मानेवरील पूर्वीच्या जुलुमाच्या जोखडाचा भार पुष्कळपटीनें कमी झाला. राजाची सत्ता पुष्कळ मोडकळीस आली, आणि लोकांची स्वतंत्रता व लोकांचे हक्क पुष्कळ वाढले.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर २

पोट नंबर १

फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा ऑस्ट्रियन साम्राज्याचें मुख्य शहर व्हाएना आणि तेथील राजा फर्डिनेंड यांच्यावर त्या परिणाम झाला हें आपण मागील अंकी पाहिलेंच आहे. आतां त्या ऑस्ट्रियन साम्राज्यातील हमारी हा जो एक मौठा प्रांत त्याजवर ह्याचे काय काय परिणाम झाले या प्रश्नाकडे आपण वळूं.

हंगारी हा ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या पोटांतील एक अतिशय महत्त्वाचा भाग त्या वेळी होता. ह्याचें क्षेत्रफळ जवळ जवळ १,२५,००० चौरस मैल असून तेथील लोकसंख्या दीड कोटीच्यावर होती. म्हणजे क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या ह्यांच्या मानानें हंगारी हा प्रदेश सरासरी मुंबई इलाख्याएवढा मोठा होता. ह्या प्रदेशामध्ये कार्पेथियन नांवाच्या पर्वताची रांग पसरली असून त्या पर्वताची उंची दहा हजार फूटपर्यंत कित्येक ठिकाणी भरते. डॅन्यूब, ड्रेव्ह वगैरे नद्या, प्लॅटनसीसारखी मोठमोठाली सरोवरे, आणि अनेक लहान लहान कालवे, यांच्या योगानें हा प्रांत अतिशय सुपीक झालेला आहे. बुडा, पेस्त, प्रेसबर्ग वगैरे ह्या प्रांतांतील मोठमोठी शहरे फार नामांकित आहेत. ह्या प्रांतांत रोमन कॅथलिक धर्माचाच विशेष प्रचार आहे. येथें शिक्षणाचा प्रसार सर्व वर्गांच्या लोकांतून फारसा झालेला नाही. फक्त वरच्या वर्गांतील लोक मात्र चांगले सुशिक्षित आहेत. ह्या प्रांताबद्दल ख्रिश्चन राष्ट्रे आणि टर्कीचे मुसलमान यांच्यामध्ये पुष्कळ लढाया वरच्यावर चाललेल्या होत्या. परंतु इ. स. १६८७ पासून हा प्रांत पूर्णपणें ऑस्ट्रियाच्या ताब्यामध्ये आला व नंतर मधून मधून तुर्क लोकांपासून जरी थोडाबहुत त्रास होत होता, तरी एकंदरीने पाहतां तेव्हांपासून १८४८ पर्यंत हंगारी हा प्रांत ऑस्ट्रियाकडे सुरळीतपणें चालत होता. हंगारी हा प्रांत जरी ह्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाच्या अमलाखाली इतके दिवसपर्यंत राहिला होता, तरी तां मोठ्या खुषीने राहिला होता असें नाही. ऑस्ट्रियाच्या जुलुमापासून हंगेरियन लोकांना अतिशय त्रास होत असे. परंतु ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध उठण्याचें त्यांच्यामध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळें योग्य वेळेची प्रतीक्षा करीत ते स्वस्थ बसले होते. ती वेळ अखेरीस १८४८ मध्ये प्राप्त झाली. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाल्याची बातमी हंगारीचें मुख्य शहर प्रेसबर्ग येथें ३ मार्च रोजी कळली. ही बातमी पसरली तेव्हां हंगारीच्या पार्लमेंटमध्ये त्यांची रोजची कांहीं कामे चालली होती, परंतु तीं एकदम बंद ठेवून ऑस्ट्रियाच्या बादशहाकडे आपल्या मागण्यांचा एक अर्ज पाठविण्याविषयी सर्वांचा विचार ठरला. लोकांनीं आपले प्रतिनिधि निवडावे, मुद्रणस्वातंत्र्य असावें, फौजदारी खटले उघड रीतीनें चालविले जावे, जीविताची सुरक्षितता राहावी, सर्व लोकांना शस्त्रे घेण्याची परवानगी असावी अशा हंगेरियन लोकांच्या मागण्या होत्या. पण त्यांची खरी इच्छा हंगारी देश ऑस्ट्रियापासून स्वतंत्र व्हावा, ही होती. हंगेरियन लोकांनीं लागलीच

एक अर्ज तयार करून तो बादशहापुढें नेऊन मांडण्याकरितां दीडशें लोकांची एक कमिटी नेमण्यांत आली व व्हाएना शहरामध्ये बंडावा सुरू झाल्यापासून दोन दिवसांनीं हे लोक आपला अर्ज राजापुढें मांडण्याकरितां व्हाएना शहरामध्ये येऊन दाखल झाले.

लुई कोसूथ हा या लोकांचा मुख्य होता. हंगेरियन लोकांच्या ज्या राज्यक्रांतीची हकीकत आतां पुढें द्यावयाची आहे, त्या सगळ्या राज्यक्रांतीच्या उलाढालीमध्ये कोसूथ हाच मुख्य पुरुष होता. १८०२ मध्ये याचा जन्म हंगेरीच्या उत्तर भागामध्ये झालेला होता. हा एका लहानशा जर्मनदाराचा मुलगा असून त्याचें लहानपणींच कॉलेजमधील शिक्षण होऊन १८१९ मध्ये तो कायद्याचा अभ्यास करूं लागला होता. फ्रान्समध्ये आणि एकंदर सर्व युरोप खंडामध्ये पहिल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे झालेले परिणाम कोसूथच्या मनावर चांगले ठसलेले होते. १८३१ पासून हंगेरीच्या पार्लमेंटमधील भाषणें हातानें लिहून आणि शिळा प्रेसावर छापून चोहोकडे वांटण्याचा ह्यानें क्रम सुरू केला. परंतु ही गोष्ट ऑस्ट्रियन सरकारला न आवडल्यामुळें त्याला आपला प्रेस बंद ठेवणें भाग पडलें. नंतर एका राजकीय कटामध्ये सामील असल्याबद्दलचा आरोप कोसूथच्या कांहीं मित्रांवर आला होता. त्यांचा त्यानें पक्ष घेतल्याबद्दल सरकारचा त्याजवर रोष होऊन त्याला तीन वर्षे कैदंत काढावीं लागलीं. पुढें १८४१ मध्ये त्याची तुरुंगांतून सुटका झाल्यानंतर त्यानें एक वर्तमानपत्र काढिलें. त्यामध्ये ऑस्ट्रियन सरकार कायद्याप्रमाणें हंगेरीवर राज्य करीत नसून सरकारची स्वार्थाकडेच विशेष दृष्टि आहे असें उघडपणें प्रतिपादन केलें जात असे. हें वर्तमानपत्र हंगेरी मध्ये फार लोकप्रिय झालेलें होतें. पुढें १८४७ मध्ये कोसूथ हा हंगेरीच्या पार्लमेंटचा सभासद झाला. कोसूथला लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची फार आवड असे. तो स्वभावानें शूर व दृढनिश्चयी असून प्रसंग आला असतां मार्गेपुढें पाहणारा नव्हता. तो लोकपक्षाचा खरा पुरस्कर्ता होता. आपला देश स्वतंत्र व्हावा अशी त्याची फार इच्छा होती. आणि त्यासाठीं राज्यक्रांति घडवून आणणाऱ्या गुप्त मंडळ्या स्थापन करण्याविषयी त्याचे प्रयत्न जारीनें सुरू होते. त्याची वक्तृत्वशक्ति फारच अवर्णनीय होती. व तो हंगेरियन, लॅटिन, इंग्लिश, फ्रेंच आणि जर्मन ह्या सगळ्या भाषांतून अस्वलितपणें भाषण करीत असे. त्याच्या भाषणानें ऐकणाराचें मन तेव्हांच वेधून जात असे. त्याला मनुष्याची

फार फार चांगली होती. तो दीर्घोद्योगी असे, आणि त्याला काम करण्याचा कधीही कंटाळा येत नसे ह्या व दुसऱ्या अनेक गुणांनी हंगारीमध्ये त्याचे वजन फार वाढले होते. व हंगारीला ह्या राज्यक्रांतीमध्ये जे कांहीं यश आले त्याचे मुख्य श्रेय कोसूथकडे होते.

कोसूथ आणि त्याच्याबरोबरचे दुसरे हंगेरियन सभासद व्हाएना येथे आले तेव्हा तेथेही सर्व लोक उच्छ्वसित होऊन गेले असून जिकडे तिकडे दंगे-धोवे चाललेले होते. आपल्याप्रमाणेच कोसूथ आणि इतर हंगेरियन लोक ह्यांना जुलुमाचा कंटाळा येऊन ते आपल्यासारखेच स्वातंत्र्यासाठी खटपट करित आहेत, असे पाहून व्हाएना येथील लोकांना अतिशय आनंद झाला. हंगेरियन लोकांच्या सन्मानाकरिता व्हाएनाच्या लोकांनी जिकडे तिकडे हंगेरियन निशाणे उभारली व कोसूथच्या नावाने जयघोष केला. ह्या वेळी ऑस्ट्रियन सरकार इतके दुबळे झालेले होते की, हंगेरियन लोकांची प्रत्येक मागणी त्यांनी कबूल केली. परंतु त्याच्या योगाने हंगारीमध्ये शांतता झाली नाही. कारण, ह्या मागण्या केवळ वरवरच्या होत्या, हंगेरियन लोकांच्या पोटांतील खरा हेतु म्हणजे ऑस्ट्रियापासून आपण पूर्णपणे स्वतंत्र व्हावे हा होता आणि हा हेतु असल्या किरकोळ देणग्यांनी कितपत पूर्ण होणार ? यामुळे हंगारीमध्ये बंडाव्याला सुरुवात झाली. पेस्त हे हंगारीचे जुने राजधानाचे शहर होते. व तेथे स्वदेशाभिमानाचे वार फार संचारलेले होते. १५ मार्च रोजी पेस्त शहरांतील कित्येक विद्यार्थी एकत्र जमून बाहेर पडले. त्यांनी आपल्या देशाला काय काय गोष्टी पाहिजेत याबद्दलचा एक जाहीरनामा तयार केला. आणि एका छापखान्यात घुसून त्यांनी त्या जाहीरनाम्याच्या हजारों प्रती छापून काढून सर्व ठिकाणी वांटल्या. त्यामुळे चोहोंकडे फारच गडबड उडून गेली व सर्व लोकांना अतिशय आवेश चढला. रस्त्यांतून लोकांची मोठी गर्दी जमली. त्यांनी आपले तीन रंगांचे स्वतंत्रताप्रदर्शक निशाण उभे केले. आणि अशा थाटाने ते रस्त्याने चालू लागले. हंगारीमधील लोक इतके खवळलेले पाहून ते मागताले ते हक्क देण्याची व कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणे चालण्याची राजाने आपली इच्छा व्यक्त केली. परंतु हंगेरियन लोकांचा ऑस्ट्रियाच्या जुलुमाबद्दलचा द्वेष अजूनही कमी होईना. *आमचे सैन्य आम्ही ठेवू आणि आम्हांला वाटेल तेव्हा ते सैन्य मोडून टाकू, त्यावर ऑस्ट्रियाची कांही एक हुकमत असू

नये, अशी हंगेरियन लोकांची इच्छा होती. हंगेरियन शिपायांनी आपण हंगेरियन कॉन्स्टिट्यूशनशी इमानाने वागू अशी शपथ घ्यावी असें हंगेरियन लोकांचें म्हणणें होतें. हंगेरियन शिपायांच्या मनामध्ये ऑस्ट्रियाच्या बादशहाबद्दल जी राजनिष्ठा होती ती पूर्णपणें नाहीशी करून टाकण्याविषयी हंगेरियन लोकांचे एकसारखे प्रयत्न चालले होते. ह्याच सुमाराला इटलीतील लोक ऑस्ट्रियाच्या राजाविरुद्ध बंड करून उठले होते. त्या बंडवाल्यांच्याबद्दल सहानुभूति हंगेरियन लोक उघड उघड दाखवीत होते. व जे हंगेरियन शिपाई ऑस्ट्रियाच्या पदरी नोकरीला होते त्यांचा ऑस्ट्रियाला त्या वेळी इटलीतील बंड मोडण्याकरितां फार आवश्यकता होती. परंतु अशा वेळीही आपल्या ज्या पलटणी ऑस्ट्रियन साम्राज्यासाठी इटलीमध्ये लढत होत्या त्या हंगेरियन लोकांनी परत बोलाविल्या; व साम्राज्याच्या लढायांकरितां आम्ही एक पैही देणार नाही किंवा आपला एकही हंगेरियन मनुष्य खर्ची घालणार नाही व साम्राज्याचा समार्क खर्च आणि साम्राज्याचें कर्ज ह्यांच्याशीं आमचा कांहीं एक संबंध नाही आणि त्याच्यासाठीं आम्ही एक कवडीदेखील देणार नाही, असें हंगेरियन लोकांना साफ उत्तर दिवें.

हंगेरियन लोकांचा द्वेष इतक्या थराला जाऊन पोचलेला पाहून व आपल्या दूरचारामध्ये त्यांना आळा घालण्याइतकी ताकद नाही असें पाहून ऑस्ट्रियाच्या बादशहानें हंगेरीचें सर्व म्हणणें कबूल केलें. व हंगेरी आणि ऑस्ट्रिया या दोहोंचा राजा मात्र एक असावा एवढी अट खेरीजकरून बाकी सर्व बाबतींमध्ये हंगेरी ऑस्ट्रियापासून पूर्णपणें स्वतंत्र झालें. परंतु स्वतंत्रता ही वस्तु मिळविण्याला जितकी सोपी आहे तितकी ती संरक्षण करण्याला सोपी नाही. हंगेरियन लोकांना स्वतंत्रता मिळाली, पण ती त्यांना रक्षण करतां आली नाही. आपल्या हिंदुस्थान देशांत हिंदु आणि मुसलमान या जशा दोन जाती आहेत, तशाच प्रकारच्या मॅगॅअर्स आणि क्रोशियन्स अशा दोन जाती हंगेरियामध्ये होत्या. आणि आपलें सरकार ज्याप्रमाणें कधीं कधीं हिंदुमुसलमानांच्यामध्ये भांडण लावून देऊन स्वार्थ साधून घेण्याचा प्रयत्न करितें, त्याचप्रमाणें त्या वेळी ऑस्ट्रियन सरकारनें केलें. ऑस्ट्रियानें हंगेरीला एका हातानें स्वतंत्रता दिली, परंतु दुसऱ्या हातानें ती त्यांच्याकडे टिकूं नये म्हणून प्रयत्न चालविले होते मॅगॅअर्स हे तिकडील वरिष्ठ प्रतीचे लोक होते. ह्यांत सरदार,

जहागीरदार वगैरे जुन्या कुलीन घराण्यांतील लोक मोडत असत. व क्रोशियन्स हे गरीब कुर्ळीतले आणि भिन्न वृक्षापासून वाढलेले लोक होते. ह्या क्रोशियन लोकांच्या मनामध्ये मॅगेअर लोकांच्याविषयी भलभलते गैरसमज उत्पन्न करण्याचा क्रम ऑस्ट्रियाच्या एजंटानीं सुरू केला. ब्राह्मणांच्या हातांत सत्ता आली तर ते शूद्रांना वाईट रीतीनें वागवितील म्हणून ब्राह्मणांच्या हातांतली सर्व सत्ता काढून घ्यावी आणि ती इंग्रजांनीं आपल्याच हातांत ठेवावी हें जसें एक वेढ मागासलेल्या जातींच्या लोकांमध्ये अलीकडे कोणी भरवून दिल्यामुळे आपल्या इकडे जसें फार प्रचळ झालें आहे, त्याचप्रमाणें त्या वेळीं ह्या क्रोशियन लोकांची स्थिति झालेली होती. त्यांचीं मनं भारलीं गेल्यामुळे त्यांना असें वाटूं लागलें कीं, आपला हंगारी देश स्वतंत्र होऊन त्याची सत्ता मॅगेअर्स लोकांच्या हातामध्ये आली तर ते आपल्याला चांगल्या रीतीनें वागविणार नाहींत. यासाठीं आपण त्यांना स्वतंत्रच होऊं देऊं नये व कांहीं तरी उपायांनीं ते गुलामगिरीतच राहतील अशी तजवीज केली पाहिजे. अशी कुकल्पना मनांत येऊन त्यांनीं हंगारीच्या स्वातंत्र्यमंदिरावर निस्वारा ठेवण्याचा वृद्धनिश्चय केला व हंगारीला स्वतंत्रता देऊं नये, अशाबद्दल त्यांनीं राजाकडे उघड उघड विनवण्या केल्या. याच्यापेक्षां मनुष्याच्या मनाची नीच अवस्था ती कोणती असणार ! ऑस्ट्रियन सरकारला असे कोणी घरभेद्ये पाहिजेच होते. ते मिळाल्याबरोबर सरकारनें त्यांचा पक्ष गुप्त रीतीनें घेतला. क्रोशियन लोकांचा मुख्य झेल्लीच हा होता. त्याला उत्तेजन येईल अशा रीतीच्या ऑस्ट्रियन सरकारनें बऱ्याच गोष्टी केल्या. त्यामुळे हंगेरियन लोकांचें मन राजाविषयीं दूषित झालें व राजानें असें करूं नये असें सांगण्याकरितां कांहीं मंडळी पाठविण्याचें ठरलें. तुम्ही कोसूथला दूर केल्यावांचून तुमचें म्हणणें ऐकलें जाणार नाहीं असा जबाब मिळाल्यावरून कोसूथला येवढ्यापुरतें दूर करण्यांत आलें. परंतु हंगेरियन लोकांच्या मनामध्ये प्रथम जें वारें शिरलें होतें तें कांहीं केल्यानें कमी होईना. व अखेरीस ऑस्ट्रियन सरकारनें क्रोशियन लोकांच्या बळावर हंगेरियन लोकांशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला आणि हंगारीच्या सरहद्दीवरील ड्रेव्ह नदी उतरून त्या मुलुखांत स्वारी करण्याकरितां जाण्याबद्दल झेल्लीच याला ऑस्ट्रियन सरकारकडून हुकूम मिळाला.

ऑस्ट्रिया आणि हंगारी ह्यांच्यामध्ये याप्रमाणें लढाई सुरू होण्याचा रंग आला त्या वेळीं हंगेरियन लोकांची जशी असावी तशी तयारी नव्हती.

लोकांच्या अंगामध्ये स्वदेशाभिमानाचें स्फुरण पुष्कळ चढलेलें होतें. परंतु लढाईच्या कामाला जें शिक्षण लागतें तें फार थोड्यांना होतें. शहरांत राहणारे लोक स्वतंत्रतेसाठीं फार उत्सुक झालेले होते. व युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांची मनें आपल्या शिक्षकांचीं व्याख्यानें ऐकून स्वतंत्रतेमध्ये तल्लीन होऊन गेलीं होती. आणि हंगेरीच्या उद्धारासाठीं काय पाहिजे तें करण्याला ते उत्कंठित झालेले होते. सरदार लोक आपला मोठेपणा विसरून हलक्या लोकांशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागण्याला एका पायावर तयार झाले होते. स्वदेशभक्तीच्या स्फूर्तीनें ह्या सर्व गोष्टी घडून आलेल्या होत्या खऱ्या; परंतु लढाईचें शिक्षण नसल्यामुळे प्रथमतः हंगेरियन लोकांचा पक्ष बराच कमजोर होता. ऑस्ट्रियाचे सर्व शिपाई आपल्या कामांत वाकबगार आणि हंगेरीचे देशाभिमानानें एकत्र गोळा केलेले तरुण पुरुष नवाशिके, अशी स्थिति होती. परंतु ह्या स्थितीतही कोसूथ याच्या परिश्रमानें आणि जॉर्ज याच्या शौर्यानें हंगेरियन पक्षाला पुष्कळ जय आला. जॉर्ज यानें ऑस्ट्रियन सैन्यामध्ये फार थोडे दिवसपर्यंत लेफ्टेनंटचें काम केलें होतें. व नंतर तो एका खेडेगांवांत आपल्या घरी स्वस्थ बसलेला होता. पण आपल्या देशावर संकट आलें आहे ही गोष्ट जेव्हां त्याला कळली त्या वेळेस तो पुढें आला व हंगेरीच्या सैन्यामध्ये त्यानें प्रथमतः नोकरी धरली. परंतु पुढें जॉर्ज यानें लढाईमध्ये फारच विलक्षण बुद्धि आणि करामत दाखविली. हंगेरियन लोकांच्या ताब्यांत हंगेरीमधील सर्व किल्ले होते त्यामुळे त्यांना लढाई सुरू होतांक्षणींच त्या किल्ल्यांतून ऑस्ट्रियानें सांठवून ठेविलेली लढाईची सामुग्री मिळाली. व शिवाय व्हाएनामधील बंडवाल्या लोकांची हंगेरियन लोकांना मदत मिळण्याची पुष्कळ आशा होती. लढाई सुरू होण्याच्यापूर्वीं सैन्य उभारण्यासाठीं कोसूथ यानें फार खटपट केली. झेल्चीच हा डेव्ह नदी उतरून आपल्या देशावर स्वारी करून आला आहे ही बातमी कळतांक्षणींच सत्तर हजार लोकांचीं पलटणें नवीन उभीं केल्यावांचून मी परत येणारच नाही, अशी प्रतिज्ञा करून कोसूथ पेस्थ येथें ताबडतोब निघून गेला व त्यानें आपली प्रतिज्ञा खरी केली. देशाभिमानाच्या ज्वाळेंनें सर्व हंगेरियन लोकांचीं अंतःकरणें आधींच पेदून गेलेलीं होती, आणि त्याजवर कोसूथच्या उत्तेजनपर आणि ज्वालाग्राही भाषणाचें तेल पडल्यामुळे तर त्या स्वदेशाभिमानाचा अग्नि जास्तच भडकला. व सर्व मॅगेअर लोक

लढण्याला तयार झाले. आम्ही आपल्या देशाचें संरक्षण करण्याला तयार आहों, आम्हांला हत्यारें द्या, असें म्हणत थोडक्याच दिवसांमध्ये एकंदर तीन लक्ष लोक पुढें आले. आणि त्यांपैकी एक लक्ष लोक ताबडतोब चाकरसि ठेवण्यांत आले.

अशा रीतीनें हंगेरियन लोकांनीं स्वदेशसंरक्षणाची हं हं म्हणतां तयारी केली. तिकडे ऑस्ट्रियाचा सेनापति झेल्लेचीच हा ड्रेव्ह नदी उतरून हंगारीमध्ये आलेलाच होता. तेव्हां लढाईला लागलीच सुरुवात झाली. ऑस्ट्रियाचें सैन्य मोठें होतें. त्यांतील शिपाई लढाईच्या कामांत वाकबगार होते. आणि झेल्लेचीच हा अतिशय शूर शिपाई होता. परंतु कर्मधर्मसंयोग असा झाला कीं, इतकी सामग्री असूनही झेल्लेचीच यानें आपल्या सैन्याच्या ज्या कांहीं लहान लहान तुकड्या करून निरनिराळ्या ठिकाणीं पाठविल्या होत्या त्या सगळ्यांचा हंगेरियन लोकांनीं पराभव केला. त्यामुळे हंगेरियन सैन्यांतील शिपायांना जास्तच उत्तेजन आलें. इकडे झेल्लेचीच याचें मुख्य सैन्य हळूहळू कूच करीत पेश्थ शहरावर चालून येत होतें. पण आतां हंगारीचें काम दिरंगाईवर टाकून उपयोगाचें नाही असें ऑस्ट्रियन सरकारला वाटून हंगारीमध्ये ऑस्ट्रियाचें निरनिराळ्या ठिकाणीं जें सैन्य पसरलें होतें त्या एकंदर सैन्यावर काउंट लॅबर्ग यांचा कर्मेडर-इन्-चीफ म्हणून सप्टेंबर महिन्यांत नेमणूक करण्यांत आली. व काउंट लॅबर्ग याला हुकूम मिळाल्याबरोबर त्यानें आपल्याबरोबर कांहीं एक सैन्य वगैरे न घेतां तो एकटाच पेश्थ येथें जाण्याकारतां निघाला. ही बातमी कोसूथला कळल्याबरोबर त्यानें दुसरा एक उद्यट जाहीरनामा ताबडतोब प्रसिद्ध केला. पूर्वी झालेल्या कराराप्रमाणें असें ठरलें होतें कीं, ऑस्ट्रियाच्या बादशहानें हंगारीसंबंधानें कोणताही हुकूम देणें झालें तर त्यावर हंगारीमधील मुख्य प्रधानाची सही झालीच पाहिजे तरच त्या हुकुमाचा अंमल हंगेरियन लोकांवर चालावा, नाही तर चालू नये. काउंट लॅबर्ग यांच्या नेमणुकीच्या ठरावावर हंगेरियाच्या प्रधानाची सही नव्हती; सबब कोसूथनें आपल्या जाहीरनाम्यानें असें फर्माविलें कीं, काउंट लॅबर्ग यांची नेमणूक बेकायदेशीर आहे. आणि सबब काउंट लॅबर्ग यांचा हुकूम हंगारीमध्ये कोणीही ऐकण्याचें कारण नाही. आणि असें असून जर कोणी काउंट लॅबर्ग यांच्या हुकुमाप्रमाणें चालेल तर तो देशद्रोहाच्या गुन्ह्याला पात्र होईल. अशा प्रकारच्या जाहीरनाम्यानें काउंट लॅबर्ग यांचें आगत-

स्वागत करण्याकरितां लोकांचीं मनं तयार होऊन राहिल्यानंतर अखेरीस काउंट लॅबर्ग हे पेस्थ येथें येऊन पोहोचले. परंतु त्या वेळीं पेस्थ शहराची स्थिति फारच भयंकर होऊन गेलेली होती. सर्व लोकांचीं मनं अतिशय खवळून गेलेलीं असून पेस्थमधील चारी बाजूचे रस्ते उच्छृंखळ आणि बेफाम झालेल्या स्त्रियांनीं आणि पुरुषांनीं गच्च भरून गेलेले होते तरी पण रस्त्यानें येतांना काउंट लॅबर्ग यांना धक्का पोचला नाहीं व ते सुरक्षितपणें आपल्या ठिकाणीं येऊन पोचले. तेथें लोकांचा गलबला जास्त जास्त मोठ्यानें ऐकूं येत असलेला पाहून त्यांनीं आपल्या हाताखालील हंगेरियन अधिकाऱ्याला हें काय आहे म्हणून विचारिलें; तेव्हां लोक आपल्या भेटीला येत आहेत असें त्यांनीं सांगितलें. त्यानंतर आपल्या नेमणुकीबद्दल राजाचा जो हुकूम होता त्यावर हंगारीच्या प्रधानाची सही घेण्याकरितां काउंट लॅबर्ग हे निघाले, व तुम्ही माझ्याबरोबर चला असें त्यांनीं आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्याला सांगितलें. तो काहीं वेळपर्यंत त्यांच्याबरोबर गेला पण काहीं अन्तरावर गेल्यावर काउंट लॅबर्ग यांना एकटेच सोडून तो निघून गेला व काउंट लॅबर्ग हे तसेच एकटे रस्त्यानें पुढें जाऊं लागले. रस्ते लोकांच्या गर्दीनें भरून गेलेले होते. आणि काउंट लॅबर्ग यांच्याबद्दल लोकांचीं मनं अतिशय खवळून गेलेलीं होती. व लॅबर्गला मारा अशा आरोब्ध्या चोहोंकडून ऐकूं येत होत्या. अशा स्थितीत कोणी एक तरुण मनुष्य एका गाडीच्या माथ्यावर चढून तेथून आपल्या जवळच्या लोकांना उद्देशून मोठ्यानें ओरडून म्हणाला. “ नागरिक हो, लॅबर्ग आज आपल्या येथें कशाला आला आहे हें तुम्ही समजलां काय ? आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा नाश करून आपणा सगळ्यांना ऑस्ट्रियाच्या जुलुमामध्ये बुडविण्याकरितां तो आला आहे. आपण आपल्या देशाची जी यशस्वी निशाणें उभारलीं आहेत तीं खालीं पाडून त्यांच्या जागीं ऑस्ट्रियाचीं तिरस्करणीय निशाणें उभीं करण्याकरितां तो आला आहे. हंगेरियन लोकांच्या रक्तामध्ये ज्या देशाभिमानाचा संचार झालेला आहे तो देशाभिमान पूर्णपणें लयाला नेण्यासाठीं तो आलेला आहे. आणि आपल्या हातामध्ये गुलामगिरीच्या बिड्या ठोकण्यासाठीं तो आला आहे. नागरिक हो, अशी ही मोठी आणीबाणीची वेळ येऊन ठेपली आहे. ह्या वेळीं आपण स्वतंत्रता आणि गुलामगिरी ह्यांपैकी काय पसंत करावयाचें हें ठरवून

त्याप्रमाणें वागलें पाहिजे.” हे शब्द उच्चारून झाले नाहीत तोंच चोहोंकडून लॅबर्गला मारा असे आवाज ऐकूं येऊं लागले व नंतर एकच गर्दी उसळली. सर्व लोक लॅबर्गच्या अंगावर धांवून गेले. तेव्हां त्याचा जीव वांचविण्यासाठीं कित्येकांनीं प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. आणि अखेरीस दंडुक्यांचे ठोसे आणि कोयत्यांचे धाव यांच्या योगानें काउंट लॅबर्ग ह्यांचा अंत झाला. लोकांना इतका त्वेष आलेला होता की, मरणानंतर लॅबर्गचें शरीर पाहतां त्याला वेचाळीस जखमा लागलेल्या होत्या. त्याच्या अंगावरील कपडे फाटून चिंध्या झाल्या होत्या. व ज्यांनीं त्याचा वध केला त्यांनीं त्या चिंध्या आपल्या जयाची खुण म्हणून आपसांत वांटून घेतल्या. नंतर त्याच्या गळ्याला एक दोरी बांधून त्याचें प्रेत पेस्थच्या रस्त्यांतून ओढीत नेण्यांत आलें. त्या वेळीं तेथें पंधरा हजारांवर लोकांची गर्दी जमलेली होती; व प्रत्येकाच्या तोंडांतून आवेशाच्या भयंकर आगेळ्या जिकडे तिकडे ऐकूं येत होत्या. पंधरा हजार लोकांनीं रस्त्यांत हें कृत्य केलें. परंतु त्याचा निषेध पेस्थ येथील कौन्सिलच्या लोकांपैकी कोणीही केला नाही. त्यामुळे ह्या कृत्याला विशेषच भयंकर स्वरूप आलें. काउंट लॅबर्ग यांच्या मरणाची बातमी ऑस्ट्रियाच्या बादशहाला कळल्याबरोबर त्याला फारच राग आला व हंगेरियन लोकांना त्यानें पूर्वीं जे कांहीं हक्क दिले होते ते सर्व रद्द करून टाकून व हंगारीच्या मोहिमेवर झेलचीच याची कमांडर-इन-चीफचे जागीं नेमणूक करून लढाईला जारीनें सुरवात केली. ऑस्ट्रियन सरकारच्या ह्या त्वेषाला हंगेरियन लोकांच्या स्वदेशाभिमानानें कसें तोंड दिलें व जुलूम आणि स्वतंत्रता यांच्या झगड्यामध्ये स्वतंत्रतेनें कसें वर डोकें काढलें ह्याच्याबद्दलच्या मनोवेषक आणि बोधप्रद हकीकतीकडे आपण पुढील खेपेस वळूं.

पिकाची पाहणी.

सर्वे नंबर २

पोट नंबर २

ऑस्ट्रियाच्या बादशहानें झेल्लचीच याला हंगेरीतील कमांडर-इन-चीफ नेमिल्याबद्दल मागिल अंकी सांगितलेंच आहे. बादशहाचा हा हुकूम प्रसिद्ध झाला नाहीं तोंच कोसूथनें दुसरा एक उलट जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व त्यांत हंगेरी हा देश स्वतंत्र झाला आहे, आणि त्या देशांत झेल्लचीच हा जर सैन्य घेऊन आला, तर तो ह्या देशाच्या कायद्याप्रमाणें गुन्हेगार आणि देशद्रोही म्हणून समजला जाईल, असें जाहीर करण्यांत आलें. कोसूथच्या या जाहीरनाम्यानें हंगेरियन लोकांना अतिशयच आनंद झाला. आणि त्यांतच झेल्लचीच याच्या सैन्याचा एके ठिकाणीं पराभव झाल्याची बातमी येऊन पोंचल्यामुळें तर तो आनंद गगनांतही मावेनासा झाला. यानंतर थोड्याच दिवसांनीं ऑस्ट्रियन लोकांचें सहा हजार सैन्य आणि बारा तोफा हंगेरियन लोकांनीं पकडल्या. हंगेरियन लोकांच्या पक्षाला अशा प्रकारचें यश येऊं लागलेलें पाहून झेल्लचीच याला कुमक पाठविणें फार जरूरीचें आहे, असें व्हाएना येथील दरबारला वाटूं लागलें. परंतु ह्या वेळीं ऑस्ट्रियन साम्राज्य मोडून टाकण्यासाठीं त्याच्या पोटांतील देश चोहोंकडून एकदम उठले असल्यामुळें ऑस्ट्रियाचें सर्व सैन्य जिकडे तिकडे गुंतून राहिलें होतें. त्यामुळें व्हाएनाच्या दरबारांतील लष्करी खात्याचा प्रधान, काउंट लाडूर, याला हंगेरीमध्ये मदतीसाठीं कोणतें सैन्य पाठवावें, हें कांहींच ठरवितां येईना. अखेरीस स्वित्जर येथील पलटण पाठविण्याचा त्यानें निश्चय केला. ही पलटण व्हाएना शहरामध्ये एकसारखी चौदा वर्षेपर्यंत राहिलेली होती, त्यामुळें तें शहर सोडून जाण्याचें त्या पलटणींतील लोकांच्या मोठें जिवावर आलें होतें. पण ह्याशिवाय आणखीही एक महत्त्वाचें कारण होतें. चौदा वर्षे व्हाएना शहरांत राहिल्यामुळें व्हाएनामधील लोकांच्या मतांचा संस्कार ह्या पलटणींतील लोकांच्या मनावर पूर्णपणें झालेला होता. राज्यक्रांति करून आपण स्वतंत्र व्हावें, हें जसें व्हाएनामधील लोकांना त्या वेळीं वाटत

होतें, तसेंच त्या पलटणीतील लोकांनाही वाटत होतें. त्या पलटणीनें कूच करून निघण्याची तारीख ऑक्टोबर ६ ही ठरली होती. परंतु पलटणीतील लोक जाण्याला खुषी नव्हते, ही बातमी व्हाणामधील लोकांना कळल्याबरोबर अतिशय आनंद झाला, व ही पलटण विथरली तर हिच्या साहाय्यानें व्हाणा येथील राज्यक्रांति घडवून आणून ऑस्ट्रियन साम्राज्याचे तुकडे तुकडे करून टाकण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या हंगेरियन लोकांना आपण पुष्कळ मदत करूं शकूं, अशी व्हाणा येथील रहिवाशांना आशा वाटूं लागली. पण काउंट लाहूर हा दृढ-निश्चयी होता. व तो जिवंत आहे तोंपर्यंत, तो ह्या पलटणीला पाठविल्यावांचून राहणार नाही, अशी सर्वांना खात्री होती. म्हणून ता. ४ ऑक्टोबर रोजी रात्री व्हाणांतील गुप्त मंडळीच्या पुढाऱ्यांची एक सभा भरली, व त्यामध्ये लाहूर याला ठार मारण्याचा आणि फ्रान्समध्ये डॅटन व रोबेस्पियर यांनीं केलेल्या राज्यक्रांतीप्रमाणें व्हाणामध्ये राज्यक्रांति करण्याचा निश्चय ठरला. रिव्हरच्या पलटणीतील लोक, कॉलेजांतील विद्यार्थी, राष्ट्रसंरक्षक पलटणीतील लोक वगैरे सव लोकांनीं मिळून व्हाणामध्ये बंड सुरू करावें; आणि त्या गर्दीमध्ये कांहीं-जणांनीं काउंट लाहूरला गांठून ठार मारावें, असें ठरविण्यांत आलें. सदर पलटणीला बाहेर पाठवूं नये, अशाबद्दल काउंट लाहूरकडे पुष्कळ अर्ज पाठविण्यांत आले. परंतु तो आपला आग्रह सोडीना. त्यामुळे लोकांनीं लढण्याची तयारी चालविली. रिव्हरच्या पलटणीचा हुकूम रद्द केला नाही तर तुझ्या प्राणाला धक्का बसेल, अशा अर्थाचीं निनावीं पत्रेही काउंट लाहूरला धाडण्यांत आलीं होती. पण त्यांचाही उपयोग झाला नाही आणि ६ व्या तारखेला सकाळीं ती पलटण रेल्वे स्टेशनावर नेण्याकरितां बाहेर काढण्यांत आली. त्यांच्या भोंवतीं लोकांची अतिशय गर्दी जमलेली होती व आतां काय होतें, इकडे सर्वांचें लक्ष लागून राहिलें होतें. कांहीं वेळ चालून एका पुलापाशीं आल्यानंतर पलटणीतील शिपायांनीं आम्ही याच्यापुढें पाऊल टाकणार नाही; असें सांगितलें आणि त्यांचे जे असंख्य देशबांधव त्यांच्या भोंवतीं गोळा झाले होते, त्यांच्यांत ते जाऊन मिसळले. या वेळीं “हंगारीचा जयजयकार असो,” असा शब्द जिकडे तिकडे ऐकूं येत होता. अशा रीतीनें ही पलटण फितूर होऊन शहरामध्ये जिकडे तिकडे बंडाचा प्रादुर्भाव झाला, तेव्हां त्या पलटणीतील लोकांना दावांत ठेवण्याकरितां पुष्कळ प्रयत्न करण्यांत आले. परंतु ते

सर्व व्यर्थ गेले. जनरल ब्रेडी या नांवाच्या एका सेनापतीने आपले लोक आणून या बंडाचा वीमोड करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आपल्या सैन्याला गोळीबार सुरू करण्याविषयी तो हुकूम देत होता, इतक्यांत बंडवाल्यांपैकीं एकांने त्याला गोळी घालून खाली पाडलें. अशा रीतीनें जय संपादून बंडवाले शिपाई, विद्यार्थी आणि इतर लोक शहरामध्ये घुसले. त्यांनीं शहरांत येणाऱ्या सर्व वाटांची नाकेबंदी केली. आणि रस्त्यांतून जिकडे तिकडे लांकडांचे मेढेकोट बांधून राजाच्या सैन्याला जाण्यायेण्याला प्रतिबंध होईल, अशा तजवीज केली. सर्व देवळांतून घंटानाद सुरू झाले. एकंदर लढाईची व्यवस्था लावण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली व राजाच्या सैन्याशीं तोंड देण्याकरितां जारीनें तयारी सुरू झाली. सर्व शहर बंडवाल्यांच्या ताब्यांत आलें होतें, आणि जर कोठें राजाचें सैन्य आंत आलेंच तर रस्त्यावरील मेढेकोटांनीं त्यांची गति कुंठित होई, आणि शेजारच्या घरांतील खिडक्यांतून होणाऱ्या गोळीबारानें त्याचीं अंगें भाजून जात असत. काउंट लाटूर हा जेथें होता, नी जामा खेरीज करून बाकी सर्व शहर बंडवाल्यांच्या हस्तगत झालें, व अखेरीस ते काउंट लाटूरच्या मकाणाकडे वळले. त्यावेळीं काउंट लाटूरच्या येथें आतां पुढें काय करावें, याबद्दल विचार चालला होता. अखेरीस ते बंडवाले लोक काउंट लाटूरच्या घरामध्ये शिरले. त्यावेळीं राजाची मर्जी असेल तर मी राजीनामा देतो, असें तो म्हणाला. पण लोकांची तेवढ्यानें तृप्तता होईना. सर्व लोकांनीं त्याला वेढलें. त्याचे हाल हाल केले. हातोडे, कोयते, कुंहाडी ह्यांच्या घावांनीं त्याला जर्जर केलें. अखेरीस त्याला एका दिव्याच्या खांबावर टांगून ठेविलें. तेथें त्याचें प्रेत चोवीस तासपर्यंत लोंबत राहिलें होतें. त्याच्या अंगावरील कातड्यांचे तुकडे तुकडे करून ज्यांनीं त्याला मारिलें होतें त्यांनीं आपल्या जयाची खूण म्हणून ते तुकडे आपसांत वांटून घेतले. हें कृत्य केल्यानंतर ती सुमारे पंधरा हजार बंडवाल्यांची टोळी व्हायना येथील लढाईचीं हत्यारे व दारुगोळा वगैरे युद्धसामुग्री ठेवण्याच्या ठिकाणाकडे वळली व थोड्याशा झटापटीनंतर तें ठिकाण तिच्या हस्तगत झालें. तेव्हां बंडवाले आंत शिरले व ज्याला जीं वाटलीं तीं शस्त्रे त्यांचीं उचलून घेतलीं. त्याच वेळीं व्हायनामध्ये जी एक लोकांच्या वतीची प्रार्थनासभा होती, तिनें राजापासून ज्या ज्या मागण्या मागितल्या त्या सर्व राजानें कबूल केल्या अखेरीस त्यांनीं व्हायनामध्ये राजानें नवीन सैन्य बोलावून

नये, कोणत्याही सेनापतींनी आमच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचा हुकूम ऐकू नये, आणि कोणत्याही रेल्वे कंपनीने व्हाएनामध्ये नवीन सैन्य आणू नये, असेही राजापासून ठरवून घेतले. राजाचा मान तितक्या स्थितीचा येऊन पोहोचल्यानंतर राजा आपण होऊनच मुकाट्याने व्हाएना शहर सोडून ऑलमटझ येथे निघून गेला. तारीख ६ ऑक्टोबर रोजी व्हाएना येथे ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्यांची बातमी झेलॅचीच याला हंगारीमध्ये लागलीच कळली. तेव्हां त्याने हंगेरियन लोकांपाशी तह करून कांहीं दिवसपर्यंत तेथील लढाई बंद ठेविली. आणि आपले सैन्य घेऊन तो १२ तारखेला व्हाएना शहरापुढे येऊन दाखल झाला. मूळ लढाई हंगारीमध्ये चालली होती. पण व्हाएनाच्या गादीसाठी हंगारी देश जिंकवयाचा होता. आणि व्हाएनाचीच गादी डळमळू लागली, तर हंगारीचा काय उपयोग असा विचार करून झेलॅचीच व्हाएना येथे आला. व्हाएना हे शहर बंडवाल्यांच्या ताब्यांत होते, परंतु त्याच्याबाहेर राजाच्या सैन्याचा वेढा हळूहळू येऊन पडत होता. व बाहेरच्या सैन्याचा हल्ला आपल्यावर येऊन आपण मिळविलेली स्वतंत्रता आपल्यापासून लवकरच जाईल, अशी आंतील लोकांना फार भीति वाटू लागली. म्हणून त्यांनीही आंतून मोठ्या नेटाने तयारी चालविली होती. रस्त्यांतून भेढेकोट उभारण्याची कामे रात्रीची सुद्धा चालू हो. शिपाई लोक निजले तरी ते आपली हत्यारे आपणांपासून दूर ठेवीत नव्हते. मजूर लोक रात्रीचीही कामे करीत होते, आणि विद्यार्थी व कारागीर लोक त्यांच्याजवळ मशाली धरून उजेड दाखवीत होते. शहरांतील लोकनियुक्त सभांच्या बैठकी एकसारख्या चालू होत्या. व्हाएनामधील राज्यक्रांति करणाऱ्या ह्या लोकांना मदत करण्यासाठी इतर देशांतीलही कित्येक लोक आले होते. पोलंडमधून जे पुष्कळ लोक आले होते, त्यांच्यापैकी जनरल बेम हा सेनापति फारच हुषार होता. १८३१ साली पोलंड स्वतंत्र होण्यासाठी जेव्हा प्रयत्न करीत होते, तेव्हा तेथील लढाईमध्ये बेम हा फार प्रख्यातिला आला होता. त्याचा स्वभाव धाडशी, वृद्धनिश्चयी आणि संकट आले असतां न डगमगणारा असा होता. त्याने या व्हाएना शहराच्या संरक्षणाच्या कामी ह्या वेळी फारच पराक्रम केला दुसरे दिवशी सकाळी राजाच्या जमा झालेल्या सैन्यांनी शहरावर हल्ला करण्याला सुरुवात केली. त्या हल्लाचा राजाचे सैन्य फार निक-

राजें लढले, व संध्याकाळपर्यंत शहराचा बहुतेक भाग त्यांच्या ताब्यांत आला. रात्री तर शहराचा देखावा फारच भयंकर दिसू लागला. शहरांत वीस-पंचवीस ठिकाणी मोठ्या इमारती पेटून आगीचे लोळ आकाशांत चालले होते, त्या रात्री शहरांतील कोणाही इसमाचा डोळ्याला डोळा लागला नाही. जागोजागी प्रेतांचे ढीग पडले होते, रक्ताचीं तळीं सांचलीं होती, आणि आगीत सांपडून जळालेल्या माणसांच्या दुर्गंधीनें सर्व हवा विघडून गेली होती, आणि त्यांतूनच मधून मधून तोफांचे गोळे येऊन पडत होते. ठिकठिकाणी बायकामुलें हीं रडत बसलेलीं वृद्धीस पडत होती. अशा स्थितीत रात्र जाऊन सकाळ झाली. आतां आपल्याला जय मिळत नाही, अशी शहरांतील लोकांची खात्री होऊन ते शत्रूच्या स्वाधीन होण्याच्या अगदीं बेतांत आले होते. ह्या प्रसंगीं हंगेरियन लोक आपल्या मदतीला येतील, आणि आपल्याला ह्या संकटांतून सोडवितील, अशी व्हाएनामधील लोकांना फार आशा होती. व त्यासाठीं उंच मनोऱ्यांच्या शिखरांवर चढून हंगेरियन लोकांचे कोठें काहीं चिन्ह दिसत आहे काय, हें जाणण्यासाठीं हंगेरीच्या दिशेकडे अनेक विद्यार्थी मोठ्या उत्सुकतेनें प्रत्येक क्षणीं पाहत होते. शत्रूंनीं सांगितलेल्या अटी कबूल करून व्हाएनांतील लोक आपल्या हातांतील शस्त्रे खाली ठेवण्याच्या अगदीं बेतांत आले होते, इतक्यांत हंगेरीच्या बाजूला धुराचे आणि धुर्ळाचे लोट दुरून दिसू लागले. त्यामुळे ह्या शरण जात असलेल्या लोकांना फिरून धीर आला, व 'हंगेरियन लोकांचा जयजयकार असो, ते आपल्या मदतीला येत आहेत, आतां निराश होऊं नका, आपआपलीं शस्त्रे फिरून हातांत घ्या,' असे शब्द जिकडे तिकडे ऐकूं येऊं लागले व निराशेनें हातांतून खाली ठेवलेलीं शस्त्रे व्हाएनामधील लोकांनीं मोठ्या आशेनें फिरून हातांत घेतलीं. परंतु ही आशा फार वेळ टिकली नाही. हंगेरियन लोकांचें पंचवीस हजार सैन्य व्हाएनाचा वेढा उठविण्याकरितां निघालें होतें; परंतु राजाच्या सैन्यांनीं वाटेतच त्यांचा पराभव केला. या प्रसंगीं हंगेरियन सैन्य नुकतें उभारलेलें असल्यामुळे त्यांत पुष्कळ लोक नवशिके होते. त्यामुळे लढाईला सुरुवात होण्याबरोबर बहुतेक सैन्य भिऊन पळून जाऊं लागले. खुद्द कोसूथ यानेंही या वेळीं पळ काढिला. तो सैन्यांतील शिपाई या नात्यानें सैन्याबरोबर नव्हता, व सैन्यांतील शिपाई नवीन चाकरीस ठेवलेले होते, या वृद्धीनें पाहिलें असतां ही गोष्ट क्षम्य आहे. त्यानंतर व्हाएनामधील लोकांना

कोणतीच आशा न उरल्यामुळे ते शत्रूच्या स्वाधीन झाले व नंतर राजाचे सैन्याने शहरामध्ये प्रवेश केला.

ह्या प्रसंगी व्हाएनाच्या लोकांना आणि हंगारीच्या लोकांना यश आले असतं, तर ऑस्ट्रियन साम्राज्य खात्रीने बुडालं असतं. परंतु तो प्रसंग टळला. व्हाएना शहरामध्ये शांतता झाली. परंतु हंगेरियन लोकांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्य मिळविण्याविषयी जी आग पेटलेली होती, ती मात्र शांत झाली नाही. त्यामुळे १८४८ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत लढाईला फिरून सुरुवात झाली. हंगेरियन लोकांचे मुख्य शहर पेस्थ ह्याजवर चाल करून जावे असा ऑस्ट्रियन सैन्यावरील त्या वेळचा मुख्य सेनापति, युंइंडिशग्रॅट्स, याचा बेत होता. हंगेरियन लोकांचा सेनापति जॉर्ज ह्याचे असे मत होतं की, आपण पेस्थ शहराचे संरक्षण करित न वसतां तें सोडून द्यावे, आकिमध्ये हंगारीमध्ये जाऊन तेथून शत्रूपाशीं गनिमी काव्याने लढावे; परंतु कोसूथला ही गोष्ट मान्य झाली नाही. ऑस्ट्रियन सैन्य चाल करून येऊं लागल्यापासून त्यांच्या वाटेवरील एकेक शहर त्यांच्या हस्तगत होऊं लागलें. व आतां मात्र आपल्याला पेस्थ येथें राहतां येणें अशक्य आहे, असें दिसून आल्यावरून कोसूथनें तें शहर सोडून दिलें, आणि थीस नदीच्या पलीकडील किनाऱ्यावरील डेब्रेक्झिन हें आपल्या राजधानीचें त्यानें मुख्य शहर केलें. युंइंडिशग्रॅट्स हा पेस्थ शहरासमोर जानेवारी महिन्याच्या चौथ्या तारखेला जाऊन दाखल झाला, आणि त्या शहरावर हल्ला करण्याची तयारी करूं लागला. पण इतक्यांत त्याला कळून आलें कीं शहरांत कोणी नाही. शहरांतील कागदपत्र आणि सर्व खाजिना घेऊन कोसूथ आधींच निघून गेला आहे. असें कळून आल्यानंतर युंइंडिशग्रॅट्स याचा बराच हिरमोड झाला. कोसूथ याची आपल्या देशाच्या मुख्य राजधानीवर अतिशय प्रीति होती, व ती राजधानी सोडून जाण्याचें त्याच्या मोठें जिवावर आलें होतें, तरी पण निरुपायास्तव त्याला ती गोष्ट करणें भाग पडलें. त्यानें पेस्थ शहर १८४८ च्या डिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेला मध्यरात्री सोडिलें. त्या वेळची एक गोष्ट फार विलक्षण आहे. तिच्यावरून आपला देश स्वतंत्र व्हावा ह्याबद्दल कोसूथला किती उन्मुखता होती, हें चांगलें दिसून येतें. कोसूथनें पेस्थ शहर सोडिलें त्या वेळीं हंगारीची स्वतंत्रता कायम झालेली नव्हती, तरी पण डिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या

तारखेला मध्यरात्रीनंतर सुरू होणाऱ्या नवीन वर्षामध्ये आपला देश स्वतंत्र झाल्यावांचून राहणार नाही, अशी कोसूथला पक्की खात्री वाटत होती. त्यामुळे त्या रात्री पेस्थ शहर सोडून निघण्याची जरी सर्व तयारी झाली होती, तरी मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत कोसूथ पेस्थमध्ये सुद्धा थांबून राहिला होता. मध्यरात्रीचा सुमार झाला. बारा वाजले. बारा वाजून पांच मिनिटे होऊन गेली. नवीन वर्षाला सुरुवात झाली. ते हंगेरीच्या भावी स्वतंत्रतेचे पहिले वर्ष होते. आपल्या भावी स्वतंत्रतेची सुंदर इमारत आपल्या कल्पनावृष्टीने पाहण्यामध्ये निमग्न झालेल्या कोसूथला तो क्षण अतिशय आनंदाचा होता. त्या आनंदाच्या भरांत आपल्या स्वतंत्रतेच्या पहिल्या वर्षाच्या अभिनंदनार्थ कोसूथने दारूचा एक पेला घेतला, आणि मग कोसूथ पेस्थ शहर साडून निघाला. कोसूथने ओसाड करून ठेवलेल्या पेस्थ शहरामध्ये पुढे थोडक्याच दिवसांनी वुंडिश्-ग्रॅट्स ह्याने मोठ्या थाटाने प्रवेश केला.

पेस्थ शहर सोडून डेब्रेकस्झिन येथे आपले राजधानीचे ठिकाण केल्यानंतर कोसूथ आणि त्याचे साथीदार स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी आपल्या सैन्याची स्थिति सुधारण्याकरिता भगीरथप्रयत्न चालविले. कोसूथची भाषणे आणि कृत्ये ह्यांच्या योगाने ह्या वेळी हंगेरीच्या पक्षाला फार फायदा झाला. हंगेरीच्या नांवाने कोसूथने कागदी नोटा सुरू केल्या. ह्या सर्व हंगेरीभर चालत असल्यामुळे ह्या नोटा देऊन कोसूथला लढाईला लागतील तितके पैसे गोळा करता आले. पूर्वी ऑस्ट्रियाच्या नोटा हंगेरीमध्ये सर्व लोक वापरीत असत; त्या हंगेरियन लोकांनी इतःपर वापरू नयेत, त्यांच्याबद्दल कोणी पैसे देणार नाही, असे कोसूथने ठरविले. त्यामुळे ऑस्ट्रियाला पैशाचा तोटा पडू लागला. परंतु ऑस्ट्रियन सरकार जर हंगेरीच्या नोटा घेईल तर त्याच्या मोबदल्यांत आपण ऑस्ट्रियाच्या नोटा घेऊ, असे कोसूथने जाहीर केले होते. ह्या युक्तीने कोसूथचा फार फायदा झाला. कारण हंगेरीच्या नोटा परदेशांत चालण्यासारख्या नव्हत्या, म्हणून त्या बदलून त्यांच्या ऐवजी कोसूथ ऑस्ट्रियाच्या घेऊ लागला. आणि त्या योगाने ऑस्ट्रियाच्या नोटांवर कोसूथला इंग्लंडमध्ये आणि बेलजियमध्ये हत्यारे आणि दारूगोळा लागेल तितका घेण्याची सवड सांपडली. शिवाय खुद्द हंगेरीमध्ये हत्यारे आणि दारूगोळा तयार करण्याचे जे कारखाने होते ते कोसूथने रात्रंदिवस एकसारखे चालू ठेविले होते. ह्याशिवाय

हंगेरियन लोकांना उत्तेजन येईल अशा उदात्त भाषेमध्ये लिहिलेले जाहीरनामे कोसूथ वरच्यावर प्रसिद्ध करित होता. तुमचें राष्ट्रीयत्व कायम राखण्यासाठीं तुम्हीं झटलें पाहिजे; तुम्हांला आपल्या स्वातंत्र्याची कळकळ असली पाहिजे; तुमचे पूर्वज फार मोठे होते, आणि त्यांचीं पराक्रमाचीं कृत्ये फार विलक्षण होती, अशा अनेक गोष्टींचे आपल्या जाहीरनाम्यांत उल्लेख करून ते अगदीं लोकांच्या मनःला जाऊन झोबतील अशी कोसूथ नेहमीं तजवीज करित असे. देशांत जे कोणी राजनिष्ठ लोक होते, त्यांना आपल्या पक्षाला वळवून घेण्याकरितां ही राजासाठींच लढाई चालली आहे, असें सांगण्यांत येत असे. आणि ज्यांना स्वतंत्रतेची आवड होती, अशा लोकांना आपल्या पक्षाकडे वळविण्याकरितां ही लढाई लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति स्थापन करण्याकरितां आहे, असें सांगण्यांत येई. व हंगेरियन सैन्याची थोडीशी सरशी झाली असली, तरीदेखील तो एक मोठा जय मिळाला आहे, असें सांगण्यांत येई. सारांश, मर्दुमकीचीं कामें करण्याला जेणेंकरून उमेद आणि हुरूप येईल, असे सर्व उपाय त्यावेळीं कोसूथकडून योजण्यांत येत असत. ह्या सगळ्या खटपटीचा फारच चांगला परिणाम झाला. हंगारी देशांत लढवय्येपणा, शूरपणा आणि मर्दुमकी हीं जीं आजपर्यंत झोंप घेत पडलीं होती, तीं ह्या उपायांनीं खडबडून जागीं झालीं. ठिकठिकाणीं हत्यारबंद लोकांच्या टोळ्या तयार झाल्या. तुर्की लोकांचें रक्त पिऊन जीं हत्यारे सांधीकोंदींतून अनेक वर्षे गंज खात पडलीं होती, तीं फिरून एकदां बाहेर निघालीं. आणि हंगेरियन लोकांवर व त्यांच्या शस्त्रांवर कैद वर्षांचा जो मळ सांचला होता तो निघून दोघांच्याही ठिकाणीं एक प्रकारची नवीन सतेजता दिसू लागली. आणि आपल्या स्वतंत्रतेसाठीं येथून तेथून सर्व देश लढण्याला तयार झाला.

हंगेरियन लोकांमध्ये स्वदेशभक्तीमुळे जें हें स्फुरण उत्पन्न झालें होतें, त्याच्या योगानें त्यांच्या हातून पुढील लढाईमध्ये फारच पराक्रमाचीं कामें झालीं. व इसासझेगच्या लढाईमध्ये हंगेरियन लोकांनीं राजाच्या सैन्याचा पुराच बीमोड करून टाकला. व तेथून त्यांनीं राजाच्या सैन्याला अशा रीतीनें वेढीत आणिलें कीं, त्यांच्या सेनापतीला बहुतेक हंगारीचा प्रदेश मोकळा सोडून ऑस्ट्रियाच्या सरहद्दीकडे वळणें भाग पडलें. हंगारीमध्ये हंगारीच्या शस्त्रांना हा जो जय आला, तो जॉर्जे याच्या शौर्याचें व शहाणपणाचें फळ होय. इकडे हंगारी-

मध्ये जॉर्ज ह्याप्रमाणे शत्रूवर जय मिळवीत असतां ट्रॅन्सिल्व्हेनियामध्ये पूर्वी सांगितलेला पोलंडमधील शूर योद्धा ज. बेम हा अद्भुत पराक्रमाची कामे करण्यांत गुंतला होता. ज० बेम ट्रॅन्सिल्व्हेनियामध्ये प्रथमतः एकटाच गेला, परंतु त्याने आपल्या करामतीने थोडक्याच दिवसांत तीस हजार सैन्य आपल्या सभोवतीं गोळा केले; व त्या सैन्याच्या साहाय्याने त्याने तेथील ऑस्ट्रियन सैन्याचा पूर्णपणे पराभव केला. ह्याप्रमाणे हंगारीचे शिपाई जिकडे तिकडे यशस्वी झालेले आणि ऑस्ट्रियाचे शिपाई हंगारीच्या बाहेर हाकलून दिलेले पाहून आतां हंगारीच्या स्वतंत्रतेचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्याला कांहीं हरकत नाही, असें कोसुथला वाहून लागले. सेनापति जॉर्ज याचे मत या कामी विरुद्ध होतें. त्याचे मन वळविण्याकरितां कोसूथने त्याला असें सांगितलें कीं, आपल्या देशांतील लोक ऑस्ट्रियाच्या जुलुमाला अगदीं कंटाळून गेले आहेत. इसासद्दगे येथील विजयाने आपण स्वतंत्रतेला पात्र आहों, असं आपण जगाला दाखविलें आहे. मग आतां ऑस्ट्रियाच्या जोखडाखाली आपल्या माना उगीच काय म्हणून अडकवून ठेवावयाच्या ? आपण ह्या वेळी जो मार्ग स्वीकारूं त्याप्रमाणे युरोपांतील लोक आपली किंमत करताल. इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, टर्की, जर्मनी हे सगळे देश आपण आपली स्वतंत्रता केव्हां जाहीर करितों, याची वाट पाहत बसले आहेत. आपण आपल्या राष्ट्राची स्वतंत्रता प्रसिद्ध केल्याबरोबर ते आपल्या मदतीला धांवून येतील. पोलंडमधील लोक जुलुमाखाली चिरडून जात आहेत. व ऑस्ट्रिया आणि रशिया ह्यांच्या बळजबरीने तुर्की लोक अगदीं त्रासून गेले आहेत. आणि आपण स्वतंत्र झालों तर पोलंडमधील लोक आणि टर्कीमधील लोक आपल्याला येऊन मिळतील. हंगारी देश जर आज स्वतंत्र झाला नाही, तर मग युरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याही देशाला स्वतंत्र होण्याचें धारिष्ट्य करतां येणार नाही, म्हणून आपण पक्कें समजावें. परंतु आपण जर स्वतंत्र झालों, तर युरोपांत जेथे जेथे जुलुमाखाली चिरडले जाणारे लोक आहेत, तेथे तेथे त्या जुलुमाविरुद्ध वडें हाऊन ते लोक स्वतंत्र झाल्यावांचून कधीही राहणार नाहीत. आपल्याला जय मिळाला आहे, तेव्हां आतां आपण तर स्वतंत्र होऊंच. परंतु आपण दुसऱ्यांच्याही स्वतंत्रतेकरितां उपयोगी पडलें पाहिजे. जुलुमाखाली सांपडलेल्या सर्व लोकांना स्वतंत्रता देण्याची हिंमत आज आपल्यामध्ये आलेली आहे. त्या हिंमतीच्या जोरावर, ही तुम्ही स्वतंत्र होण्याची वेळ आली आहे, अशी आपण सर्वत्र दाही

फिरविली पाहिजे. आपण एका जुलमी राजाच्या सैन्याचा पराभव केला आहे. परंतु लोकांच्या स्वतंत्रतेचा द्वेष करणारे राजे अनेक ठिकाणी आहेत. ते ही आपली स्वतंत्रता नष्ट करण्यासाठी कदाचित् एक होऊ लागतील, परंतु आपण त्यांना एक होऊ देतां कामा नये; व त्यासाठी आपण स्वतंत्रता जाहीर करून आपला पक्ष बळकट करून घेतला पाहिजे. ह्याप्रमाणें विचार करून कोसूथनें हंगारी देश स्वतंत्र झाल्याबद्दलचा जाहीरनामा १८४९ च्या एप्रिल महिन्याच्या १४ व्या तारखेला प्रसिद्ध केला. ह्या जाहीरनाम्यांत असें नमूद करण्यांत आलें होतें कीं, ऑस्ट्रियाच्या राजानें हंगारीला वाईट रीतीनें वागवून तेथील लोकांवर शस्त्र धरल्यामुळे हंगारीच्या मुलुखावर राज्य करण्याचा त्या राजाला इतःपर बिलकुल हक्क राहिला नाहीं; व त्या राजघराण्यांतील सर्व लोकांना या देशांतून हद्दपार करण्यांत आलें आहे; हंगारी हा देश स्वतंत्र झालेला आहे; व कोसूथ हा सर्व लोकांच्या समतीनें येथील गव्हर्नर झालेला आहे. हा जाहीरनामा हंगारीतील प्रत्येक शहरांतून आणि खेड्यापाड्यांतून प्रसिद्धपणें वाचण्यांत आला आणि ह्याप्रमाणें सर्व सुधारलेल्या जगाला साक्षी ठेवून हंगारीनें आपली स्वतंत्रता जाहीर केली.

ह्याप्रमाणें फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा हंगारीवर परिणाम झाला. आतां हें खरें आहे कीं, दुर्दैवानें हंगारीची ही स्वतंत्रता फार दिवस टिकला नाहीं. तरी पण लोकांच्या अंगामध्ये स्वतंत्रतेचें जें एक प्रकारचें तेज यावयाचें तें ह्या योगानें येऊन गेलें यांत संशय नाहीं अतिशय अभ्यास करणाराही विद्यार्थी एखादे वेळीं परीक्षित नापास होतो. अशा ठिकाणीं परीक्षा पास होणें किंवा नापास होणें हा प्रश्न अगदीं गौण आहे तो विद्यार्थी नापास झाला तरी चांगल्या अभ्यासाच्या योगानें त्याच्या मनावर झालेले सुपरिणाम परीक्षेतील सर्टिफिकेटाच्या उणीवेमुळे कमी होण्याचा संभव जसा नाहीं, तद्वतच हंगारीची गोष्ट होय. ज्या लोकांनीं आपल्या स्वतंत्रतेची मजल येथपर्यंत आणून पोचविली, त्यांचें कांहीं दिवसांनीं स्वातंत्र्य गेलें, आणि कोणी राजा त्यांच्या डोक्यावर येऊन बसला, तरी तो राजा अशा लोकांना सद्बोदित भीतच असला पाहिजे. आणि लोकांचा राजावर इतका वचक बसलेला असला म्हणजे मग त्यांचें सुख स्वतंत्र लोकांच्या सुखाहून फारसें कमी असेल, असें कधींही व्हावयाचें नाहीं. ऑस्ट्रियाचा हंगारीनें वर सांगितल्याप्रमाणें पराभव केल्यानंतर ऑस्ट्रियाची फारच

दीनावस्था झाली. व ऑस्ट्रियाला रशियापाशी मदत मागणें भाग पडलें. हंगरीच्या राज्यक्रांतींत रशियाच्या अमलांतील पोलंडमधील पुष्कळ लोक सामील झालेले होते व हंगरीचें उदाहरण पाहून पोलंडही आपल्यापासून असेंच स्वतंत्र होईल अशी रशियाला भीति होती. म्हणून या स्वतंत्रतेचा ओघ बंद करण्याकरितां रशियानें आपलें सैन्य हंगरीमध्ये पाठविलें. ऑस्ट्रिया आणि रशिया यांच्या संयुक्त सैन्यापुढें हंगरीचा निभाव लागेना, जॉर्ज आणि बेम यांचे वग्याच लढायांतून पराभव झाले. कोसूथला आपल्या जागेचा राजीनामा देणें भाग पडलें. जॉर्ज रशियन सेनापतीच्या स्वाधीन झाला व हंगेरियन लोकांनीं आपल्या हातांतील शस्त्रे खाली ठेविलीं. ज. बेम हा मात्र शरण जाण्याच्या विरुद्ध होता. तो म्हणाला : जोपर्यंत माझ्या हातामध्ये एक इंचभर तरी पोलादाचा तुकडा आहे आणि जोपर्यंत माझ्याबरोबर शत्रूशी लढण्याकरितां एक तरी शूर शिपाई शिल्लक आहे, तोपर्यंत मी लढत्यावांचून कधीही राहणार नाहीं असें म्हणून तो डोंगरी मुलखांत निघून गेला, व तेथें त्यानें बरेंच सैन्य जमा केलें परंतु त्याचाही कांही उपयोग झाला नाही व हंगारीला अखेरीस ऑस्ट्रियाच्या अमलाखालीं फिरून राहणें भाग पडलें. कोसूथ टीकीमध्ये पळून गेला व तेथें तो सुमारे दोन वर्षे कैदेत पडला होता. कैदेत असतांना कोसूथनें शेक्सपीयरची नाटकें वाचून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास केला व तेथून त्याची सुटका झाल्यानंतर १८५१ सालीं तो इंग्लंडमध्ये गेला. कोसूथ हा आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठीं झटत होता, म्हणून इंग्लिश लोकांना तो अतिशय प्रिय झाला व त्याची व्याख्यानें ऐकण्याकरितां इंग्लिश लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी जमूं लागल्या. त्याची भाषासरणी मोहक आणि वक्तृत्वशक्ति आवेशयुक्त असे. हंगेरीच्या स्वतंत्रतेबद्दलची त्याची भाषणें ऐकून इंग्लिश लोक अगदीं वेडे होऊन गेले होते. कोसूथ आपला उजवा हात आपल्या श्रोत्यांच्या पुढें करून “ ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या चादशाहाची गादी एके वेळीं ह्या हातामध्ये होती ” असें सांगत असे. तें ऐकून दुर्दैवाच्या घडामोडींची स्पष्ट कल्पना डोळ्यांपुढें उभी राहून ज्याच्या नेत्रांतून अश्रु आले नाहीत, असा त्या श्रोतृसमाजामध्ये एकही मनुष्य नसेल. इंग्लिश लोक आपल्या देशाची स्वतंत्रता परत मिळवून देण्याला आपल्याला कांहीं तरी मदत करतील, अशी कोसूथला फार आशा होती. परंतु इंग्लिश लोकांनीं कोसूथचीं मनोहर भाषणें ऐकण्यापलीकडे कांहीं एक केलें नाही. आणि

हमारीच्या स्वातंत्र्याची आशा तेव्हापासून नष्ट झाली. असा जरी त्या वेळेपुरता परिणाम झाला, तरी त्या वेळीं हंगेरियन लोकांनीं स्वतंत्रतेकरितां केलेले श्रम वाया गेले नाहीत. ह्या जगांत कांहीं एक वाया जात नाही ! त्यांच्या श्रमाचें फळ त्यांना पुढें लवकरच मिळालें. हंगारी देश त्या वेळीं स्वतंत्र झाला नाही हें खरें, तरी पण आज तो आयर्लंड किंवा हिंदुस्थान नाही. कोसूथचें वक्तृत्व आणि स्वदेशाभिमान, जॉर्जेचा शहाणपणा आणि शूरपणा आणि ज. बेम याचा हुरूप आणि पराक्रम यांना दुर्दैवानें ताबडतोब फळें आलीं नाहीत; तरी पण त्यांनीं लावलेला वृक्ष फार दिवस वांझ राहिला नाही. सन १८६७ मध्ये त्यांना फिरून पूर्वीचे सर्व राजकीय हक्क मिळाले. त्यांची हल्लीं स्वतःची पार्लमेंट आहे. आणि मनुष्याच्या सुखाला आणि राजाचा जुलूम दाबांत ठेवण्याला जितकी स्वतंत्रता जरूर आहे, तितक्या स्वतंत्रतेचा हंगेरियन लोक आज उपभोग घेत आहेत.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर ३

फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचे हंगारी देशावर काय परिणाम झाले याबद्दलचें वर्णन मागील अंकीं समाप्त झालें. आतां आपण इटली देशाकडे वळूं. हा देश त्या वेळीं ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्याच ताब्यांत होता. आणि लोकांच्या खुषीविरुद्ध अत्यंत जुलुमानें चालविलेल्या परकीय अमलाला लोकांनीं स्वभावतः जितकें नाखूष असावयाचें तितके इटॅलियन लोक ऑस्ट्रियन अमलाला नाखूष झालेले होते; व ह्या जुलमांतून आपण केव्हां सुटतो असें तेथील लोकांना होऊन गेलें होतें. कारबोनरी या नांवाखालीं मोठणाच्या अनेक गुप्त मंडळ्या तेथें स्थापन झालेल्या होत्या. परकीय अमलाचें दुःख काय आहे आणि स्वतंत्रतेमध्यें गोडी काय आहे या गोष्टी पूर्णपणें जाणणारे अनेक लोक ठिकठिकाणीं

निर्माण झाले होते. लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची हौस सर्व लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली होती. आणि परकीय लोकांचे निष्कासन, स्वतंत्रतेचे संस्थापन आणि लोकसत्तात्मक राज्याचा सुखानुभव हे पृथ्वीवरील अमृताचे झरे आपल्या स्वाधीन करून घेण्यासाठी हातांत शस्त्रे घेण्यालाही अनेक लोक तयार झालेले होते. इटली देश हा स्वतःच आधी फारसा मोठा आहे असे नाही. पण त्या लहानशा देशाचेही त्या वेळेपर्यंत अनेक लहान लहान तुकडे झालेले होते. एका लहानशा देशांत अनेक लहान लहान संस्थाने, आणि त्यांच्यांतही एकविचार, एकजूट इत्यादिक अवश्य गोष्टींचा गंध नाही, अशी जोंपर्यंत आपली आणि आपल्या देशाची स्थिति आहे, तोंपर्यंत आपल्या देशांतून ऑस्ट्रियन लोक बाहेर घालविले जाणार नाहीत. ह्याकरिता सर्व इटली देश एक झाला पाहिजे हा विचार ज्याच्या त्याच्या मनामध्ये जागृत होऊन एकीबद्दलची उत्कंठा सर्व देशभर पावलय पावलेली होती. मिलन्, व्हेनिस, रोम, जिनोआ, लेगहॉर्न, पालेर्मो वगैरे ठिकाणी वर प्रदर्शित केलेल्या विचारांचा इतका प्रादुर्भाव झालेला होता की, फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति होण्याच्या पूर्वीच वरील ठिकाणी लोकांचे स्वातंत्र्यासाठी बारीक सारीक दंगे झालेले होते. सारांश, इटलीमध्ये स्वतंत्रतेच्या पिकासाठी जमीन आधीच नांगरून तयार झालेली होती. आणि त्यावर फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा पाऊस अगदी अपेक्षित वेळी येऊन पडला आणि त्यामुळे सर्व इटॅलियन लोकांना परमानंद झाला. इटलीतील सर्व मोठमोठ्या घराण्यांतील लोक ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झालेले होते. इटलीतील राज्यकारभाराच्या मोठमोठ्या महत्त्वाच्या ज्या जागा त्या वास्तविक या सरदारांना मिळाल्याला पाहिजे होत्या. परंतु ऑस्ट्रियन सरकारने तिकडे दुर्लक्ष करून त्या सर्व जागा ऑस्ट्रियन लोकांनाच देऊन टाकलेल्या होत्या. त्यामुळे सरदार लोकांमध्ये असंतोष उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक होते. ह्याशिवाय इटलीमधील कारागीर लोक, शिक्षक, विद्यार्थी वगैरे अनेक धंद्यांच्या सामान्य लोकांमध्ये तर असंतोषाची वाढ अगदी शिखराला जाऊन पोचली होती. त्या वर्गातील लोक बहुतेक पैसेवाले आणि ज्ञानसंपन्न होते. विद्येच्या आणि पैशाच्या योगाने आपण आपले राज्य चालविण्याला समर्थ झालो असता दुसऱ्यांनी केवळ सैन्याच्या जोराचा आश्रय करून आपल्यावर राज्य करावे ही गोष्ट या लोकांना बिलकुल पसंत नव्हती; व त्यामुळे आपली स्वतंत्रता परत मिळविण्याची त्यांना

प्रचळ इच्छा झालेली होती. ह्याप्रमाणे बहुतेक लोकमत ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध झालेलें होतें. परंतु इटलीच्या लढाईमध्ये ऑस्ट्रियाच्या पक्षाला प्रथमतः मोठा धक्का बसण्याला दुसरे एक कारण झालें. ऑस्ट्रियन सरकारचा सेनापति, रॅडे-ट्स्की, याचे ताब्यांत असलेल्या अनेक पलटणींमध्ये मिळून सुमारे पंचवीस हजार इटॅलियन शिपाई होते. परंतु ऑस्ट्रियाशी आपले देशबांधव आपल्या स्वातंत्र्याकरितां लढण्याला तयार झाले आहेत असे पाहिल्याबरोबर ते इटॅलियन शिपाई ऑस्ट्रियाची चाकरी सोडून स्वदेशसंरक्षणाकरितां सिद्ध झाले. अशा रीतीने ऑस्ट्रियाचा पक्ष कमकुवत झाला असतांना जुलुमी राजाच्या गांज-णुकीच्या चौहोंकडून पेटलेल्या वणव्यानें करपून युरोपांतील परतंत्र राष्ट्ररूपी वृक्षवल्लीच्या ठिकाणीं स्वतंत्रतेची कोंवळी पालवी उत्पन्न करणारा प्रत्यक्ष वसं-क्तु फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या रूपाने अवतीर्ण झाल्याची बातमी ऐकून, लॉवर्डोचे मुख्य शहर मिलन येथे प्रथमतः दंग्याला सुरवात झाली. पॅरिसमध्ये राज्यक्रांति झाली आणि व्हाएना शहर विद्यार्थ्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें, ह्या बातम्या ऐकल्यानंतर मिलनमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकांमध्ये खळबळ उडून गेली. रॅडेट्स्कीपाशीं १८,००० लोक होते. त्यापैकी १३,००० इटॅलियन शिपाई एकदम मिलनमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्या पक्षाला येऊन मिळाले. मिलनमधील दंगा एकंदर पांच दिवसपर्यंत चालला होता. त्यांत मिलनचे लोक फारच निकराने लढले. त्या शहरांतील सर्व माणसांच्या मनामध्ये स्वदेशा-भिमानाचा इतका संचार झाला होता कीं, त्यांच्या बायकाही तेल तापवून शत्रूच्या अंगावर ओतण्यांत गुंतून गेल्या होत्या. पांचव्या दिवशीं शत्रूकडील दारूगोळा संपला आणि पाण्याची फार उर्णाव पडली. अशा स्थितीत आपल्या सभोवतीं चौहोंकडे स्वातंत्र्येच्छु लोकांनीं वडें सुरू केल्याच्या बातम्या सेनापति रॅडेट्स्की याच्या कानावर येऊन पोचल्या. तेव्हां मिलन शहर शत्रूच्या हवालीं करून निघून जाणे त्याला भाग पडलें. ह्या जयामुळे मिलनच्या लोकांना अतिशय हर्ष झाला. ह्या वेळीं पॅरिस, व्हाएना, ब्रेनिस, नेपल्स, सिसिली ह्या सर्व ठिकाणीं राजाच्या पक्षाचा पराभव होऊन स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्याच पक्षाला यश आलेलें असल्यामुळे आतां राजाच्या जुलुमाचे दिवस सरले व हे स्वतंत्र-तेच्या सुखाचे दिवस आलेले आहेत आणि आतां लवकरच सर्व युरोप खंडभर जिकडे तिकडे लोकसत्तात्मक राज्ये स्थापन होतील, असें मिलनमधील सगळ्या

लोकांना बाहेर लागले. तेथे लागलीच तात्पुरते एक लोकसत्तात्मक सरकार स्थापित झाले व लोकांना जास्त उत्तेजन येण्यासाठी पुढील जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला : “ आपण आपल्या शत्रूला पळवून लाविले आहे, परंतु अजून आपल्याला त्रास दिल्यावांचून शत्रु राहणार नाही, म्हणून त्याच्या जवळचे सर्व शिपाई नाहीसे होईपर्यंत आपण हातांमध्ये जी शस्त्रे घेतली आहेत ती खाली ठेवतां कामा नये. आपण असे करण्याविषयी शपथ वाहिली आहे. आणि त्याप्रमाणे आपण कृति करून दाखविली पाहिजे व आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेची लढाई लढण्याकरितां आपण हातांत शस्त्रे घेऊन तयार झाले पाहिजे. ” ह्यानंतर व्हेरोना, मॅच्युआ, पॅदुआ वगैरे सर्व ठिकाणी बंडे सुरू झाली. ह्या वेळीं इटलीमध्ये सर्व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणारी जी लहान लहान शहरे आणि संस्थाने होती त्या सगळ्यांनी मिळून इटॅलियन लीग या नांवाचे एक मंडळ स्थापन केले व ह्या मंडळाचा मुख्य पुढारी चार्ल्स आल्बर्ट हा झाला. पीडमाँट म्हणून जो एक इटलीचा भाग आहे तेथील हा राजा होता. ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध उठण्याला याचे स्वतःचे असे कांहीं एक कारण नव्हते. परंतु स्वदेशाची स्वतंत्रता हे काय हलके कारण आहे ? आपल्या दशांतील लोक स्वातंत्र्याकरितां लढण्याला तयार झाले आहेत असे जेव्हां त्याने पाहिले तेव्हां त्याला मोठा हर्ष होऊन परमेश्वराच्या मनांतच आतां आपल्या देशाला स्वतंत्र करावयाचे आहे असे वाटून तो इटॅलियन लीगचा पुढारी झाला. ह्या वेळीं तो अगदीं तारुण्याच्या भ्रामध्ये होता. त्याचा पूर्वीपासून स्वतंत्रतेकडे कल असे, व त्यामुळे तो पूर्वीही एका राज्यक्रांतिकारक बंडाळीमध्ये सामील झालेला होता. त्याने आपल्या राज्यांतील लोकांना पुष्कळ हक्क देऊन खूष करून ठेविले होते. व त्याच्यापार्शी सत्तर हजार सैन्य लढाईला तयार होते. युद्धकौशल्य, शौर्य, रणमर्दपणा, इत्यादींमध्ये आपला नावलौकिक व्हावा अशी त्याची फार महत्त्वाकांक्षा होती. ती पूर्ण करण्याला त्याला ही संधि मिळाली, आणि तो आपल्या देशाच्या सेवेला पुढे आला. त्याने आपल्या हातांतील म्यान बाजूला फेंकून दिले आणि त्यांतील तरवार त्याने ऑस्ट्रियावर उपसली.

पीडमाँट, लॉंबर्डी, हीं जशीं इटलीमधील प्रमुख संस्थाने होती तसेच रोममधील पोपचे संस्थान हेही महत्त्वाचे होते. व इटलीच्या स्वतंत्रतेकरितां उभा-

रलेल्या इटॅलियन लीगला इतर लोक मिळाले होते त्याप्रमाणे आपणही मिळावे अशी रोममधील लोकांना अतिशय उत्कंठा झालेली होती. चोहोंकडे स्वतंत्रतेची लाट उसळलेली असल्यामुळे रोममधील पोपला आपल्या लोकांच्या इच्छेला प्रतिबंध करण्याचे धारिष्ट होईना. लोकांनी जे जे हक्क मागितले ते ते पोपने त्यांना आधीच दिलेले होते व अखेरीस पोपला आपल्या स्वतःच्या मजीविरुद्ध इटॅलियन लीगमध्ये सामील होणे भाग पडले. रोममध्ये काहीं स्वयंसेवकांच्या टोळ्या आधीच उभारलेल्या होत्या, त्या ताबडतोब चार्ल्स आल्बर्ट याच्या सैन्याला जाऊन मिळाल्या. व नंतर पोपच्या प्रधानांनी एक जाहीरनामा काढून उघडपणे असे प्रसिद्ध केले की, लोकांच्या मनांत इली स्वतंत्रतेबद्दल जे आत्सुक्य उत्पन्न झाले आहे ते तसेच दाबून न टाकता त्याला उत्तेजन दिले पाहिजे अशी आमची खात्री आहे; व इटलीच्या पवित्र पक्षाला यश यावे आणि न्यायाचा विजय व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. म्हणून या गोष्टीकडे आम्ही आपले सर्व लक्ष पोंचवू. असा जाहीरनामा काढून पोपच्या प्रधानांनी आपले सैन्य इटॅलियन लीगमध्ये जाऊन मिळण्याकरिता पाठविले.

त्याप्रमाणे पीडमोंटचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट याच्या हाताखाली इटॅलियन लीगचे पुष्कळ सैन्य जमा झाले व त्या सर्व सैन्याचे आधिपत्य चार्ल्सने आपल्याकडे घेतले व नंतर इटॅलियन्स आणि ऑस्ट्रियन्स यांच्यामध्ये भयंकर रणसंग्राम सुरू झाला. ह्या युद्धांत ड्यूक ऑफ सेव्हॉय आणि ड्यूक ऑफ जिनोआ हे चार्ल्स आल्बर्ट याचे दोन मुलगे आपल्या बापाबरोबर मोठ्या शौर्याने लढत होते. युद्धाला आणि ऑस्ट्रियन लोकांच्या पराभवाला सुरुवात बहुतेक बरोबरच झाली असे म्हणण्याला हरकत नाही रॅडेत्स्की याला एका पाठीमागून एक ठिकाण सोडून हळूहळू मार्गे परतावे लागले व इटलीमधील बहुतेक किले आणि शहरे इटॅलियन लोकांच्या ताब्यांत आली. गॉईटो येथे तर चार्ल्स आल्बर्टच्या सैन्याने फारच पराक्रम केला व ऑस्ट्रियाच्या निशाणावर जे गरुड पक्षी मोठ्या ऐटीने बसले होते त्यांना पराभवाच्या लज्जेने खाली मान घालणे भाग पडले. इटलीतील जयापजयावर ऑस्ट्रियन साम्राज्याची इमारत अवलंबून होती ती ह्या पराभवाने अगदी डळमळू लागली. परंतु इतक्यांत व्हिसेन्झा येथे रॅडेत्स्कीच्या पक्षाला मोठा जय मिळाला. आणि त्यामुळे ऑस्ट्रियन साम्राज्यावरील नष्ट होण्याचा प्रसंग टळला. ह्यानंतर रॅडेत्स्कीच्या सैन्याला दुसरा जय कस्टोझा येथे

मिळाला. आणि ह्यानंतर रॅडेट्स्कीचें सैन्य चार्ल्स आल्बर्टचा पाठलाग करण्याकरितां ताबडतोब निघालें. इटॅलियन शिपाई कांहीं वेळपर्यंत अगदीं व्यवस्थित रीतीनें मार्गें परतत होते. परंतु अखेरीस कांहीं घोटाळा होऊन ते सैन्य सर्व धीर सोडून आणि व्यवस्था मोडून पळत सुटलें. त्या सैन्याला घेऊन चार्ल्स आल्बर्ट मिलन शहरामध्ये आला. परंतु त्या शहराचें संरक्षण आपल्या हातून होईल असें त्याला वाटलें नाहीं. व म्हणून तो ते शहर शत्रूच्या स्वाधीन करण्याच्या बेतांत होता. मिलन हें इटलीमधील स्वातंत्र्येच्छु लोकांच्या चळवळीचें मुख्य शहर होतें. तेथील लोकांना ही बातमी कळल्याबरोबर त्यांना चार्ल्सचा अतिशय त्वेष आला. व राजा चार्ल्स हा ज्या वाड्यामध्ये उतरला होता त्याला वेढा घालून मिलनमधील लोक त्याला ठार मारण्याच्याही बेतांत आले होते. मिलनमधील लोकांच्या या कृतघ्नतेबद्दल चार्ल्स आल्बर्टला अतिशय वाईट वाटलें. त्याचा निरुपाय झाल्यामुळे अखेरीस त्याला मिलन शहर शत्रूच्या स्वाधीन करून ट्यूरीनकडे परत जाणें भाग पडलें. नंतर दुसरे दिवशीं ऑस्ट्रियन सैन्यानें मिलन शहरांत मोठ्या थाटानें प्रवेश केला. त्या वेळीं मिलनमधील लोकांना अतिशय दुःख झालें. आपल्याला अशी स्वतंत्रता मिळेल, आणि आपण मग असें करूं तसें करूं, अशा ज्या अनेक आशा त्या लोकांच्या मनांत खेळत होत्या त्या सर्व मावळून गेल्या. फिरून स्वतंत्रता मिळण्याचा यत्किंचितही संभव उरला नाहीं. आणि निराशेचे डोंगर मिलनच्या लोकांवर येऊन कोसळले. आपण मिलनमध्ये इटलीची स्वतंत्रता स्थापन करूं ह्या कल्पनेमुळे ते शहर त्यांना प्रिय झालेलें होतें. पण आतां त्या आशेचा समूळ नाश झाल्यामुळे त्यांना त्या शहरांत राहणेंही खेदजनक वाटूं लागलें. जे आपण स्वतंत्र होण्यासाठीं लढत होतो त्यांनींच आतां शत्रूच्या जोखडाखालीं निमूटपणें माना शिणवून घ्याव्या हें बरोबर नाहीं, असें वाटून सुमारे साठ हजार इटॅलियन लोकांनीं इटलींतील आपलीं घरेदारे सोडलीं आणि ते स्वित्झर्लंड, पीडमॉंट वगैरे आसपासच्या स्वतंत्र देशांतून आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेसाठीं फिरून प्रयत्न करण्याकरितां जाऊन राहिले. ह्या सुमाराला इटलीच्या स्वतंत्रतेच्या लढायांत आणि कारस्थानांत पुढें प्रसिद्धीस आलेला प्रख्यात देशभक्त मॅक्सिनी हाही इटलींतून स्वित्झर्लंडमध्ये जाऊन राहिला. ऑस्ट्रिया आणि पीडमॉंट ह्यांच्यामध्ये ह्या वेळीं तह होऊन लढाई सुमारे एक वर्षपर्यंत बंद राहिली.

ह्या प्रमाणें ही लढाई बंद झाल्याची बातमी ऐकून मिलनमधील राज्यक्रांतिकारक मंडळीचे असे उद्गार निघाले की, ही राजांची लढाई बंद झाली, पण आतां लोकांची लढाई सुरू व्हावयाची आहे. त्या राज्यक्रांतिकारक मंडळीमध्ये मॅक्सिनी हा पुढारी होता; व पुढें उद्यास आलेला गॅरिबाल्डी हाही त्या वेळीं आपल्याजवळ कांहीं स्वयंसेवकांच्या टोळ्या जमवीत होता. पीडमॉंटचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट यानें इटलीच्या स्वातंत्र्याकरितां सुरू केलेल्या लढाईमध्ये त्याला दुर्दैवानें यश आलें नाहीं. तरी पण इटलीच्या स्वतंत्रतेबद्दलची त्याची इच्छा मॅक्सिनी आणि गॅरिबाल्डी यांच्यापेक्षां कमी होती असें नाहीं. मिलन शहर शत्रूच्या आणि स्वाधीन केल्यानंतर चार्ल्स आल्बर्टनें जो एक जाहीरनामा काढला त्यांत त्यानें म्हटलें आहे की, शत्रूचें सैन्य वाढत होतें आणि माझे सैन्य कमी होत होतें, त्यामुळें मिलनमध्ये शत्रूला लढाई देणें शक्य नव्हतें. कारण, माझे शिपाई जरी पराक्रमी होते तरी त्यांच्या पराक्रमालाही कांहीं मर्यादा आहे. मिलनमधील लोकांनीं कांहीं मदत केली असती, परंतु त्यानें फार दिवस टिकाव लागला नसता व कायमचा जय मिळाला नसता, म्हणून मिलन येथें तह करणें मला भाग पडलें. परंतु त्या वेळच्या प्रत्येक क्षणीं माझे अंतःकरण इटलीच्या स्वातंत्र्याकरितां स्फुटत होतें ! अशा रीतीनें निरुपाय झाल्यामुळें चार्ल्स आल्बर्ट यानें कांहीं वेळपर्यंत तह करून लढाई बंद ठेविली होती. पण ही गोष्ट जशी मिलनमधील लोकांना आवडली नाहीं तशीच इतर लोकांनाही आवडली नाहीं. फ्लॅरेन्स आणि लेगहॉर्न येथें मोठमोठे दंगे उद्भवले व रोममधील लोकांनीं तर पोपच्या प्रधानाला ठार मारून व पोपला रोम शहरांतून पळवून लावून तेथें एक स्वतंत्र लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन केलें. अशा प्रकारें इटलीमध्ये जिकडे तिकडे स्वातंत्र्याच्या उकळ्या फुटत असतां ऑस्ट्रिया आणि पीडमॉंट ह्यांच्यामध्ये फिरून लढाई सुरू झाली. चोहोंकडचे राज्यक्रांतिकारक लोक पीडमॉंटमध्ये गोळा झाले होते व त्यांना स्वतंत्रतेशिवाय दुसरें कांहीं सुचत नव्हतें. त्यांनीं चार्ल्स आल्बर्ट याला लढाई करण्याला भाग पाडलें. लोकांनीं त्याला लढाईसाठीं लागतील तितके पैसे पुरविण्याचे ठराव पास केले, निरनिराळ्या सभांकडून, राजानें फिरून इटलीच्या स्वतंत्रेकरितां लढाई सुरू करावी अशा अर्थाचे विनंति अर्ज आणि मानपत्रे येऊं लागलीं. लोकांची इतकी उत्सुकता पाहून आपण जर लढाई सुरू केली नाहीं तर आपल्याला लोक राज्यावरून पदच्युत करतील असें

वाटून चार्ल्स आल्बर्ट याने फिरून लढाईला सुरवात केली. मोस्टारा ह्या ठिकाणी पहिला सामना होऊन नोव्हरा येथे ऑस्ट्रियन आणि इटॅलियन सैन्याची फिरून गांठ पडली. ह्या लढाईमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट ह्याच्या हाताखालील एका सेनापतीने त्याचा हुकूम बगेबर न पाळल्यामुळे चार्ल्सचे सर्व बेत विस्कळित झाले आणि नोव्हराच्या लढाईमध्ये इटॅलियन लोकांचा पूर्णपणे पराभव झाला; व इटलीच्या स्वातंत्र्याची फिरून एकदम व पूर्णपणे निराशा झाली. चार्ल्स आल्बर्ट हा त्या लढाईमध्ये फार शौर्याने लढला. परंतु मिलनच्या लोकांनी त्याच्यावर कुतघ्नपणाचा जो आरोप केला त्यामुळे त्याचे मन अतिशय खिन्न झालेलं होतं. तरी पण ऑस्ट्रियाच्या अमलापासून इटली देश स्वतंत्र व्हावा ही त्याच्या आयुष्याची अतिशय मोठी महत्त्वाकांक्षा होती. ती महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याचा आतां संभव उरला नाही, म्हणून त्याला आयुष्यही नकोसं झालं. व आतां आपण मरून गेलों तर बरे होईल असे त्याला वाटूं लागलं. नोव्हराच्या लढाईत पराभव झाल्यानंतर रात्री ४ वाजतां त्याने आपले सर्व सेनापति आपल्या भोंवतीं जमा केले, आणि त्यांना उद्देशून तो म्हणाला : ' इटलीच्या स्वतंत्रतेसाठी मी आजपर्यंत काय पाहिजे तें करण्याला तयार झालों ! त्या स्वातंत्र्यासाठी मी आपला जीव, माझ्या मुलांचे प्राण आणि माझे सिंहासन हीं सगळीं धोक्यांत घालण्याला तयार झालों ! तरी पण माझा हेतु शेवटास गेला नाही ! आणि आतां शत्रूपाशीं तह करण्याची वेळ आली ! त्या तहावर माझ्याने सही करवणार नाही. असा प्रसंग येण्यापेक्षां मरण यावं म्हणून मी आजच्या लढाईमध्ये पुष्कळ वेळां प्रयत्न केला; पण तोही सफळ झाला नाही ! असो. आतां आपल्या देशाच्या सेवेकरितां मी आपली ही शेवटची आहुति अर्पण करितों. मी आपल्या डोक्यावरचा मुकुट खाली ठेवितों.; आणि माझा मुलगा डच्यूक ऑफ सेव्हॉय याला आपलें राज्य देतो. असें म्हणून त्याने आपल्या डोक्यावरील मुकुट खाली ठेवला. नंतर आपल्या बायकोला एक कुशल वर्तमानाचें पत्र लिहून तो रात्रीच निघाला व ऑस्ट्रियन शिपायांच्या चौकीपहान्यांतून तो जाऊं लागला. ऑस्ट्रियाच्या छावणीत त्याने आपण कोणी तरी इटॅलियन कामगार आहोंत असें सांगितलें व चार्ल्स आल्बर्ट याने आपल्या राज्याचा राजीनामा दिला, ही बातमी ऑस्ट्रियन ऑफिसरना सांगून तो त्याच्या छावणीतून सुरक्षितपणे बाहेर पडून

नीस ह्या शहरीं जाऊन पोहोचला. तेथे तो पुढे सहा महिन्यांनीं मरण पावला. चार्ल्स आल्बर्टच्या राजीनाम्याची बातमी जेव्हां ट्यूरिनमध्ये कळली तेव्हां तेथील प्रतिनिधींच्या सभेमध्ये ज्याच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहिले नाहीत असा एकही मनुष्य नव्हता. त्या वेळीं त्या सभेमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट याची एक तसवीर ठेविलेली होती तिला उद्देशून एम्. जोस्टी ह्या नांवाच्या एका प्रतिनिधीने पुढील उद्गार काढले; इटलीसाठीं आपल्या सर्वस्वाची आहुति देण्याला तयार झालेल्या त्या महात्म्याची ही प्रत्यक्ष मूर्ति आपल्यापुढे येथे आहे! या महात्म्याच्या गुणांचा जयघोष इटलीच्या प्रत्येक भागामध्ये ऐकूं येईल! इतिहासामध्ये याच्या गुणांची बरोबर किंमत करण्यांत येईल! पुढल्या पिढीतील लोक याने दाखविलेल्या देशाभिमानाचे चीज करतील. आणि जेव्हां परकीयांच्या जुलमापासून इटली स्वतंत्र होण्याची वेळ येईल त्या वेळीं या महात्म्याचे नांव इटालियन लोकांच्या अंतःकरणामध्ये शाश्वत आणि चिरंजीव होईल! अशा प्रकारचे उद्गार काढून पीडमॉंटमधील लोकांनीं चार्ल्स आल्बर्टबद्दल आपली पूज्यबुद्धि व्यक्त केली.

चार्ल्स आल्बर्टच्या बरोबरच इटलीच्या स्वातंत्र्याची आशा त्या वेळे-पुरती नाहीशी झाली. व फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचे इटली देशावर काय परिणाम झाले याचे परीक्षण जर तेथेच थांबविले तर इटलीला स्वतंत्रतेच्या बाबतींत कांही एक फायदा झाला नाही असे म्हणावे लागेल. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. इटलीला जरी ह्या वेळीं स्वतंत्रता प्रत्यक्ष मिळाली नाही, तरी आपल्या देशांतील सर्व लहान लहान संस्थानांनीं एकत्र व्हावे आणि एकत्र होऊन स्वतंत्र व्हावे ही इच्छा फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचाच परिणाम होय. आतां ती इच्छा लागलीच सफल झाली नाही; तरी पुढे थोड्याच वर्षांत इटलीला स्वतंत्र-तेचे दिवस पाहण्याचा सुयोग आला. चार्ल्स आल्बर्ट याच्या हातून इटलीच्या स्वतंत्रतेचे काम पुरे झाले नाही. पण बापाने सुरू केलेले काम त्याच्या मुलाने तडीस लाविले. चार्ल्स आल्बर्ट याने आपला मुलगा ड्यूक ऑफ सेन्हाय ऊर्फ व्हिक्टर इमॅन्युएल, याला फक्त आपल्या डोक्यावरील मुकुटच दिला नव्हता, तर त्याच्याबरोबर आपल्या अंतःकरणांतील शौर्य, देशाभिमान आणि शहाणपण हीही दिली होती. त्यामुळे व्हिक्टर इमॅन्युएल याने आपल्या बापाची

इच्छा लवकरच तृप्त केली. १८४८ त ऑस्ट्रियाच्याविरुद्ध सुरू केलेल्या लढाईत त्यांना यश आले नाही. परंतु मॅक्सिनी, गॅरिबाल्डी, वगैरे लोकांच्या पुढाऱ्यांनी व्हिक्टर इमॅन्युएलसारख्या राजाच्या साहाय्याने जी लढाई केली त्यांत त्यांना यश येऊन इटली देश अखेरीस स्वतंत्र झाला.

पिकाची पाहणी

सर्वे नंबर ४

इटली देशामध्ये फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचा काय परिणाम झाला हे आपण मागिल अंकी पाहिले; आतां आपण जर्मनीकडे वळू. इ. स. १८४८ च्या पूर्वी जर्मनीमध्ये राज्यक्रांतीला अनुकूल अशी स्थिति उत्पन्न होत चालली होती. जर्मनी लोक हे मूळचे धाडसी, दृढनिश्चयी आणि दीर्घोद्योगी होते. ह्यांच्या अंगांतील शौर्य फ्रेडरिक धि ग्रेट ह्याच्या वेळीं युरोपांतील सर्व राष्ट्रांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊन चुकले होते. ह्या लोकांनी रणांगणावर जसे आपले शौर्य गाजविले होते, तशीच धर्माच्या बाबतीतही त्यांनी आपली सत्यप्रीति व्यक्त करून दाखविली होती. युरोपांतील सर्व लोकांवर पोपचा जुलूम अव्याहतपणे चाललेला असे. परंतु त्याला पहिल्याने प्रतिबंध करणारा लूथर ह्याच लोकांमध्ये निर्माण झाला. लूथरने ह्या प्रसंगी जो जुलुमाचा तिडकारा दाखविला, तो फुकट गेला नाही. त्याचे परिणाम लूथरच्या पाठीमागून जन्मास येणाऱ्या जर्मन लोकांवर झालेले दिसून येत होते. धार्मिक स्वतंत्रतेपासून राजकीय स्वतंत्रतेची इच्छा प्रबळ झाली. फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन ह्याला जिंकण्याकरितां एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपांतील सर्व सैन्ये एकत्र झालीं होती, त्यांत जर्मन शिपाईही होते. त्यांना जेव्हां नेपोलियनच्या सैन्याच्या विरुद्ध लढूनही त्या लढाईत जय मिळाला, तेव्हां त्या जर्मन शिपायांची दृष्टि आपल्या स्वतःच्या अंगच्या शौर्याकडे साहजिकपणेच वळली व त्यांना असे वाटू लागले की, आपल्या अंगामध्येही सामर्थ्य आहे, आपण बाकीच्या लोकांपेक्षां कांहीं कमकुवत आहो

असें नाही, व ह्या आपल्या अंगच्या सामर्थ्याचा उपयोग जर आपण आपला देश एक आणि स्वतंत्र करण्याकडे केला तर ती गोष्ट आपल्या हातून होणें अशक्य आहे असें नाही. असे विचार मनांत येऊन त्यांची दृष्टि जर्मनीच्या स्वतंत्रतेकडे वळली. आणि ह्या कल्पनेचा प्रसार होत होत जर्मनीतील बहुतेक लोकांना आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेबद्दलची अतिशय उत्सुकता वाढू लागली. आणि स्वतंत्रतेबद्दलची उत्सुकता लोकांच्या मनांत उत्पन्न होऊं लागणें, हाच राज्यक्रांतीचा पहिला प्रारंभ होय.

याशिवाय जर्मनीतील राज्यक्रांतीला आणखी एक कारण झालें. आपल्या इकडे हल्लीं जशी पुष्कळ वर्षे शांतता नांदत आहे, त्याचप्रमाणें त्या वेळीं जर्मनीची स्थिति झालेली होती. १८१५ मध्ये नेपोलियनच्या लढाया संपल्या आणि तेव्हांपासून १८४८ पर्यंत जर्मनीमध्ये एकसारखी शांतता होती. ह्या तेहतीस वर्षांच्या मुदतीमध्ये जर्मन लोकांची एकंदर परिस्थिति फारच चांगल्या रीतीनें बदलून गेली. लढाईपासून नुकसान होत नाहीसें झाल्यामुळे जर्मन लोकांचे व्यापारधंदे फार वाढले. आणि व्यापारधंदे वाढल्यामुळे अर्थात् राष्ट्रांतील संपत्तीही वाढली. कामधंदा करण्याला जागा आणि कामधंद्यामध्ये परिश्रम केले असतां मुबलक फायदा ह्या गोष्टी ज्या देशामध्ये मिळू शकतात, त्या देशांतील लोकसंख्या वाढण्याला फारसा वेळ लागतो असें नाही. वर दिलेल्या मुदतींत जर्मनीची लोकसंख्या, व्यापार आणि संपत्ति ह्यांची वाढ अतिशय झाली. ह्याप्रमाणें जर्मन लोक बाकीच्या बाबतींत इतक्या चांगल्या स्थितीपर्यंत येऊन पोचल्यानंतर त्यांची दृष्टि स्वाभाविकपणेंच आपल्या आसपासच्या देशांतील लोकांकडे वळली; तेव्हां त्यांना असें दिसून आलें की, बाकीच्या देशांतील लोक आपल्याचसारखे असून त्यांना राजकीय स्वातंत्र्य आहे. मग तें आपल्यालाच कां नसावें ? असे विचार मनांत येऊन त्यांची स्वातंत्र्याबद्दलची उत्सुकता जास्तच वाढू लागली. जर्मनीतील कित्येक संस्थानांच्या राजांनीं आम्ही तुम्हांला स्वतंत्रतेचे अमुक हक्क देऊं अशीं वचनें दिलेलीं होती. परंतु हिंदुस्थानांतील लोकांना अशा प्रकारचीं दिलेलीं वचनें ज्याप्रमाणें कधीं पाळलीं गेलीं नाहीत, त्याचप्रमाणें जर्मन लोकांनीं दिलेलीं वचनेंही कधीं पाळण्यांत आलीं नाहीत. आपल्या राजांनीं दिलेलीं वचनें पूर्ण करावीं, म्हणून जर्मनीच्या उत्तर आणि मध्य भागांतील लोकांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु त्यांना यत्किंचितही यश आलें नाही.

आपली सांपत्तिक आणि औद्योगिक स्थिति चांगली सुधारली असतांनाही आपले राजे आपल्याला त्यांनी वचन दिलेले स्वतंत्रतेचे हक्क देत नाहीत, असे पाहून तर जर्मन लोकांना फारच चीड आली होती. व ते स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी अगदीं अधीर होऊन गेले होते.

जर्मनीमध्ये तेव्हास वर्षे एकसारखी शांतता असल्यामुळे लोकांचे उद्योगधंदे वाढून त्यांच्या मनोवृत्तीत फरक पडला होता, हे वर सांगितलेच आहे. परंतु ह्या शांततेचा जर्मन लोकांच्या मनावर आणखीही एक परिणाम झालेला होता. जुलुमी राजांना वाटत असतं कीं, आपल्या राज्यांत शांतता आहे ही फार चांगली गोष्ट आहे. कारण, जितकी शांतता राहिल तितकें आपलें राज्य चिरस्थायी होईल, अशी त्यांची कल्पना असते. परंतु त्या शांततेतच त्यांच्या राज्याच्या विनाशाची तयारी चाललेली असते. पुष्कळ वर्षांच्या शांततेमुळे लढाईची दुःखे लोक विसरून गेलेले असतात. लढणाऱ्या लोकांना किती उपास काढावे लागतात, किती लोकांना आपल्या प्राणाला मुकावे लागतें, जमिनीच्या पिकाची किती नासधूस होते, आणि किती मुलूख बेचिराख होतात, ह्याबद्दलची कल्पना लोक पूर्णपणें विसरून गेलेले असतात. त्यांना फक्त पूर्वीच्या पराक्रमांचीं वर्णनें दिसत असतात. त्यांना फक्त पूर्वीच्या विजयश्रीच्या गोष्टी ऐकूं येत असतात. आणि त्यांना लढाईपासून होणाऱ्या सौख्यकारक परिणामाशिवाय दुसऱ्या कशाचीही वार्ता नसते. अशा स्थितींत शांतता कंटाळवाणी होते, आणि लढाई हवी हवीशी वाटूं लागते, आणि अशाच प्रकारची स्थिति त्या वेळीं जर्मन लोकांची झालेली होती.

ह्या वेळीं जर्मनीमध्ये शिक्षणाचाही प्रसार पुष्कळ झालेला होता. त्या शिक्षणप्रसाराच्या कामाला तेथील राजांकडून उत्तेजन मिळत असे. त्या वेळचे जर्मनीतील राजे लोकांना विद्यादान करीत होते ते परोपकारबुद्धीनें आणि स्वार्थनिरपेक्षतेनें करीत होते, असें नाही. लोकांना विद्या देणें हें आपला जुलूम त्यांच्यावर कायम राखण्याचें एक चांगलें साधन आहे, असें समजून जर्मन राजे आपल्या लोकांना शिक्षण देत होते. त्यांची अशी कल्पना होती की, शिक्षण मिळाल्यापासून लोकांना राज्यक्रांति करण्याची यदाकदाचित् इच्छा झाली तर त्यांचे प्रयत्न चिरदून टाकण्याला आपल्यापार्शीं मोठमोठी बलाढ्य सैन्ये आहेतच. परंतु शिक्षणापासून असा परिणाम व्हावयाचाच नाही, अशी

त्यांची बहुतेक खात्री होती. लोकांना एकदां लिहिण्यावाचण्याची चटक लावून दिली, म्हणजे ते अगदीं निःसत्त्व बनून जातील; व त्यांचें लक्ष दुसऱ्या कशा-कडेही न जातां सर्व कांहीं या शिक्षणांतच आहे असें त्यांना वाटूं लागेल. व एकदां लोकांची अशी स्थिति झाली म्हणजे त्यांच्यावर राज्य करणें अगदीं सोपें; अशा रीतीनें गाईप्रमाणें लोक झाले म्हणजे त्यांच्यामध्ये राज्यक्रांति करण्याची कल्पनाच उत्पन्न होणार नाही. असे अनेक विचार मनांत आणून जर्मन राजांनीं आपल्या प्रजेला सुशिक्षित करून ठेविलें होतें. परंतु त्या राजांच्या दुर्दैवानें लोकांच्या शिक्षणाचा राजांना वाटत होता तसा परिणाम न होतां जर्मन लोकांच्या डोक्यामध्ये स्वतंत्रतेच्या ज्या कल्पना शिरल्या होत्या त्यांना त्या शिक्षणापासून पुष्टीच मिळत चालली.

जर्मन लोकांनीं स्वातंत्र्यासाठीं केलेल्या प्रयत्नांना वर सांगितलेल्या शिक्षणप्रसारानें तर यश आलेंच, पण त्याशिवाय आणखीही एक जबरदस्त कारण राज्यक्रांतीला उपकारक असें जर्मनीमध्ये घडून आलेलें होतें. फ्रान्स देशामध्ये पहिला नेपोलियन जेव्हां अतिशय प्रबळ झालेला होता, आणि युरोपियन राजांचे मुकुट जेव्हां त्याच्या पायाभोवतीं दाटी करून सोडीत होते, तेव्हां प्रशियाच्या राजानें आपल्या राज्यांत फक्त चाळीस हजार सैन्य ठेवावें, असा नेपोलियननें त्याला नियम करून दिला होता. हल्लीं हिंदुस्थानांत अमुक संस्थानिकानें अमुकच सैन्य आपल्या पदरीं ठेवावें, त्याच्यापेक्षां जास्त ठेवूं नये, अशा प्रकारचे नियम ज्याप्रमाणें इंग्रज सरकारनें नेटिव राजांना करून दिले आहेत, त्याचप्रमाणें नेपोलियननें तिकडे व्यवस्था केलेली होती. परंतु नेपोलियनच्या हातावर तुरी देणारे आणि नेपोलियनच्या डोळ्यांत धूळ फेंकणारे राजे जर्मनीमध्ये निघाले. आपण अमुकच सैन्य ठेवावें, असें नेपोलियननें आपल्याला सांगणें म्हणजे हा एक प्रकारचा जुलूम आहे, हें जर्मनीतील राजे जाणत होते. परंतु या जुलूमाला आळा घालण्याचें त्यांच्यामध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळे त्यांनीं दुसरीच एक युक्ति आरंभिली. नेपोलियनच्या हुकमाप्रमाणें प्रशियाला फक्त चाळीस हजारच सैन्य बाळगण्याचा अधिकार होता. तेव्हां प्रथम चाळीस हजार सैन्य चाकरीस ठेवून त्याला सर्व प्रकारचें लष्करी शिक्षण तीन वर्षेपर्यंत चांगल्या रीतीनें देण्यांत येत असे, व ते शिपाई आपल्या कामांत तरबेज झाले म्हणजे तीन वर्षांनीं त्यांना काढून त्यांच्या जागीं दुसरे लोक ठेवण्यांत येत असत; व ते

तयार झाले म्हणजे पुढच्या तीन वर्षांकरितां त्यांच्या जागी नवीन शिपायांची फिरून भरती करण्यांत येत असे. प्रशियाच्या या युक्तीला चांगलें यश येत आहे असे पाहून, जर्मनीतील इतर संस्थानांनीही ह्याच पद्धतीचें ताबडतोब अवलंबन केलें. हा क्रम पुष्कळ दिवस चालू राहिल्यानें एकंदर राष्ट्रांतील सर्व लोक शिपाई-गिरीच्या कामांत निष्णात बनले. प्रत्येक जर्मन मनुष्य अठरा वर्षांच्या वयांत आला म्हणजे त्याला लष्करामध्ये तीन वर्षेपर्यंत शिपाईगिरीचें काम शिकणें भागच पडत असे. तो कोणत्याही जातीचा असला, किंवा कोणत्याही दर्जाचा असला, श्रीमंत असला अगर भिकारी असला, सरदार असला किंवा शेतकरी असला, तरी त्याला तीन वर्षे पलटणीच्या चाकरीमध्ये काढल्यावांचून गत्यतर नव्हतें. जर्मन लोकांच्या मनांत वर दिलेल्या अनेक कारणांनीं स्वतंत्रतेची आवड आधींच उत्पन्न झालेली होती. आणि त्यांतून त्यांच्या सर्व राष्ट्राला अशा रीतीनें शिपाईगिरीचें शिक्षण मिळत होतें, त्यामुळे तर आपली स्वतंत्रतेची आशा तृप्त होण्याची त्यांना विशेषच खात्री वाटूं लागली होती.

जुलमी राजांचें सिंहासन त्यांच्या खालून सपशेल निघून जातें तेव्हां त्यांना राज्यक्रांति झाली असें वाटतें. परंतु वास्तविक स्थिति तशी नसून ती राज्यक्रांति अनेक वर्षे आधीपासून सुरू झालेली असते. जुलमी राजांच्या सिंहासनांचे प्रत्यक्ष तुकडे झालेले दिसण्याच्या आधींच अनेक वर्षांपासून तीं सिंहासनें ढळमळूं लागलेलीं असतात. राजांनीं कितीही गुप्त हेर ठेविले असले तरी त्यांची दृष्टि चुकवून अनेक कारणे एकत्र गोळा होत असतात. किंबहुना जुलमी राजेच तीं कारणे उत्पन्न करण्याला आपल्या हातांनीं मदत करीत असतात. शिवाय दुसरी एक असल्या राजांची खेटी समजूत असते. ती अशी की, राज्यक्रांति ही शस्त्रांनीं होते, असें ते मानितात. परंतु खरी राज्यक्रांति शस्त्रांनीं होत नाही. विचारांमध्ये क्रांति झाली म्हणजे, राज्यक्रांति घडून येते, असें इतिहासावरून दिसून येतें. युरोपांत जेव्हां जेव्हां राज्यक्रांत्या झालेल्या आहेत, तेव्हां तेव्हां त्यांच्या आधीं विचारांमध्ये क्रांत्या झालेल्या होत्या असें आपल्याला दिसून येतें. जर्मनीतील लोकांचेही ह्या वेळीं विचारच आधीं फिरलेले होते. जर्मन लोक आपल्या राजांवर पाठीमागून फिरले. हिंदुस्थान देशांत जशी लहान मोठी अनेक संस्थाने आहेत, त्याप्रमाणें त्या वेळीं जर्मनीमध्ये होती. ही संस्थाने एकमेकांपासून स्वतंत्र होतीं, परंतु आतांपर्यंतचें त्यांचें सगळें शौर्य आणि शहाण-

पण ह्यांचा विनियोग तीं संस्थानें आपसांत एकमेकांपाशीं भांडण्याच्या कामीं करीत असत. परंतु आपसांत भांडून आणि एकमेकांचा नाश करून आतां आपसांतील दुहीनें जास्त नाश करण्याला कांहीं उरलें नाहीं, अशी स्थिति हळूहळू येऊन पोचल्यानंतर जर्मन लोकांचें लक्ष त्यांच्या शेजारच्या फ्रान्स आणि रशिया ह्या देशांकडे वळले. व हे देश इतके बलाढ्य कां आणि आपण इतके दुर्बळ कां, त्यांच्यांत आणि आपल्यांत फरक काय, या प्रश्नांचा ते आपल्या मनांशीं विचार करूं लागले. तेव्हां त्यांच्या नजरेस असें आलें कीं, फ्रान्स आणि रशिया ह्या देशांतून एकतंत्री राज्यव्यवस्था आहे, म्हणून त्यांच्या हातामध्ये आज प्राबल्य आहे; तेव्हां त्यांच्याप्रमाणेंच आपण जर चार कोटि लोक एकत्र झालों, आपल्या निरनिराळ्या संस्थानांतून जें सैन्य आहे तें एकत्र केलें, निरनिराळ्या ठिकाणीं जी संपत्ति अडकून पडलेली आहे त्या सगळ्या संपत्तीचें मिळून एक राष्ट्रीय भांडवल केलें, सगळ्या देशांतील पराक्रम आपसांत एकमेकांच्या विरुद्ध उपयोगांत न आणितां त्याचा आपल्या देशाचें महत्त्व वाढविण्याच्या कामीं आपण उपयोग केला, तर आपणही फ्रान्स किंवा रशिया यांच्यासारखें एक राष्ट्र बनूं, आपल्यालाही आपले शत्रु भिऊं लागतील, आणि आपल्याला इतर राष्ट्रे योग्य मान देऊं लागतील. अशा प्रकारचे विचार लोकांच्या मनांत घोळूं लागल्यासून जर्मनी देश एक करावयाचा ही कल्पना बरीच प्रबळ झाली; व जर्मनीतील देशभक्त ह्या कल्पनेच्या प्रचारासाठीं आणि तशी वस्तुस्थिति घडवून आणण्यासाठीं जारिनें प्रयत्न करूं लागले. जर्मनीतील निरनिराळ्या संस्थानांनीं एकत्र होऊन जर्मनीचें एक राष्ट्र करावयाचें, ह्या जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेला सुरवात आधीपासूनच थोडथोडी झाली होती; परंतु तिचा उगम प्रथमतः राजकारणांत नसून केवळ व्यापारापुरता होता. इंग्लंडचा पुष्कळ माल जर्मनीमध्ये खपत असे; तरी पण जर्मनीचा माल इंग्लंडमध्ये गेला असतां इंग्लंड प्रतिबंध करीत असे; जर्मनीनें इंग्लंडपासून वाटेल तर विकत घ्यावें, इंग्लंडमध्ये माल आणून विकूं नये, अशी इंग्लंडनें त्या वेळीं तजवीज करून ठेविली होती. म्हणून त्याविरुद्ध जर्मन संस्थानांनीं आपसांत एक होऊन असे करार ठरविले होते कीं, जर्मन संस्थानांनीं एकमेकांच्या मालावर कर बिलकुल घ्यावयाचा नाहीं, परदेशांतून येणाऱ्या मालावर इतका जबर कर बसवावयाचा कीं, तो माल बहुतेक येण्याचा बंदच व्हावा, व ह्या देशच्या मालावर बसवि-

लेल्या जकातीपासून जे उत्पन्न होईल ते एका समाईक खाजिन्यांत ठेवून नंतर ते प्रत्येक संस्थानाने हिस्सेरशीने वांटून घ्यावे. ह्यामुळे जर्मनीतील व्यापार अतिशय वाढला. व इंग्लंडचा माल जर्मनीमध्ये येण्याचा बंद झाला. ह्या व्यापारी कटामध्ये प्रशिया मुख्य असल्यामुळे त्याच संस्थानाला पुढे महत्त्व आले. ह्या व्यापाराच्या कामी जर्मन संस्थानांमध्ये जी एक जूट उत्पन्न झाली, तीच राजकीय कामामध्ये जास्त वृद्ध होऊन पुढे जर्मनीला अखेरीस एकराष्ट्रीयत्व प्राप्त झाले.

ह्याप्रमाणे अनेक कारणांनी जर्मन लोकांची मने स्वदेशाच्या स्वतंत्रतेसाठी आणि एकराष्ट्रीयत्वासाठी हळूहळू तयार होत होती. ह्या सगळ्या कारणांचा अमुकच एक परिणाम खात्रीने होईल, असे १८४८ च्या आधी कोणालाही कळून आलेले नव्हते. तरी पण कांहीं तरी होणार असे प्रत्येकाला वाटू लागले होते. आणि काय होणार हे माहीत नसतानाही होणार, अशी खात्री वाटत असणे हे राज्यक्रांतीची सांथ जी पुढे बळावते, तिचे एक पहिले बलवत्तर चिन्ह होय व अशी चिन्हे जर्मनीमध्ये पुष्कळ होऊ लागली होती. जर्मनीतील राजांची राज्य करण्याची पद्धत जुलुमाची असूनही त्यांनी आपल्या लोकांना शिक्षण देण्याला सुरुवात केली होती यांतील हेतु काय, हे पूर्वी सांगण्यांत आलेच आहे. त्याच हेतूने जर्मन राजांनी आपल्या लोकांना लेखनस्वातंत्र्याचाही हक्क पूर्णपणे दिलेला होता. आपल्यापाशी मोठमोठी सैन्ये खडी आहेत, तेव्हा लोकांनी कांहीं लिहिले आणि कांहीं प्रसिद्ध केले, तरी त्यापासून आपले यत्किंचितही वांकडे व्हावयाचे नाही; कारण त्या लेखनस्वातंत्र्याचा आपल्याला प्रतिकूल असा कांहीं परिणाम होतो, असे दिसून आले तर तो आपल्या सैन्याच्या मदतीने जागच्या जागी दाबून टाकण्याला आपणाला उशीर लागणार नाही; अशा समजुतीवर तेथील राजांनी लोकांना लेखनस्वातंत्र्याचे आणि मुद्रणस्वातंत्र्याचे हक्क दिलेले होते. परंतु ह्या हक्कांचा जर्मन लोकांनी फार चांगला उपयोग करून घेतला; व शिक्षण, लेखन, आणि मुद्रण ह्या तीन गोष्टींच्या योगाने जर्मन लोकांची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याचा योग लवकरच जुळून आला.

ह्या वर दिलेल्या कारणांनी जर्मन लोकांची मने राज्यक्रांतीकरिता, स्वतंत्रतेकरिता, एकराष्ट्रीयत्वाकरिता आणि लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीकरिता

अतिशय उत्कंठित होऊन राहिली होती. सुरंग उडण्याच्या पूर्वी जिकडे तिकडे दारू भरून जशी तयारी झालेली असते, तशी जर्मनीमध्ये स्थिति झालेली होती. त्या दारूवर फक्त एक विस्तवाची ठिणगी टाकण्याचा अवकाश होता. आणि ती ठिणगी फ्रान्समधील राज्यक्रांतीने त्या भरलेल्या दारूवर टाकिली व सुरंग उडाला. त्या सुरंगाच्या धक्क्याने जर्मनीतील सर्व राजांची सिंहासने डळमळून गेली. प्रशिया, बव्हेरिया, जर्मनी, पोलंड, फ्रँकफोर्ट, बेडन, साक्सनी, हॅनोव्हर, बर्टेम्बर्ग, वगैरे जर्मनीतील संस्थानांतून फ्रान्समधील राज्यक्रांतीचे परिणाम तर ताबडतोब दिसून आलेच; परंतु जर्मनीच्या आसपासचे बेल्जम, हॉलंड, डेन्मार्क, स्वीडन, ऑस्ट्रिया वगैरे देशांतून सुद्धा ह्या राज्यक्रांतीचे धक्के जर्मनीच्या द्वाराने जाऊन बसले. एखादा उत्तम मांत्रिक आला म्हणजे आतां याच्यापुढे आपले कांहीं चालावयाचे नव्हीं असें वाटून ज्याप्रमाणे भुतेंखेते आपली धिंगामस्ती सोडून त्याला शरण येतात, त्याप्रमाणे ह्या वेळीं जर्मनीतील राजांची स्थिति झाली होती. फ्रान्समधील राज्यक्रांतीची बातमी ऐकल्याबरोबर त्यांचे धाबे दणाणून गेले व जे गर्विष्ठ आणि जुलुमी राजे थोड्या वेळापूर्वी लोकांवर मोठ्या अरेरावीने आणि जुलुमाने अंमल करीत होते, तेच लोकांना शरण येऊन तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे आम्ही तुमच्यावर राज्य करूं, तुम्ही घालून दिलेल्या नियमांच्या बाहेर आम्ही जाणार नाहीं, आणि इतकें करूनही जर आम्ही तुम्हांला पसंत नसलों तर आम्ही आपला राज्यावरील हक्क सोडून देतो, असें आपल्या तोंडाने लोकांपुढे म्हणूं लागले. फ्रान्समधील लोकांनी राज्यक्रांति करून व आपला राजा लुई फिलिप याला पळवून तेथे लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन केले आहे; त्या लोकांना राजांच्या जुलुमांचा मोठा द्वेष आहे; तेव्हां ते कदाचित् आपली स्वतंत्र लोकांची सैन्ये घेऊन येतील व आपला पराभव करून आपल्या देशामध्येही लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन करवितील, अशी जर्मनीतील राजांना फार भीति पडली होती; व त्यामुळे ते आपापल्या देशांतील लोकांना आपण होऊनच जास्त सवलती देण्याला सिद्ध झाले होते. लोकांच्या सभांनी, अर्जांनी आणि विनवण्यांनी जे हक्क त्यांना आज कैक वर्षेपर्यंत मिळाले नव्हते ते त्यांना मोठ्या बहुमानाने समर्पण करण्याकरितां राजे एका पायावर तयार झाले आणि अशा रितीने लोकांच्या स्थितीमध्ये जिकडे तिकडे एकदम पुष्कळ फरक पडूं लागला. राजांनी पूर्वी दिलेली परंतु

पूर्वी कधीही पुरी न झालेली अशी वचनें ताबडतोब पुरी होऊं लागली. पूर्वी अमक्यालाच अमक्या जागा द्यावयाच्या असे कांहीं निर्बंध होते, पण ते आपो-आप नाहीसे होऊ लागले. पूर्वी ज्यूरीच्यासमोर लोकांच्या अपराधांची चौकशी होत नव्हती, व लोकांना शस्त्रे घेण्याची परवानगी नव्हती; परंतु आतां लोकांची ज्यूरीपुढे चौकशी व्हावी आणि सर्व लोकांनीं शस्त्रे घ्यावीं, अशा प्रकारच्या सूचना प्रत्यक्ष राजपक्षाकडून पुढे येऊं लागल्या. कांहीं लोकांवर कर जास्त आणि कांहीं लोकांवर कर कमी असा पक्षपात पूर्वी होता, पण तो आपोआप नाहीसा होऊन, सरदार असो किंवा शेतकरी असो, सर्वांवर सारखा कर बसविला जाईल अशी आश्वासनें राजांकडूनच पुढे येऊं लागली. युरोपांत जिकंडे तिकडे राज्यक्रांत्या हाऊं लागल्यापासून क्रांतिकारक लोकांनीं आपल्या क्रांतीचें दर्शक म्हणून एक तीन रंगांचें निशाण केलेलें होतें. काळा, तांबडा आणि सोनेरी असे तीन रंग ह्या निशाणावर असत व हें निशाण क्रांतिकारक लोकांचें असल्यामुळें जुलुमी राजे त्याचा मोठा तिरस्कार करीत असत. पण प्रस्तुत प्रसंगीं कित्येक राजानीं त्या निशाणाचा आपण होऊनच अंगीकार केला. पण राजांच्या लोकांना फसवण्यासाठीं ह्या युक्त्या होत्या; व कित्येक ठिकाणचे लोक ह्या युक्त्यांनीं फसले गेले. परंतु जेथें स्वतंत्रतेची जास्त अभिरुचि उत्पन्न झालेली होती तेथील लोक असल्या उपायांनीं शांत झाले नाहीत. यूनिक, बर्लिन, बेडन वगैरे ठिकाणीं लोकांचा त्वेष फारच विकोपाला गेला. तरी पण त्यांच्यावर रोष न करितां ते जें जें मागतील तें तें देण्याला जर्मन संस्थानांतील राजे अगदीं तत्पर होते. अशी चोहोंकडे अंदा-धुंदी चालली असतां प्रशियाच्या राजानें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्या जाहीरनाम्यामध्ये जर्मनीच्या भावी एकराष्ट्रियत्वाचें बीज पूर्णपणें पेरलेलें होतें. ह्या जाहीरनाम्यांत राजानें असें म्हटलें होतें कीं, जर्मनीमध्ये हल्लीं जी निरनिराळीं लहान लहान संस्थानें आहेत तीं मोडून सगळ्या जर्मनीचें एक राष्ट्र करावें अशी आमची इच्छा आहे. हें कृत्य घडवून आणण्यासाठीं जर्मन संस्थानांतून निवडलेल्या प्रतिनिधींची एक सभा बनविला पाहिजे. सर्व जर्मनीच्या राष्ट्राचें मिळून एक स्वतंत्र सैन्य तयार केलें पाहिजे. त्यावर एक स्वतंत्र कमांडर-इन-चीफ असावा व त्या सैन्याचें निशाणही स्वतंत्र असावें. त्याच-प्रमाणें सगळ्या जर्मन राष्ट्राचें मिळून एक स्वतंत्र आरमारही असणें फार

जरूरीचें आहे. जर्मनीमध्ये जे लहान लहान संस्थानिक आहेत, त्यांच्यामधील तंटे निवडण्याकरितां एक सर्वसाधारण न्यायासन पाहिजे, व तसेच सर्वसाधारण कायदेही पाहिजेत, अशा सूचना ह्या जाहीरनाम्यांत होत्या. ह्या जाहीरनाम्यावरून लोकमताचा राजावर किती पगडा बसलेला होता हें स्पष्टपणें दिसून येतें. ह्या वेळीं जीं लोकांचीं मते तीं राजे बोलूं लागले होते. एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना मूळची लोकांची; पण ती राजांनीं आपली करून टाकिली इतकेंच नव्हे, तर सर्व जर्मन संस्थानांचें मिळून एक राष्ट्र बनलें असतां त्यामध्ये प्रमुखत्व आपल्याकडे असावें अशाबद्दलही कित्येक राजांच्या खटपटी चालल्या होत्या. अखेरीस सर्व जर्मन संस्थानांतून आलेल्या प्रतिनिधींची एक सभा भरून तीमध्ये जर्मनीचें एकराष्ट्र करण्याचा निश्चय ठरला. व त्या एका राष्ट्राचा अध्यक्ष कोण होणार याविषयी प्रश्न पुढें आला. ऑस्ट्रियन साम्राज्य हें त्या वेळीं विस्तारानें आणि सामर्थ्यानें फार मोठें होतें, तरी पण त्याची देखील जर्मनीचें अध्यक्षस्थान आपल्या घराण्याकडे यावें अशाबद्दल खटपट चालली होती; व त्यासाठीं ऑस्ट्रियन सरकारनें आर्च ड्यूक जॉन याला आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठविलें होतें. प्रशियाच्या राजाची तर ह्या प्रसंगीं खटपट फारच जारीनें सुरू होती व एखाद्या म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीमध्ये एखादा साधारण उमेदवार मते मिळविण्यासाठीं धडपडत असतो त्याप्रमाणें, प्रशियाच्या राजाची धडपड चालली होती. इतका एकराष्ट्रीयत्वाच्या मताचा अंमल राजांच्याही मनावर बसलेला होता. परंतु अखेरीस आर्च ड्यूक जॉन याचीच बहुमतानें निवडणूक झाली. नंतर आर्च ड्यूक जॉन ह्यानें फ्रँकफोर्ट या शहरीं मोठ्या इतमामानें प्रवेश केला, व लोकांनीं त्याचा आपल अध्यक्ष या नात्यानें मोठा सन्मान केला व नंतर त्यानें आपलें प्रधानमंडळ नेमून आपल्या कामाला सुरुवात केली. ह्याप्रमाणें जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाला ह्या वेळेपासून प्रारंभ झाला. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाल्याची नुसती बातमी जर्मनीमध्ये आल्याबरोबरच जर्मनीच्या लोकांना त्यांच्या राजांपासून बहुतेक हक्क प्राप्त झाले होते. त्यामुळे त्यांची एक स्वतंत्रतेची महत्त्वाकांक्षा सहजच परिपूर्ण झाली होती; व आपल्यांतील दुही मोडून आपलें एकराष्ट्र व्हावें ही जी त्यांची एकराष्ट्रीयत्वाची दुसरी महत्त्वाकांक्षा तीही अशा रीतीनें परिपूर्ण झाली. आतां ह्या वेळीं जी व्यवस्था झाली ती तशीच खेवटपर्यंत टिकली नाही हें खरें. आर्च ड्यूक

जॉन याची नेमणूक झाली हें प्रशियाच्या राजाला आवडलें नाहीं व ही व्यवस्था पुढें कांहीं वेळानें खुद्द ऑस्ट्रियाच्या बादशहालाही पसंत पडेनाशी झाली. तरी पण ह्या वेळीं ज्या स्वतंत्रतेला आणि ज्या एकराष्ट्रीयत्वाला सुरवात झाली ती स्वतंत्रता आणि तें एकराष्ट्रीयत्व ह्यांना पुढें चांगलीं फळे आलीं. हल्लीं जर्मन साम्राज्याचें जें वैभव वृद्धीत्पत्तीस येत आहे त्याचा उगम पाहूं गेल्यास तो ह्या १८४८ च्या राज्यक्रांतीमध्येच दिसून येतो. त्या वेळीं जर्मन लोकांना स्वातंत्र्य आणि एकराष्ट्रीयत्व यांपासून काय फायदे आहेत हें कळलें व त्या गोष्टी जरी त्यांना त्या वेळीं कायमच्या साध्य झाल्या नाहीं तरी ते त्या स्वतंत्रतेच्या आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या खऱ्या वाटेला लागले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा कामांत लोकांनीं भलत्याच वाटेला न लागतां सरळ वाटेला लागणें फार जरूरीचें असतें. जो बरोबर वाटेनें चालला आहे तो उशिरानें का होईना, परंतु आपल्या इष्ट मुक्कामाला जाऊन पोचल्यावांचून कधींही राहावयाचा नाहीं.

काळ : अग्रलेख : ता. १२-२-१९०३

★ शेते नांगरून ठेवली पाहिजेत म्हणजे स्वतंत्रतेचा पाऊस पडेल तेव्हा चांगले पीक येईल.

पिकाची पाहणी संपली. सबब शंकुसांखळी, दुर्बिण निमतानदार, मोजणी-दार वगैरे सर्व सामग्रीला आणि मंडळीला आतां आपण रजा देऊं. आतां शंकुसांखळीचें काम संपलें. आतां फक्त मनाचें काम राहिलें आहे. दुर्बिणीतून डोळ्यानें पाहावयाचें तें पाहून झालें. आतां फक्त मनाच्या डोळ्यानें चौफेर पाहणी करावयाची राहिली आहे. ऑस्ट्रिया, हंगारी, इटली, जर्मनां वगैरे शेताच्या चारी बाजूनीं पायांनीं फिरून पाहावयाचें काम झालें. आतां फक्त मनानें फिरावयाचें राहिलें आहे. डोळे, हात, पाय वगैरे सर्व मनाचे नोकर आहेत. या नोकरांनीं केलेल्या पाहणीचा 'रपोट' मालकाकडे करावयाचें काम फक्त उरलेलें आहे. सबब आतां आपण तिकडेच वळूं.

आपली हिंदु लोकांची समजूत चुकीची असो किंवा बरोबर असो, पण जगांतील घडामोडी एखाद्या रहाटगाडग्याप्रमाणें नेहमीं चाललेल्या असतात, अशी जी आपली समजूत, तिच्या पुष्टीकरणार्थ इतिहासामध्येही अनेक पुरावे मिळतात. एकदां एक देश वरती तर कांहीं दिवसांनीं तोच देश खालती, एकदां एक लोक वैभवाच्या शिखरावर तर कांहीं दिवसांनीं तेच लोक दुःखाच्या डोहांत, अशा प्रकारची स्थिति ठिकठिकाणीं वृष्टोत्पत्तीस येते. दिवस गेला

म्हणजे रात्र यावी, सूर्य मावळला म्हणजे नक्षत्रे दिसू लागावी, उन्हाळा संपला म्हणजे पावसाळा प्राप्त व्हावा हे जसे सृष्टीमध्ये नियम दिसतात किंवा रहाटगाड्याचा एक लोटा रिकामा झाला म्हणजे दुसरा भरून यावा आणि चाकाची एक बाजू खाली आली की, दुसऱ्या बाजूने वर यावे, हे जसे व्यवहारामध्ये नियम दिसतात तसेच इतिहासांतील घडामोडींमध्येही दिसून येतात. जगांतील क्षुद्र राजांचीं राज्ये आणि साम्राज्ये कायद्याने चाललेली असोत किंवा नसोत, पण ईश्वराच्या साम्राज्यामध्ये कायदा खात्रीने आहे आणि त्या कायद्याप्रमाणे त्याचा सर्व राज्यकारभार चाललेला आहे. त्याचा कायदा कधीही मोडला जाणार नाही अशी खात्री असल्यामुळेच विपत्तावस्थेमध्ये सांपडलेल्या लोकांना आशा करण्याला पुष्कळ जागा असते.

आतां रहाटगाड्याच्या न्यायाप्रमाणे जे मडके रिकामे झाले ते फरून भरून येणारच असे जरी आहे, तरी तेवढ्यामुळे प्रत्येक मडक्याचे कांहीं निराळे कर्तव्यकर्म नाही असे मात्र म्हणतां यावयाचे नाही. एखादे मडके फुटलेले असले तर ते रहाटगाडगे शंभर फेऱ्या फिरले तरी फुटक्या मडक्यांतून पाणी भरून वर कधीही येणार नाही व हीच गोष्ट राष्ट्रांसाठी लागू आहे. ईश्वराचा कायदा कधीही मोडला जावयाचा नाही, आणि तो कायदा असा आहे की, एका राष्ट्राला सुख आणि एकाला दुःख, अशी मालिका नेहमी चालावयाची. तेव्हां या सुखदुःखाच्या मालिकेमध्ये आपले सर्व राष्ट्र हल्लीं दुःखाच्या तडाक्यामध्ये सांपडलेले असले तर ईश्वराच्या कायद्याप्रमाणे ही रहाटगाड्यावरील माळ फिरतां फिरतां केव्हां तरी आपले राष्ट्र सुखाच्याही तडाक्यामध्ये सांपडेल. तेव्हां त्यासाठी आपण धडपड करून काय करावयाचे आहे, असा युक्तिवाद करून जर कोणी राष्ट्र आढशीपणामध्ये दिवस घालविण्याला उद्युक्त होईल तर मात्र ते कधीही बरोबर होणार नाही. रहाटगाडगे फिरत असले तरी फुटके मडके पाण्याने भरून वर कधीही यावयाचे नाही. त्याप्रमाणे राष्ट्राचा चक्रनेमिक चालला असला तरी आढशी, हताश, अल्पसंतोषी, साहसपराङ्मुख, विषयासक्त, दुर्बल आणि निरुद्योगी अशा लोकांचे राष्ट्र कधीही वैभवाच्या शिखरावर येऊन पोहोचावयाचे नाही. पाऊस पडला म्हणजे सर्व शेतांतून धान्य उगवते हे खरे. त्याप्रमाणे चक्रनेमिकमाच्या ईश्वरी कायद्याच्या अनुरोधाने खाली गेलेलीं राष्ट्रे वर डोकी काढतील हे खास. पण जे शेत नांगरले

नाहीं किंवा ज्या शेतांत धान्य पेरलेलें नाहीं त्या शेतावर आकाशांतला सगळा पाऊस पडला तर धान्य कोठून उगवणार आहे ? त्याप्रमाणें ज्या राष्ट्रांतील जमीन नांगरलेली नाहीं आणि ज्या राष्ट्राच्या जमिनीमध्ये आपल्या भावी महत्त्वाचें बीज पेरलें गेलेलें नाहीं त्याच्यावर चक्रेमिक्रमाच्या ईश्वरी कायद्याचा पाऊस पडला म्हणून या वर्षावानें काय व्हावयाचें आहे ? समुद्राच्या पाण्यांत स्नान करण्याचा ज्यांना कधीं काळीं प्रसंग आला असेल त्यांना हें माहीत असेल कीं, समुद्रांत स्नान करण्याला आपल्याला कांहीं प्रयास करावे लागत नाहींत. घरच्याप्रमाणें घंगाळांत तांब्या बुडवून तो आपल्या डोक्यावर ओतून घेण्याचे आयास तेथें नकोत. समुद्रांत थांबून थांबून लाटा उठत असतात त्यांतील एखादी लाट येऊन आपल्या अंगावरून गेली म्हणजे आपल्याला विन आयासानें स्नान घडतें. भौतिक समुद्रांत जशा लाटा उठतात तशाच राजकारणाच्या समुद्रांतही मधून मधून लाटा उसळत असतात. अशा एखाद्या लाटेमध्ये जीं राष्ट्रे सांपडतात तीं ह्या ऐहिक दुःखापासून आणि बंधनापासून मुक्त होऊन समुद्रस्नानानें सहज उद्धरून जातात. पण हें जरी खरें असलें तरी राजकारणाच्या समुद्रामध्ये जेव्हां अशी एखादी लाट उसळते तेव्हां ज्या राष्ट्राला उद्धरून जावयाचें आहे त्यानें त्या लाटेच्या मार्गामध्ये तरी असावयाला पाहिजे आहे.

सारांश, राष्ट्राच्या उन्नतीचीं सामान्य कारणें आपल्या क्रमाप्रमाणें कार्ये घडवून आणीत असलीं तरी त्या राष्ट्राच्या उन्नतीला ज्या कांहीं विशेष कारणांची आवश्यकता असते त्यांच्याकडे राष्ट्रांतील लोकांनीं पूर्णपणें लक्ष पोहोंचविलें पाहिजे. आतां तीं विशेष कारणें कोणतीं या प्रश्नाकडे वळूं. एका राष्ट्राच्या उन्नतीला ज्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या त्यांनींच दुसऱ्या राष्ट्रांमध्ये उन्नति खात्रीनें होईल, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. तरी पण अठराशें अठेचाळीस सालांनंतर युरोपखंडामध्ये जी एक राज्यक्रांतीची लाट अनेक ठिकाणीं उसळली तिचें निरीक्षण केलें असतां सर्व साधारण अशा कित्येक गोष्टी आढळून येतात. फ्रान्समधील पहिली राज्यक्रांति झाली तेव्हांपासून युरोपखंडांतील वातावरण बदलून गेलेलें होतें. राजांच्या जुलमी अमलाचा ज्या त्या लोकांना अगदीं वीट येऊन गेला होता स्वतंत्रतेशिवाय लोकांना दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें. तिकडील बहुतेक लोक सुशिक्षित आणि त्यांना शस्त्रें मिळणें फारसें अवघड

नव्हते. राज्यक्रांतीच्या कामी शिक्षण आणि शस्त्रे या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. शिक्षणाने राजकारणांतील पुष्कळ गोष्टी समजू लागतात. आपले कोणते, आणि दुसऱ्याचे कोणते, अमुक वस्तूवर आपला हक्क का नाही दुसऱ्याचा हक्क का आहे, इत्यादि अनेक प्रश्नांबद्दलचा उजेड डोक्यामध्ये फक्त शिक्षणामुळेच पडू शकतो. स्वतंत्रतेबद्दलची प्रीति हे सगळ्या शिक्षणाचे पर्यवसान होय. ज्या डोळ्यांनी आपल्या अगदीं समोरचीही वस्तु दिसली नाही ते डोळे जसे फुकट, त्याप्रमाणेच ज्या शिक्षणाने आपल्या स्वतंत्रतेची कल्पना आपल्या मनाला दिसू लागली नाही ते शिक्षणही फुकट. पुष्कळ पुस्तके वाचणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शिकावयाचे ते ज्याच्यायोगाने शिकले जाते तेच शिक्षण होय. नाही तर एखाद्या लांकडाच्या कपाटामध्येही बुके काय थोडी असतात ? म्हणून ते कपाट सुशिक्षित झाले म्हणून कोणी समजत नाही. तद्वतच मनुष्यांची गोष्ट आहे. अशिक्षित लोकांच्या हातून देशोन्नतीची कार्ये होत नाहीत असे नाही. पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही. एखादा आंधळा मनुष्यही रस्त्याने सुरक्षितपणे जातो म्हणून मार्ग आक्रमण करण्याला डोळ्यांची आवश्यकताच नाही असे मानणे बरोबर होणार नाही. यासाठी ज्या राष्ट्राला आपले डोके वर काढावयाचे आहे त्याचे ते डोके पहिल्याने सुसंस्कृत झाले पाहिजे; म्हणजे अर्थात् तेथील लोक सुशिक्षित झाले पाहिजेत. आतां शिक्षणाने राष्ट्रांतील सर्व लोक महापंडीत झाले पाहिजेत. याचा असा अर्थ नाही. तर आपल्या राष्ट्राला ज्या कांहीं गोष्टी आवश्यक असतील त्या समजण्याइतके ज्ञान लोकांना प्राप्त होऊन त्या गोष्टींबद्दल सर्व राष्ट्रांची एकवाक्यता होणे हाच शिक्षणाचा सुपरिणाम होय. हंगरी देशाने स्वतंत्रतेसाठी प्रयत्न केले, किंवा इटली देशाने स्वतंत्रता मिळवली म्हणजे तेथील प्रत्येक इसम त्या वेळीं दहा दहा परीक्षा देऊन फर्डा पदवीधर बनला होता असा अर्थ मुळीच नाही. आपल्या देशाला हितावह गोष्ट कोणती आहे हे त्या सर्व लोकांना चांगले समजले होते व सर्वांची त्याबद्दल एकवाक्यता झाली होती. हेच शिक्षण आणि हाच शिक्षणाचा सुपरिणाम. शाळेच्या, कॉलेजाच्या किंवा परीक्षेच्या हॉलच्या पायऱ्यां वर शिक्षण नव्हे.

परंतु शिक्षणाने जरी सर्व लोकांचीं मनें एकाच स्वदेशोन्नतीसाठी उत्सुक झाली तरी राजावांचून त्यांचा कांहीं एक उपयोग नाही. शिक्षण हे राजावांचून

लंगडें आहे. परंतु युरोपांतील लोकना १८४८ सालच्या राज्यक्रांतीच्या वेळी शस्त्रांची उणीव कोठेच पडली नाही. प्रस्तुत प्रसंगीच्या इतिहासावरून असे दिसून येते की, राजांची जी शस्त्रे होती ती लोकांची झाली. राजांची जी शस्त्रागारे होती ती लोकांची शस्त्रागारे झाली. इतकेच नव्हे तर राजांचे जे शिपाई होते तेच लोकांचे शिपाई झाले. शिक्षणाने लोकांचीं मनं फिरल्यावर वाटेल ते फिरू शकेल. मग राजांचीं शस्त्रे राजांवर फिरलीं म्हणून त्यांत आश्चर्य ते काय ? सुशिक्षणापासून राष्ट्रांमध्ये पाहिजे त्या गोष्टी घडून येणे शक्य आहे. शिक्षणापासून सब काहीं मिळते तर शस्त्रे मिळणें फारसे अशक्य आहे असे नाही. युरोपियन इतिहासामध्ये अशींही कित्येक उदाहरणे आहेत की, एखादा देश स्वतंत्र होऊ लागल्यास त्याच्या शेजारच्या देशानें त्याला चोरून शस्त्रांचा पुरवठा केलेला आहे. रशियानें युरोपच्या पूर्वेकडील भागांतील लहान लहान देशांना चोरून शस्त्रांचा पुरवठा पुष्कळ वेळां केलेला आहे. पण शस्त्रे मिळाली तरी त्यांचा उपयोग करण्याचें ज्या लोकांना कधी माहीत नाही, त्या लोकांना ती निरुपयोगी आहेत, असें सकृदृशींनीं वाटणें साहजिक आहे; व असें असून युरोपांतील राज्यक्रांतिकारक लोकांना यश कसें आलें, हा एक प्रश्न आहे. परंतु इतिहासामध्ये असे प्रसंग जेथे जेथे आलेले आहेत तेथे तेथे लढाईच्या शास्त्राची पूर्वी कांहीं माहिती नाही म्हणून कोणाचें फारसें अडलें आहे, असें दिसत नाही. लढाईचें शास्त्र म्हणजे मारण्याचें शास्त्र. त्या शास्त्रांत निष्णात होण्याला फारशी बुद्धि लागते असें नाही. बळकटपणा आणि साहस हे गुण अंगांत असले म्हणजे हें लढण्याचें काम फारसें कठीण आहे असें नाही. आपण एखाद्याला चांगला सेनापति म्हणून म्हणतो याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ इतकाच की, तो पुष्कळ लोकांना मारू शकतो. आणि जो कमी लोकांचे प्राण घेते तो वाईट सेनापति ! रणांगणावरून माघरा कोणता शिपाई बोलावला जातो; तर ज्याला पुष्कळ लोकांचे प्राण घेतां येत नाहीत तो; आणि बोडक्या वेळांत अतिशय लोकांच्या प्राणांची कत्तल करण्यामध्ये ज्याची प्रवृत्ति असते; सेनापति त्याच्या जागी पाठविला जातो. ज्याला पुष्कळ लोकांचे प्राण घेतां येतात, त्याचा जयजयकार होतो, त्याची बढती होते. त्याला पदव्या मिळतात, आणि त्याला मान प्राप्त होतो. ह्या सगळ्या प्रकारावरून असें दिसून येईल की, लढाई

ण्याचें शास्त्र म्हणजे प्राण घेण्याच्या शास्त्राहून दुसरें कांहीं नाहीं. या शास्त्रांत लोक लवकर पारंगत होतात. हातांत बंदूक असली आणि तिची गोळी दुसऱ्या-वर झाडली की, ती गोळी त्याचा प्राण घेते. आणि हातांत तरवार असली आणि ती दुसऱ्याच्या मानेवर टाकली तर ती तरवार त्याची मान कापते; आणि ज्याचा प्राण घ्यावयाचा तो जर आपल्याजवळ नसेल तर आपण एखाद्या घोड्यावर बसलें म्हणजे तो घोडा आपल्याला त्याच्याजवळ नेतो. ह्या दोनतीन साध्या गोष्टी ठाऊक असल्या म्हणजे लढाईच्या शास्त्रांतील पांडित्य प्राप्त करून घेण्याला कोणाला फारशी अडचण पडत नाहीं. रिकूट करून पलटणींत भरती झाली आणि अंगावर शिपायाचें डगलें घातलें म्हणजे कोणी हवा तो मनुष्य शिपाई होतो. आतां ह्या जरी सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; तरी शिकलेल्या शिपायांची बरोबरी नवशिक्या शिपायांना कधींही यावयाची नाहीं, लढाईच्या शास्त्रांत फारसें कांहीं कठीण नाहीं हें तर खरेंच; पण कांहीं गुण संवयीनेंच यावयाचे असतात; व यासाठीं ज्यांनीं लष्करी खात्यांत काहीं दिवस उमेदवारी केली आहे ते शिपाई-च बहुत करून जास्त चांगले असतात. अशा प्रकारचें शिक्षण सामान्य लोकांना मिळण्याचा फारसा मार्ग नसतो. तरी पण या बाबतींत जर्मनीनें आपल्या राष्ट्रांतील सर्व लोकांना लष्करी शिक्षण देऊन ठेवण्याची जी युक्ति योजून ठेवली होती, ती विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. प्रसंगाशिवाय मनुष्याला युक्ति सुचत नाहीं. प्रशियानें अमुकच सैन्य आपल्या पदरीं ठेवावें असा नियम नेपोलियननें घालून दिला नसता तर सगळ्या जर्मन राष्ट्रांतील लोक लष्करी शिक्षणांत तरबेज कधींही झाले नसते. जर्मन लोकांवर नेपोलियननें हा नियम लादला नसता तर कदाचित् जर्मनीचे लोक जे इतके पुढें सरसावले ते कधींच सरसावले नसते. वास्तविक पाहिलें असतां प्रत्येक देशांतील प्रत्येक मनुष्याला जर्मनींतल्याप्रमाणें लष्करी शिक्षण थोडेंबहुत तर मिळालेंच असलें पाहिजे. ईश्वरानें मनुष्याच्या आयुष्याचे जे विभाग केलेले आहेत त्यांच्याकडे लक्ष देऊन पाहिलें असतां मनुष्याला बाल्यावस्थेमध्ये शान्तरसाची जशी अपेक्षा आहे, तशी-च त्याच्या तरुण्यामध्ये त्याला वीररसाचीही अपेक्षा असली पाहिजे असें दिसतें. तरुण वयांत मनुष्याचे अंगांत जी शक्ति खेळत असते ती त्यानें वीररसाची, शौर्याची आणि पराक्रमाची मोठमोठी कामें करावी म्हणून परमेश्वरानें त्याला दिलेली असते. मनुष्याचें तारुण्याचें वय हें शौर्याचें उत्तम पीक देणारें एक

पहिल्या प्रतीचें शेत होय. त्या शेतांत मशागत करून त्यापासून चांगलें पीक काढून घेणें यांतच शेतकऱ्यांचें हित आहे. पण तसें न करितां असलीं असंख्य शेतें जाणून बुजून ओसाड टाकणें व जेथें उत्तम तांदूळ किंवा गहू यांच्यासारखें धान्य पिकलें असतें तेथें निवळ गवत उगवूं देऊन त्या जमिनीची खराबी करून टाकणें हें खऱ्या शेतकऱ्याचें काम नव्हे. आतां असा एक प्रश्न येतो कीं, प्रत्येक मनुष्य शिपाई होण्याला योग्य असतो कीं नाहीं? यावर उत्तर एवढेंच आहे कीं, जो अशक्त किंवा दुर्बल आहे किंवा ज्यांची वीररसाकडे प्रवृत्ति नाहीं ते लोक पाहिजे तर वगळावे. परंतु बाकी सर्वांना लष्करी शिक्षण काहीं दिवसपर्यंत तरी अवश्य मिळालेलें असावें. पुष्कळ लोकांमध्ये अशी एक सामान्य समजूत आहे कीं, लढाईच्या किंवा शिपाईगिरीच्या कामांत काहीं विशिष्ट देशांतील आणि कांहीं विशिष्ट जातीचेच लोक योग्य आहेत. पण हाही एक मोठा भ्रम आहे. सृष्टि निर्माण करतांना ईश्वरानें आपणाकडून काहीं पक्षपात केलेला नाहीं. एखाद्या देशांतल्या किंवा एखाद्या जातीच्याच लोकाना चार हात दिले आहेत आणि बाकाच्यांना दोन हात दिले आहेत, असें नाहीं. ईश्वरानें निर्माण केलेले सर्व लोक सारखे आहेत. खिन्न आणि निराश झालेल्या मनुष्या, तूं विनाकारण आपल्या मनाला खेद मानून घेत आहेस. तुझ्यांत आणि दुसऱ्यांत कांहीं एक फरक नाहीं. जसें दुसऱ्याचें मनगट तसेंच तुझें मनगट आहे. दुसऱ्याची छाती तशीच तुझी छाती आहे. आणि जसें दुसऱ्याचें डोकें तसेंच तुझेंही डोकें आहे. दुसऱ्यांनीं जे पराक्रम केले ते तूंही कां करूं शकणार नाहींस? तूं करून पहा, म्हणजे तुझ्यामध्ये काय सामर्थ्य आहे तें तुला दिसून येईल. चंदन घासल्यावांचून त्याच्यांतून सुगंध बाहेर पडत नाहीं ! आणि वर्षणावांचून लांकडांमध्ये असलेली ज्वाळा दृष्टोत्पत्तोस येत नाहीं ! वास्तविक अशी स्थिति आहे. एक जातीचे लोक लढाईत चांगले आणि दुसऱ्या जातीचे वाईट हा भेद भ्रमात्मक आहे. आतां काहीं नैसर्गिक कारणांनीं कांहीं लोकांच्या अंगांत कांहीं गुण विशेष बृद्धिगत होतात आणि कांहीं तसेच अपरिपक्वावस्थेमध्ये पडून राहतात. डोंगरांत राहणाऱ्या लोकांच्या अंगांत स्वाभाविकपणेंच राकटपणा आणि कंटकपणा हे गुण येतात. अवघड कडे चढणें, कांट्यांमधून आणि दगडांमधून चालणें, थंडी, वारा, पाऊस, ऊन, तहान जें असेल तें सोसणें, घरावांचून राहणें आणि अंधरुणा. वांचून निजणें, ताटावांचून जेवणें आणि भांड्यावांचून पाणी पिणें, इत्यादि

अनेक कारणांनी डोंगराळ लोकांच्या अंगांमध्ये लढाईच्या कामी उपयोगी पडणारे बरेच गुण अनायासाने आलेले असतात. शिवाय शिकार ही एक लढाईची शाळाच आहे त्या शाळेत पोटासाठी डोंगराळ मनुष्याला रोजच कांहीं ना कांहीं तरी तास दवडावे लागत असल्यामुळे, शत्रूला कसे कोंडावे, कसे मारावे, तो उलटला तर कसे पळावे, कसे लपावे आणि तो पळू लागला तर त्याचा कसा पाठलाग करावा, इत्यादि गोष्टी मनुष्याला सहजपणे कळून येतात. जसा डोंगराळ मुलखांत सौर्याच्या खाणी सांपडतात, तशीच समुद्रकिनार्यावरही सौर्याची मोती बहुशः वृष्टोत्पत्तीस येतात. समुद्र हे पर्वतांचे विपर्यास होत. अथवा समुद्र म्हणजे पालथे ठेविलेले पाण्याचे पर्वतच होत. ते जर उताणे केले, तर त्या पाण्याच्या पर्वतांच्या शिखरांची उंची इतर पर्वतांसारखीच भरेल. ह्या उपद्रवा ठेविलेल्या पर्वतांच्या विस्तीर्ण तळभागावरून फिरण्यामध्येही साहसाची जरूरी लागते. समुद्रातील प्रचंड लाटा, उग्र फेंस, सोसाट्याचे वारे, अक्राळ-विकाळ स्वरूपाने पुढे आलेले किंवा गुप्तपणाने पाण्याच्या खाली छपून बसलेले खडक, दगांचा काळोख, तुफानाची हवा आणि वादळांचा गोंधळ, यांच्याशी रात्रंदिवस झगडण्याचा ज्यांना प्रसंग आहे, ते लोक शूर बनलेच पाहिजेत. ह्या पंचमहाभूतांनी समुद्रावर माजविलेल्या बंडामध्ये जो भिन्ना मनुष्य असेल त्याचा निभाव लागावयाचाच नाही. अशा प्रसंगांत लोण्याचे अंतःकरण असले तरी ते लोखंडाचे बनेल.

अशा कांहीं नैसर्गिक परिणामांनी मनुष्याचे शौर्य कांहीं जास्त परिपक्व होतं हे खरे; व त्या मामाने पाहिले असता सपाट प्रदेशावर राहणारे लोक, शहरांतून राहणारे लोक, चुलीपाशी राहणारे लोक वगैरे मंडळीमध्ये शौर्य, धैर्य, साहस, इत्यादि गुणांचे मन कमी असते. पण बाकी पाहिले असता सर्व देशांतील आणि सर्व जातीचे लोक सारखेच शूर होत. हा नुस्त्या मनुष्याच्या शौर्याचा विचार झाला. परंतु शौर्याची कसोटी ठरण्यासंबंधाने दुसरा एक खोटा विचार प्रचलित झालेला आहे. यांत्रिक सुधारणेने हल्ली प्रण वेण्याची पुष्कळ नवीन नवीन साधने निर्माण झालेली आहेत, आणि त्या साधनांचा उपयोग करून जे नुस्त्यांचे प्राण घेतात ते शूर व बाकीचे भिन्ने असे मानण्याचा एक प्रघात हल्ली सुरू आहे. पण हा बरोबर आहे काय ? एखाद्या मनुष्याने एखाद्या तोफेने शंभर लोकांचे खून केले तर यांत शौर्य कोणतं ? वास्तविक पाहता हे त्या

तोमेचें शौर्य होय. हल्लीं तोफा शूर आहेत, हल्लीं मोंसर बंदुका शूर आहेत, हल्लीं मशिनगन्स शूर आहेत, हल्लीं बिनधुराचीं दारू शूर आहे, असें म्हणले तर ते बरोबर होईल. हीं साधनें वापरणारे शूर कसले ! हीं साधनें जो जो कोणी वापसील तो तो मग शूर होऊं लागेल. सारांश, हल्लींची शौर्याची कल्पना थोडीशी बदललेली आहे. ग्रंथाच्या शौर्याचा अध्यारोप माणसावर केला जातो. पण ही चुक आहे. मुख्य प्राधान्य मनुष्याच्या शौर्याला पाहिजे आहे व यंत्रें हीं त्या शौर्याचीं अंगभूत साधनें असलीं पाहिजेत. आतां सर्व मनुष्य बहुतकरून सारखेच शूर असतांना एक जय पावतात आणि दुसरे पराजय पावतात असें जें होतें त्याला युक्तीचेंही एक कारण आहे. इतिहासांतून आपण लढायांचीं वर्णनें वाचलीं तर त्यांत निव्वळ शौर्यानें जिंकलेल्या अशा लढाया फार थोड्या. एका पक्षाची कांहीं तरी युक्ती साधते, आणि दुसरा पक्ष कोठें तरी फसला जातो; आणि त्यामुळे जयापजय उत्पन्न होतात. सारांश, सर्व मनुष्ये शौर्यानें बहुतेक सारखीच असलीं तरी लष्करी शिक्षण, सुधारलेलीं शस्त्रे आणि अचाट कल्पकतेनें सुचविलेल्या युक्त्या यांचाही रणांगणावर फार उपयोग होतो.

१८४८ मधील युरोपांतील राज्यक्रांतीच्या वेळीं इटली आणि जर्मनी ह्या दोन देशांमध्ये जी एक नवीन कल्पना उत्पन्न झाली होती आणि जी तेथील लोकांना आपल्या राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठीं आवश्यक वाटूं लागली होती, तीही फार विचार करण्यासारखी आहे. एकाच देशांतील सर्व लहान लहान राजांनीं एकत्र व्हावें, ही कल्पना इटलीत आणि जर्मनीत निघाली, आणि हंगेरीमध्ये ही निघाली नाही, किंवा खुद्द फ्रान्समध्ये ही निघाली नव्हती, याचें कारण अगदीं उघड आहे. इटलीतील किंवा जर्मनीतील लहान लहान राज्ये निरनिराळीं राहून जर तीं शत्रूपाशीं लढलीं असतीं तर गेल्या दोन शतकांतील हिंदुस्थानांतील लहान लहान राज्यांप्रमाणें त्या राज्यांचा त्यांच्या शत्रूंनीं उच्छेद करून टाकला असता. हिंदुस्थानांत जेव्हां इंग्रज, फ्रेंच, डच वगैरे येऊन हातपाय पसरू लागले, त्या वेळीं तेथील राजांनीं जी मोठी चूक केली ती हीच की, ते प्रत्येकजण निरनिराळे राहून परकीय शत्रूंशीं लढले. इंग्लिश किंवा फ्रेंच हे कर्नाटकाच्या किंवा अर्काटच्या एकट्या नबाबाला भारी होते; पण ते जर एकत्र झाले असते, तर त्यांनीं त्या वेळीं इंग्लिशांवर किंवा फ्रेंचांवर खात्रीनें जय मिळविला असता. इटलीतल्याप्रमाणें किंवा जर्मनीतल्या-

प्रमाणें हिंदुस्थानांतील राजांनीं त्या वेळीं जर संयोगसंधीच्या योगानें एकोपा केला असता, तर पोटांतील सर्व लहान लहान राज्ये कायम राहून त्यांच्यावर आलेल्या परचक्राचेंही निवारण झालें असतें पण त्या वेळीं हिंदुस्थानांत इतक्या विशाल आणि उदात्त कल्पनांचा पुरुषच कोणी नव्हता. मराठेशाही- मध्ये ही एकोप्याची कल्पना कांहीं थोडीबहुत उत्पन्न झाल्यासारखी वाटत होती, पण दुर्दैवानें तीही फार दिवस टिकली नाही. इटलीमध्ये चार्ल्स आल्बर्ट किंवा व्हिक्टर इमॅन्युएल ह्यांच्यासारखे जसे राजे झाले तशा कल्पनांचे हिंदुस्थानांत त्या वेळीं कोणीही राजे नव्हते; व जर्मनीमध्ये स्वतंत्रतेसाठीं पाहिजे ते करण्याला जसे लोक तयार झाले होते नसे लोकही या वेळीं हिंदुस्थानांत नव्हते. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची कल्पना त्या वेळीं हिंदुस्थानांत नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. शौर्य, धाडस, पराक्रम हे गुण हिंदुस्थानांत होते. आपापल्यापुरता आत्माभिमान किंवा प्राताभिमान किंवा जात्याभिमानही होता. मात्र देशाभिमान होता किंवा नाही हा प्रश्न आहे. जर्मन लोकांच्या मनांत जो स्वदेशाभिमान आणि जी स्वातंत्र्यप्रीति उच्चंबळली होती, तशी हिंदुस्थानांत कोठेही दिसून आली नाही. एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना, आपसांत न भांडतां परशत्रूशीं सगळ्यांनीं एक होऊन लढण्याची कल्पना ह्या त्या वेळीं नव्हत्या. जो देश अफाट आहे आणि ज्यामध्ये पुष्कळ निरनिराळीं राज्ये आहेत, त्यांच्यावर परचक्र आलें असतां इटलीनें किंवा जर्मनीनें स्वसंरक्षणाचा जो मार्ग स्वीकारला तोच उत्तम होय.

वर नमूद केलेलीं कित्येक महत्त्वाचीं तत्त्वे युरोपियन राष्ट्रांनीं उपयोगांत आणलेलीं होती. लोकांचीं मनें राजांच्या जुलमांनीं अगदीं विह्वल गेलीं होती व आपला देश उचतीला येण्याकरितां त्याला आणि त्यांतील लोकांना पूर्ण स्वतंत्रता जरूर असली पाहिजे, ह्या गोष्टी त्यांच्या हाडामांसांत खिळून गेल्या होत्या. शिक्षणाच्या योगाने त्यांना राष्ट्रीय ऐक्याची किंमत पूर्णपणें कळून चुकलेली होती. विद्यार्थ्यांना अभ्यासापेक्षां राज्यक्रांतीमध्ये जास्त गोडी लागली होती. व्यापाऱ्यांना नफ्यापेक्षां राष्ट्रीय स्वतंत्रता जास्त प्रियकर झाली होती. आणि राजांना आपल्या खाजगी लहानशा राज्यापेक्षां आपल्या देशाचें लोकसत्तात्मक राज्य जास्त हितकारक दिसूं लागलें होतें. सरदार आणि शेतकरी आपसांतील उच्चनीच भाव आपल्या देशासाठीं बाजूला ठेवण्याला तयार

झाले होते. फार काय, आपला देश, आपली स्वतंत्रता आणि आपलें एक-राष्ट्रीयत्व यांच्या प्राप्तीसाठीं त्या वेळीं हंगारी, इटली, जर्मनी वगैरे ठिकाणचे लोक आपलें घरदार, संपत्ति, ऐशआराम, बायकामुलें इतकेंच नव्हे तर स्वतःचे प्राणही खर्ची घालण्याला तयार झाले होते. अशा प्रकारची त्या राष्ट्रांची तयारी झालेली असल्यामुळे जेव्हां त्यांच्यावर स्वतंत्रतेची लाट आली तेव्हां ते स्वतंत्र होऊन गेले; आणि त्यांनीं आपलीं शेते उत्तम प्रकारें नांगरून ठेवलीं होती म्हणून जेव्हां स्वतंत्रतेचा पाऊस पडला तेव्हां त्यांच्या शेतांतून चांगलें पीक आलें. त्या वेळीं शेतांत पिकलेलें धान्य तीं राष्ट्रे अजून खात आहेत व तें त्यांना आणखीही कित्येक वर्षे पुरेल !

काळ : अग्रलेख, ता. २०-३-१९०३

★ आम्ही स्वतंत्र असतो तर राज्यारोहणामध्ये मोठा विरस झाला असता.

मागील अंकी पिकाच्या पाहणीच्या उपसंहारासंबंधाने लिहीत असतांना त्या लिहिण्याच्या ओघांत इटली आणि जर्मनी यांच्या सादृश्यावरून असा एक विचार आला होता की, हिंदुस्थानावर पाश्चिमात्य राष्ट्रांची परचक येऊ लागली त्या वेळी हिंदुस्थानांतील राजे एक झाले नाहीत म्हणून त्यांच्यावर पुढे अनेक दुर्धर प्रसंग कोसळले. पण ह्या विचाराच्या पुढेच दुसरा एक विचार मनामध्ये असा आला की, जर त्या वेळी हिंदुस्थानांतील राजे आणि सामान्य लोक हे एक झाले असते तर काय झाले असते, तर त्याचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम घडले असते, आणि त्या परिणामांच्या योगाने हिंदुस्थानांत काय काय फरक पडून आज हे आपले हिंदुस्थान कोणत्या स्थितीमध्ये असते ? हे जे अनेक तरंग मनांत उभे राहिले त्यांचा त्या लेखाशी फारसा संबंध नसल्यामुळे ते त्या वेळी तसेच दाखून ठेवणे भाग पडले. परंतु वर दिलेले प्रश्न हे एक दृष्टीने महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांचाच स्वतंत्रपणे विचार करण्याचे आज योजिले आहे.

हिंदुस्थानची हल्ली किती दीन दशा झालेली आहे, हे प्रत्येकाला दिसतच आहे. आणि फ्रेंच लोक किंवा डच लोक हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याला येऊ

छागले त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील राजे आणि हिंदुस्थानांतील लोक हे सर्व हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां एक झाले असते तर त्या गोष्टीचे आज हिंदुस्थानावर किती चांगले परिणाम झाले असते हें आपल्याला आतां पाहवयाचें आहे. आपल्या हल्लींच्या दीन स्थितीत ते चांगले परिणाम पाहवयाचे म्हणजे कल्पनाशक्तीनें आपल्याला पुष्कळच मदत केली पाहिजे. आपली कल्पनाशक्ति आपल्याला हातांत धरून जर ते चांगले परिणाम दाखविणार नाही, तर ते आपल्याला कधींही दिसावयाचे नाहीत. वस्तुस्थितीच्या काळोखांत पृथ्वीच्या तळाशीं बसून ते परिणाम आपल्याला कधींही दृग्गोचर व्हावयाचे नाहीत. कल्पनारूपी पाक्षिणीच्या पंखांवर बसून आपण हें भूतल सोडून उंच वातावरणामध्यें भराच्या मारिल्या पाहिजेत, तरच आपल्याला हा सुंदर आणि स्पृहणीय देखावा पाहण्याला मिळणें शक्य आहे. हिंदुस्थानचा नकाशा हल्लीं रक्तरंगानें किती लालभडक झाला आहे, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसतच आहे. पण दीडशें वर्षांच्या पूर्वीं जर हिंदुस्थानांतील राजे आणि हिंदुस्थानांतील लोक परचक्राच्या निवारणासाठीं, स्वतंत्रतेच्या संरक्षणासाठीं आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या संस्थापनेसाठीं एक झाले असते, तर हिंदुस्थानचा नकाशा आज जसा दिसला असता तसा तो रंगविणें असेल तर त्यासाठीं लागणारे रंग ह्या जड पृथ्वीच्या पोटांतील खाणींत सांपडावयाचे नाहीत. रंगाचे पेले प्रत्यक्ष कल्पनादेवीनेंच भरून आपल्या हातांमध्ये आणून दिले पाहिजेत. अंतरिक्षांत संचार करणाऱ्या ढगांचे क्षण-क्षणीं पालटणारे रंग, अरुणोदयाच्या वेळेपूर्वींचे पूर्वेकडील आकाशांतील रंग, अस्तमानानंतर संधिप्रकाशाचे रंग, कालाच्या अनंत अवधीमध्ये संचार करणाऱ्या चित्ताला पसंत पडलेले निराशेचे आणि आशेचे चंचल रंग, ढगांमध्ये सूर्यकिरणांप्रमाणें मनामध्ये ईश्वरी चैतन्य प्रतिबिंबित झाल्यानंतर त्या मनामध्ये लखलख लखलख करूं लागणारे तेजोमय रंग, इत्यादि निरनिराळ्या तऱ्हेच्या रंगांच्या संमिश्रणानें, विनिर्मित अशा रंगानें भरलेले सुवर्णाचे पेले आणि चित्रफलकावर चित्रें काढण्याच्यापूर्वीं चित्रकार ज्या कलमानें चित्र काढतो, किंवा कागदावर कविता लिहिण्याच्या आधीं कवि ज्या कलमानें कविता लिहितो ते दिव्य आणि स्पर्शरहित कलम कल्पनादेवानें आपल्याजवळ आणून दिलें, तरच वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचा हिंदुस्थान देशाचा नकाशा आपल्याला काढतां येईल. पण ही सामग्री ज्यांच्यापाशी नाही, व इतमाग्याला

ब्रह्मविद्येप्रमाणें ज्यांच्या मनाला कल्पनाशक्ति कधी शिवलीच नाही आणि आळशी मनुष्यावर संपत्तीच्याप्रमाणें ज्यांच्यावर कल्पनादेवीची प्रसन्नता कधी झालेलीच नाही, त्यांना हिंदुस्थानचा नकाशा कसा झाला असता हें दिसणें अशक्य आहे. सारांश, जे अधिकारी आहेत त्यांनाच घेऊन आपण आतां या प्रस्तुत विषयाकडे वळूं.

हिंदुस्थान देश ही परदेशांतील दरवडेखोरांची उतारपेठ, परदेशांतील वाटमाऱ्यांची धर्मशाळा, परदेशांतील लुटारूंचें सदावर्त आणि परदेशांतील चांचे लोकांचें अन्नछत्र, अशी स्थिति पुष्कळ दिवसांपासून चालत आलेली होती. हिंदुस्थानांतील लोक हिमालयाच्या आणि विंध्याचलाच्या गुहांमधून तपश्चर्या करीत असतांना, कुरुक्षेत्रांत आणि ब्रह्मावर्तात यज्ञयागादि कर्मे करीत असतांना, सरस्वतीच्या आणि गंगेच्या तीरांवर स्नानदानतपोनियमादिकांचें आचरण करीत असतांना, व मंदिरांतून आणि अरण्यांतून रामायण आणि भारत यांचें पठण करीत असतांना, त्या निरुपद्रवी आणि ब्रह्मकर्मामध्ये निमग्न झालेल्या लोकांवर परदेशच्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांनी थोड्याथोडक्या स्वाऱ्या केल्या आहेत असें नाही. प्रथमतः हिंदुस्थानावर ज्या स्वाऱ्या आल्या त्या सर्व वायव्य दिशेकडून आल्या. इराणचा राजा डरायस यानें इराणमधून येऊन सिंधुनदापर्यंत प्रांत काबीज केल्याचें इतिहासावरून दिसतें. परंतु मॅसिडोनियामध्ये अलेक्झांडर हा एक राजा अतिशय प्रबळ होऊन त्यानें इराण देश काबीज केला, व तेथून हल्लीं ज्याला अफगाणिस्थान म्हणतात तो बॅक्ट्रियाचा भाग पादाक्रांत करून अलेक्झांडरनें सिंधुनद उतरून पंजाबमध्ये प्रवेश केला व बियास नदीपर्यंत त्याच्या सैन्यानें सर्व प्रांत पादाक्रांत करून टाकला, तेव्हांपासून गिझनीच्या महंमदापर्यंत बारीकसारीक स्वाऱ्या वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानावर येत होत्या. पण गिझनीच्या महंमदाच्या स्वाऱ्या त्या सर्वांमध्ये जास्त विघातक झाल्या. गिझनीच्या महंमदाच्या पाठीमागून विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आणि हिंदुस्थानला विशेष विघातक अशी स्वारी म्हटली म्हणजे महमद घोरी याची होय. अलेक्झांडरपासून महमद घोरीपर्यंत ह्या ज्या तीन विशेष आहितकारक स्वाऱ्या हिंदुस्थानवर झाल्या, त्यांच्या वेळीं हिंदुस्थानावर निरनिराळीं अनेक राज्ये होती व त्यांजवर त्या त्या ठिकाणचे राजे अंमल करीत होते. पण वायव्य दिशेकडून ह्या ज्या स्वाऱ्या येत होत्या त्यांचें निवारण करण्याकरितां

हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या राजांनीं कायमचे कांहीं उपाय योजून ठेवले होते असें कोठेही दिसून येत नाहीं. अलेक्झांडरनें हिंदुस्थानवर स्वारी ख्रिस्ती शतका-पूर्वी ३२७ ह्या वर्षी केली. आणि महमद घोरीची धाड हिंदुस्थानवर ख्रिस्ती शकानंतर ११८९ मध्ये पडली. ह्या सुमारे पंधराशे वर्षांच्या अवधीमध्ये हिंदुस्थानावर किती तरी वेळां परचक्रें आलीं असतील. पण हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आपली झोंप यत्किंचितही ढळूं दिली नाही. अलेक्झांडरच्या वेळी त्याच्या सवालाख सैन्याला तोंड देण्याला झेलम नदीच्या कांठीं एकटा पोरसच उभा राहिला. त्या वेळीं पंजाबांतील बाकीचे राजे कोठें होते ? आणि आपल्या देशावर आलेलें परचक्र टाळण्यासाठीं त्यांनीं काय केलें ? अलेक्झांडर एकट्या पोरस राजालाच जिंकण्याकरितां आलेला नव्हता. त्याची महत्वाकांक्षा फार विलक्षण होती. त्याला जितके दश जिंकवायला आणि जितकी संपत्ति लुटावयाला मिळेल तितकी पाहिजे होती. आतां देश जिंकवायला नाहीत, म्हणून मरते वेळीं ज्या अलेक्झांडरला वाईट वाटलें, तो हिंदुस्थानांतील एकट्या पोरस राजालाच जिंकवायला आलेला नव्हता. तो हिंदुस्थानांतील प्रत्येक राजाचें डोकें आपल्या पायाखालीं ठेवण्याकरितां आलेला होता. बियास नदीच्या कांठावर त्याचीं सैन्ये आणि निशाणें येऊन थडकल्यानंतर त्या बियास नदीच्या कांठावरून त्याला परीकडील मगध देशाचें राज्य दिसूं लागलें व त्याचे शिपाई थकून आणि कंटाळून गेलेले नसते आणि ते इच्छेप्रमाणें वागण्याला तयार झाले असते, तर अलेक्झांडरनें पाटलीपुत्राच्या तटांवर मॅसिडोनियाचें निशाण खात्रीनें उभें केलें असतें. पण त्याच्याबद्दल त्या वेळच्या हिंदुस्थानांतील इतर राजांनीं कांहीं तरी काळजी घेतली होती काय ? ज्याच्यावर प्रसंग गुदरेल त्यानें वाटेल तसें करावें, बाकीच्यांचा त्याच्या दुःखपरिहारशीं कांहीं एक संबंध नाही, अशी स्थिति त्या वेळीं हिंदुस्थानांत होती, अलेक्झांडरचें सवालाख सैन्य म्हणजे कांहीं फार नव्हतें. हिंदुस्थानांतील कांहीं राजांचीं सैन्ये एकत्र झालीं असतीं तर त्यांची संख्या याच्या दसपट झाली असती. पण हें करावें कोणी ? आणि ही कल्पना होती कोणाच्या डोक्यांत ? बिचाऱ्या पोरस राजावर प्रसंग आला. त्याच्यानें लढवेल तेथपर्यंत तो लढला आणि अखेरीस एखाद्या पशूप्रमाणें दांतांत गवैत धरून तो शत्रूला शरण गेला.

ही अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळची गोष्ट झाली. आतां आपण गिझनी-

महमदाच्याकडे बळ. ह्या बहसद्वारेने तर एक नव्हे, दोन नव्हे, हिंदु-स्थानावर बारा स्वाऱ्या केल्या. पण ह्यांतही बरच्य़ासारखाच प्रकार विसून येतो. ज्याच्यावर प्रसंग येईल त्याने मरावे; सगळ्यांनी मिळून कांहीं तरी तजवीज लावणे ही कल्पना कोठेच दिसत नाही. भटिया, मुलतान, ठाणेश्वर, काश्मीर, कनोज, मथुरा, सोमनाथ वगैरे ठिकाणे महमदाने एकापाठीमागून एक काबीज केली. पण मुलतान गेलें तेव्हां ठाणेश्वराला कळ आली नाही, किंवा ठाणेश्वर गेलें तेव्हां कनोजला हळहळ वाटली नाही. महमदाने मथुरेवर हल्ला केला, आणि मथुरेतील राधाकृष्णांची डोकी फोडली तरी सोमनाथाचे डोळे उघडले नाहीत. अशी स्थिति असल्यामुळे महमदाला हिंदुस्थानांत वाटेल तशी दांडगाई करितां आली. ह्या वेळींही सगळ्या राजांनी एकत्र मिळून संयोगसंधि करून लढण्याची कल्पना नव्हती. नाही म्हणावयाला महमदाच्या पूर्वी सबक्तगिनाने जेव्हां हिंदु-स्थानावर स्वारी केली, त्या वेळीं लाहोरच्या सुभ्यावर जयपाळ या नांवाचा राजा राज्य करित होता, त्याच्या डोक्यांत या कल्पनेचा कांहीं अंश होता. त्याला आपल्या लोकांच्या धर्मभोळेपणामुळे सबक्तगीनपाशीं तह करणे भाग पडलें. परंतु कांहीं वेळाने त्याने कलंजर, अजमीर, दिल्ली, कनोज वगैरे ठिकाणचे राजे आपल्या सभोवतीं गोळा करून शत्रूला लढाई दिली. गिझनीच्या महमदाच्या वेळीं एकदां ग्वाल्हेर, उज्जैन, कलंजर, कनोज, अजमीर, वगैरे ठिकाणचे राजे आपसांत संयोगसंधि करून शत्रूशीं लढण्याकरितां तयार झाले होते. चितोरच्या वेढ्याच्या वेळीं बहुतेक रजपूत अह्माउद्दिनाच्या विरुद्ध एकत्र झाले होते; व इंग्लिशांच्या विरुद्ध सर्व मराठे राजांना उठविण्याचा नाना फडणिसांनी प्रयत्न केला होता. परंतु ही पद्धत तेथील राजांच्या मनांत चांगली ठसली नसल्यामुळे तिचा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठीं जितका फैलाव व्हावयाला पाहिजे तितका तो कधींच झाला नाही. हिंदूंच्या दंडनीतीच्या पुस्तकांतून राजांनीं असे संयोगसंधि करावे, तसे संयोगसंधि करावे, अशीं पुष्कळ वर्णने सांगितलेलीं असतील; पण त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग हिंदुस्थानांतील राजांनीं हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रीयत्वासाठीं आणि स्वातंत्र्यासाठीं केल्याचें फारच विरळा दिसून येतें.

हिंदुस्थानावरील तिसरी महत्त्वाची स्वारी म्हटली म्हणजे महमद घोरी याची होय. महमद घोरीने स्वारी केली त्या वेळीं हिंदुस्थानांत पुष्कळ रजपूत राजे राज्य करित होते; व त्या वेळीं मुसलमानांच्या स्वाऱ्या ह्या इतक्या वारंवार

होऊं लागल्या होत्या कीं, नवीन स्वारी केव्हां होईल याचा कांहीं एक नियम नव्हता. अशा वेळीं रजपूत राजांनीं काय करावयाला पाहिजे होतें ? गिझनीचा महमद गेला तर त्याचा काका दुसरा येणार, ही गोष्ट उरलेली असतांना हिंदु-स्थानांतील रजपूत राजांनीं त्याबद्दल काय तजवीज करून ठेविलेली होती ? रशिया अफगाणिस्थानांतून हिंदुस्थानांत येईल ही भीति कायमची असल्यामुळे इंग्लिशांनीं वायव्येकडील सरहद्दीवर जसा बंदोबस्त ठेविला आहे आणि अफगाणिस्थानच्या अमिराला आपल्या हाताखाली घालून ठेविलें आहे, किंवा चिनांत कांहीं तरी गडबड होणार हें खास असल्यामुळे इंग्लंडनें जपानशीं आधींच संयोगसंधि करून ठेविली आहे, तशा प्रकारची दूरदर्शित्वाची योजना त्या वेळच्या रजपूत राजांनीं काय केली होती ? दिल्ली, अजमीर, कनोज, गुजराथ येथील सिंहासनावरून मोठमोठे रजपूत राजे विराजमान झालेले होते. पण त्यांनीं आपल्या भावी संकटांची काय तरतूद करून ठेविली होती ? आपसां-तील हाडवैराचे किल्ले आणि परस्परभांडणांचे संयोगसंधि ही मात्र तयारी त्यांनीं करून ठेविली होती. त्या वेळीं दिल्ली येथें पृथ्वीराज हा राज्य करित होता; व कनोजचें राज्य जयचंदाकडे होतें. हे दोन राजे त्या वेळीं सर्व रजपुतां-मध्ये प्रमुख होते. परंतु त्या दोघांचें आपसामध्ये जें वैमनस्य होतें तें त्यांच्या नाशाला, इतकेंच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानच्या भावी नाशाला, कारण झालें. कारण, महंमद घोरीच्या स्वारीपासूनच हिंदुस्थानावर मुसलमानांचा अंमल कायमचा झाला. महंमद घोरीनें पृथ्वीराजावर स्वारी केली, तेव्हां जयचंदाला आनंद झाला. जेव्हां आपल्या जन्मभूमिरूप आईवर महंमद घोरी बलात्कार करित होता, आणि जेव्हां आपल्या बंधुसमान पृथ्वीराजाचा महंमद घोरी पराभव करित होता, तेव्हां जयचंदाला एखाद्या अत्यंत नीच कुलांगाराप्रमाणें समाधान वाटत होतें. परंतु आपल्या निष्ठे स्वभावाबद्दलचें प्रयश्चित्त जयचंदालाही लवकरच मिळालें. पृथ्वीराजाचा पराभव केल्यानंतर महंमद घोरीनें दुसऱ्याच वर्षीं जयचंद-चेंही चंदन उडविलें. अशा रीतीनें हिंदुस्थानांतील राजांच्या आपसांतील वैमन-स्यावर महंमद घोरीनें तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी जी इमारत उभारली ती औरंगजेबाच्या मरणपर्यंत पांचशें वर्षे अव्यहत टिकली.

हिंदुस्थाननें ही पांचशें वर्षे मुसलमानांच्या गुलामगिरीत घालवली, तरी हिंदुस्थानचे डोळे उघडले नाहीत. औरंगजेबाच्या मरणानंतर अठराव्या शतका-

च्या प्रारंभी सर्व हिंदुस्थानचे राजे आणि लोक एक झाले असते तरी देखील त्यांचे पुष्कळ कल्याण झाले असते. ह्या पांचशे वर्षांच्या मुसलमानी जुलुमाच्या सुकाळामध्ये हिंदुस्थानावर तैमुरलगाच्या स्वारीशिवाय दुसऱ्या परकीय लोकांच्या विशेष म्हणण्यासारख्या स्वाऱ्या झाल्या नाहीत. परंतु अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून दुसऱ्या एक प्रकारच्या नवीन स्वाऱ्यांना सुरुवात झाली. अठराव्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानावर झालेल्या स्वाऱ्या हिंदुस्थानच्या वायव्य दिशेकडून आल्या; परंतु यापुढच्या स्वाऱ्या पश्चिमेकडून येऊ लागल्या. येथपर्यंतच्या स्वाऱ्या जमिनीवरच्या होत्या. याच्या पुढच्या स्वाऱ्या समुद्रावरून होऊ लागल्या. एवढा वेळपर्यंत एशियांतील लोकच हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करीत होते. पण आतां युरोपांतील लोक येऊन हिंदुस्थानावर धाड घालू लागले. हिंदुस्थानांतील माल ह्या वेळीं युरोपांत पुष्कळ जात असल्यामुळे इकडील संपत्तीची तिकडे फार प्रख्याति झालेली होती. व ती संपत्ति आपल्याला मिळावी म्हणून युरोपियन राष्ट्रांच्या नोंडाला पाणी सुटत चालले होते. पूर्वी हिंदुस्थानांतील माल अरब लोक अरबस्थान, एशिया मायनर या देशांतून इटलीच्या किनाऱ्यावरून युरोप खंडांत नेत असत. परंतु याच्यापेक्षां जवळची आणि समुद्राची वाट आपल्याला मिळाली तर आरबी लोकांच्या हातचा व्यापार आपल्या हातांत येऊन आपल्याला पुष्कळ फायदा होईल असें युरोपियन लोकांना वाटू लागले. असा मार्ग शोधून काढण्याच्या प्रयत्नांत असतांना एकाला अमेरिका सांपडली आणि दुसऱ्याला केप ऑफ स्टॉर्म्स मिळाले, परंतु हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने त्या केप ऑफ स्टॉर्म्समधील सर्व वादळे शांत होऊन ते केप ऑफ गुड होप झाले व वास्को-डि-गामाचे पहिले पांढरे (कारण तो गोरा होता) पाय हिंदुस्थानला लागले. हा पहिला युरोपियन अनुग्रह झैमोरिन ऑफ कॅलिकत ह्याजवर झाला. हे उंटाचे पिलू घरांत घेतले तर ह्यापासून पुढे काय अनर्थ ओढवतील ह्याची कल्पना झैमोरिनला नव्हती. तरी पण त्या वेळीं युरोप आणि एशिया ह्यांच्यामधील व्यापाराचा एशियाच्या हितासाठीं नेआण करणारे जे अरब लोक होते, त्यांना मात्र त्यापासून ओढवणाऱ्या अनर्थाची बरोबर कल्पना आली. ह्यांना आश्रय देऊ नये म्हणून त्या अरब लोकांनीं झैमोरिनला पुष्कळ सांगितले. व त्यांचे सांगणे झैमोरिननें ऐकले असते, तर आज हिंदुस्थान इतके धुतलेले दिसले नसते. आरब व्यापारी झैमोरिनला हा जा सद्धा देत होते

तो हिंदुस्थानच्या किंवा एशियाच्या सार्वजनिक हितासाठी देत नसून ते आपल्या खासगी फायद्यासाठी देत होते, असा आक्षेप युरोपियन लोक येथे घ्यावयाला कधीही चुकावयाचे नाहीत. पण ते आरबी व्यापारी स्वार्थासाठी असे म्हणत असले म्हणून तरी काय झाले ? हल्ली युरोपियन राजे तरी काय करीत आहेत ? आपल्या देशांतील व्यापाऱ्यांचे आणि व्यापाराचे हित होण्यासाठी त्यांनी काय केले नाही ? पण हिंदुस्थानांत त्या वेळी आपल्या व्यापाऱ्यांचे जे हित तेच आपल्या देशाचे हित ही साधी गोष्ट जाणण्याइतका देखील कोणी शहाणा राजा नव्हता. युरोपियन व्यापाऱ्यांचा हिंदुस्थानांतील राजांनी मोठा आदरसत्कार करून त्यांना आपल्या घरांत घेतले. ह्याप्रमाणे वास्को-डि-गामाने हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर भोक पाडले. आणि एकदां भोक पडल्यावर मग काय विचारातां ? एका मागून एक असे ते हिंदुस्थानांत घुसूं लागले. अलबुर्कने हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा व्यापला. फ्रेंचांनी पूर्व किनाऱ्यावर आपले बावटे लावले व डच लोक जावा, सुमात्रा, अंबोयना ही ठिकाणे आमचीच असे म्हणू लागले. इंग्लिश लोक मात्र अजून आलेले नव्हते ! प्रबळ रोग ज्याप्रमाणे शरीराचे एकेक भाग व्यापून टाकितो, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या समुद्र किनाऱ्यावरील बरीच ठिकाणे युरोपियन लोकांनी हळूहळू ह्या रीतीने व्यापून टाकिली. तरी हिंदुस्थानांतील लोक अगदी बेफिकीर होते. वास्तविक त्यांचे डोळे उघडावयाला पाहिजे होते. परकीय लोकांच्या स्वाऱ्या म्हणजे काय असते याचा अनुभव त्यांना त्या वेळी पुष्कळ आलेला होता. अलेक्झांडरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली तेव्हा ती पहिली परकीय स्वारीची खेप असल्यामुळे, कदाचित् लोकांनी तिकडे दुर्लक्ष केले असेल; व त्या स्वारीचे वाईट परिणाम त्यांना फारसे भोगावे लागलेले नसल्यामुळे त्यांनी गिझनीच्या महंदाच्या स्वाऱ्यांकडेही कदाचित् दुर्लक्ष केले असेल. पण त्यानंतर पुढे हिंदुस्थानांतील लोकांना जुलमापासून जो त्रास झाला तो इतका होता की, तो प्रत्यक्ष पशूदेखील विसरले नसते पण हिंदुस्थानांतील लोक तो देखील विसरले. कारण हिंदुकुश पर्वतावरून येणाऱ्या स्वाऱ्यांची लाट थांबल्यानंतर पश्चिमेकडून समुद्रावरून येणाऱ्या परकीय स्वाऱ्यांच्या लाटेला योग्य प्रतिबंध करण्यासाठी त्यांनी कांहीच केळ नाही. युरोपियन लोक पहिल्याने व्यापारासाठी म्हणून आले. परंतु येथे हळूहळू राज्य स्थापन करावे अशी इच्छा त्यांना उत्पन्न होऊ लागली; व फ्रेंचांना सरदार डुप्ली याची तर महत्त्वा-

कांक्षा सर्व हिंदुस्थानभर फ्रेंच साम्राज्य स्थापन करण्याची होती. स्वदेशाचा व्यापार बुडून परदेशाचा व्यापार वाढू लागला तर त्या व्यापारासाठी प्रतिबंध करणे हे हिंदुस्थानांतील राजांचे आणि लोकांचे कर्तव्यकर्म होतें. परंतु हिंदुस्थानांतील शिपाई चाकरीला ठेवून त्यांच्याकडूनच येथील राजांना जिंकून येथे आपण आपले साम्राज्य स्थापन करू अशी महत्त्वाकांक्षा जेव्हा दुपलीच्या मनामध्ये उत्पन्न झाली व जेव्हा तो त्यासाठी उघड उघड प्रयत्न करू लागला, तेव्हा तरी निदान त्याला हिंदुस्थानांतील राजांनी आणि लोकांनी एक होऊन प्रतिबंध करावयाला पाहिजे होता. ती प्रतिबंध करण्याची वेळ होती व आपल्याच जातभाईंच्या विरुद्ध लढण्याकरितां फ्रेंचांची मदत न घेतां सगळ्या हिंदुस्थानांतील जातभाईंनी एकत्र होऊन फ्रेंचांच्या विरुद्ध लढण्यासाठीं तयार व्हावयाला पाहिजे होतें. असें झालें असतें, तर आज हिंदुस्थानचें भाग्य किती तरी उदयाला आलेलें आपल्याला दिसलें असतें ! परचक्र येऊं द्यावयाचें नाहीं, किंवा आलें तर त्याचें निवारण करावयाचें, ह्या एकच कल्पनेनें सर्व हिंदुस्थान प्रेरित झालें असतें तर ती एक कल्पना हिंदुस्थानच्या विस्कळित झालेल्या सर्व भागाला एकत्र बांधून टाकण्याला फार उपयोगी पडली असती.. त्या वेळचे शत्रु हे समुद्रांतून हिंदुस्थानावर हल्ला करणारे असल्यामुळे व सुरते पासून कलकत्त्यापर्यंत हिंदुस्थानचा सर्व किनारा उघडा असल्यामुळे शत्रु कोठें उतरून हल्ला करतील ह्याचा नेम नसल्याकारणानें जेथें शत्रु येईल तेथल्या राजानें किंवा लोकांनीं त्याच्यापाशीं लढावें, अशी व्यवस्था ठेवून हिंदुस्थानावरचें परचक्र टळलें नसतें. त्यासाठीं सर्व राजांची मिळून एक निराळीच सेना तयार करावी लागली असती व ही सेना पाहिजे त्या ठिकाणीं नेतां आलीं असती. उत्तरेकडून स्वारी येण्याची त्या वेळीं फारशी भीति नव्हती व असतीच तरी तिकडच्या मार्गाच्या संरक्षणासाठीं कांहीं सैन्य आणि एकंदर समुद्रकिनाऱ्याच्या संरक्षणासाठीं बाकीचें सैन्य अशी व्यवस्था झाली असती, तर हिंदुस्थानचें परकीय शत्रूपासून चांगलें संरक्षण झालें असतें. कारण, हल्लींच्याप्रमाणें तेव्हाही हिंदुस्थानास हिंदुशुशुपर्वत आणि समुद्रकिनारा या दोन बाजूंनींच विशेष भीति होती. ब्रह्मदेश, सयाम वगैरे बाजूंनीं परचक्र येण्याचें भय नव्हतें. वायव्येची सरहद्द आणि समुद्रकिनारा यांचें संरक्षण करण्याला हिंदुस्थानच्या संयुक्त सैन्याला फारसें जड गेलें असतें असें नाहीं. उत्तरेस दिल्लीतील मोगल

बादशहा, फरूकशाहर, महंमदशहा वगैरेचें पुष्कळ वजन होतें व दक्षिणेंत बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं तर आपली सत्ता चांगलीच बसविलेली होती. हे प्रमुख होऊन ह्यांनीं जर हिंदुस्थानच्या सर्व राजांना एकत्र केलें असतें, तर लाहोरचे सुभेदार, दिल्लीचे बादशहा, अयोध्येचे नबाब, बंगालचे सुभेदार, राज-पुतान्यांतील रजपूत राजे, ग्वाल्हेरचे शिंदे, इंदूरचे होळकर, नागपूरचे भोसले, पुण्यांतील पेशवे, रोहिलखंडांतील रोहिले, हैदराबादचे निजाम आणि मद्रासे-कडील नायर आणि नाईक. यांच्यापुढें युरोपियन लोकांचें कांहीं एक चाललें नसतें. पण इतके सगळे राजे एक झाले असते, म्हणजे अर्थातच ह्यांच्यांतील खासगी वैमनस्य मोडून गेलें असतें, व त्यांच्यांत कांहीं तंटेबरेडे उपस्थित झाले असते, तर ते तडजोडीनें मोडण्यांत आले असते. अशी व्यवस्था सुरू झाली असती म्हणजे अर्थातच लढाईचें कारण न उरून सर्वत्र शांतता झाली असती. बाहेरून परचक्राचें भय नाहीं आणि आंतून शांतता आहे, अशा प्रकारची स्थिति हिंदुस्थानासारख्या सुपीक आणि सुसंपन्न देशाला प्राप्त झाली असती, तर त्या वेळच्या बुद्धिमान लोकांनीं त्या स्थितीचा काय काय फायदा करून घेतला नसता ? हल्लीं हिंदुस्थानावर इंग्रजांचें राज्य आहे, म्हणून हिंदुस्थानांत आगगाड्या, तारायंत्रे आणि दुसऱ्या अनेक पश्चिमात्य सुधारणा झाल्या आहेत असें कित्येकांचें मत आहे. पण आपण ज्या स्थितीची हल्लीं वर दिल्याप्रमाणें कल्पना करीत आहों तशी स्थिति आपल्या सुदैवानें झाली असती, आणि हिंदुस्थानावर हिंदुस्थानचेंच राज्य असतें, तर हिंदुस्थानानें सहस्रगट सुधारणा केल्या असत्या. सर्व हिंदुस्थान एक होऊन स्वतंत्र राहिलें असतें तर त्यांत पूर्वींचे उद्योगधंदे न बुडतां पश्चिमेकडील नवीन उद्योगधंदे सुरू झाले असते. तिकडे वाफेचा उपयोग करून घेण्याची कल्पना निघाल्याबरोबर बाकीच्या देशांतील लोकांप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील लोकांनींही आपल्या इकडे आगगाड्या आणि आगबोटी सुरू केल्या असत्या; व जे मूर लोक पूर्वीं हिंदुस्थानांतील माल गलबतांतून व्हेनिसला नेत होते, तेच आगबोटींतून नेऊं लागले असते. हल्लीं हिंदुस्थानची जी अगणित संपत्ति यूरोपमध्ये गेलेली आहे ती न जातां आपल्या स्वतंत्र राष्ट्राच्या व्यापारामुळें तिकडील किती तरी संपत्ति आपल्या इकडे आली असती व हिंदुस्थान अमेरिकेपेक्षाही जास्त श्रीमंत झालें असतें. हिंदुस्थानच्या पोटांत नानाविध धातु

भरलेल्या आहेत. त्या खणून उद्योगी लोकांनीं येथेही मोठमोठे लोखंडाचे कारखाने काढले असते, व त्या कारखान्यांतून कामें करितां करितां इतर लोकांप्रमाणें येथल्या लोकांनींही कांहीं नवीन शोध लाविले असते. त्याचप्रमाणें स्वतंत्र हिंदुस्थानचे विचारही स्वतंत्रच राहिले असते. स्वतंत्रतेचा उपभोग घेणाऱ्या हिंदुस्थानांत उत्तम कवि, उत्तम ग्रंथकार, उत्तम कारागीर, उत्तम शिल्पकार, उत्तम अर्थशास्त्रवेत्ते, उत्तम तत्त्ववेत्ते, उत्तम चित्रकार वगैरे सर्व प्रकारचे उत्तम लोक निपजून त्यांनीं हिंदुस्थान देश उत्तमांतील उत्तम करून ठेविला असता. स्वतंत्र हिंदुस्थानापासून एशिया खंडांतील इतर देशांचाही पुष्कळ फायदा झाला असता. स्वतंत्र हिंदुस्थानानें बाकीच्या एशियाटिक देशांची स्वतंत्रता कायम राखण्याला मदत केली असती ब्रम्हदेश ब्रम्ही लोकांच्या ताब्यांतून त्यानें जाऊं दिला नसता. सयामच्या मुलखांत परकीय लोकांचें प्राबल्य त्यानें होऊं दिलें नसतें. एशियाटिक तुर्कस्थानमध्ये रशियाचा प्लेग जो पसरला आहे त्याजवर त्यानें सर्व्हेलन्स ठेविलें असतें. इराणच्या दरबारांत इराणच्या शहाचेंच अस्तित्व कायम राहावें, यासाठीं त्यानें लक्ष पांचविलें असतें. चीनच्या जुनाट साम्राज्याच्या अंगाचे तुकडे तुकडे होऊं नयेत म्हणून ढालीप्रमाणें तो त्याच्या पुढें येऊन उभा राहिला असता; व जपान हा आपला धाकटा स्वतंत्र भाऊ म्हणून त्यानें त्याला प्रेमालिंगन दिलें असतें. सारांश, एशिया खंडांत स्वतंत्रतेचा संरक्षक म्हणून हिंदुस्थानची ख्याति झाली असती. जुलुमानें गांजलेले लोक हिंदुस्थानची मदत मागण्याकरितां त्याजकडे धांवत आले असते व हिंदुस्थानच्या आरमारांनीं आणि सैन्यांनीं लढाया जिंकून स्वतंत्रतेच्या शत्रूंचा बीमोड करून टाकला असता. अमेरिकेंतल्याप्रमाणें हिंदुस्थाननें एशिया खंडाकरितां मनरो डॉक्ट्रिनही स्थापित केलें असतें. दुसऱ्या खंडांत जाऊन आपलें राज्य वाढविण्याची वेडगळ महत्त्वाकांक्षा न धरितां आपलें आहे त्यांतच संतोष म.नून हिंदुस्थानानें जिकडे तिकडे स्वतंत्रतेचें आणि संतोषाचें साम्राज्य स्थापित केलें असतें. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर परकीय लोकांचीं लढाऊ गलबतें न दिसतां आपलीं आरमारे हिंदी महासागराच्या पाण्यावर तरंगत पडलीं असती. हिंदुस्थानच्या किल्लांतून आपले लोक, आपले शिपाई, आपल्या तोफा आणि आपला दारूगोळा असा देखावा दिसला असता. हिंदुस्थानच्या बाजारांतून आपल्या देशांत तयार केलेल्या मालांनींच भरलेलीं दुकानें आपल्या दृष्टीस पडलीं असती. आपल्या

मित्रांना भेटल्यामुळे झालेला आनंद आपण आपल्या भाषेमध्ये प्रकट केला असता. आणि आपल्या दूरच्या इष्टमित्रांना आपण आपल्या भाषेमध्येच पत्रे लिहिली असती. आपले पगार अमुक रुपयांच्यावर वाढावयाचे नाहीत किंवा आपल्याला अमुक इयत्तेच्या पलीकडील जागा मिळावयाची नाही असल्या नियमांनी आपण बांधले न जातां आपल्या अंगांत जितकें सामर्थ्य असेल त्या मानानें आपण वाढलों असतो आणि त्या मानानें आपण मोठ्या जागा मिळविल्या असत्या.

हिंदुस्थानांत आपलें साम्राज्य स्थापन करण्याचा दुप्लीनें प्रयत्न चालविला त्या वेळेला हिंदुस्थानचे राजे आणि लोक एकत्र झाले असते तर वरच्याप्रमाणें फायदे झाले असते. आतां तशी गोष्ट झाली असती तर त्यापासून आपल्याला कांहीं तोटेही सोसावे लागले असते. त्या वेळीं फ्रेंचांचीच डाळ शिजली नसती, तर इंग्रजांच्या राज्यापासून आज जे कांहीं आपल्याला फायदे होत आहेत त्याला आधीं आपण आंचवलों असतो. लॉर्ड कॅनिंग, लॉर्ड रिपन, लॉर्ड कर्झन यांच्यासारख्या चांगल्या व्हाइसरॉयांच्या चांगल्या राज्यपद्धतीचा आपल्याला अनुभव मिळाला नसता. इंग्लिशांसारख्या शूर आणि उदात्त लोकांच्या उदाहरणाचा आपल्याला फायदा घेतां आला नसता. हे आपले मुख्य तोटे झाले असते. पण ह्याशिवाय हिंदुस्थानचे राजे एक होऊन त्या वेळेपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र राहतें तर क्राह्वसाहेबांनीं उमीचंदासाठीं केलेले खोटे कागद आणि वाटसनसाहेबांची केलेली खोटी सही, हेस्टिंगसाहेबांनीं घेतलेले लांच आणि केलेले जुन्नूम, डलहौसीसाहेबांनीं गिळलेलीं राज्ये आणि ओकलेलें बंड ह्यांना मात्र आपण सर्वस्वीं मुकलों असतो. त्या वेळचे राजे एकत्र झाले असते तर आज आपली विलायतेला कच्चा माल पुरविण्याबद्दलची जी ख्याति आहे ती झाली नसती, आपल्या गव्हांबद्दल विलायतेतील लोक जी तारीफ करितात ती कोणी केली नसती, जीं मुलें दुष्काळानें फुकट मरून गेलीं असतीं अशा अल्पवयी मुलांना देखील ख्रिस्ती धर्माचीं जीं अत्युदात्त तत्त्वे आज सहज कळत आहेत ती त्यांना त्यांच्या उतारवयांत आणि मोठ्या परिश्रमानेंही समजलीं नसतीं, व दुष्काळाच्या दिवसांत आपल्यांतील हजारों लोक रिलीफ कामावरून एकत्र जमून कोठें रस्ते बांध, कोठें तळीं खण, अशा प्रकारचीं जीं आज परोपकाराचीं आणि लोकोपयोगी कामें करीत आहेत

ती त्यांच्या हातून कधीही घडली नसती. पैशाच्या योगाने मनुष्य उन्मत्त होतो म्हणून तो नसल्यामुळे आपल्या अंगामध्ये आज जो स्वाभाविक नम्रपणा आलेला आहे तो आपल्याला लाभला नसता. हे आपले स्वतःचे तोटे झाले असते. पण ह्याशिवाय आपण इतरही कित्येकांच्या नुकसानीला कारणीभूत झालो असतो. तेव्हां जर सर्व राजे एकत्र झाले असते तर आधी गुलाम-गिरीला, दारिद्र्याला आणि दुष्काळाला राहण्याला अशी ऐसपैस जागा दुसरीकडे न मिळून त्यांची फार गैरसोय झाली असती; इंग्लंडला आणीबाणीच्या प्रसंगी लागेल तितका पैसा आणि लष्कर मिळण्याला पंचाईत पडली असती, अफगाणिस्थानला फुकट खंडणी मिळाली नसती, आणि राशियाला स्वारीची भीति घालण्याला ठिकाण मिळाले नसते; बोअर कैदी ठेवण्याला हिंदुस्थान-सारखे विनम्रितीचे विस्तीर्ण तुरुंग दुसरीकडे सांपडले नसते, आणि राज्या-रोहणाच्या वेळी दरबार भरविण्याकरिता अतिशय जुनाट शहर, पुष्कळ हत्ती आणि सोन्यांनी आणि मोत्यांनी मढाविलेली राजांची शरीरे दुसरीकडे कोठेंच मिळण्यासारखी नसल्यामुळे एकंदर राज्यारोहणामध्ये मोठा विरस झाला असता !

समाप्त.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

महाराष्ट्रांत आयुर्वेदिक औषधें व अंतर पेटंट औषधें तयार करून विकणाऱ्या ज्या थोड्या यशस्वी कंपन्या आहेत त्यांमध्ये अत्यंत थोड्या अवकाशांत व युद्धकालीन सर्वां अडचणींना तोंड देऊनही **सूर्य किरणें** चांगलें नांव कमावले आहे.

कंपनी १४ डिसेंबर १९४३ मध्ये स्थापन झाली. पण कंपनीच्या प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात मात्र जानेवारी १९४५ पर्यंत होऊ शकली नाही. कॅपिटल अडथळ्यांमुळे युद्धकालीन कंट्रोलमुळे भांडवलाची परवानगी मिळवून पुरेसे भांडवल जमा करणे व चांगला अनुभवी संचालक वर्ग मिळविणे या प्राथमिक कामांमध्येच जवळजवळ एक वर्ष गेलें.

पण या वर्षामध्ये कंपनीचा पाया मात्र अगदी दृढ व मजबूत रीतीने बसविला गेला व व्यापारक्षेत्रांतील निरनिराळ्या शाखांमध्ये वाकबगार व अनुभवी अशा कार्यकर्त्यांची व संचालकवर्गाची जोड कंपनीला व कारखान्याला मिळाली आहे. **मे. पी. लिमये आणि कंपनी** ही फर्म या कंपनीचे मॅनेजिंग अेजंट्स असून या फर्मचे भागीदारांना या धंद्याचा—औषधें तयार करणे व त्यांची यशस्वी विक्री—सुमारें एक तपाचा अंदाज आहे. तसेंच संचालकवर्गामध्ये

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

व व्यापारक्षेत्रांमध्ये हि अनुभवी व योग्य मार्गदर्शन करणारे असेच संचालक कंपनीला लाभले आहेत.

मे. पी. लिमये आणि कंपनीचे भागीदारांपैकी **श्री. के. गो. लिमये** जिल्ह्यांतील व भोर संस्थानांतील खुत्साही कार्यकर्ते असून कित्येक कंपन्यांचे संस्थापक व व्यवस्थापक आहेत. **वै. पू. गो. ऊर्फ राजाभाऊ लिमये** हे टिळक महाविद्यालयाचे स्कॉलर व पदवीधर असून आयुर्वेद रसशास्त्रांमध्ये त्यांना ओषधि निर्माण शास्त्राचा अभ्यास व संशोधन करण्याकरता खास शिष्यवृत्ति दिली होती. या शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांनी रसशास्त्रात ओषधि निर्माणाधिकारी व पुणे केंद्रप्रमुख या नात्याने कामे केली आहेत. तसेच ओषधि कारखान्यांतील विक्रीशास्त्र व हिशोब यांचा अनुभव असलेले **वै. गो. कृ. पेठे** व **वै. द. ह. कोडोलीकर** ही सहाय्यक मंडळी फर्मला मिळाली आहेत. **वै. काळे** हे हि सर्व क्षेत्रां अनुभवी असून मुंबई केंद्राचे सर्वाधिकारी आहेत.

संचालक वर्गामध्ये खालील सद्गृहस्थ आहेत. हे सर्वच यशस्वी व्यापारी व कुशल कार्यकर्ते आहेत व त्यांनी आपल्या अनुभवी मार्गदर्शनाने कंपनीचा विस्तार करण्यासाठी आपले तनमन देण्याचे ठरविले आहे.

१ डॉ. दि. स. सरदेसाई यांची ओळख निदान महाराष्ट्रास तरी करून देण्याची आवश्यकता नाही. हे डॉक्टरांचे डॉक्टर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. डॉ. सरदेसाई हे तळेगांवच्या जनरल हॉस्पिटलचे संस्थापक असून किलॉस्कर बंधु लि. चे अेक डायरेक्टर आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

२ वै. र. वा. ऊर्फ मामासाहेब जोशी हे आयुर्वेद रसशाळेच्या संस्थापकांपैकीं एक असून रसशाळेच्या आजच्या यशाचे ते बहुतांशीं वांटेकरी आहेत. रसशाळेचे अक्स-ऑफीशिशो डायरेक्टर म्हणून प्रथम पासून त्यांनीं काम केलेलें असल्यामुळे त्यांच्या अनुभवाचा लाभ आमचे फार्मसीस प्रथमपासून मिळणार आहे. बँकांसारख्या अितर कित्येक कंपन्यांचे ते डायरेक्टर आहेत. याशिवाय विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, “पैसा फंड ” संस्थेला सध्यांच्या अुन्नतावस्थेला आणणाऱ्या मंडळींपैकीं वै. मामासाहेब जोशी हे एक असून ते पैसा फंडाचे खजिनदार आहेत.

३ रसवैद्य स.ब.कुलकर्णी दुधगांवकर हे कोल्हापूर भागांतील एक विद्वान्-नाणावलेले वैद्य असून यांनीं बँकेसारख्या संस्थेचे डायरेक्टर व नगरपालिकेचे लोकनियुक्त सभासद या नात्यांनीं अुत्तम कामें केलेलीं आहेत. आयुर्वेदीय ओषधीकरण-प्रक्रियेतील तज्ज्ञ म्हणून व विशेषतः रसायने, भस्मे वगैरे ओषधें शास्त्रशुद्ध रीतीनें तयार करण्याचे बाबतींत संबंध महाराष्ट्रांतील वैद्यवर्गांत यांची प्रसिद्धि असून या शास्त्रांतील अधिकारी व्यक्ति म्हणून त्यांस मान आहे.

४ श्री. गो. रा. ऊर्फ बापूसाहेब लिमये हे पाली सं. भोर येथील एक जमीनदार आहेत. भोर संस्थानांतील व कुलाबा जिल्ह्यांतील त्यांचें सार्वजनिक कार्य महशूर आहे. अस्पृश्योद्धारासारखीं कार्यें त्यांनीं चिकाटीनें अनेक वर्षे चालविलेलीं असून हरिजनसेवक म्हणून सर्व महाराष्ट्रांत ते प्रसिद्ध आहेत. सुयागड तालुक्यांतील प्रमुख व्यापारी संस्थांचे ते अध्यक्ष आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

५ श्री. श्रीकृष्ण विद्याधर दामले, बी. कॉम्., हे नवीन किताबखान्याचे मालक असून यांचा व्यापाराचा व विशेषतः व्यापारी हिशेबाचा अनुभव आम्हांस उपयोगी पडणार आहे. ' महाराष्ट्र इंडस्ट्रिअल इन्व्हेस्टमेंट्स लि.' चे हे एक डायरेक्टर आहेत.

६ श्री. सदाशिव विष्णु अर्फ सद्काका रानडे, बी. अे., हे सुप्रसिद्ध कान्ट्रॅक्टर्स मेसर्स व्ही. आर. रानडे अँड सन्सचे भागीदार आहेत.

७ एम्. एच्. मोलेदिना पुणे.

कंपनीने आतांपर्यंत अनेक रोग्यांवर वापरून गुणकारी ठरलेलीं अशीं कांहीं खात्रीचीं ओषधें पेटंट स्वरूपानें काढलीं असून तीं अल्पावधींतच लोकप्रिय झालीं आहेत. व दिवसेंदिवस त्यांचा खप व लोकप्रियता वृद्धिंगत होत आहे. या स्वरूपाच्या ओषधामध्ये खालील प्रमुख आहेत.

(१) हॅमकिरण—हे सर्वोत्कृष्ट शक्तिवर्धक टॉनिक असून यामध्ये सुवर्ण, अभ्रक मोक्तिकादि भस्में अतिर दीपक व पाचक जीवनीय वनस्पति व ' सी ' व्हिटॅमिनयुक्त आवळ्यांचा अवलेह यांचा समावेश केलेला आहे. हें सेवन केल्याने पचनशक्ति सुधारते व दैनंदिन झीज व आजारानंतरची अशक्तता भरून येवून रोगप्रतिकारशक्ति वाढते.

(२) किरण हेअर ऑईल—अनेक केशवर्धक व थंड वनस्पतींपासून हें तेल बनविलें आहे. याचा नित्य उपयोग केल्याने केशांच्या मुळांना जीवन

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

मिळते व ते मऊ, काळे व लांबसडक होतात. गळणारे केस थांबतात व नवीन केस भरपूर वाढतात.

(३) किरणांग तेल—हे अक सर्वोत्तम मालिश तेल आहे. हे तेल अंगास लावल्याने थोड्याच दिवसांत ते शरिरावयव चांगले पुष्ट व तजेल्दार होतात. विशेषतः आजारांतून अुठलेल्यांकरिता व अशक्त स्त्रिया, मुलें, बाळंतिणी, व सुडदुस झालेलीं मुलें यासाठीं हे अत्युपयुक्त मालिश आहे. हे कृशांना पुष्ट बनविते. त्याचप्रमाणें याच्या योगानें रक्ताभिसरण सुधारल्यानें स्थूल माणसांचा मेद कमी होऊन शरीर सुटसुटीत व हलकें बनते.

(४) चि-कास—(खोकल्याच्या गोळ्या) याचे योगाने घसा, फुफ्फुसे अि० ठिकाणीं सांठलेला कफ पातळ होऊन बेडका लवकर सुटतो व त्या त्या ठिकाणाची सूज कमी होते.

या गोड व सुगंधी गोळ्या तोंडांत धरून ठेवल्यानें सुखाला सुगंध प्राप्त होऊन शिवाय खालील आराम प्राप्त होतात.

(१) थंड पेयें, थंडी, पडसें, ताप अि० कारणांनीं खोकला होणें, पडसे येणें व घसा सुजणें अित्यादि विकार बरे होतात. खोकल्यावर सर्वोत्कृष्ट.

या शिवाय अितर नित्योपयोगी गुणकारी ओषधें, अर्क, आसवें, तेलें वगैरे शास्त्रसिद्ध रीतीनें कंपनांच्या कारखान्यांत तयार होऊन आज बाजारपेठांत लोकप्रियता व विश्वास संपादित आहेत.

धि सूर्यकिरण फार्मसी, लिमिटेड, तळेगांव

या शिवाय ग्रामीण जनतेला हरघडी लागणारीं सर्व सामान्य रोगांवरील ओषधें अल्प किंमतींत सर्वांना सहज साध्य व्हावीत या बुद्देशानें आम्ही अेक आणा सिरीज् पाकिटांच्या स्वरूपांत काढली असून त्यांना मोठ्या व वाढत्या प्रमाणांत मागणी आहे. यांतील मुख्य ओषधें खालीलप्रमाणें :—

- १ अनल जीवन—सर्वोत्तम दीपक व पाचक.
- २ एस. के. टॅब्ज—डोकें दुखीवर सर्वोत्तम.
- ३ किरण शोधन—अुत्कृष्ट सौम्य सारक.

कंपनीचा कारखाना तळेगांव येथें पैसा फंड कांचकारखान्याचे शेजारी स्वतःच्या मालकीच्या पांच अेकर जागेंत असून त्या ठिकाणी ३० फूट × १०० फूट ची अिमारत कारखान्यासाठीं तयार झाली आहे. या ठिकाणींच चालकांसाठीं रहात्या जागा व गेस्ट हाअुस बांधण्याचाहि कंपनीचा विचार आहे.

कंपनीच्या चालकांत स्वर्चि नाणावलेले चिकित्सक असल्यानें लोकरच स्वतःचें अिस्पतळ व संशोधन शाला काढून ओषधांचें संशोधन व परीक्षणाला योग्य परिस्थिती निर्माण करणें हें आमचें स्वप्न आहे. व वाढत्या लोकप्रियतेवरून हें लोकरच प्रत्यक्षांत येतील असा दृढ वि्वास वाटतो.

या महत्त्वाच्या गोष्टी जरूर ध्यानांत ठेवा

- १ एक महिन्याचे अल्पावधीत एक लक्ष रुपयांचे शेअर्स खपले असून शेअर विक्री रोज चालू आहे.
- २ कंपनीची एकूण मालमत्ता पांच लाखांचेवर आहे.
- ३ ४०० टन ऊंस रोज गाळला जाईल अशा प्रकारची माशिनरी मेसर्स स्कोडा वर्क्स लि. प्राह, चेकोस्लोव्हे-
किया यांचेकडून मागविली आहे. त्यासाठी
रु. १,१३,००० वर आगाऊ रक्कम भरली असून ही
माशिनरी १९४७ च्या जूनमध्ये येऊन १९४७-४८
च ।हंगाम चालू करतां येईल, असा अंदाज आहे .
- ४ कंपनीने एकूण २००० एकरांचे वर जमिनी
मिळविल्या असून चालू साली १००० एकर ऊंसाची
लागवड करण्यांत येणार आहे व १००० एकर
जमीन अन्नधान्याच्या उत्पादनासाठी उपयोगांत
आणली जाईल.

दि डेक्कन ॲग्रि० इंडस्ट्रीज, लि०

४७९।३ सदाशिव, टिळकरोड, पुणे.

दि बरोडा बॅटरीज लि.

गोया गेट, बडोदे

शेअर विक्री चालू आहे.

अधिकृत भांडवल रु. १०,००,००० (दहा लाख)
विक्रीस काढलेलें व

खपलेलें भांडवल रु. ३,००,००० (तिन लाख)
हें भांडवल पुढीलप्रमाणें ऑर्डिनरी व प्रेफरन्स शेअर्समध्ये
विभागलें आहे.

ऑर्डिनरी शेअर्स प्रत्येकीं रु. २० चा. ५% पेड अप.
५३% क्यूम्यूलेटिव्ह प्रेफरन्स शेअर्स प्रत्येकीं रु. ५० चा
एक ५% पेड अप.

४३% रिडीमेबल प्रेफरन्स शेअर्स प्रत्येकीं रु. ५० चा
एक. सर्व हप्ते भरलेले फक्त बडोदे सरकारसाठीं राखीव.

जास्त माहितीकरतां बरील पत्त्यावर लिहा.

चेअरमन

कॅ. प्रिन्स उदयसिंहराव

मॅनेजिंग एजंटस्

गायकवाड B. A. (Com) पानसे अन्न् को.

पुढील पत्त्यावर चौकशां कल्यास जरूर ती माहिती
पुराविण्यांत येईल.

दि पनावा एजन्सीज लि.,

४३ फोर्बस् स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई नं. १.

श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित, नामदार श्री. दादासाहेब मावळंकर, स्पीकर, बाँबे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली, पंतप्रधान श्री. बाळासाहेब खेर, स्वामी कुबलयानंद, चेअरमन फिजिकल एज्युकेशनल बोर्ड, डॉ. जे. एम. कुमाराप्पा, डायरेक्टर, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सीस, डॉ. सी. जी. पंडित, डायरेक्टर, किंग इन्स्टिट्यूट, मद्रास, डॉ. के. ए. गांधी, डायरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ, बाँबे गव्हर्नमेंट, डॉ. जास आल्बान डिसोझा, मेयर ऑफ बाँबे, श्री. नगिनदास मास्तर, एक्स मेयर व अध्यक्ष, बी. पी. सी. सी.; स. का. पाटील, सेक्रेटरी, बी. पी. सी. सी., डॉ. बी. सी. दासगुप्ता, एक्झिक्यूटिव हेल्थ ऑफिसर, बाँबे म्युनिसिपालिटी, श्री. नानासाहेब पुराणिक, माजी अध्यक्ष, ऑल महाराष्ट्र फिजिकल कल्चर कॉन्फरन्स, बडोद्याचे प्रो. माणिकराव, श्री. आबासाहेब मुजुमदार, अमरावतीचे वैद्य हरिहरराव देशपांडे, श्री. के. संजीवराव, एम. ए. सी. आय. ई. चेअरमन फेडरल पब्लिक सर्व्हिस कमिशन, सिमला. श्रीमती लीलावती मुन्शी, सभासद, बाँबे म्युनिसिपल कार्पोरेशन, श्री. एन. माधवराव दिवाण, म्हैसूर संस्थान, यांसारख्या अनेक थोरांनीं जिच्या ध्येयनिष्ठ, सेवाभावी व राष्ट्र-हितवर्धक कार्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे अशी.

हिंदुस्थानांतील एकमेव आदर्श विमा संस्था

“एकमेवाद्वितीयम्—” या संज्ञेस पात्र झालेल्या या संस्थेच्या आश्रयदात्यांत आपलीहि गणना व्हावी असें प्रत्येकास वाटणें साहजिक होय.

मॅनेजिंग डायरेक्टर :—

स्व. पां. नाडकर्णी, डी. कॉम. एम. सी., ए. सी. आय. आय. (लंडन).

सतत २५ वर्षे नावाजलेले

तयार कपड्यांचे सर्वात मोठे व्यापारी

महिंद्रकर ब्रदर्स

एकदां समक्ष भेटाच.

बंबखान्याजवळ

पोर्तुगीज चर्च—

बुधवार पेठ

ट्रामनाक्याजवळ

पुणे २

गिरगांव, मुंबई ४

रडकी व अशक्त मुलें

अरविंदासव

घेतल्यानें सशक्त व गुटगुटीत होतात.

१० तो. किं. ८ आणे.

हें गोड असल्यानें मुलें हासने घेतात. इतर पथ्य कांहीं
नाहीं. इतर तीनशेचेवर औषधाकरितां लिहाः—

आयुर्वेदीय औषधि भांडार, २८ शुक्रवार, पुणे २.

**डोंगरे यांच्या
बालामृताने
अशक्त मुलें सशक्त होतात**

**दम्या-
वरील
उपाय**

आतां ठरून गेला.

व बद्धकोष्ठ व आम्लपित्त बळाव-
लेल्या दमेकऱ्यासाठी पुरोहित
श्वासहारी कपाऊड (लाल
पॅकिंग) वापरावें. ३, ६ व १२
औंसी बाटल्यांतून अनुक्रमें रु. ३-
६ रु. ५-१२ व रु. १०
किंमतीस सगळीकडे मिळतें.

पुरोहित श्वासहारी हा एकच
असा दम्यावरील उपाय आहे कीं
त्याची सुरुवात करतांच कफ सुटतो
धाप कमी होते, शौचाची तक्रार
उरत नाही, पचनक्रिया सुधारते,
हल्लहळ शक्ति भरून येऊन फुफ्फुसें
मजबूत होतात व दमा निखालस
बरा होतो. दमा, धाप लागणें,
पहांटेचा ठसका, कंठदाह करणारा
खोकला वगैरेसाठी पुरोहित
श्वासहारी प्लेन (निळें पॅकिंग)

**दमा, श्वासधिकार
बरे करणारा एकच
डॉक्टरी उपाय**

**पुरोहित श्वासहारी
डॉ. पुरोहित फार्मसी**

आजारानंतरची अशक्तता घालविण्यास—

“दीनबंधू” चैतन्य सुधा

अग्निमांश, अशक्तता, जीर्णज्वर,
हृद्रोग, मेदोरोग, कडकी, खोकला,
कावीळ, पंडुरोग, यकृत-प्लीहेचे विकार,
धातुविकार, अतः दोष इत्यादिमध्ये

अशक्तेची कारणेच नष्ट करणारे शक्तिवर्धक.

प्रमाण, अनुमान व पथ्याची माहिती मागवा.

दीनबंधू फार्मसी लिमिटेड, मुंबई नं. ७.

(१९३१ साली स्थापन होऊन मान्यता पावलेला कारखाना)
मुदतीच्या ठेवीसाठी ओळखीने चौकशी करा.

रामतीर्थ ब्राह्मी तेल

स्पेशल नं. १.

मंदूचे ज्ञानतंतु बलवान होऊन
सफेत केस काळे होतात व टक्कल
पडलेल्या ठिकाणी केस येतात.

खवडे नष्ट होतात. स्मरणशक्ति व दृष्टीची वाढ होऊन गाढ झोप
लागते. डोकेंदुखी थांबते. प्रत्येक ऋतूत स्त्री-पुरुष आणि मुलें यांसाठी
अत्यंत फायदेशीर आहे. लिखा आणि ऊवा यांचा नाश करितें.

मोठी बाटली रु. ३-८-० लहान रु. २-०-०

सर्वत्र मिळतें.

श्रीरामतीर्थ योगाश्रम

४४८ सँडस्ट रोड, मुंबई ४.

BRIGHT PAYING CAREERS

REI courses in Radio Electrical Engineering, Wireless Telegraphy, AMIEE., Air conditioning are advanced modern courses and designed to equip you for the numerous money-making opportunities open to Technicians.

Fresh sessions commence in **June each year.**

HUNDREDS ENROL EVERY YEAR.

You also can Join after Matriculation

≡ Radio Electric Institute ≡

Pioneers of Radio Education in INDIA.

LAMINGTON CHAMBERS., LAMINGTON ROAD, BOMBAY.

लहानांसः—पोटांतील डबा, सुषी, उडतें इत्यादि विकारां-
वर दोन तासांत गुण देतात.

मोठ्यांसः—सर्व प्रकारच्या कफविकारांवर उपयोगी.
कोणत्याही तापाचीं लक्षणे दिसूं लागतांच वज्रे-कृत कफनाशक
गोळीचा प्रथमतः रेचक यावा म्हणजे कोठा साफ होऊन
तापाचा जोर कमी होईल व न्युम्प्रेनियासारखे विकार होण्याची
भीति नाही.

स्वा
जा
व

ग्लूकोज, विटामिन व प्रोटीनयुक्त
खाजावचा खुराक रोज चालू ठेवा.

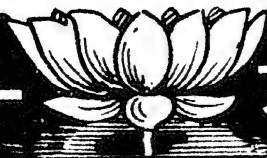

रक्तवर्धक आंबावडी
स्वादिष्ट रुचिको

आपल्या दुकानदारांकडे मागणी करा.

फडके -

प्रॉडक्ट्स

पौष्टिक खाद्यपदार्थांचे कारखानदार

नागनाथपार,
पुणे नं. २

थकल्याने

आंवलेले सांघे नरेंद्र फार्मसोच नरेंद्र एम्ब्रोकेशन
चोळल्याने बरे होतात. मानेची तिरप, लचक, ठेंच, कंबरेतील
उसण व इतर बात यांवर तो जलद आराम देणारा उपाय
आहे. केमिस्ट व वाण्यांकडे मिळते

सोल. एजंट, हनुमान एजन्सी, परळ, मुंबई १२.

सावधगिरी

कॉलरा, अमांश सारखे साथीचे रोग हल्लीं नेहमीचेच झाले असून वेळेवर
उपचार न झाल्यास रोगी दगावण्याची भीति असते. अशा वेळीं जवेरियन
जीवन मिक्शरचे थोडे थेंब पाण्यातून घेतल्याने या रोगांपासून बचाव होतो.
कुटुंबांत नेहमीचेच असणारे कैक किरकोळ विकार—उलटी, अपचन, सर्दी, पोटा-
दुखी, दाढदुखी, लहान मुलांच्या शौचाच्या तक्रारी, जंतुदंश, सूज वगैरे
जवेरियन जीवन मिक्शर त्वरित बरे करते. लाखों कुटुंबांत आज
जवेरियन जीवन मिक्शर निष्ठेने वापरीत आहेत. डॉक्टरांच्या गैर-हजेरीत
स्वयंयोगी पडणारे हे औषध घरांत व प्रवासांत राखणे खात्रीने सावधगिरीचें
ठरतें. केमिस्ट व खेडोपाडी वाण्यांकडे मिळते.

एम्. एच्. जवेरीयन अँड कंपनी

देवकरण मॅन्शन, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई.

तिची निवड—

फेसपावडर खेरीज—

❀ ब्रिलियंट आईन, ❀ हेअर ऑईल्स, ❀ नखरंजकें
इत्यादि तयार करणारी हिंदुस्थानांतील

--अग्रगण्य संस्था--

आशा—सौंदर्य—प्रसाधने
